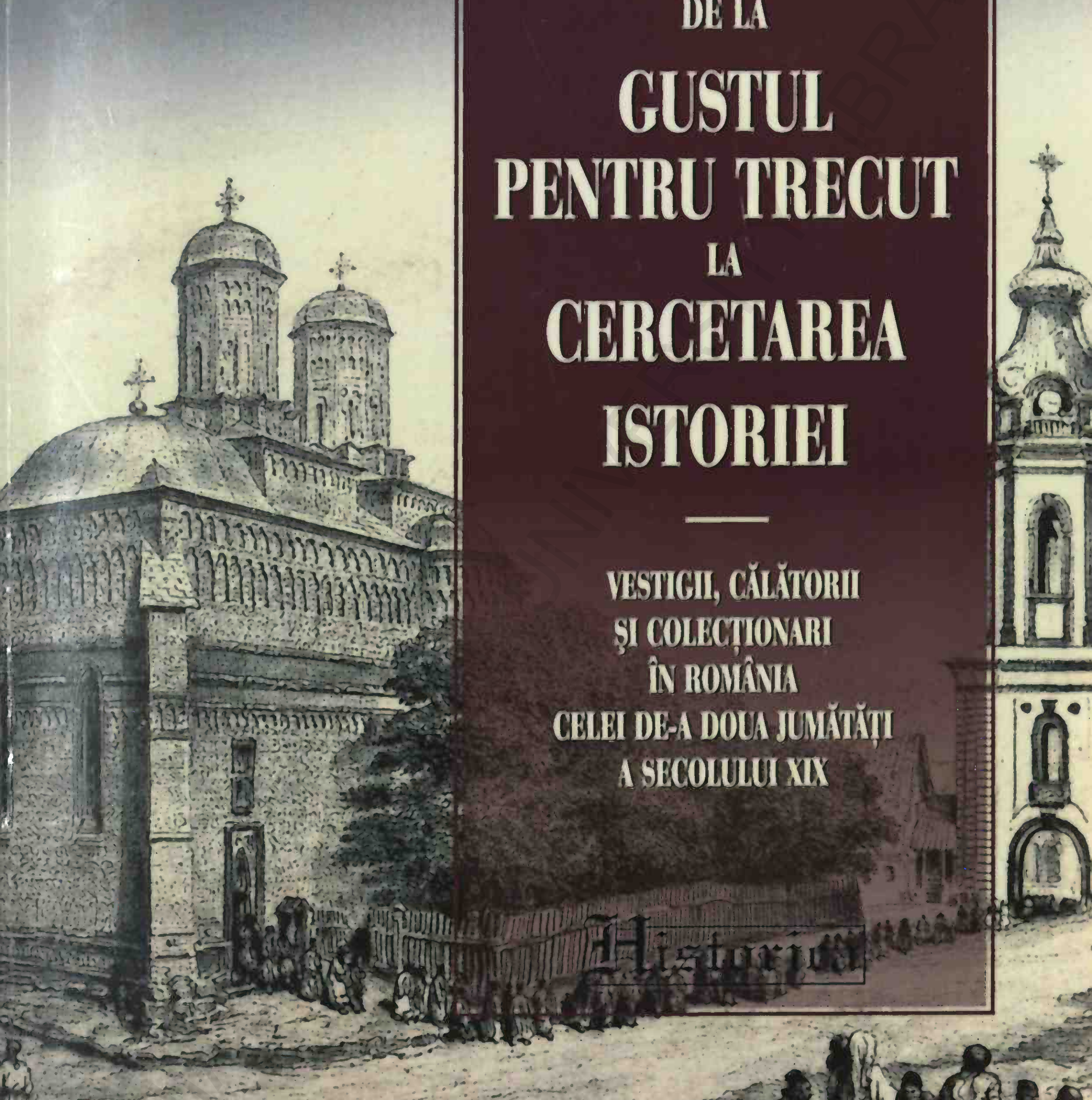

DE LA
GUSTUL
PENTRU TRECUT
LA
CERCETAREA
ISTORIEI
VESTIGII, CĂLĂTORII
ŞI COLECŢIONARI
ÎN ROMÂNIA
CELEI DE-A DOUA JUMĂTĂŢI
A SECOLULUI XIX
Historia

CUPRINS

PRECIZĂRI

Cartea de față închide un ciclu de documentare, întins pe aproximativ doi ani și jumătate. Subiectul nu a apărut din neant. Lecturi și preocupări anterioare închegaseră un dosar de lucru, fiind adunate și sistematizate sursele privitoare la temă. Așteptau doar binemeritata oportunitate; și ea a venit. Cercetarea noastră a fost posibilă datorită finanțării unui proiect științific. Suportul financiar, altfel generos, a adus cu sine și condiționări, firești, impunând însă și termene, prea strânse în multe situații. Rareori ritmicitatea și șansa cercetării în arhive au mers în siajul angajamentelor și oportunităților de prezentare a rezultatelor de etapă. Mai mereu rămânea câte ceva nespus; întotdeauna textul sau comunicarea ne părea văduvită de informații descoperite, fatalmente, cu puțin timp înainte. Lucrarea vine acum să armonizeze constrângerile resimțite, precum și să dea coerență abordărilor propuse în tot acest interstițiu. Perioada de căutări febrile prin biblioteci, dar mai ales prin arhive și diferite fonduri, împrăștiate în varii locuri din țară, prea multe pentru puterile și timpul avut la dispoziție, deseori cu regulamente de funcționare extrem de restrictive, a coincis și cu elaborarea textului. La unele instituții publice nici nu am avut acces; este și cazul fondului Lecomte du Noüy de la Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu". Și nu este normal, credem noi, nici legal.

Lucrarea nu ne aparține în întregime. Este rezultatul colaborării și a sfaturilor primite de la numeroși prieteni, colegi ori profesori. Fără ajutorul lor, consistența textului, fie ea de limbaj sau informațională, ar fi avut serios de suferit. Am începe mulțumind prietenilor Andi Mihalache și Mihai Chiper pentru discuțiile purtate, iată se împlinesc aproape 13 ani de când ne cunoaștem, cât și pentru „nemiloasele" intervenții pe manuscris. De asemenea, profesorul Petronel Zahariuc și-a exersat cu mult stil răbdarea, descifrând cuvintele păstrate în filele de arhivă și oferindu-ne totodată îndrumări bibliografice pliate fericit pe tematica cercetării noastre. O mențiune aparte se cuvine domnului Emanuel Bădescu de la Biblioteca Academiei Române, al cărui profesionalism și dăruire ne-au facilitat identificarea imagistică a unor vechi zidiri.

Gratitudinea autorului se îndreaptă şi către doamna Mihaela Răducă, mulţumindu-i pentru sfaturile şi corecturile semnalate.

Dăm pagina, spunând atât: cartea de faţă nu îşi propune să vorbească doar despre călători, persoane şi obiecte. Paradoxal, la finalul voiajurilor, lumii româneşti îi era lansată o provocare: despărţirea de utopiile trecutului. A fost şi darul oferit contemporanilor de câţiva pasionaţi, cu intenţia ca aceştia să-şi regăsească în mod credibil înaintaşii, lăsând, mai la o parte, nu într-un gest de desconsiderare, amintirile perpetuate din bătrâni.

Mărturisindu-ne păsul, exprimându-ne poate insuficient recunoştinţa faţă de cei care ne-au dăruit cu generozitate sfaturi şi timp, să înceapă povestirea.

Capitolul I

DESPRE VECHIME ÎN LITERATURA DE CĂLĂTORIE. PRELIMINARII LA O ALTĂ LECTURĂ A RUINELOR

Orizontul cunoaşterii: între expertiza occidentală şi tatonările româneşti

Ştim astăzi că istoria nu s-a derulat după un scenariu ideal, în care binele şi adevărul au triumfat întotdeauna. Dimpotrivă, a lăsat în urma sa nu doar neîmpliniri, ci şi amintirea unor nedreptăţi, măcinând traumatic comunităţi întregi de-a lungul mai multor generaţii. Or, asemenea experienţe nu au putut fi alungate din spaţiul public sau „uitate" voluntar, „retrase" din memoria socială. Curiozitatea noastră încearcă să discearnă modalităţile prin care ruinele şi vechile zidiri au reuşit să contureze imagini veridice despre trecut, să redescopere autenticitatea istorică prin intermediul consemnărilor personale. După anul 1860, lumea românească nu mai avea nici o îndoială că pământul ţării „este avut de antichităţile lumii romane, precum este avut de metale, de ape, de munţi, de codri, de tot ce poate face fericirea unui popor"[1]. Semnalările sporadice din prima parte a veacului, făcute cu precădere de călătorii străini, precum şi de puţinii curioşi localnici, induseseră aşteptări optimiste în anumite cercuri, atât culturale, cât şi administrative. Cu asemenea premise, era nevoie de stabilirea unui proiect restitutiv naţional, menit a aşeza artefactele în vitrinele muzeelor şi a le reda importanţa în cuprinsul cărţilor şi gazetelor, cu tot ce fusese semnificativ în vremurile de odinioară. Iar modelele nu lipseau. Ca în atâtea domenii, Apusul instituise canoane de abordare, după experienţe culturale premergătoare, mult mai bogate şi mai sistematice.

Literatura de specialitate occidentală certifică trei momente principale, încurajatoare pentru iniţierea descoperirilor. Primii care au vorbit despre ele au fost *savanţii*, încă din veacul XVIII. Lor le-au urmat

---

[1] G. Missail, *Datini sau moravuri naţionale*, în „Atheneul român", nr. 4-5, septembrie-octombrie 1866, p. 99.

literații, istoricii și *arheologii*, promotori și ai turismului literar[2], pentru ca apoi *pictorii* să le fixeze în posteritate. Iar impactul public a fost încurajator. Se năștea un fenomen social, întreținut de prestigiul scriitorilor. Farmecul relatărilor îi convingea pe cititori să plece la drum, să meargă prin locurile descrise de un Walter Scott[3], cel mai în vogă autor de literatură istorică a primei jumătăți de secol XIX. Turismul literar romantic devenea o practică formativă larg răspândită[4]. Poeții reușiseră să îndrepte atenția colectivă dinspre peisajul natural către un contrast, nu neapărat plăcut, moștenirea nefardată a trecutului. I-au reconfigurat pe acei „visitor's book"[5], îndreptățindu-i, prin experiențele trăite în preajma monumentelor, să-și creioneze propriile păreri. Mai precis, le puneau la încercare ideile primite de-a gata. Astfel, se înfiripa credința că fiecare deal avea un tâlc, fiecare regiune putea fi atractivă[6]. Un soi de pedagogie a locului[7] era creditată pentru mai fiecare zonă, unde, cândva, se petrecuse sigur un fapt important. Era doar un prim pas în conturarea culturii istorice. Alături de informațiile culese de aceștia, plasăm și rezultatele *expedițiilor militare*, ale căror rezultate puteau fi depistate mai ales în hărți. În cazul Principatelor Române, scenariul s-a derulat în condiții total diferite. Subiecții analizei de față proveneau, cu mici excepții, din marile familii boierești, spre deosebire de mediile occidentale, unde literatura de călătorie a fost popularizată, în bună măsură, de personaje de condiție socială medie[8]. În lipsa specialiștilor invocați mai sus, cercetarea de față va urmări îndeaproape însemnările boierilor, ale studioșilor plecați cu burse în străinătate, creditând rostul periegezelor și călătoriilor întreprinse de Cezar Bolliac, Dimitrie Papazoglu,

---

[2] Vezi *Literary Tourism the Trossachs and Walter Scott*, edited by Ian Brown, Glasgow, 2012.

[3] Nicola J. Watson, *Holiday Excursions to Scott Country*, în *Travel Writing and Tourism in Britain and Ireland*, edited by Benjamin Colbert, London, Palgrave MacMillan, 2012, p. 132-146.

[4] Harald Hendrix, *From Early Modern to Romantic Literary Tourism: A Diachronical Perspective*, în *Literary Tourism and Nineteenth-Century Culture*, edited by Nicola J. Watson, London, Palgrave MacMillan, 2009, p. 13.

[5] Vezi studiul Samanthei Matthews, *Making Their Mark: Writing the Poet's Grave*, în *Literary Tourism and Nineteenth-Century Culture*, p. 25-36.

[6] Katie Gramich, *Every Hill has Its History, Every Region Its Romance': Travellers' Constructions of Wales, 1844-1913*, în *Travel Writing and Tourism in Britain and Ireland*, p. 147-163.

[7] Stéphane Gerson, *The Pride of Place: Local Memories & Political Culture in Nineteenth Century France*, New York, Cornell University Press, 2003, p. 102-141.

[8] Julian North, *Literary Biography and the House of the Poet*, în *Literary Tourism and Nineteenth-Century Culture*, p. 49.

Alexandru Pelimon, Grigore Musceleanu şi Alexandru Odobescu după anul 1850.

Preumblările intelectualilor nu au recuperat doar date şi nu au tuşat contururile vreunui monument din graba poştalionului. Marea lor majoritate au încercat să nu confunde *utilitatea* cu *motivaţia* incursiunilor prin istorie, atribuind fiecărui concept câte un sens. Zi după zi, voiaj după voiaj, au recuperat amintiri acolo unde ele fuseseră gonite cu bună intenţie. Au reaprins interesul pentru trecut celor marcaţi de uitare. La întoarcerea din călătoriile de studiu, aduceau cu ei nu doar piese, ci şi un plan al viitoarelor cercetări. Le-au trecut în jurnalele personale, le-au împărtăşit amicilor în corespondenţe, pentru ca apoi să le publice în gazete. Stăm deoparte însă şi de perspectiva începutului de veac XX, care acredita convingerea că neîngrijirea monumentelor devenise o maladie cronică a societăţii „când s-a încheiat cu evlavia părinţilor noştri"[9].

Ce impresii căutăm printre paginile voiajorilor? În ce măsură mărturiile de călătorie au căzut în ispita refacerii unor decoruri ideale din istorie, au perpetuat prejudecăţi ori au impus o nouă concepţie asupra lumii? Şi privind lucrurile din alt unghi, a fost călătoria un mijloc de educare, a contribuit la animarea şi credibilizarea pedagogiei naţionale?

Pentru unii, cum era A.D. Xenopol, o aşezare stârnea interes mai ales prin zidirile cu istorii de secole. În Suceava, istoricul găsea vechile monumente „parte păstrate încă, parte în ruină"[10], pe pereţii cărora îl mai putea distinge pe Ştefan cel Mare. Îşi nota dezamăgirile, ştiind că în Germania şi Austria „ruinele sunt întreţinute spre a înfrumuseţa locurile şi a păstra în mintea poporului amintirea timpului trecut"[11]. Pentru bucovineni, cetatea Sucevei era cel mai de preţ vestigiu, dar, poate, şi cel mai puţin cercetat. Ambiţionându-se să o înconjoare la pas, A.D. Xenopol îşi dădea seama că nu îi putea determina cu precizie forma. Zidurile se terminau brusc, lăsându-i iluzia că putea urmări – printre dărâmături şi iarba crescută pe movilele de pământ – posibilul contur al fortificaţiei. Întâlnirea istoricului cu istoria fusese dezamăgitoare. Exceptând resturile murale, nimic din ce putea atinge în interiorul fortificaţiei nu îi oferea argumente să se ancoreze veridic în vreun trecut, oricare ar fi fost acela.

Mai curajos, N. Iorga prefera o dată convenţională, 1850, pentru a atribui valenţe istorice zidirilor. Orice construcţie ridicată înainte de

[9] *Inscripţii din bisericile României*, adunate, adnotate şi publicate de N. Iorga, fascicula I, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice şi Editura „Minerva", 1905, p. V.

[10] A.D. Xenopol, *Amintiri de călătorie*, Iaşi, Tipo-Litografia H. Goldner, 1901, p. 41.

[11] *Ibidem*.

respectivul an era un *monument istoric*[12]. Şi avea argumente. Lumea românească negrăbindu-şi ritmurile până în prag de epocă modernă, abia administraţiile străine şi influenţele lor culturale au adus priorităţi şi strategii patrimoniale diferite. În fond, monumentul istoric nu era doar construcţia în sine. Specialistul nu avea nici o îndoială că valoarea unui vestigiu nu era dată exclusiv de respectiva zidire, ci de integrarea într-un peisaj public, înconjurată de o curte şi dependinţe neseparate nici ele de vecinătăţile lor.

Ne propunem să înţelegem dacă şi în cazul românesc, monumentelor li se poate atribui sintagma de *gardieni ai timpului*[13]. Dacă rostul lor a fost doar de a sensibiliza un soi de *experienţă a pierderilor*[14] ori au stârnit şi discuţii, implicări salvatoare. Pentru câţiva, supoziţia era doar un joc al imaginaţiei, fiind convinşi că ţărâna şi pietrele scormonite de mâna cercetătorului reînviau lumea de odinioară[15]. Căci, cu toate vitregiile abătute asupra lor, ruinele au suspendat un timp, cel al originilor, posibil cel mai important, favorizându-se o succesiune de prezenturi care i-au urmat. Dar mai nimeni nu ştia acel început. Mai toate relatările vorbeau pentru propria actualitate şi mai puţin pentru destinul zidirii. Fragmentul, degradat şi devastat cum era, părea totuşi mai bun decât nimic. Impresia de haos, sugerată de un peisaj dominat de părăginire, putea fi, deopotrivă, o ancorare temeinică în feluriţi timpi istorici, plecându-se de la un lucru palpabil, concret. Degradarea nu a fost culpa exclusivă a unui interstiţiu. Indiferenţa s-a cronicizat din generaţie în generaţie. Privită astfel, povestea ruinelor nu mai oferea inevitabil o lectură unică a istoriei, una în nuanţe pesimiste. Dimpotrivă, putem încredinţa resturilor de piatră rolul perpetuării unor fapte istorice, atâtea cât au fost să fie.

Ţinem seama de un amănunt evident. În spaţiul românesc, discursul a fost eminamente masculin. În Occident, scriitura de călătorie feminină a răzbit prin nume notorii, precum George Sand. Bibliografiile de dată mai recentă vorbesc de un corpus de peste două sute de texte redactate de aproape nouăzeci de scriitoare[16]. Fără a greşi, apreciem că un atare număr

[12] N. Iorga, *Ce este un monument istoric*, Vălenii de Munte, Tipografia „Neamul românesc", 1915, p. 12-13.

[13] Michel Makarius, *Ruines. Représentations dans l'art de la Renaissance à nos jours*, Paris, Flammarion, 2011, p. 9.

[14] Sophie Lacroix, *Ruine*, Paris, Éditions de la Villete, 2008, p. 26-27.

[15] Elena Didia Odorica Sevastos, *Călătorii prin Ţara Românească*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1888, p. 154.

[16] Bénédicte Monicat, *Pour une bibliographie des récits de voyage au féminin*, în „Romantisme", nr. 77, 1992, p. 95-100, *apud* Friedrich Wolfzettel, *Récit de voyage et*

e greu de propus pentru toate preocupările de profil româneşti din a doua parte a veacului XIX.

Cercetarea noastră îşi propune să fixeze şi aşteptările, limitele geografice, dar şi de timp ale subiecţilor. Ce regiuni cu potenţial istoric interesau, care vremuri erau privilegiate? Pentru că orice călătorie rupea personajul de lumea lui şi îl îndruma spre necunoscut, fie el spaţial ori temporal. Şi o primă reflecţie ţine de cât au fost de pregătiţi moldovenii şi muntenii să testeze experienţa voiajurilor. Contemporanii europeni se lăsau seduşi de ceea ce istoriografia temei defineşte *le Grand Tour*[17], incluzând destinaţii din mai multe ţări. Se făceau planuri şi pentru aventuri în interiorul aceloraşi hotare, o practică ce continua un obicei din veacul XVIII[18]. Irlandezii se mândreau cu ruine preistorice, combătând astfel nedreapta dependenţă de regatul britanic. De regulă, majoritatea drumeţilor erau atraşi de mirajul italian, după moda englezească[19], ori de ţările germanice. Scandinavia, Europa Centrală, Rusia, chiar şi Spania atrăgeau călătorii relativ târziu, undeva în deceniul al treilea al veacului XIX. De altminteri, o cronologie a curiozităţilor s-a putut înfiripa din parcurgerea sutelor de texte din epocă. Şi nu era literatură pură, nicidecum o dulce utopie.

Stăm deoparte de exagerările turistului de ocazie, notate sub căldura condeiului, fără a le nega *in corpore*. Acestea erau combătute în presa europeană încă din secolul XVIII. Tindem, totuşi, să remarcăm o altă formă a *fascinaţiei*, independentă de trăirile *pelerinajului* şi cu alt sens decât asumarea *miracolului*. Pentru că, în definitiv, stările emoţionale şi trăirile subiective încercate în faţa vechilor monumente spuneau foarte mult în raport cu tăcerea celor atraşi, mai degrabă, doar de viaţa trepidantă, mondenă şi frivolă a Bucureştiului[20]. Aceasta a fost să fie una dintre amprentele veacului XIX, mult mai emotiv decât precedentele.

écriture féminine, în Frank Estelmann, Sarga Mousa, Friedrich Wolfzettel (dir.), *Voyageuses européennes au XIXe siècle. Identité, genres, codes*, Paris, PUPS, 2014, p. 20.

[17] Francis Claudon definea *le Grand Tour* „un séjour de vingt à trente mois environ, à travers tous les pays, ou presque, de l'Europe continentale" (vezi Francis Claudon, *Le voyage romantique. Des itinéraires pour aujourd'hui*, Paris, Philippe Lebaud, 1986, p. 10).

[18] William H.A. Williams, *The Irish Tour, 1800-50*, în *Travel Writing and Tourism in Britain and Ireland*, p. 97.

[19] Vezi Jan Borm, *The Attraction of England, or Albion under German Eyes*, în *Travel Writing and Tourism in Britain and Ireland*, p. 85-96.

[20] Constantin Ardeleanu, *Cuvânt înainte*, în Maude Rea Parkinson, *Douăzeci de ani în România 1889-1911*, cuvânt înainte şi note de Constantin Ardeleanu, traducere din engleză de Constantin Ardeleanu şi Oana Celia Gheorghiu, Bucureşti, Editura Humanitas, 2014, p. 7.

Privim cu atenție și la condițiile de viață ale voiajorilor. Cei mai mulți o duceau modest. Unii, precum Chateaubriand, retras din considerente politice la Londra, vizitau sistematic monumentele, inserându-le în dialogurile purtate cu amicii despre Milton și Shakespeare în tavernele din Chelsea. Byron, un privilegiat al destinului, savura istoria bucurându-se de prestigiul social și traiul său confortabil. Trecutul era frecventat de pasionați, indiferent de statutul lor social. Sunt mici lămuriri introductive, fără a avea ambiția reevaluării unor contexte.

Jurnalul de călătorie a fost mai mult decât descrierea unui traseu prin lume; el a fost și dovada apropierii nemediate de urmele unui trecut pe care voiajorul fusese tentat să-l considere mai curând imaginar. Astăzi, ne apare limpede că timpul și spațiul nu s-au devoalat unitar. Suprapunerile temporare dezvoltau versiuni diferite despre același loc și înfățișau eroi într-un registru concurențial. E suficient să privim hărțile modernității pentru a sesiza că atractivitatea unor subiecte și teme a reușit să modeleze, în perioada călătoriilor, însăși „istoria oficială" a locurilor respective.

Știm că impresiile de călătorie având drept subiect Franța și-au câștigat vizibilitatea la începutul secolului XIX. Până atunci statele italiene, Elveția, Olanda, Anglia și Spania fuseseră mai atractive[21]. Dar chiar și așa, o bibliografie a cărților referitoare la călătorii și geografia Franței, apărute în limba franceză între 1789 și 1812, numără aproximativ șapte sute de titluri[22]. O „indiferență" pe măsura unei mari culturi. Într-o primă formă, multe texte apăruseră în revista „La Décade philosophique, littéraire et politique"[23]. Reportaje de călătorie erau găzduite și în „Nouveau Mercure", bucurându-se de interes și de credibilitate. Impactul instituțional a fost pe măsură, reformele din educație inserând în cuprinsul programelor școlare informații aduse de exploratori[24]. Cataloagele librăriilor includeau în fiecare ediție numeroase ghiduri de călătorie. Piața lucrărilor de geografie devenea profitabilă, iar popularizarea acestora de către scriitori prestigioși creștea interesul pentru asemenea subiecte.

---

[21] *Voyager en France au temps du romantisme. Poétique, esthétique, idéologie*, textes réunis et présentés par Alain Guyot et Chantal Massol, Grenoble, ELLUG, 2003, p. 37.

[22] *Ibidem*, p. 43.

[23] *Ibidem*, p. 56.

[24] Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité. Pour une archéologie du tourisme: le voyage des français en Italie (milieux XVIIIe siècle – début XIXe siècle)*, Rome, École française de Rome, 2008, p. 40.

Goethe se folosea în peregrinările sale şi de un *Atlas topografic al Germaniei* publicat la Frankfurt în 1789[25]. Lăuda strădaniile profesorului Lehné din Mainz, care întocmise, la final de secol XVIII, o hartă cu vechile zidiri, în special fortificaţii şi cu amplasamentele punctelor de apărare[26]. Moştenise un cult pentru tot ce însemna experienţa voiajului de la tatăl său, care adunase în biblioteca personală cele mai bune descrieri de călătorie[27]. Observase la părintele lui o concepţie despre lume şi viaţă mai liberală şi mai elegantă decât obişnuitele impresii ale concetăţenilor. Şi, credea Goethe, fusese posibil în urma „rătăcirilor" prin lume. Era o tradiţie de familie demult împământenită. Bunicul său avea „primele cărţi de călătorie, descrieri despre expediţii pe mare şi descoperiri de ţări"[28]. Pentru drumeţii care poposeau în Mainz, harta profesorului Lehné transforma misterul într-o peregrinare plăcută, într-un mod agreabil de petrecere a timpului. În spaţiul german existau câteva itinerarii deja clasice: valea Rinului, drumul de la castelul Souabe până la Bergstrasee, între Darmstadt şi Rin[29]. Rinul a atras nu doar prin peisajele pitoreşti, ci şi prin clădirile şi vestigiile istorice vizibile pe ambele maluri. Cântat de poeţi, generator de legende, povestit de literaţi, Rinul a exercitat o atracţie în imaginarul lumii moderne[30]. Însemnările de călătorie au surprins nostalgia, dar şi indignarea voiajorului în faţa distrugerilor monumentelor reprezentative. Curiozitatea asociată discursului moral şi educativ nu mai putea fi damnată, era derobată de păcatele perturbării unei lumi tihnite, obişnuită să trăiască în marginile sale fireşti. Imaginile îi provocau pe acei oameni dispuşi să asculte, seduşi de mirajul experienţelor inedite.

Marele avans al literaturii de călătorie nu putea să nu provoace istoriografia şi acribia ştiinţifică, racordate oarecum la experienţele şi mărturiile călătorilor. Pentru noi este important să urmărim dacă au stimulat curiozităţi, dacă au exersat un tip de erudiţie pedagogică şi socială, dacă au susţinut politici instituţionale privind protejarea

---

[25] Johann Wolfgang Goethe, *Opere alese*, volumul 15, *Scrieri autobiografice III*, traducere din limba germană de Mihai Isbăşescu, completări şi revizie generală George Guţu, postfaţă de Benedikt Jessing şi George Guţu, Bucureşti, Editura RAO, 2009, p. 7.

[26] *Ibidem*, p. 337.

[27] Idem, *Din viaţa mea. Poezie şi adevăr*, vol. I, traducere şi studiu introductiv de Tudor Vianu, Bucureşti, Editura pentru Literatură şi Artă, 1955, p. 68.

[28] *Ibidem*, p. 79.

[29] Francis Claudon, *op. cit.*, p. 24.

[30] *Le Rhin romantique*, textes de Annelise Klücks, traduction de Monique Picard, Genève, Editions Minerva, 1984, p. 3.

patrimoniului. În Anglia şi Franţa mijlocului de veac XVIII, lucrurile deveneau evidente în această direcţie, susţinute mai ales de amatorii de peisaje şi de arhitectură gotică[31].

O astfel de investigaţie vizează impunerea descrierilor de călătorie drept o categorie de analiză în istoriografia românească, recunoscându-i o polisemie aparte[32]. Invocăm în argumentaţia de faţă comportamentele călătorilor, cunoştinţele lor despre trecut, raţionamentele şi sugestiile pentru salvarea bunului public. Ni se pare esenţial ce au crezut ei nimerit să relateze despre ruina unei cetăţi, despre bisericile aflate în paragină, despre vechile conace boiereşti degradate, despre manuscrisele şi cărţile vechi uitate în lăzi prăfuite, despre hazardul descoperirilor arheologice. Simţul artistic, iluzia căutării adevărului istoric şi pledoariile insistente pentru salvarea de la pierzanie a vestigiilor, făceau din voiajor o sursă mobilă extrem de cultivată, un difuzor inedit al percepţiilor asupra trecutului. Era parcursul, uneori insesizabil, al trecerii pietrei de la statutul de simplu obiectiv turistic la acela de loc al memoriei. Literatura autobiografică punea la lucru atât perspectiva istorică, cât şi cunoştinţele din domeniul artei, literaturii şi arhitecturii.

Deopotrivă, suntem preocupaţi să înţelegem cum vechile zidiri au fost redescoperite în societatea românească modernă, subliniind modalitatea prin care şi-au câştigat statutul de canon cultural, dar şi de sursă istorică credibilă. Ştim că, începând din prima jumătate a secolului XIX, notele de călătorie au semnalat pentru prima oară existenţa numeroaselor ruine, conturând o hartă a patrimoniului cultural. Astfel, au apărut preocupările lui Cezar Bolliac sau Dimitrie Papazoglu, derulate pe parcursul câtorva decenii. În Bucovina, arheologii puteau consulta, la finele veacului XIX, *Charta arheologică a Bucovinei*, realizată de Dionisie O. Olinescu. Fără a fi zonă bogată în vestigii arheologice, provincia îşi devoala, prin scoaterea la suprafaţă a diferitelor piese, nu doar o istorie, ci mai multe trecuturi. Ruinele indicate de Dionisie O. Olinescu nu era puţine, asociindu-le scurte informaţii şi mici descrieri. Pe listă mai erau şi zidiri dispărute între timp, de pildă mănăstirea dominicanilor, care rezistase până prin 1867. Altele, constata Dionisie O. Olinescu, nu fuseseră niciodată cercetate. În bună măsură, numele invocate s-au implicat în

[31] Françoise Sylvos, *L'éducation par les ruines dans Sylvie de Gérard Nerval*, în *La mémoire en ruines. Le modèle archéologique dans l'imaginaire moderne et contemporain*, études rassemblées par Valérie-Angélique Deshoulières et Pascal Vacher, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2000.

[32] Pentru o analiză conceptuală ce depăşeşte cadrul strict istoriografic, vezi Sophie Lacroix, *op. cit.*, p. 8-9.

pregătirea celor dintâi planşe cu rezonanţă istorică, pentru ca travaliul ştiinţific al lui Dionisie O. Olinescu să confirme rostul hărţilor în reînţelegerea faptelor înaintaşilor.

Ne interesează să urmărim şi construcţia naraţiunilor, plecând de la poveştile şi memoria populară a localnicilor, care au antrenat interpretarea şi inserarea lor într-un nou discurs al cunoaşterii. Avem în vedere călătorii capabili să discearnă între *faptul istoric* şi *legendă*, între strategiile lor argumentative, identificând personajele unor călătorii ficţionale în geografii imaginare. Îi adăugăm pe acei voiajori care s-au detaşat conştient de propriul prezent pentru a se familiariza cu ceea ce fusese odinioară; atenţi la monumente, la peisaje şi oameni, articulau un discurs, ferit, pe cât posibil, de clişee. Sunt cei care au rezistat tentaţiei de a înfrumuseţa o împrejurare. Pe mulţi dintre aceştia, convingerile dobândite de-a lungul obositoarelor drumuri nu i-au reconciliat cu propria istorie. Nu în ultimul rând, considerăm că, dincolo de virtuţile stilistice, literatura de călătorie a avut şi o funcţie normativă, stând la baza articulării legislaţiei patrimoniale, cu precădere în ultimele decenii ale veacului XIX.

Când pasiunea devine argument

Utilitatea intelectuală a voiajului a fost subliniată de Boucher de la Richarderie încă din 1806. Prin apelul la memorie, călătorul se reîntorcea în timp, prin intermediul voiajului străbătea un spaţiu. Călătoria se înscria în rândul practicilor educaţionale agreate de nobilimea europeană încă din secolul XVIII. În cazul de faţă, ne ocupăm de consemnarea faptelor situate dincolo de emoţii şi sentimente, dându-le credit pentru a fi utilizate drept *surse istoriografice*. Daniel Roche[33] califica discursul voiajorului drept o mărturie veridică prin care înţelegem evoluţia ideilor şi a ideologiilor, a lumii şi moravurilor ei. Aşa s-au înfiripat proiectele extravagante ale lui Abel Hugo sau ale baronului Tayler[34]. Trecutul şi patrimoniul său istoric se înfăţişau modernităţii în tuşe pitoreşti, cadrate de sensibilităţile romantismului; fără însă a le altera decisiv credibilitatea.

Având această perspectivă, încercăm să înţelegem *ce tipuri de* monumente şi artefacte au stârnit curiozitate, *cine* dintre memorialişti le-a semnalat şi *cum* le-au dat un sens. Într-o scrisoare către N. Bassarabescu, datată 1 septembrie 1883, Dimitrie Papazoglu arăta că fusese interesat de

[33] Daniel Roche, *Humeurs vagabondes. De la circulation des hommes et de l'utilité des voyages*, Paris, Fayard, 2003.

[34] *Voyager en France au temps du romantisme...*, p. 14.

monumentele istorice cu inscripţii şi nu orice alte mărunţişuri[35]. Nu că ar fi desconsiderat alte tipuri de vestigii istorice. Doar că îşi stabilea priorităţile, conştient de problemele interminabile semnalate pe întreaga întindere a ţării. Prefera să-şi concentreze eforturile în salvarea artefactelor mari, provenite din perioadele despre care avea impresia unei cunoaşteri mai bune. Nu avea îndoieli că obiectele mici, cum ar fi bijuteriile, erau căutate şi duse peste graniţă. Autorităţile erau complet neputincioase în faţa contrabandei, iar instituirea unui control părea sortită eşecului. Reîmprietenirea cu trecutul depindea şi de condiţionări independente de voinţa unor colecţionari pasionaţi.

Odată cu redescoperirea ruinelor pe parcursul secolului XIX, o parte a intelectualităţii române propunea reevaluarea istoriei. Posteritatea marilor conducători nu se mai legitima doar din corpul textelor păstrate. Nu mai era convingătoare şi suficientă doar pe baza relatărilor scrise, a documentelor emise de cancelariile domneşti. Începeau a fi căutate urmele, dovezile materiale, potrivit unei noi concepţii istorice. Astfel, stâlpii şi resturile de pod de pe Dunăre probau că pe acolo trecuse, cândva, marele împărat Traian; Ştefan cel Mare era asociat necondiţionat ruinelor cetăţilor Neamţ şi Suceava. Umbra lui Mircea cel Bătrân atrăgea vizitatorii la Cozia, aşa cum Călugărenii erau prezentaţi drept locul marii victorii repurtate de Mihai Viteazul împotriva turcilor. Piatra şi lemnul îşi depăşeau condiţia de simple materiale. Capacităţii de sugestionare începea să i se suprapună un nivel epistemologic inedit. Aşa au apărut *promenadele arheologice*[36], ale căror trasee şi destinaţii erau fixate în funcţie de reperele istorice ştiute.

Ipoteză de lucru

Pe parcursul secolului XIX, cultura voiajului şi-a câştigat legitimitatea, ilustrată fiind şi în acceptarea conceptului de *literatură de călătorie*; un gen nebănuit de prodigios, maturizat simultan cu proliferarea *ghidurilor de specialitate*. Emoţia şi mirarea se regăseau alături de informaţia statistică şi recomandarea unor conduite şi practici. Notele de călătorie propuneau judecăţi, gusturi, ierarhii ale curiozităţilor, în vreme ce ghidurile erau impersonale, recomandând locaţii şi trasee. Erau două viziuni care s-au legitimat reciproc, generând profile antropologice

[35] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Dimitrie Papazoglu către N. Bassarabescu din 1 septembrie 1883, f. nenum.

[36] Christine Peltre, *Retour en Arcadie. Le voyage des artistes français en Grèce au XIXe siècle*, Paris, Klincksieck, 1997, p. 179.

ale voiajorilor. Au cultivat o utopie: curiozitatea naivă devenea un pretext al cunoaşterii verificate, omologate academic.

Prin urmare, conceptul devenise un product literar care pretindea ştiinţificitate şi obiectivitate, fapt demonstrat şi de Sharif Gemie[37]. Se constituise deja o tradiţie, se publicaseră numeroase ghiduri, dicţionare geografice şi impresii de călătorie. Mediatizarea era asigurată şi de serialele publicate în gazete şi reviste savante, precum „Journal encyclopédique", „L'Esprit des journaux", „Mercure de France", „L'Année littéraire", „Journal des savants". În 1732 conceptul *voiaj* îşi marca deja aria semantică, fiind trecut într-un dicţionar[38]. În 1743 Thomas Nugent publica *The Grand Tour*[39], propunând o altă dimensionare spaţială. La finele veacului XVIII, făceau carieră *Guide des voyageurs en Europe* de Heinrich Ottokar Reichard şi *Observations générales et pratiques sur les voyages* scrisă de contele Léopold Berchtold. În spaţiul german, Gottlieb Heinrich Stuck publica la Halle, între 1784 şi 1787, o bibliografie a cărţilor de călătorie. Deja la acea vreme se resimţea utilitatea sistematizării scrierilor de acest gen. Şi nu a fost un demers izolat. Una dintre cele mai importante colecţii a fost concepută de Boucher de la Richarderie, *Bibliothèque universelle des voyages, ou Notice complète et raisonnée de tous les Voyages anciens et modernes...*, în numai puţin de şase volume căutate de cititori între 1806 şi 1812. În 1814, John Pinkerton publica la Londra, în 17 volume, *Catalogue of Books of Voyages and Travels*. În prima jumătate a secolului XIX, îl mai amintim pe J.B.J. de Chantal, cu a sa *Vies et aventures remarquables des plus célèbres voyageurs modernes*, apărută în 1836. În zeci de biblioteci private, cărţile de călătorie constituiau grupaje notabile[40]. Bunăoară, John Murray, Karl Baedeker, Adolphe Joanne[41] şi-au câştigat faima, în preajma anilor 1840, ca autori de ghiduri.

Menirea acestora trecea de orice tentaţie a statisticii seci. Ele orientau călătorii spre locurile celebre, încărcate cu semnificaţii istorice,

---

[37] Sharif Gemie, *Une lecture du* Voyages dans le Finistère *de Jacques Cambry (1794)*, în Nicolas Bourguinat et Sylvain Venayre (dirigé par), *Voyager en Europe, de Humboldt à Stendhal. Contraintes nationales et tentations cosmopolites 1790-1840*, Paris, Nouveau Monde, 2007.

[38] Gilles Bertrand, *op. cit.*, p. 32.

[39] Francis Claudon, *op. cit.*, p. 11.

[40] Gilles Bertrand, *op. cit.*, p. 66.

[41] Ariane Devanthéry, *Du savoir spécialisé au savoir vulgarisé. Réflexion autour de la naissance des guides de voyage „modernes"*, în Gilles Bertrand et Alain Guyot (dir), *Des „passeurs" entre science, histoire et littérature. Contribution à l'étude de la construction des savoirs (1750-1840)*, Grenoble, ELLUG, 2011, p. 113.

dar îi şi provocau să descopere teritorii necunoscute, integrându-le într-o geografie a cunoaşterii deplin susţinute de spiritul ştiinţific. Devoalau nu doar interesul extraordinar pentru călătorii, ci şi sentimentul voiajorilor că periplul se desfăşura într-o lume pe cale de dispariţie. Rolul pe care şi-l asumau era de a conserva cât mai bine nu doar memoria acelor locuri, ci şi de a retrezi interesul faţă de edificiile lăsate în uitare. Planurile şi gusturile personale se reinventau în responsabilităţi comunitare.

Despre ruine şi paradoxul fragmentarităţii au scris, printre alţii, Schlegel, Novalis şi Schelling. Hölderlin argumenta, într-un text programatic din 1796, că „istoria interesează şi în măsura în care pune în valoare frumosul". Hegel, în sinteza despre filozofia istoriei, nu asimila ruina atitudinii deplorabile, nu dramatiza soarta lumii. Găsea firească o atare realitate, admiţând că ruina putea fi înţeleasă şi ca unul dintre preţurile progresului omenirii. Era printre puţinii care s-au distanţat de teoria fatalităţii. Walter Scott şi-a transferat din celebritatea şi credibilitatea personală în promovarea descrierilor de călătorie în *Provincial Antiquities of Scotland*. Notele de călătorie creau interes în jurul acelor zone, le aduceau prestigiu, transformându-le în locuri ale memoriei. Ne referim aici la acea formă de arhivare mentală veridică a trecutului şi nu la imaginarea lui. O astfel de analiză a fost întreprinsă de Stéphane Gerson[42].

În cultura românească, descrierile de călătorie şi-au găsit loc pe agenda publică destul de târziu, după 1860. Erau răspândite în lume prin mici broşuri şi articole de presă. Pilda lui Dinicu Golescu nu a fost îmbrăţişată de către contemporani. Impresiile dobândite prin voiajurile pe continentul european ale lui Ion Codru Drăguşanu erau tipărite, într-o primă ediţie la Sibiu, în 1865, apoi abia în 1910[43]. Multe însemnări sunt şi astăzi în manuscris; pentru a vorbi doar despre cele care avem habar.

Perspectivă metodologică

Ruinele, muzeele, catedralele şi colecţiile particulare au presupus modele noi de scriere a istoriei. Ceea ce, aparent, părea doar o restituire istoriografică, a vizat varii domenii academice şi a testat profund sensibilităţi colective. Roland Mortier[44] explica o mutaţie ideologică survenită pe parcursul secolelor XVI-XVIII. Filosofia creştină medievală nu

---

[42] Stéphane Gerson, *op. cit*.

[43] Vezi I. Codru Drăguşanu, *Peregrinul transilvan (1835-1844)*, ediţie îngrijită de Şerban Cioculescu, Bucureşti, Editura Cugetarea – Georgescu Delafras, 1942.

[44] Roland Mortier, *La poétique des ruines en France. Ses origines, ses variations de la Renaissance à Victor Hugo*, Genève, Librairie Droz, 1974.

acceptase termenul de *ruină*. O biserică părăginită reprezenta un sanctuar profanat, era imaginea pedepsei divine. Ruinele erau antiteza Crucii. Pictura şi poezia le-au conservat memoria într-un climat intelectual, catalogat de Volney drept tiranic, mistificator şi bigot. Cartea lui Volney[45], publicată la Geneva în 1791, asocia ideea decadenţei, a pierderii idealului civic cu aceea a controlului şi influenţelor exercitate de doctrinele religioase. O relaţie restrictivă care nu-i recunoştea ruinei nici o valoare pozitivă. Perspectiva lui Volney, nesperat de tranşantă pentru mentalităţile acelor timpuri, a dezinhibat recuperarea istoriei. A fost un moment de cotitură, pledând pentru discutarea firescului în istorie. Poveştile despre trecut începeau să se regăsească în diferite versiuni.

În demersul nostru ne vom folosi în primul rând de *perspectiva* şi *imaginaţia literară* ca modalităţi de reprezentare a istoriei. Marta Caraion[46] consideră că intelectualii din secolul XIX nu au descoperit locuri noi, ci le-au reinventat, într-un gest de disociere faţă de viziunea lumii medievale asupra trecutului. Şi Jean-Michel Leniaud[47] este de părere că epoca modernă nu a plăsmuit călătoria, dar a popularizat-o fără precedent în scrierile romanticilor, mai ales prin călătoria culturală. În aceeaşi proiecţie restitutivă, semnalăm contribuţiile lui Anne-Gaëlle Weber[48], George G. Dekker[49] ori Philippe Antoine[50]. Printre studiile de caz care ne servesc drept etalon, amintim reflecţiile asupra scrisorilor de pe Rin ale lui Victor Hugo[51]. Într-o epocă bulversată de resentimente identitare, epistolele lui Victor Hugo au insuflat o altă stare de spirit, i-au regăsit pe francezi şi germani dincolo de orice adversităţi. Literatul a avut capacitatea de a aprecia şi admira castelele şi catedralele ridicate pe ambele maluri ale fluviului. Şi Alexandru Dumas scrisese despre peregrinarea pe

[45] Volney, *Les ruines, ou méditation sur les révolutions des empires*, Geneva, 1791.

[46] Marta Caraion, *Objets de voyage, objets de mémoire*, în Sarga Moussa et Sylvain Venayre (sous la direction), *Le voyage et la mémoire au XIXe siècle*, Paris, Creaphis Éditions, 2011.

[47] Jean-Michel Leniaud, *Les archipels du passé. Le patrimoine et son histoire*, Paris, Fayard, 2002.

[48] Anne-Gaëlle Weber, *A beau mentir qui vient de loin. Savants, voyageurs et romanciers au XIXe siècle*, Paris, Honoré Champion, 2004.

[49] George G. Dekker, *The Fictions of Romantic Tourism. Radcliffe, Scott, and Mary Shelley*, Stanford, Stanford University Press, 2005.

[50] Philippe Antoine, *Quand le voyage devient promenade. Écriture du voyage au temps du romantisme*, PU Paris-Sorbonne, 2011.

[51] Victor Hugo, *Rinul. Scrisori către un prieten*, ediţie îngrijită de Valentin Lipatti, traducere de Simona Bleahu, Bucureşti, Editura Sport-Turism, 1983.

Rhin[52], fără a avea printre cititori creditul confratelui său. Modelul hugolian a conferit misivelor de călătorie atributul de *izvor literar-istoric*: arăta intenția semnatarilor de a vorbi cu bună credință despre lumea prin care trecuseră, fără a modifica sau falsifica realitatea, ori de a povesti despre întâmplări traumatice cu înțelepciune și nu cu patimă. Aceasta era și credința lui Chateaubriand, care definea călătorul drept o *specie de istoric*.

Cel de-al doilea palier interpretativ se revendică dinspre *perspectiva istorică*. O primă sugestie ne-a fost dată de lucrările lui E. Pommier[53], Marta Caraion[54] și Gilles Bertrand[55]. Alături de *documentul*, literatura de călătorie nu a desconsiderat *documentul de piatră* și *artefactele* descoperite de arheologi. Șantierele de la Herculanum, Pompei, Paestum și Veleia au condus la schimbarea paradigmei asupra voiajului. Au transferat o cotă importantă a mizelor deplasărilor dinspre interese de afaceri și *loisir* spre curiozitate[56]. Periodicele au jucat un rol fundamental în cunoașterea vechilor zidiri, conferindu-le o vizibilitate decisivă în impunerea lor drept subiecte de primă importanță în mediile academice, în strategiile de putere și în sfera publică. După 1833, în „Magasin pittoresque" apăreau calupuri despre civilizația greacă. „L'Illustration", al cărei prim număr ieșea în 1843, susținea și ea investigațiile geografice. În 1844, apărea în Franța „Revue archéologique", dedicându-și unele numere descoperirilor de mai peste tot din lume. Tot în același an și tot în Franța, erau fondate „Annales archéologiques"[57]. „Tour de Monde" din anii 1860 sprijinea, la rându-i, anchetele documentare întreprinse de voiajori.

Unul dintre dezideratele noastre este să explicăm cum au definit călătorii *conștiința istorică*, modul în care au transpus-o într-o legitimare identitară. Știm că, la finele secolului XVIII, apărea în Occident ceea ce Chantal Massol definea drept *voiajul patriotic*[58]. Ne interesează, în

[52] C.W. Thompson, *French Romantic Travel. Chateaubriand to Nerval*, Oxford, Oxford University Press, 2012, p. 140-143.

[53] E. Pommier, *Winckelmann, inventeur de l'histoire de l'art*, Paris, Gallimard, 2003.

[54] Marta Caraion, *Pour fixer la trace. Photographie, littérature et voyage au milieu du XIX*^e^ *siècle*, Geneve, Droz, 2002.

[55] Gilles Bertrand, *Voyage en Italie et expérience de la mémoire. Les français face aux découvertes archéologique 1750-1815*, în Sarga Moussa et Sylvain Venayre (sous la direction), *op. cit.*

[56] Vezi Ève Gran-Aymerich, *Les chercheurs de passé 1798-1945. Aux sources de l'archéologie*, préface de Jean Leclant, avant-propos de André Laronde, Paris, CNRS Editions, 2007.

[57] Christine Peltre, *op. cit.*, p. 169 și 252.

[58] Chantal Massol, *Conclusion*, în *Voyager en France au temps du romantisme...*, p. 389.

special, cuplarea temei voiajului la ideea de patrimoniu. Două concepţii făceau carieră în epoca romantică: *istoricitatea patrimoniului* versus *viziunea analitică*. Literaţii militau pentru popularizarea obiectelor, pentru conservarea lor *in situ*. Erudiţii propovăduiau analiza raţională a artefactelor, dorind instaurarea unui control epistemologic asupra trecutului; puneau în scenă o conştiinţă istorică, pretinzând că salvau un patrimoniu, altminteri, pierdut etc. Interesant de surprins în spaţiul românesc sunt manifestările a ceea ce specialiştii numesc *credinţă patrimonială*. În complementaritatea acestui concept, perspectiva istorică i-a recuperat pe *colecţionari* şi *anticari*, a explicat *politicile* şi *strategiile muzeale*, a vorbit despre *ruine* şi, implicit, despre *restaurări*. Dintre autorii reprezentativi care au tratat despre colecţionari şi anticari, îi amintim pe Krzysztof Pomian[59], Annie-France Laurens[60] ori Antoine Schnapper[61]. Pentru muzee se remarcă Dominique Poulot[62] şi Dominique Pety[63]. De ajutor în teoretizarea conceptului de patrimoniu este analiza lui André Chastel[64], iar în cazul tematizării ruinelor, unul dintre pionerii domeniului este Roland Mortier[65]. Dintre ultimele contribuţii remarcabile merită amintită cea a lui Sophie Lacroix[66], care atribuie vechilor zidiri capacitatea de a propune un discurs dezgolit de festivism şi ipocrizie.

O altă direcţie de analiză utilă pentru noi este *perspectiva antropologică*; ea interpretează călătoria drept un exerciţiu al memoriei şi face distincţia esenţială între *timpul rememorat* şi *momentul enunţului*. Pentru a fi mai precişi, credem că, în cazul unor vestigii, mărturiile creditează mai mulţi timpi şi evenimente. Notele de călătorie redescoperă memorii

---

[59] Krzysztof Pomian, *Collectionneurs, amateurs et curieux. Paris-Venise: XVIe-XVIIe siècle*, Paris, Gallimard, 1987.

[60] Annie-France Laurens, Krzysztof Pomian (dir.), *L'Anticomanie. La collection d'antiquités aux 18e et 19e siècles*, Paris, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1992.

[61] Antoine Schnapper, *Collections et collectionneurs dans la France du XVIIe siècle*, 2 vol., Paris, Flammarion, 1988-1994.

[62] Dominique Poulot, *Musée, nation, patrimoine 1789-1815*, Paris, Gallimard, 1997; idem, *Une histoire des musées de France, XVIIIe-XXe siècle*, Paris, Découverte, 2005; idem, *Une histoire du patrimoine en Occident, XVIIIe-XXIe siècle. Du monument aux valeurs*, Paris, Presses Universitaires de France, 2006.

[63] Dominique Pety, *Poétique de la collection au XIXe siècle. Du document de l'historien au bibelot de l'esthète*, Paris, Presses Universitaires de Paris Ouest, 2010.

[64] André Chastel, *La notion de patrimoine*, în Pierre Nora (dir.), *Les lieux de mémoire*, t. 1, Paris, Gallimard, 1997.

[65] Roland Mortier, *op. cit.*

[66] Sophie Lacroix, *Ce que nous disent les ruines. La fonction critiques des ruines*, Paris, L'Harmattan, 2007.

colective, semnalează conştiinţe identitare naţionale, etnice sau religioase. Din perspectiva lui Krzysztof Pomian[67], care a subliniat diferenţele dintre antichităţile clasice şi cele etnice, apoi naţionale, analiza nu poate fi rezumată doar la succesul descrierilor de călătorie în secolul XIX, etichetate uneori drept *imagini exotice* sau în fascinantul concept *imperial*. Dincolo de tentaţia frumosului şi a ineditului, restituirea istoriografică trebuie focalizată pe discursul civilizator al observaţiilor realizate. Combătând degradarea, voiajorul intenţiona să ofere o pildă, lupta pentru o cauză. Avem în vedere faptul că practica voiajului a mizat enorm pe valorile intelectuale. Călătorul reflectează, cum ar spune Paul Ricoeur, asupra *justei memorii*, încercând să tempereze, să calibreze acea *memorie emotivă*, aşa cum J.F. La Harpe stabilea, în 1825, o legătură între *impresie* şi *memorie*. E bine de inventariat cum faptele cotidiene şi întâmplările neînsemnate erau conservate în scris şi ulterior arhivate.

Perspectiva geografică oferă nu doar o cartografiere mentală, ea aşază istoria pe o hartă epistemologică inedită. În această cheie, călătoria nu este doar o sursă de repere sau un pretext pentru valorificarea unor ambiţii didactice[68]; devine o geografie a spiritului, aşa cum demonstrează Daniel Roche[69]. Înainte de iniţiativele istoricilor, mărturiile de călătorie au fost produse, precumpănitor, de către botanişti şi geografi. Lor le-au urmat mineralogii. Sunt cei care s-au folosit cei dintâi de jurnalele de călătorie în practica ştiinţifică. Au trecut de la starea pur emotivă, de la trăirea intensă, la consemnarea riguroasă a faptelor. Au înţeles că jurnalul putea fi mai mult decât o înşiruire de însemnări personale, de judecăţi ale gusturilor.

La final de veac XVIII, conceptul de *geografie istorică* apărea frecvent în scrieri. Doar că frontierele geografice nu contau prea mult în cultivarea miturilor şi spaţiilor istorice patronate de eroi. Harta şi apoi atlasul au reprezentat un al treilea nivel al cunoaşterii, mai sigur, mai precis decât descrierea literară şi compoziţia artistică – desenele ori picturile. Toate acestea au concurat pentru recunoaşterea utilităţii ştiinţifice a călătoriilor. Surprinzător şi îmbucurător totodată, intenţii topografice aflăm şi în consemnările călătorilor mai puţini cunoscuţi. Despre Cezar Bolliac, A. Treboniu Laurian şi Dimitrie Papazoglu mai

---

[67] Krzysztof Pomian, *Les deux pôles de la curiosité antiquaire*, în Annie-France Laurens, Krzysztof Pomian (dir.), *L'Anticomanie...*

[68] O astfel de proiecţie este sesizabilă la Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice şi cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978.

[69] Daniel Roche, *op. cit.*

ştim câte ceva datorită implicării lor în diverse proiecte cu rezonanţă. Au fost însă şi alţi „indiscreţi”, ale căror păreri le aflăm astăzi cu şansă, în cărţuliile necitite mai de nimeni ori în vreun pachet arhivat, perpetuat doar prin cota trecută în cazare. V.I. Palade, directorul „Dreptăţii”, traversa ţinutul Sucevei în zilele de 17-18 august 1871[70]. Seria consemnărilor era deschisă cu poziţia topografică, cu sugestii orientative pe teren. Reperele de forţă erau bisericile şi mănăstirile bucovinene. În câteva pagini erau riguros prezentate ştiri inedite pentru majoritatea românilor, într-o manieră mai convingătoare decât manualele de istorie şi geografie.

Nu în ultimul rând, *perspectiva artistică* restituie trecutul în imagini, dând sens unor vestigii pe care cuvântul scris nu le-a surprins. Începând din a doua jumătate a secolului XVIII, desenatorii, pictorii şi gravorii şi-au asociat lucrările cu cercetările arheologice şi cu ghidurile de voiaj, unindu-se în proiecte comune. Şi ei au contribuit la schimbarea radicală de la finele veacului XVIII, când gustul pentru arhitectura gotică sau spaţiul nord european[71] câştiga competiţia cu antichitatea greco-romană[72]. Acest lucru se vede şi în felul în care au evoluat curiozităţile artiştilor. De pildă, pictorii francezi, după consistente acumulări în interstiţiul 1750-1800, au început să ignore spaţiul elen[73], reorientându-se către alte vestigii şi reprezentări din trecut. Peisajele istorice ale Greciei frapaseră audienţa *Saloanelor* în ultimul sfert de veac XVIII. Inevitabil, subiectul şi-a pierdut din puterea de atracţie[74], determinând o reorientare către Orient. Acest fapt nu a însemnat, implicit, abandonarea tărâmurilor elene şi italiene. Gilles Bertrand vorbea de „şocul italian” al călătorilor, teorie susţinută şi de alţi autori[75]; era produs de operele renascentiste, la fel cum Grecia medievală menţinea interesul pentru zona mediteraneană[76]. Mulţi dintre francezi au căutat reîntoarcerea în timp, debusolaţi de intempestiva transformare a Parisului, devenit noul centru monden al Europei. Privirea romantică asupra istoriei suferea în faţa ambiţioaselor planuri de urbanizare.

Aşa a apărut vocaţia peisagistică, inserând siluetele vechilor zidiri în decorul contemporan. Pitorescul şi exotismul includeau tema istorică.

---

[70] V.I. Palade, *O escursiune la Suceava. 17-18 august 1871*, Iaşi, Tipografia D. Gheorghiu, f.a.

[71] Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité...*, p. 6.

[72] Michel Makarius, *op. cit.*, p. 153.

[73] Christine Peltre, *op. cit.*, p. 33.

[74] Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité...*, p. 6.

[75] Christine Peltre, *op. cit.*, p. 150.

[76] *Ibidem*, p. 102.

Însă nu puţini dintre artiştii ajunşi pe tărâm grec şi-au asociat numele cu scandaloase traficuri de antichităţi. Grecia devenise interesantă pentru preluarea acelor valori şi includerea lor în diversele colecţii muzeale şi personale. Evaluările erau mai degrabă materiale, financiare şi mai puţin artistico-istorice. A fost poate epoca celei mai grave vandalizări a patrimoniului elen.

În concluzie, ne interesează modalităţile prin care ruinele ajung în prim-plan, devin subiectul principal al tablourilor, reuşind să organizeze spaţiul pictural şi să ordoneze o viziune asupra lumii. Faptul este explicabil: atunci când cenzura textelor inhiba cercetarea, litografiile şi mulajele puteau oferi o imagine alternativă, sculptorii şi pictorii demonstrând, înaintea istoricilor, că şi arta putea evoca o frântură din trecut. Emulaţia pentru subiectele istorice nu a fost stimulată doar de puterea de sugestie a textelor scrise, ci şi de imagini, precum ale Romei, *oraşul-muzeu*; aşa cum Italia era percepută ca un muzeu în sine, datorită artelor plastice şi a descrierilor literare. La fel, Veneţia era descrisă de Byron, după cum arată John Julius Norwich[77]; nu în ultimul rând, ceea ce a putut fi recunoscută drept *pictura catastrofă*[78], punând pe şevalet ruina cu toate degradările sale. Un şarm, e adevărat trist, cucerea lumea modernă. La noi, prim-planul cercetărilor a fost acaparat de pictura religioasă.

Stadiul cercetării în istoriografia românească

Primele sinteze despre rolul şi experienţa călătoriilor în literatura românească au apărut la începutul secolului XX. Cel mai prolific autor a fost Nicolae Iorga[79]. Lucrările menţionate cuprind notele istoricului făcute în timpul călătoriilor prin provinciile româneşti.

În reviste, cu precădere de specialitate, venise timpul bilanţurilor de etapă. Constantin Moisil publica, în 1910, un material intitulat *Privire asupra antichităţilor preistorice ale României. Istoricul cercetărilor preistorice*[80]. Era un gest de gratitudine pentru cei care se aventuraseră

[77] John Julius Norwich, *Paradise of Cities. Nineteenth-Century Venice Seen Through Foreign Eyes*, London, Viking, 2003.

[78] Michel Makarius, *op. cit.*, p. 53.

[79] Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, 1912; idem, *Drumuri şi oraşe din România*, Bucureşti, Editura Librăriei Pavel Suru, 1915; idem, *Sate şi mănăstiri din România*, Bucureşti, Editura Librăriei Pavel Suru, 1916.

[80] Constantin Moisil, *Privire asupra antichităţilor preistorice ale României. Istoricul cercetărilor preistorice*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", iulie-septembrie 1910, p. 115-117.

nu doar în călătorii, ci şi într-un domeniu străin preocupărilor autohtone. Curiozitatea lui Moisil începea undeva prin 1867, înşiruind numele lui Alexandru Odobescu, Cezar Bolliac, Gr. G. Tocilescu, D. Butculescu, Nicolae Beldiceanu, Gr. Buţureanu, Gh. Diamandi, Constantin Diamandi, Teohari Antonescu, Al. Ştefulescu, Eduard Honzik, D.G. Ionescu. Pentru o zonă de expertiză precum preistoria, ultima jumătate de veac adusese un câştig epistemologic consistent.

Cea dintâi teoretizare a conceptului de *călătorie* a făcut-o Edgar Papu[81], urmată, la scurt timp, de analizele semnate de Silvian Iosifescu[82], Marian Popa[83] şi Alexandru Săndulescu[84]. Ultimii trei autori au îmbinat teoretizarea cu cercetarea aplicată, prezentându-şi personajele într-un permanent periplu prin lume. Din direcţia istoriei ideilor, semnalăm lucrarea lui Alexandru Duţu[85]. Istoricul propunea un cod cultural al călătoriei, asemuindu-l unui exerciţiu formativ revendicat din tradiţiile şi cutumele locului. Ultima contribuţie semnificativă este scrisă de Florin Faifer[86]. De formaţie filolog, Faifer realizează un inventar al literaţilor care au scris despre voiaj în secolul XIX, punctând principalele teme la modă în epocă.

În ceea ce priveşte memorialistica de călătorie, o parte însemnată a notelor de călătorie a fost publicată. Îi menţionăm pe Teodor Codrescu[87], Melchisedec[88], A.D. Xenopol[89], Constantin (Dinicu) Golescu[90], Mihail Kogălniceanu[91], Ion Codru Drăguşanu[92], Grigore

[81] Edgar Papu, *Călătoriile Renaşterii şi noi structuri literare*, Bucureşti, Editura pentru Literatură Universală, 1967.
[82] Silvian Iosifescu, *Literatura de frontieră*, Bucureşti, Editura Enciclopedică Română, 1971.
[83] Marian Popa, *Călătoriile epocii romantice*, Bucureşti, Editura Univers, 1972.
[84] Alexandru Săndulescu, *Literatura epistolară*, Bucureşti, Editura Minerva, 1972.
[85] Alexandru Duţu, *Călătorii, imagini, constante*, Bucureşti, Editura Eminescu, 1985.
[86] Florin Faifer, *Semnele lui Hermes. Memorialistica de călătorie (până la 1900) între real şi imaginar*, Bucureşti, Editura Minerva, 1993.
[87] Teodor Codrescu, *O călătorie la Constantinopol*, Iaşi, La Cantora Foii Săteşti, 1844.
[88] Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri şi biserici antice din Bucovina*, Bucureşti, Tipografia Academiei Române, 1885, idem, *Notiţe istorice şi arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri şi biserici antice din Moldova*, 1885; idem, *O escursiune în Bulgaria*, în „Revista pentru Istorie, Archeologie şi Filologie'', anul II, vol. IV, 1885.
[89] A.D. Xenopol, *op. cit*.
[90] Constantin (Dinicu) Golescu, *Însemnare a călătoriei mele făcută în anul 1824, 1825, 1826*, Bucureşti, Tipografia „Cooperativa", 1910.
[91] Mihail Kogălniceanu, *Scrisori 1834-1849*, Bucureşti, Minerva, 1913.
[92] Ion Codru Drăguşanu, *Peregrinul transilvan*, Bucureşti, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1956.

Alexandrescu[93], Vasile Alecsandri[94], Nicolae Suţu[95], Dimitrie Bolintineanu[96], Gheorghe Ghibănescu[97], Radu D. Rosetti[98].

O sursă extrem de utilă cercetării noastre o reprezintă mărturiile călătorilor străini care au trecut prin spaţiul românesc. Nu au fost mulţi, în orice caz nu aşa cum ne-am fi dorit. Iar unii au scris şablonard. Nici conjunctura, dar şi lipsa unui profil istoric sau a unor momente remarcabile au perpetuat o percepţie ternă asupra Principatelor. Grecia redevenea atractivă în contextul exaltării eroismului ei naţional în cursul evenimentelor de după 1820. Dincolo de subiectivism, de false impresii şi generalizări, opiniile lor privesc experienţe şi raţionamente din afara culturii româneşti, ajutându-ne să ne reevaluăm, să ne redimensionăm analiza. Avem în vedere: seria *Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea* şi pe Andrei Cornea[99], G. Le Cler[100], Jan Neruda[101], Raymund Netzhammer[102], Hans Christian Andersen[103]. Printre realizările străinilor, fie civili sau militari, folositoare lumii româneşti, amintim şi hărţile. În timpul ocupaţiilor militare au fost întreprinse, nu neapărat din raţiuni ştiinţifice ori artistice, cercetări riguroase pe teren. Străinii au adus un plus de sistematizare, au provocat admiraţia pentru erudiţia şi recuperarea precisă a faptelor. Este perfect adevărat că oamenii cu asemenea

---

93 Grigore Alexandrescu, *Poezii. Memorial de călătorie*, Bucureşti, Editura Exigent, 2005.

94 Vasile Alecsandri, *Călătorii – misiuni diplomatice*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, f.a.

95 Nicolae Suţu, *Amintiri de călătorie 1839-1847*, Iaşi, Editura FIDES, 2000.

96 Dimitrie Bolintineanu, *Călătorii în Asia Mică (1858)*, în *Opere*, II, *Romane. Însemnări de călătorie*, Bucureşti, Editura Fundaţiei Naţionale pentru Ştiinţă şi Artă, Editura Univers Enciclopedic, 2006.

97 Gheorghe Ghibănescu, *Impresii şi note din Basarabia*, Chişinău, Editura Civitas, 2001; vezi şi seria articolelor din „Românul", 1887-1888.

98 Radu D. Rosetti, *Prin pravoslavnica Rusie. Note de călătorie*, Bucureşti, Cultura Naţională, 1923.

99 Andrei Cornea, *De la portulan la vederea turistică. Ilustratori străini şi realităţi româneşti în secolele XVIII-XIX*, Bucureşti, Editura Sport-Turism, 1977.

100 G. Le Cler, *Moldo-Valahia. Ce a fost, ce este, ce-ar putea fi. Itinerar. Impresii de călătorie. Moravuri. Obiceiuri. Schiţe după natură. Istorisiri. Perspectivă istorică*, traducere de Diana Ciobanu, Iaşi, Institutul European, 2010.

101 Jan Neruda, *Bucureştii (1870)*, traducere din cehă de H. Jarnik, în „Neamul românesc literar", nr. 37-38, 30 septembrie 1912.

102 Raymund Netzhammer, *Din România. Incursiuni prin această ţară şi istoria ei*, vol. I-II, 2010; idem, *Episcop în România într-o epocă a conflictelor naţionale şi religioase*, vol. I-II, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005.

103 Hans Christian Andersen, *Bazarul unui poet. Memorii de călătorie în Grecia, Orient şi ţările dunărene*, Bucureşti, Editura Univers, 2000.

preocupări aveau o misiune strict administrativă. Indicarea unor biserici din lemn sau piatră, a unor vechi fortificații sau drumuri romane pe o hartă produceau însă dovezi inedite despre vremurile de odinioară, benefice viitorilor pasionați de istorie.

Pe lângă amintirile de largă întindere, călătorii și-au publicat gândurile și în articole din presa vremii sub forma serialelor. Mai succinte, multe dintre acestea se remarcă printr-un spirit analitic superior relatărilor inserate în cuprinsul unei cărți. Propunem drept modele de restituire istoriografică textele semnate de George Barițiu[104], Costache Negruzzi[105], August Treboniu Laurian[106], Th. T. Burada[107], Teodor Burada[108], N. Bosnief-Paraschivescu[109], Gr. C. Buțureanu[110], N.A. Bogdan[111], Gheorghe Ghibănescu[112].

Nu în cele din urmă, în rândul referințelor disponibile remarcăm manuscrisele. Semnalăm aici doar două materiale cu caracter personal nepublicate: *Istoria Daciei. Alcătuită și povestită de inginerul Alexandru Popovici la anu 1836* și Frederick Storck, *Jurnalul călătoriei efectuate în 1897-1898 de la München în Italia*.

Posibile obiective

Un atare demers științific nu trebuie limitat doar la semnalarea unei arhitecturi monumentale, a zidirilor părăginite sau a unor obiecte de colecție. Asociem valorii epistemologice a călătoriei conceptul de *cultură istorică*. Mai mult, secolul XIX a cultivat voluntar clișeul *decadenței* în legătură directă cu o *filosofie a umilinței și vinovăției*.

---

[104] George Barit, *O privire preste ținutul Hațegului în Transilvania*, în „Foe literară", nr. 3, 15 ianuarie 1838.

[105] Costache Negruzzi, *Catacombele monastirei Neamțului*, în „Albina românească. Gazetă politică și literară", nr. 85, 26 octombrie 1839.

[106] August Treboniu Laurian, *Istriana sau descrierea antichităților din pregiurul Dunării, descoperite într-o călătorie din vara 1845*, în „Magazin istoric pentru Dacia", tomul II, 1846.

[107] Th. T. Burada, *O călătorie la românii din Silezia austriacă*, în „Arhiva", 1895, nr. 11-12.

[108] Teodor Burada, *Amintiri de călătoriile vornicului Teodor Burada în țară și în străinătate în anul 1826*, în „Arhiva", 1908, nr. 2.

[109] N. Bosnief-Paraschivescu, *Excursiunea în Grecia*, în „Arhiva", 1901, nr. 11-12.

[110] Gr. C. Buțureanu, *O escursiune la Adamclisi*, în „Arhiva", 1904, nr. 10-11.

[111] N.A. Bogdan, *La Târgoviștea și la Mănăstirea Dealu. Impresii de călătorie*, în „Arhiva", 1910, nr. 8.

[112] Gheorghe Ghibănescu, *O excursie în Bucovina*, I-II, în „Opinia", 1912.

Un aspect care merită o atenţie aparte priveşte disocierea între *trecutul real* şi *trecutul dorit*, între *reconstituire* şi *evocare*. Majoritatea celor care găseau întâmplător un vestigiu apreciau mai întâi *valoarea estetică* şi, mai puţin, *semnificaţia istorică*. E adevărat, estetica pietrei nu rezona cu armonia sau plăcerea de a privi un tablou: nimic sublim în contemplare, ci doar în imaginarul călătorului. Persoanele cultivate făceau diferenţa între cele două funcţii ale ruinei, aceea de *monument*, dar poate, mai important, aceea de *document*.

Plecând de la premisa că jurnalele de călătorie fac parte din *literatura de frontieră*, între memorie şi imaginaţie, trebuie valorizate rosturile ei pedagogice, pentru a vedea cum a evoluat acest gen de literatură de la o perspectivă simbolică către un discurs al cunoaşterii. A reuşit să insufle dragostea de patrie şi o educaţie civică[113]? Cum s-a putut media între apetenţa modernizatoare a lumii, nu în puţine cazuri distructivă şi pledoaria pentru salvarea patrimoniului istoric?

O altă miză a cercetării este cuprinderea corectă a îndoielii încercată de voiajor: *poate fi vestigiul în sine o sursă istorică mai demnă de încredere decât textul scris?* Reflecta el mai convingător o secvenţă temporală decât o mărturie? Sentimentul încercat de călător este că, fără a neglija rostul bibliotecilor, istoria putea fi înţeleasă şi în atari conjuncturi. Totodată, ruina exercita şi o funcţie critică a scrierilor istorice. Oferea o relectură a spaţiului, dar şi o lecţie crudă asupra trecutului. Prin urmare, punem în centrul cercetării noastre *profilul călătorilor, locurile vizitate de aceştia şi arhitectura discursului asumat în sfera publică.*

Descrierile de călătorie confirmă o educaţie şi o anvergură intelectuală, propunând un mesaj şi construind posterităţi concurente. Istoriografia problemei utilizează conceptul de *identitate a voiajorului*[114]. Dominique Petit[115] propune o afiliere instituţională tripartită – academii, universităţi, societăţi savante –, prin valorificarea voiajului drept un deziderat profesional. Stéphane Gerson vorbeşte de o compoziţie socio-profesională eterogenă. Acceptând solitudinea turistului, el nu poate fi sustras integral din misiunile atribuite.

Printre pionierii domeniului îi amintim pe *naturalişti, geologi, paleontologi, arhitecţi, arheologi*, mânaţi, deopotrivă, de curiozitate, dar şi de spiritul aventurier. Ei sunt cei care au amprentat imaginea *savantului*

---

[113] Stéphane Gerson, *op. cit.*, p. 73.

[114] Sylvaine Venayre, *Que reste-t-il de nos voyages? De la mémoire du voyageur aux souvenirs du touriste*, în Sarga Moussa et Sylvain Venayre (sous la direction), *op. cit.*

[115] Dominique Petit, *op. cit.*

încă din a doua jumătate a secolului XVIII. Lor li se adresau, în principal, ghidurile sau instrucţiunilor de călătorie publicate în perioadă[116]. Între 1820 şi 1850, ghidurile de călătorie câştigau un plus de exactitate[117], incluzând în dreptul numelor de aşezări povestioare istorice veridice. Veacul al XIX-lea a confirmat profilul *călătorului* erudit: Wilhelm von Humboldt, Byron, Goethe, Schiller, François de Chateaubriand, Arthur Schopenhauer, Stendhal, Heinrich Heine, Victor Hugo, Théophile Gautier, Gerard de Nerval, Lamartine – pentru spaţiul occidental şi Mihail Kogălniceanu, August Treboniu Laurian, Cezar Bolliac, Grigore Alexandrescu, Dimitrie Bolintineanu, Melchisedec, A.D. Xenopol, N.A. Bogdan, Nicolae Iorga – pentru zona românească. Mai sunt misionarii, soldaţii, diletanţii, studioşii, exploratorii, specialiştii, colecţionarii, turiştii, fiecare dintre ei oferind un alt tip de lectură a teritoriului. Preocuparea noastră este să evaluăm, în studii de caz comparative, valorile promovate de aceştia, cum s-au raportat ei la tradiţiile istorice. Pentru mulţi dintre ei, voiajul a însemnat şi un exerciţiu al autoevaluării gusturilor şi afinităţilor culturale.

Considerăm oportună şi binevenită o inventariere a catedralelor, bisericilor, fortificaţiilor, cetăţilor, castelelor, catacombelor, galeriilor private, colecţiilor personale, muzeelor, bibliotecilor, cabinetelor de curiozităţi, care s-au aflat pe traseele călătorilor cu gusturi intelectuale diferite. Ruinele au fost asociate mereu grandorii vremurilor de demult, splendorii unei civilizaţii dispărute. Au întărit percepţia declinului ireversibil al civilizaţiei europene, întreţinând nostalgia după un trecut prestigios. Au întruchipat fragilitatea unei lumi în faţa vandalismului, arătând cât de nimicitoare poate fi în anumite împrejurări furia umană. Romanticii le-au conferit statutul de prim obiect într-un muzeu ideal al convenţiilor literare. Sophie Lacroix a observat că tema ruinelor a cunoscut o schimbare de paradigmă la mijlocul secolului XIX, fiind asociată sentimentului culpabilităţii şi emoţiilor. *Ruina a suscitat interes în măsura în care a reuşit să transforme tânguirea şi afişarea deplorabilităţii într-o cultură istorică* ofertantă prin pildele propuse. Aşa au înţeles să se poziţioneze Costache Negruzzi în catacombele cetăţii Neamţului, Grigore Alexandrescu în chiliile mănăstirii Tismana, George Bariţiu şi Timotei Cipariu pe uliţele vechii cetăţi a Braşovului şi August Treboniu

[116] Isabelle Laboulais, *Les voyages des géologues dans l'Europe du premier XIXe siècle vus par Ami Boué*, în Nicolas Bourguinat et Sylvain Venayre (dirigé par), *Voyager en Europe de Humboldt à Stendhal...*

[117] Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité...*, p. 287.

Laurian în satele de pe malul drept al Dunării. Indiscutabil, înțelegerea ruinelor a amprentat, atât discursul literar, cât și cel istoric.

Una dintre direcțiile care trebuie urmărită privește trecerea de la gustul pentru antichități la o veritabilă știință istorică, academică. *Sensibilitatea* promovată de perspectiva artistică s-a transformat uneori în *reflecție* asupra trecutului, metamorfozând *conștiința istorică* a epocii. În lipsa arhivelor publice și particulare, ruinele sunt locuri ale memoriei. Judecata istoricului trebuie să explice cum au cultivat ruinele un soi de umilință, fără nici o legătură cu ipocrizia și festivismul discursului public.

Plecând de la remarca fundamentală, întâlnită în scrierile de călătorie, că muzeele au inoculat sentimentul apartenenței la o civilizație, e bine de văzut care au fost strategiile patrimoniale în intervalul 1860-1914, dar și rolul muzeelor în propagarea unui discurs rațional și în decodificarea istoriei naționale. Evident, relevanța socială a colecționarului nu ne interesează mai puțin.

În spațiul românesc, primele muzee au fost înființate la Iași și la București. Veneau de altfel în întâmpinarea așteptărilor prilejuite de primele descoperiri arheologice și afirmării istoriei artei. Au deplasat interesul savanților de la cunoașterea istoriei unui obiect la înțelegerea unei procesualități istorice. Vizitarea încăperilor prilejuia suprapunerea a două tipuri de memorie: cea erudită și literară, ordonată, administrată prin strategii patrimoniale și cea individuală, aleatorie. Călătorii au remarcat apetențele narative ale muzeului, deschiderea lui către o poveste. Prin colecțiile prezentate, muzeul califica o schemă mentală și sugera o formă de înțelegere a istoriei. A fructificat și dimensiunea estetică a obiectelor, antrenându-i pe cei care i-au trecut pragul într-un joc al imaginației.

Un aspect foarte puțin analizat în istoriografia românească se referă la remarcile călătorilor privitoare la exponatele admirate în muzeele publice și în colecțiile particulare. Dar relatările acestea nu trebuie confundate cu simple descrieri sau impresii personale. Ele nu sunt, *de facto*, expresii ale spontaneității, cum nu sunt nici confidențe. Încercăm să structurăm literatura de călătorie pe două paliere: 1) *Descriere*; 2) *Argumentare*. Unul dintre obiective este de a reliefa capacitatea voiajorului de a înțelege un fenomen istoric, și maniera în care își articulează discursul. Un reper metodologic util pentru noi îl găsim la Friedrich Wolfzettel[118].

[118] Friedrich Wolfzettel, *Le discours du voyageur. Pour une histoire littéraire du récit de voyage en France, du Moyen Age au XVIIIe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 1996.

Înțelegem călătoria drept o experiență a timpului trecut, un perpetuu balans între emoții, sentimente și analiză. Trăirile încercate de voiajor probează indignare, regrete, nostalgie, fascinație pentru ruine. Pentru istorici însă, firul rațiunii este mai important. Dimitrie Bolintineanu întreprindea în a doua parte a secolului XIX voiajuri prin Bulgaria, Ierusalim, Egipt, Muntele Athos și Asia Mică. Pentru fiecare oraș sau monument vizitat avea câte o completare, câte o poveste. Disocia legenda de adevărul istoric, fără a fi afectat însă respectul pentru tradiție. Găsind sens fiecărei ruine sau localități, Dimitrie Bolintineanu îi reconstituia o istorie, e adevărat una fragmentară, reliefându-i momentele importante. Știa vestita Alexandrie cu grădinile și ruinele sale din impresiile de călătorie ale celor care o apreciaseră. Apoi, din surse istorice, informații geografice, chiar și date demografice și statistice recente, se familiariza cu destinul egiptenilor. Este unul dintre modelele noastre de lucru.

Descrierile de călătorie au transmis și un tip de moralitate socială. Farmecul adevărului nu a falsificat realitatea, ci i-a încredințat valoarea modelului de urmat. Și prin prisma acestor relatări, literatura, dar și teatrul au jucat rolul unor muzee, întreținând multă vreme o anume sensibilitate față de trecut și față de controversele acestuia. Grație acelor fantazări care ne amuză astăzi, oamenii simțeau nevoia de a se deplasa în spațiu pentru a face călătorii în timp. Oricât ar părea de paradoxal, închipuirea a sfârșit prin a cultiva pasiunea pentru adevăr.

După această perioadă a descoperirilor și mirărilor, remarcăm un alt stadiu: trecerea de la cunoașterea descriptivă și pasivă, specifică anticarilor, la enunțarea primelor reguli, principii, idei de protejare a urmelor istoriei. Ajunși în acest punct, sesizăm două aspecte: acela *patrimonial*, vizând salvarea ruinelor în numele respectului pentru trecut, și acela *științific*, concretizat în intenția de a aduna și chestiona rămășițele susceptibile să ne ajute la scrierea istoriei. Acest pas pare astăzi de la sine înțeles, dar în epocă el a pregătit terenul pentru o însemnată schimbare de epistemă, pentru nașterea unui discurs istoric modern.

înţelegerea călătoriei drept o experienţă a timpului trecut, un perpetuu balans între emoţii, sentimente şi analiză. Trăirile încercate de voiajori probează indignare, regrete, nostalgie, fascinaţie pentru ruine. Pentru istoricul însă, firul raţiunii este mai important. Dimitrie Bolintineanu întreprinde, în a doua parte a secolului XIX, voiajuri prin Bulgaria, Tesalia, Egipt, Muntele Athos şi Asia Mică. Pentru fiecare oraş sau monument vizitat avea câte o completare, câte o poveste. Dacă o legendă de adevărul istoric, fără a fi afectat însă respectul pentru tradiţie. Când sunt fragmentare sau lacunare, Dimitrie Bolintineanu îi reconstituie o istorie, e adevărat, una fragmentară, reliefând momentele importante. Aşa vedea Alexandrescu zidurile şi ruinele sale din impresiile de călătorie ale celor care o pomeniseră. Apoi, din surse istorice, informaţii geografice, chiar şi date demografice şi statistice recente, se familiariza cu destinul contemporanilor. Exemplul dintre modelele noastre de lucru.

Descrierile de călătorie au transmis şi un tip de moralitate socială. Farmecul ruinelor căruia nu i-a rezistat realitatea, ci i-a împrumutat valoarea modelului de urmat. Şi prin intermediul acestor relatări, literatura, dar şi teatrul au jucat rolul unor surse, introducând multă vreme o anumită sensibilitate faţă de trecut şi faţă de antichitatea acestuia. Printre acele fantezii care ne apărau astăzi, regăsim sentimentul nevoii de a se deplasa în spaţiu pentru a face călătorii în timp. Oricât ar părea de paradoxal, nostalgia s-a sfârşit prin a cultiva pasiunea pentru adevăr.

După această perioadă a descoperirilor şi a ruinelor, remarcăm un alt stadiu: trecerea de la cunoaşterea descriptivă şi naivă specifică anticarilor, la cunoaşterea acestor ruine. Nici de apreciere a urmelor istoriei. Abia în acest punct, sesizăm două aspecte: acela patrimonial, vizând salvarea ruinelor în numele respectului pentru trecut, şi acela ştiinţific, concretizat în intenţia de a aduna şi clasifica mărturiile susceptibile să ne ajute la scrierea istoriei. Acest parcurs pare de la sine înţeles, dar în epocă el a pregătit terenul pentru o încercare de explicare de esenţă, pentru naşterea unui discurs istoric modern.

Capitolul II

RESTAURAREA DE LA CURTEA DE ARGEŞ

Primele proiecte de refacere a zidirii. Implicarea lui G.A. Burelly

După 1860, pentru mănăstirea de la Curtea de Argeş fuseseră încercate mai multe formule intervenţioniste cerute imperativ de feţele bisericeşti. O implicare consistentă a autorităţilor survenea abia în 1865, prin acordarea lucrărilor de restaurare arhitectului-şef al Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, G.A. Burelly[1]. Într-un amplu raport, din 29 noiembrie 1868, G.A. Burelly reconstituia dosarul intenţiilor de refacere a aşezământului. Arăta că primele propuneri concrete fuseseră formulate încă din 1863, în calcul fiind luate atât mănăstirea, cât şi seminarul. Prin ordinul nr. 18165, G.A. Burelly fusese însărcinat să elaboreze „un studiu serios şi a pregăti devizul şi planurile necesare pentru ceruta restaurare"[2]. Şi arhitectul şi-a îndeplinit misiunea, finalizând-o în 1864. Doar că procedura birocratică presupunea obţinerea unor aprobări din partea Ministerului Lucrărilor Publice, amânate din varii considerente. Lucrurile s-au blocat la o cerere punctuală, însă extrem de costisitoare din punct de vedere financiar: evaluarea costurilor aducerii pietrelor, prelucrării şi fixării lor în zidire. Preţul înaintat pe cale ierarhică depăşea un milion de lei, în condiţiile în care se ştia că arhitectul ministerului calculase cât mai economicos cu putinţă necesarul de materiale şi mâna de lucru[3]. Se încerca şi soluţia defalcării sumei pe patru ani, rezultând un efort de 250.000 de lei pe fiecare etapă. Mai mult, se renunţa la ideea unui proiect general, pentru tot ansamblul, preferându-se contractări parţiale. Capacităţile statului se dovedeau limitate.

---

[1] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890. Acte şi rapoarte oficiale*, Bucureşti, Tipografia Carol Göbl, 1890, p. 1.

[2] ANIC, fond MCIP, dosar 722/1868, f. 69; vezi şi *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 2.

[3] BAR, Manuscrise, Arhiva Papazoglu I, Ms. 9, f. 6.

Deşi în 1867 erau prevăzuţi 150.000 de lei[4], nici un ban nu ajungea în contul restaurării. Dar chiar şi aşa, situaţia se împotmolise nu neapărat din raţiuni financiare. G.A. Burelly invoca reforma administrativă, arătând că descentralizarea absorbise toate energiile. Lumea românească se reorganiza. Toate problemele ce ţineau de intervenţiile de la Curtea de Argeş trecuseră de sub autoritatea Ministerului Lucrărilor Publice sub jurisdicţia Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice[5]. Iar Consiliul tehnic, în lipsa unui corp de ingineri şi arhitecţi, forma comisia responsabilă de bunul mers al preparaţiilor de la Curtea de Argeş în care îi includea, alături de G.A. Burelly, pe prefectul de Argeş şi pe primarul Curţii de Argeş.

În consecinţă, lucrările nu evoluau nici în ritmul dorit şi nici la standardele aşteptate. La 6 mai 1867, Carol I revenea la Curtea de Argeş, constatând că pe parcursul ultimului an rămăsese o restanţă majoră la refacerea acoperişului[6]. Deziluzia era cu atât mai mare, cunoscându-se eforturile bugetare făcute pentru asigurarea continuităţii activităţilor de pe şantier. Permanentele amânări nu prevesteau nimic bun. Cele mai sumbre prognoze erau confirmate în perioada următoare. La 19 aprilie 1868, un memoriu către ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice aducea vestea că o bună parte din tencuiala proaspătă a clopotniţei şi a bisericii fusese afectată de zăpezile şi gerul iernii trecute. Admiţând că la acel moment nu existau suficienţi bani pentru „restaurarea definitivă”, ministrul căuta soluţii de compromis. La 4 noiembrie 1868, trimitea adrese către episcopul şi primarul Curţii de Argeş, propunându-le un grafic al intervenţiilor de mică amplitudine: într-o primă fază, să se cârpească, pe cât posibil, acoperişul cu table de zinc, acolo unde era stricat; în paralel, să fie demarate procedurile de achiziţie a pietrei necesare consolidării soclului bisericii; urma să fie depusă în interiorul aşezământului, iar pe timpul iernii să fie cioplită la dimensiunile cuvenite. Când vremea se îndrepta, blocurile de piatră trebuiau doar fixate în structura zidirii. În ciuda tuturor calculelor pentru eliminarea timpilor morţi şi urgentarea lucrărilor, chestiunea găsirii pietrei potrivite dura aproape nouă luni.

Problema tablei rămânea însă nesoluţionată. În criză de timp şi de soluţii, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice apela, la 5 iulie 1869, la

[4] ANIC, fond MCIP, dosar 722/1868, f. 1.
[5] *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeş*, 1886, p. 57.
[6] Al. Tzigara-Samurcaş, *Carol I şi monumentele străbune*, în *Din viaţa regelui Carol I*, mărturii contemporane şi documente inedite culese de Al. Tzigara-Samurcaş, Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1939, p. 326.

omologul său de la Ministerul de Război. Voia să ştie dacă în atelierele aflate sub autoritatea ministerului puteau fi executate 100 de foi de tablă de plumb pentru acoperişul bisericii de la Curtea de Argeş. Dădea şi parametrii necesari. Tabla trebuia să aibă 78 de centimetri lăţime, 2 metri lungime şi groasă de 5 milimetri[7]. Răspunsul, din 14 iulie 1869, era negativ. Statul nu avea la dispoziţie tehnica necesară producerii unor asemenea foi. În paralel, Grigorie Bilciurescu, plecat în concediu în străinătate, era însărcinat să caute la Viena un atelier care să-şi asume o astfel de comandă. Doar peste câteva zile, Grigorie Bilciurescu transmitea din Viena că putea trimite în ţară tabla cu calităţile dorite. Avansa şi un preţ. Pentru 150 de foi de tablă, plus transportul la Curtea de Argeş, în maxim 30 de zile de la semnarea contractului, plata se ridica la 96 de franci pentru fiecare foaie. Decidenţii tatonau mai multe soluţii. Se cereau, prin intermediul lui Ludovic Steege, agent al Principatelor la Viena, mostre din produsele comercializate în capitala Imperiului. Un angajat al ministerului era trimis la Târgovişte pentru a cerceta tabla folosită la acoperişul mitropoliei şi a vedea dacă ar putea fi întrebuinţată la Curtea de Argeş. Finalmente, tabla din plumb era cumpărată de la fabricantul vienez Winiwarter[8].

În august 1869, G.A. Burelly anunţa ministerul că găsise piatra necesară începerii restaurării. Conform indicaţiilor trebuia să fie „piatră calcaria, culoare galbenă de un grăunte stins, fin, omogen şi aleasă ca să nu conţină crăpături sau alte defectuozităţi"[9]. Caracteristicile dorite erau îndeplinite de piatra extrasă din carierele de la Albeşti, în vecinătatea Câmpulungului, „deasupra băilor numite Bughia din districtul Muscel"[10]. La biroului arhitectului-şef din minister era depusă o probă prelevată de la Albeşti. O nouă problemă se prefigura: la 26 august 1869, G.A. Burelly atrăgea atenţia că, în eventualitatea în care ar fi fost achiziţionată întreaga cantitate de piatră, 87.902 mc, nu erau pregătite spaţiile de depozitare. Iar licitaţiile pentru ridicarea şoproanelor erau amânate periodic în lipsa unor oferte făcute de antreprenori. La fel şi calculele propuse pentru transportul pietrei întârziau luarea unei decizii.

Pentru evitarea unor neînţelegeri cu potenţialii antreprenori implicaţi în aprovizionarea cu piatră a şantierului de la Curtea de Argeş, G.A. Burelly întocmea un set de condiţii, nouă la număr. În primul rând,

[7] ANIC, fond MCIP dosar 722/1868, f. 66.
[8] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 6.
[9] ANIC, fond MCIP dosar 722/1868, f. 84.
[10] *Ibidem.*

piatra trebuia să fie compactă, omogenă, fără crăpături şi adausuri, la dimensiunile cerute, să corespundă mostrei aprobate. Predarea întregii cantităţi trebuia făcută în trei etape, la 15 ianuarie, 15 martie şi 15 mai 1870. Antreprenorul era obligat să depună o garanţie de 20% din valoarea contractului, care îi era remisă la finalizarea înţelegerii. După semnarea contractului i se acorda un avans de 10% din valoarea lucrării, pe care era obligat să îl folosească doar pentru respectivul angajament.

Aproximativ o lună mai târziu, la 16 septembrie, G.A. Burelly revenea cu calculele finale privind transportarea pietrei de la Albeşti la Curtea de Argeş[11]. Autorităţile solicitau antreprenorului care urma să câştige dreptul de a transporta piatra să o depună la Curtea de Argeş până la sărbătoarea Sf. Gheorghe din 1870. Mari probleme au fost şi cu procurarea lemnului, îndeosebi discuţii dacă să fie de fag sau de brad, ce calităţi să aibă (drept, elastic, uşor de manevrat); toate au tărăgănat nepermis de mult începerea restaurării. G.A. Burelly preciza că peste tot în lume bradul era folosit şi nu fagul. Implicarea arhitectului-şef al ministerului, pentru aproximativ şapte ani, în refacerea complexului bisericesc s-a pierdut în hăţişul neputinţelor administrative. Acestea au fost principalele aspecte care au caracterizat intenţiile restaurative la Curtea de Argeş în deceniul şapte.

Anevoioasa colaborare cu Filip Montoreanu

Cinci ani mai târziu, în 30 iulie 1870[12], titularul portofoliului de la Culte şi Instrucţiune Publică, P.P. Carp, încheia un alt contract pentru restaurarea bisericii cu arhitectul Filip Montoreanu[13]. În fapt, guvernul oficializa în acel an „relaţiile cu d. Montoreanu legate de mai înainte”[14]. Tânărul arhitect era deja un nume cunoscut în Bucureşti. Revenise la începutul lunii martie 1870 de la Paris, după 11 ani de studii şi carieră în domeniul arhitecturii[15]. Avea, aşadar, anvergura specialistului care lucrase printre arhitecţii parizieni, deţinând două premii ale şcolii franceze de arhitectură; de altfel, îşi formase deja o clientelă în lumea

---

[11] *Ibidem*, f. 129.
[12] ANIC, fond MCIP, dosar 724/1868, f. 39.
[13] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 7.
[14] Titu Maiorescu, *Opere*, III, *Discursuri parlamentare (1866-1899)*, ediţie îngrijită, prefaţă, note şi bibliografie de D. Vatamaniuc, introducere de Eugen Simion, Bucureşti, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Editura Univers Enciclopedic, 2006, p. 168.
[15] ***, *Un arhitect român*, în „Românul”, 12 martie 1870, p. 223.

pariziană. La acel moment, părea cea mai bună soluţie pentru reanimarea lucrărilor de refacere.

La 19 mai 1870, Filip Montoreanu primea invitaţia de a merge la Curtea de Argeş „spre a studia biserica episcopală”[16] şi a lua unele măsuri de stopare a deteriorării monumentului. Împreună cu arhitectul G.A. Burelly trebuia să stabilească ce lucrări puteau fi făcute în regim de urgenţă pe parcursul anului 1870 şi să estimeze valoarea acestora. De fapt, celor doi li se cereau soluţii de moment „până la definitiva lui restaurare, după studiile ce deja sunt făcute”. Pretenţiile iniţiale acceptate fără nici o rezervă de către Filip Montoreanu nu au fost de bun augur. Practic, libertatea sa de mişcare şi de asumare a deciziilor de specialitate îi era puternic îngrădită. El nu intra în proiect cu propria-i viziune, ci continua o idee. Iar surprizele neplăcute nu întârziau să apară.

La reîntoarcerea în capitală, cei doi depuneau rapoarte separate. Cel semnat de G.A. Burelly privea mai degrabă probleme administrative, insistând pe materialele folosite pe şantier. La 4 iunie 1870, arhitectul-şef al ministerului îşi încredinţa superiorul că pietrele aduse pentru refacerea lăcaşului erau de calitatea dorită[17] şi că puteau fi eliberate sumele către antreprenorii Ştefan Nagy şi Gheorghe Sima. Dar nu era decât o parte din cantitatea planificată. Abia la 29 septembrie 1870 o circulară internă îl înştiinţa pe ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice că Ştefan Nagy şi Gheorghe Sima predaseră întreaga masă pietroasă contractată.

Raportul întocmit de Filip Montoreanu, cu data de 13 iulie 1870, pleda pentru o intervenţie rapidă la fundaţia edificiului. În fond, de acolo trebuiau începute lucrările. Montoreanu găsea că „proiectul este numai o imagine a monumentului, căci nu a fost făcut pentru restaurare; părţile stricate nu sunt arătate în proiect şi chiar măsurile nu concordă cu ale monumentului; dl Burelly nu putea să facă altrăminte neavând schele”[18]. Filip Montoreanu admitea că la insistenţele lui P.P. Carp, de a face o estimare a tuturor costurilor, apelase la un artificiu financiar. Preluase informaţiile financiare din rapoartele lui G.A. Burelly şi le actualizase la preţurile din 1870. Recomandarea arhitectului producea efecte.

În doar două săptămâni erau negociaţi termenii colaborării privind intervenţiile la fundaţia edificiului. Din corespondenţa purtată între Filip Montoreanu şi autorităţi, deducem că specialistul ales pentru refacerea fundaţiei inspectase amănunţit structura şi deficienţele majore

[16] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 84; vezi şi ANIC, fond MCIP, dosar 723/1868, f. 1.

[17] ANIC, fond MCIP, dosar 723/1868, f. 2.

[18] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 84v.

ale zidirii. La 29 iulie 1870, Carol Storck semna cu ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice un contract pentru refacerea subasmentului bisericii de la Curtea de Argeş[19]. Sculptorul se obliga să execute lucrarea după schiţa şi devizul primite din partea ministerului, să angajeze din cei mai buni lucrători şi să asculte de indicaţiile lui Filip Montoreanu. Pentru munca sa, Storck primea câte 25 de franci pe fiecare metru de piatră lucrată. Din fiecare plată se oprea 10 %, sub titlu de garanţie, procente pe care sculptorul urma să le primească la finalizarea lucrării dacă recepţia confirma calitatea intervenţiei. Întreg materialul cerut era pus la dispoziţie de către minister, sculptorul începând imediat lucrările care trebuiau terminate chiar în 1870.

Într-o scrisoare către Filip Montoreanu, Carol Storck insista pe trei lucruri indispensabile. Mai întâi dorea scoaterea tuturor lespezile marcate cu litera *a* şi înlocuirea lor cu blocuri noi de piatră. Pentru fixarea ultimelor arăta că va face scobituri în pereţi. Angaja şi refacerea jgheaburilor însemnate cu litera *b*, aşa cum şi treptele inscripţionate cu *c* urmau a fi schimbate. Noul coordonator al lucrărilor nu avea nimic de obiectat. Abia după oficializarea colaborării cu sculptorul Carol Storck şi după asigurarea celor necesare lucrărilor, Filip Montoreanu semna şi el contractul, unul mai detaliat, la 30 iulie 1870.

Actul cuprindea cinci puncte, unul dintre acestea având, la rându-i, patru subpuncte. Filip Montoreanu se obliga să dirijeze toate lucrările de reparaţie şi restaurare a bisericii episcopiei de la Curtea de Argeş, după „planul vechi al acestui monument". Ministrul asigura susţinerea financiară, cu o singură rezervă: sprijinul Camerei în votarea unui buget suficient pentru restaurarea deplină a monumentului. Într-o primă fază, contractul era semnat până la 1 ianuarie 1871, urmând ca în funcţie de fondurile aprobate de Cameră să fie prelungit. Salariul acordat lui Montoreanu era de 500 de franci pe lună. I se mai decontau şi costurile de transport pe traseul Bucureşti – Curtea de Argeş ori de câte ori arhitectul credea de cuviinţă. I se mai plăteau şi diurne consistente, 12 franci vara şi 18 franci iarna. Se asigura şi un fond pentru plata unei persoane care să fie în permanenţă pe şantier, ca să ţină contabilitatea activităţilor. Transportarea materialelor pe şantier cădea în sarcina statului. Filip Montoreanu trebuia să înceapă lucrările cât mai curând, cu refacerea subasmentului. Lectura contractului arăta cerinţele generaliste din partea ministerului, folosirea simultană a conceptelor privind *repararea* şi *restaurarea* bisericii.

[19] ANIC, fond MCIP, dosar 723/1868, f. 8.

În completarea nevoilor arhitectului, printr-o rezoluţie a ministrului din 11 august 1870, i se punea la dispoziţie lui Filip Montoreanu trăsura ministerului, precum şi „blanchete de poştă pentru patru cai dus şi întors". Nici costul unei trăsuri sau birje nu era mic. Peste câteva luni, în 20 decembrie 1870, G.A. Burelly îi scria ministrului că pentru voiajul pe la Curtea de Argeş, Râmnicu Vâlcea şi Târgovişte un birjar îi ceruse 36 de lei pe zi. Or, planurile sale includeau nu mai puţin de 21 de zile, ceea ce presupunea un cost total de 756 de lei. Se mai adăuga şi plata diurnei, 14 lei pe zi, iar pe toată perioada 294 lei. Şi cheltuielile de acest gen, făcute de arhitectul-şef al ministerului ori de Montoreanu, diminuau constant bugetul lucrărilor de intervenţie. Trei zile mai târziu, la 14 august 1870, prefectului de Argeş i se atrăgea atenţia să îi dea tot concursul lui Filip Montoreanu. Premizele erau promiţătoare şi activitatea începea.

Se muncea la Curtea de Argeş şi iarna. La final de noiembrie 1870, Filip Montoreanu cerea trei butoaie de ciment care era „de neapărată trebuinţă pentru săvârşirea subasmentului bisericii". Rezoluţia ministrului îi cerea arhitectului să precizeze costul cimentului cerut. În centrala de la Bucureşti, nimeni nu avea habar de preţurile materialelor şi nici nu exista un centralizator cu proiecţiile bugetare inerente fiecărei intervenţii.

La 29 noiembrie 1870, Carol Storck pretindea eliberarea unui acont de 1.000 de franci, arătând că îşi onorase până la acel moment angajamentele luate. Îşi primea banii, iar lucrările se opreau pe timpul iernii. Abia la mijlocul lunii aprilie 1871, Carol Storck întreba dacă îşi putea relua munca. Sfătuindu-se cu Filip Montoreanu, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice era încredinţat că lucrarea lui Carol Storck nu mai suporta nici o amânare, prăbuşirea bisericii fiind iminentă; şi nu era singurul pericol.

La 9 martie 1871, episcopul Neofit îl anunţa pe ministru că table de pe acoperişul lăcaşului căzuseră şi cantităţi mari de apă intraseră în aşezământ. Întreaga clădire părea să se dezintegreze. Înaltul ierarh mai amintea că, la 18 decembrie 1862, încredinţase guvernului 1.300 de galbeni pentru crearea unui fond care să fie folosit la nevoie pentru biserica episcopală din Curtea din Argeş. Dorea acum, la început de 1871, să i se elibereze banii cuveniţi pentru a fi refăcut acoperişul.

În faţa acestor imperative, ministrul îl mandata pe Filip Montoreanu, la 16 aprilie 1871, să-i ceară lui Carol Storck reluarea lucrărilor şi finalizarea lor în cel mai scurt timp. Semnalele primite dinspre Curtea de Argeş nu erau însă îmbucurătoare. Coordonatorul restaurării întocmea o adresă financiară şi un raport de specialitate, detaliind stadiul lucrărilor.

În prima, Filip Montoreanu constata depășirea bugetului. Astfel, devizul făcut împreună cu sculptorul ajungea la 47.414 franci, în vreme ce în scriptele ministerului erau alocați doar 30.000 de franci. Soluția cea mai convenabilă era, pentru anul în curs, 1871, finalizarea doar a două treimi din lucrare, restul planificându-se pentru 1872.

În expertiza întinsă pe două pagini, arhitectul puncta trei aspecte. Era plăcut impresionat că sculptorul își făcuse datoria, toate pietrele fiind cioplite și așezate pentru încastrare. Doar că timpul capricios, ploile intermitente și venirea zăpezii făcuseră imposibilă finalizarea intervenției. Chiar și așa, Filip Montoreanu aprecia că Storck avusese grijă să protejeze fundația lăcașului pentru a opri infiltrările apei. Ridicase un brâu de pietre în jurul construcției și amenajase terasamente menite a prelua excesul de apă. În pofida constrângerilor financiare, Montoreanu pretindea un efort financiar suplimentar, indispensabil terminării întregii lucrări. În finalul raportului, Filip Montoreanu se referea și la situația semnalată de episcopul Neofit. Examinase acoperișul împreună cu un tinichigiu. Observase la foile de plumb „o sumă de găurele și multe nume încrustate", convingându-l că „destrucțiunea învelitoarei nu provine numai din cauza timpului, dar și din a vizitatorilor care sunt lăsați a se urca pe învelitoare".

Informațiile oferite de Filip Montoreanu erau analizate în minister, o concluzie preliminară privind decalarea timpului afectat refacerii fundației. Deși nimic nu i se putea reproșa lui Carol Storck, întârzierile lui creau probleme, ținând atât de specificul și condițiile zidirii, cât și de reevaluările bugetare. De asemenea, întârzierile la livrarea materialelor și numărul redus de oameni implicați pe șantier contribuiseră la depășirea termenilor conveniți. În tentativa de a grăbi ritmul lucrărilor, G.A. Burelly propunea, la 15 mai 1871, cooptarea unor meșteri pietrari, Petru și Mihail Babic[20].

La 25 mai 1871, G.A. Burelly prezenta un raport despre stadiul restaurării. Aprecia munca lui Filip Montoreanu, remarcând însă neclarități în procedurile de achiziționare a materialelor, cât și previzibile întârzieri în graficul lucrărilor. Pentru evitarea oricăror neînțelegeri în viitor, Filip Montoreanu elabora, la 5 iunie 1871, două caiete de sarcini: primul pentru aprovizionarea cu piatră, al doilea pentru lucrările propriu-zise. Pentru prima oară de la începutul refacerii lăcașului, erau formulate condiții clare pentru posibilii antreprenori. Cele două caiete nu erau niște simple instrumente administrative, aducând un plus de ordine și reglementare pe șantier.

---

20 *Ibidem*, f. 74v.

Cel dintâi „caet de însărcinare", structurat în 10 puncte, viza aprovizionarea şantierului de la Curtea de Argeş cu 71.307 metri cubi. Calculele făcute vorbeau de fix 270 de bucăţi, 84 cu anumite dimensiuni, iar alte 184 la parametri diferiţi. Printre prevederi figura şi aceea că „aceste pietre vor fi ca un grăunte fin impact, omogen şi de o culoare galben deschisă". Piatra trebuia extrasă din cariera de la Albeşti şi trimisă la Curtea de Argeş, acele eşantioane care nu respectau criteriile fiind refuzate. Ultimul transport urma să fie făcut până la data de 15 septembrie 1871. Antreprenorul desemnat trebuia să depună o garanţie de 20% din valoarea contractată. După semnarea contractului, ministerul avansa 10% din bugetul proiectului. Sub nici o formă antreprenorul nu putea să transfere angajamentul către alte persoane fără acordul Bucureştiului. În cazul în care câştigătorul contractului nu-şi onora la termen obligaţiile, autorităţile puteau rezilia contractul. Plata se făcea periodic, în funcţie de ritmul predării cantităţilor de piatră.

Al doilea „caiet de însărcinare", în 16 puncte, reglementa refacerea completă a subasmentului. Tehnicile de lucru şi tipurile de materiale folosite erau minuţios descrise. Antreprenorul era obligat să execute întreaga comandă întocmai după planurile şi indicaţiile arhitectului coordonator. Trebuia să păstreze profilul şi structura zidirii, să folosească ciment de Portland, să ridice schelele din bugetul proiectului, să folosească cărămidă şi var pentru umplerea anumitor goluri, să utilizeze scoabe şi pene din fier pentru mai buna legare a pietrelor. Lucrările durau până cel târziu la 15 noiembrie 1871. Garanţia pretinsă de stat era de 20% din bugetul lucrării. La semnarea contractului, autorităţilor puneau la dispoziţia celui care câştiga contractul un avans de 10% din valoarea proiectului. De asemenea, antreprenorul nu putea să încredinţeze lucrarea altor persoane fără avizul decidenţilor. Pentru nerespectarea angajamentelor acordul putea fi reziliat de către minister. Nu erau stabilite termene clare de plată. Erau legate de finalizarea şi predarea unor execuţii secvenţiale.

Aprobarea celor două caiete de sarcini au conferit ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice cadrul propice semnării noilor contracte cu sculptorul Carol Storck. Practic, toate prevederile incluse în cele două caiete se regăseau şi în înţelegerile dintre minister şi Storck, semnate la 9 iulie 1871. Primul contract privea aprovizionarea cu piatră a şantierului de la Curtea de Argeş, în vreme ce al doilea era „pentru executarea tuturor lucrărilor de artă ce sunt necesare pentru completa şi definitiva restaurare a subasmentului"[21]. În conformitate cu cerinţele caietului de

[21] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 152.

sarcină, cei 71.307 metri cubi de piatră ajungeau la Curtea de Argeş în mai multe etape, nu mai târziu însă de 15 septembrie 1871[22]. Constrângerile financiare, instabilitatea politică, capriciile vremii, dar şi împărţirea strictă a lucrărilor limitau drastic perioada angajamentelor, restrângând-o la câteva luni.

Munca pietrarilor din vara anului 1871 stârnea nemulţumiri. Alexandru Pelimon ajungea la Curtea de Argeş în luna iunie. Privea siderat cum „nişte pietrari aduşi de a repara mănăstirea scoseseră lespezi de piatră spre partea de la fundament, care le înlocuiseră cu altele mai scurte şi cioplite rău, împlinind cu corasan de cărămidă pisată locul cel gol. Nu ştiu dacă după plecarea mea s-a oprit sau nu această lucrare monstruoasă. Ca român însă, am fost atins până la suflet văzând renumita mănăstire, acest model de artă pentru români şi lumea întreagă, maltratându-se cu o asemenea reparaţie"[23]. În consecinţă, scria personal ministrului, atenţionându-l de ceea ce el califica drept o situaţie dezastruoasă. Recunoştea însă că, fără o intervenţie urgentă, zidirea se va prăbuşi.

La 11 noiembrie 1871, Carol Storck cerea ministrului să îl trimită pe Filip Montoreanu ca să verifice calitatea lucrărilor. Lucrurile mergeau repede. Decizia ministrului venea pe 13 noiembrie, iar Filip Montoreanu semna raportul la data de 19 noiembrie. El omologa munca sculptorului, făcând şi calculul sumei cuvenite. Etapa următoare se încheia la 1 mai 1872, când Carol Storck anunţa la Bucureşti îndeplinirea obligaţiilor asumate. În doar câteva zile, pe 6 mai 1872, semna un alt angajament[24]. Sculptorul depunea şi o garanţie compusă din 11 obligaţiuni rurale.

La cererea acestuia se comanda un anume tip de piatră, pentru refacerea subasmentului bisericii episcopale. Piatra i se aducea abia în luna august 1872[25]. Filtrul verificărilor funcţiona. Filip Montoreanu întocmea două rapoarte, primul la 27 august, al doilea trei zile mai târziu, confirmând că era acelaşi tip de piatră, cu mostra păstrată în centrala ministerului. Tenacitatea sculptorului anulase întârzierile datorate livrării pietrelor. Aproximativ o lună mai târziu, la 24 septembrie 1872, autorităţile erau anunţate că Storck terminase refacerea subasmentului. Conform contractului semnat de Filip Montoreanu cu Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, aceasta trebuia să fie prima lucrare efectuată,

---

[22] ANIC, fond MCIP, dosar 768/1871, f. 73v.
[23] ANIC, fond MCIP, dosar 723/1868, f. 97.
[24] ANIC, fond MCIP, dosar 724/1868, f. 11.
[25] *Ibidem*, f. 1r.-v.

urmând să continue în funcţie de fondurile pe care Camera le punea la dispoziţia ministerului[26]. Până atunci, totul decursese perfect.

În paralel se lucra şi la refacerea acoperişului, plângerea episcopului Neofit dând rezultate. Iancu Solomon şi David Avram, prin contractul semnat la 22 noiembrie 1871, îşi asumau „reparaţiunile la învălitori mici şi mari"[27]. Rapoartele înaintate ministerului arătau că lucrările evoluau bine. Filip Montoreanu constata, la 2 decembrie 1871, că Iancu Solomon şi David Avram respectaseră integral condiţiile contractului semnat[28]. Printr-o decizie din 4 decembrie 1871, ministrul îl însărcina pe Filip Montoreanu să-i supervizeze pe cei doi tinichigii. Deşi iniţial cei doi meşteri semnaseră un angajament valabil până la 25 februarie 1872, ei îşi continuau activitatea până în septembrie acelaşi an. Spre toamnă, Filip Montoreanu mergea la Curtea de Argeş pentru inspectarea finală a muncii depuse de Iancu Solomon şi David Avram. Trecuseră însă aproape doi ani de la debutul colaborării arhitectului şi încă nu erau iniţiate intervenţii la structura de rezistenţă a lăcaşului. Licitaţiile pentru achiziţionarea lemnului necesar schelelor nu confirmaseră un câştigător. Abia în a doua parte a anului 1872 părea rezolvată şi această chestiune. Dar nu a fost aşa, neînţelegerile dintre arhitectul coordonator şi diverşii contractanţi periclitând bunul mers al şantierului.

Printre nemulţumirile invocate de Filip Montoreanu, într-o adresă din 30 ianuarie 1873, se număra nerespectarea contractului de către Sache Naumescu, nimeni altul decât cel care se angajase să livreze lemnul pentru construirea schelelor[29]. Sache Naumescu trimitea, la rându-i, o adresă ministerului, arătând că lemnul fusese deja depus la Curtea de Argeş. Pus în faţa acestui litigiu, ministrul dispunea efectuarea unui control. Autorităţile realizau un control pe teren, în martie 1873, constatând că natura, cantitatea şi calitatea materialului lemnos îndeplineau integral exigenţele impuse la licitaţie. Pârâtul era absolvit de orice vină. Prin urmare, alături de suma plătită pentru lucrarea propriu-zisă, lui Sache Naumescu i se returna şi garanţia, formată din cinci bonuri domeniale şi 100 de lei[30]. Dacă ar fi să fixăm un început al sensibilizării relaţiilor dintre arhitect şi decidenţii din minister, am crede că atunci s-a produs o primă fisură. Abia din acel moment începea şi fixarea schelelor, operaţiune anevoioasă, întinsă pe aproape şase luni. Mai bine de trei ani

[26] *Ibidem*, f. 39.
[27] ANIC, fond MCIP, dosar 723/1868, f. 104.
[28] ANIC, fond MCIP, dosar 724/1868, f. 7.
[29] *Ibidem*, f. 18.
[30] *Ibidem*, f. 30.

se scurseseră până când antreprenorul Ioan Ghiță ridica schelele! Finalmente, în octombrie 1873, ministrul era anunțat că montarea schelelor în exterior și înăuntrul bisericii era aproape gata.

Din dorința de a avansa cu refacerea întregului edificiu, arhitectul încerca să lucreze pe mai multe fronturi, demarând atât exteriorul, cât și interiorul bisericii. La 5 februarie 1873, Filip Montoreanu cerea ministerului să asigure fonduri pentru copierea tuturor picturilor din biserică. Intenționa să înceapă dărâmarea turlelor, decizie care afecta, evident, și zugrăveala. Arhitectul opina că, „neapărat, pictura trebuie executată întocmai după aceea care există actualmente în interiorul bisericii, prin urmare ar trebui ca de acuma să se însărcineze un pictor ca să copieze cu cea mai mare exactitate pictura actuală și aceste copii care mai târziu vor servi de modeluri se vor păstra în minister până când timpul va veni spre a le reproduce pe locurile lor primitive”[31]. Soluția propusă de Filip Montoreanu nu era agreată în birourile ministeriale. Rezoluția dată pe cerere, la 19 mai, respingea solicitarea, în baza unui raport semnat de Alexandru Orăscu și G.A. Burelly. Se arăta „că cu restaurarea bisericii nu are a se atinge pictura veche”[32]. Neîncrederea tensiona tot mai mult relația dintre cele două părți.

Responsabilii de la departamentul tehnic îl somau pe Filip Montoreanu să prezinte devizele lucrărilor făcute. Nemulțumirea decidenților era generată de maniera de lucru a arhitectului. Periodic, el reclama fonduri pentru tot felul de intervenții punctuale. Iritarea corpului ministerial fusese amplificată și de tergiversarea întocmirii unui plan general al lucrărilor. Una dintre marile probleme era impredictibilitatea etapelor restaurării, fapt care punea ministerul în imposibilitatea de a deschide noi credite.

Astfel, la 5 februarie 1873, înștiința că îi trebuiau bani pentru refacerea turlelor. La 10 mai 1873, înainta o nouă adresă, cerând 97.000 de lei. Unul dintre devize, din 10 mai 1873, privea bugetul construirii schelelor în jurul și în interiorul bisericii episcopale.

Nefiind convins de calculele și planurile de lucru ale lui Filip Montoreanu, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice apela, la 14 mai 1873, la G.A. Burelly și Alexandru Orăscu, ca să verifice datele primite. Experiența anilor trecuți dovedise că niciodată sumele prevăzute de arhitect nu fuseseră cheltuite integral, cu repercusiuni în contabilitatea ministerului. Și cifrele erau concludente. În 1870, fuseseră alocați

[31] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 98r-v.
[32] ANIC, fond MCIP, dosar 724/1868, f. 35.

40.000 de lei, din care se utilizaseră doar 25.000 de lei. În anul următor, din 40.000 se întrebuinţaseră numai 18.886 lei şi 12 bani, pentru ca, în 1872, din 108.000 lei să se cheltuie 33.594 de lei şi 66 bani. Procentual, nici jumătate din fondurile avute la dispoziţie nu-şi găsiseră utilitatea. De altfel, tot la 14 mai 1873, Filip Montoreanu era avertizat asupra acestor dificultăţi. I se punea în vedere să estimeze cât mai exact planurile pentru 1874, precizându-i-se şi suma de care dispunea: 100.000 de lei.

Montoreanu nu era simpatizat nici de episcopul de Argeş, Iosif. La 29 mai 1873, episcopul scria la Bucureşti, pentru a arăta că, după ce decisese dezafectarea învelişului din plumb al turlei din mijloc, Filip Montoreanu nu se asigurase că aşezământul nu va avea de suferit[33]. De aceea, în urma unor ploi, apa pătrunsese în interior. A doua zi, la 30 mai 1873, episcopul Iosif revenea cu o nouă întâmpinare la ministru, calificând tot ceea ce se întâmplase drept „un atentat la cele sfinte, o profanaţie, un sacrilegiu", cerând ministrului să ia măsuri „în privinţa acestui străin de neam şi de religiune"[34]. În această acuzaţie identificăm geneza ofensivei discursive, în prea multe cazuri fără temei, propovăduită de Biserică împotriva proiectelor restaurative. Adversitatea episcopului continua şi după concedierea lui Filip Montoreanu. La 20 mai 1875, Iosif îl avertiza pe Titu Maiorescu asupra „tuturor stricăciunilor foarte grave"[35] făcute de fostul arhitect. Tot mai multe referinţe negative planau asupra arhitectului coordonator, în doar câteva zile neînţelegerile tinzând să se transforme într-un scandal public. Din centrala ministerului era solicitată poziţia încriminatului.

Răspunsul lui Filip Montoreanu venea la 4 iunie 1873. Admiţând că intervenise la acoperiş, arhitectul preciza că făcuse doar un decupaj de mici dimensiuni, ca să aibă acces la structura interioară. Dorea să măsoare „cubicul corniciului" pentru a şti precis câtă piatră să comande pentru reparaţii. Contrariat de reclamaţia episcopului – că ar fi distrus cărămizi din turle –, Filip Montoreanu vorbea de starea avansată de deteriorare în care se aflau acestea. Ceea ce găsise el nu mai erau structuri de zid bine conservate, ci cârpeli cu var şi cărămidă. Fără menajamente, îl acuza pe Iosif de intrigi şi calomnii, dorind să obţină o audienţă la ministru pentru a-i detalia ceea ce se suferise la Argeş din momentul preluării şantierului.

Discuţiile şi bănuielile ce planau asupra sa aveau o explicaţie: lipsa prelungită a arhitectului de pe şantier. Practic, Filip Montoreanu ajungea

---

[33] *Ibidem*, f. 49.
[34] *Ibidem*, f. 48.
[35] ANIC, fond MCIP, dosar 342/1875, f. 77.

la Curtea de Argeş doar pentru a recepţiona lucrări sau pentru a face unele verificări de etapă, în conformitate cu dispoziţiile ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Sume importante de bani erau cheltuite pe deplasările lui Montoreanu. În septembrie 1873, el voia plata călătoriei spre Curtea de Argeş, unde intenţiona să stea maxim două săptămâni „spre a face lucrări ce privesc restaurarea acestei episcopii" fără a oferi amănunte suplimentare. Se consulta doar cu Alexandru Orăscu discutând despre metodele de protejare a picturii interioare. Soarta colaborării cu Filip Montoreanu era deja pecetluită.

Finalmente, angajamentul era reziliat în cursul anului 1874 la capătul unor evaluări întreprinse de o comisie formată, la 30 ianuarie, din dispoziţia ministrului Vasile Boerescu. Într-o primă variantă, era compusă din Alexandru Orăscu, numit de ministru preşedinte al comisiei, A. Gottereau, (tatăl), Berthon şi Scarlat Enderli[36]. Ulterior, mai erau numiţi, la data de 12 februarie 1874[37], D. Berindei şi Al. Odobescu[38]. La finele lui ianuarie 1874, cei patru membri ai comisiei numiţi iniţial aflau că trebuiau să meargă la Curtea de Argeş, spre a verifica tot ceea ce se executase până atunci; dar şi să analizeze, la faţa locului, planurile şi devizele întocmite de Filip Montoreanu[39]. În plus, erau mandataţi să întocmească un plan general, cu devizul aferent, pentru toate lucrările restante, cu o expunere detaliată, cu recomandări tehnice, cu instrucţiuni şi cu un calendar de lucru, dar cu condiţia să nu se depăşească 100.000 de franci anual. Arhitectului Filip Montoreanu i se aducea la cunoştinţă să se pună la dispoziţia comisiei pentru a da lămuriri însărcinaţilor guvernamentali. Pentru a fi evitate posibile blocaje decizionale, implicit amânări nesfârşite, ministrul impunea şi un regulament de funcţionare a comisiei. Hotărârile se luau cu majoritate de voturi, iar cei care nu erau de acord cu soluţiile agreate de ceilalţi colegi îşi puteau justifica în scris opţiunea. Referatele comisiei, planurile şi toate actele tehnice, sugestiile făcute de cei în drept, acceptate şi de ministru, urmau a fi respectate integral de arhitect.

Se plănuia un regim de urgenţă, trimişii ministerului având la dispoziţie maxim 30 de zile scurse de la prima întâlnire pentru a prezenta raportul final. Şi lucrurile evoluau rapid. La 18 februarie, după cooptarea lui D. Berindei şi Al. Odobescu, membrii comisiei plecau din Bucureşti spre Curtea de Argeş. Prefectul de Argeş era înştiinţat să pregătească

[36] ANIC, fond MCIP, dosar 344/1875, f. 10.
[37] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 32.
[38] Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 169.
[39] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 12.

trăsurile în gara din Piteşti, apoi să se îngrijească de cazare şi de bunul mers al lucrurilor. Inspecţia se desfăşura în zilele de 18 şi 19 februarie[40]. La 23 februarie, având deja toate datele la dispoziţie, Alexandru Orăscu îi convoca la minister pe colegii din comisie[41].

Arhitectul Filip Montoreanu încerca să contracareze intenţia ministrului, lipsind intenţionat de la întâlnirile planificate cu cei şase reprezentanţi. Înştiinţa decidenţii că zăcea la pat de două luni, din cauza unui reumatism, alăturând şi un certificat medical semnat de doctorul Obedenaru. La 26 februarie, membrii comisiei erau din nou în Bucureşti, depunând la minister primele hârtii, de a căror redactare se ocupa Scarlat Enderli. D. Berindei făcuse observaţii asupra bazei monumentului şi a schelelor, iar Alexandru Odobescu avea obiecţii în privinţa conservării picturilor şi a pavajului interior. Literatul insista ca monumentul să fie studiat cu atenţie, pentru a fi înlocuite ori tratate părţile alterate, fără a fi afectat „stilul primitiv". Lui Filip Montoreanu i se acorda un drept la replică, cerându-i-se să prezinte o listă completă a tuturor componentelor pe care considera nimerit a le schimba sau reface, oferind şi argumentaţia necesară. Tot la 26 februarie avea loc şi întâlnirea cu Filip Montoreanu, în localul ministerului. Procedural, membrii comisiei l-au invitat să-şi susţină cauza, să prezinte ceea ce reuşise la Curtea de Argeş, dar şi cum gândea viitoarele lucrări. La finalul intervenţiei sale, fiecare membru al comisiei intervenea, exprimându-şi verbal punctul de vedere. Tot Enderli era ales să elaboreze raportul comisiei după respectiva şedinţă.

La 2 martie avea loc o nouă întâlnire a membrilor comisiei, prilej de aprofundare a raportului depus de Filip Montoreanu. Arhitectul dorea refacerea turlei celei mari de la răsărit, alături de lucrări de consolidare la arcurile acoperişului. Fără a respinge iniţiativele lui Filip Montoreanu, comisia nu susţinea executarea lor în lipsa unui „studiu grafic al tuturor straturilor de piatră care compun turla cea mare precum şi secţiuni verticale, mărginindu-le mai ales la părţile degradate"[42]. O expertiză similară era recomandată şi în cazul arcurilor. Pentru a uşura munca arhitectului, membrii comisiei solicitau ministerului să îi pună la dispoziţie un desenator şi un ajutor pentru efectuarea măsurătorilor cuvenite. Filip Montoreanu era obligat să termine totul în maxim o lună de zile, termenul respectiv părând o ultimă formulă de reconciliere.

[40] *Ibidem*, f. 125.
[41] *Ibidem*, f. 82.
[42] *Ibidem*, f. 110.

Raportul din 18 martie 1874

La 20 martie, membrii comisiei, inclusiv Filip Montoreanu, erau convocaţi pentru a citi şi semna raportul final. Dezbaterile avansaseră într-un ritm mai alert, în ciuda câtorva obstacole de ordin administrativ, dar şi a unor reticenţe personale. Pe 18 martie, dosarul, cuprinzând 50 de file, era depus la mapa ministrului[43], cele şapte şedinţe din 14, 23, 26 februarie, respectiv 2, 7, 10 şi 14 martie fiind sintetizate în cuprinsul raportului.

Conform instrucţiunilor primite, comisia îşi concentrase atenţia asupra următoarelor chestiuni: 1. Lucrările de restaurare efectuate până atunci; 2. Studierea monumentului şi întocmirea proiectului general al restaurării; 3. Lucrări de protejare a monumentului. Între aşteptările autorităţilor şi constatările de pe teren apăreau destule diferenţe; mai mult, rămăseseră suficiente probleme nerezolvate.

Baza monumentului fiind acoperită cu scânduri, nu se putuseră cerceta calitatea intervenţiei şi nici structura materialelor folosite. Trimişii ministerului căutaseră o soluţie de compromis, nevrând să strice o lucrare finalizată recent. Optau pentru desfacerea căptuşelii de lemn în patru locuri, negăsind însă nici un motiv de îngrijorare. Fundaţia edificiului le apărea corect refăcută şi protejată corespunzător. Singurele reţineri priveau unghiurile soclului. Acolo, Filip Montoreanu înlocuise piatra deteriorată, iar cea nouă o fixase pe dunga unghiului[44]. Totodată, îmbinarea pietrelor crea temerea că impermeabilitatea brâului înconjurător avea să fie afectată. D. Berindei recomanda schimbarea pietrei şi aranjarea acesteia într-o poziţie diferită.

O altă nemulţumire privea şi sistemul de ridicare a schelelor, atât a celor din exterior, cât şi a celor plasate în interiorul bisericii. Fără a fi atinsă ornamentaţia – oferind chiar un acces neîngrădit în verificarea minuţioasă a pereţilor –, întreaga schelărie părea totuşi prea greoaie şi voluminoasă. Ar fi fost mai practică dacă lemnele ar fi fost cioplite în patru muchii şi ar fi fost mult mai subţiri. Răspunsul dat de arhitect avea raţionamentul său. Filip Montoreanu justifica alegerea materialului lemnos printr-o cerinţă a autorităţilor, dictată de condiţionări financiare. Arăta că una dintre pretenţiile ministerului fusese ca lemnul utilizat pentru ridicarea schelelor să poată fi folosit, după finalizarea restaurării, şi la facerea palatului episcopal şi a seminarului. În cazul în care ar fi utilizat scânduri mai subţiri, se risca crăparea, chiar ruperea lor.

---

[43] *Ibidem*, f. 123-124.
[44] *Ibidem*, f. 126.

Soliditatea schelelor mai avea şi un alt rost. Trebuiau să reziste vântului violent din zonă, dar şi să poată susţine greutatea picturilor utilizate la refacerea turlelor. În ceea ce priveşte tehnica tăierii lemnelor propusă de membrii comisiei, arhitectul avertiza că, nefiind uzitată în ţară, realizarea ei de către lucrători străini ar fi mărit sensibil bugetul restaurării. Explicaţia oferită de coordonatorul şantierului readucea însă în discuţie unul dintre neajunsurile cronice ale restaurărilor autohtone: lipsa meşterilor care să modeleze piatra şi lemnul. Soluţia cea mai convenabilă era ca Filip Montoreanu, pe măsură ce avansa cu lucrările, să opereze modificări şi la schele, în sensul părerilor enunţate. Pentru cele ridicate în interiorul bisericii, arhitectul şi membrii comisiei conveneau că trebuia modificat amplasamentul lor odată cu înaintarea intervenţiilor.

Uşile, mai ales cea din lemn de la intrare, coloanele şi pietrele mormântale erau bine protejate, recomandarea comisiei fiind ca aceeaşi îngrijire să fie acordată tuturor pieselor şi structurilor edificiului. Un interes aparte era arătat pentru picturile interioare, cele ale ctitorilor şi domnilor ţării. Acoperirea lor cu doar cu plăci din lemn nu reprezenta cea mai bună soluţie, periclitându-se zugrăveala. Se dorea „ca sub căptuşeală, adică chiar pe perete, să fie aşternute muşamale susţinute împrejur cu stinghii care s-ar fixa în perete la foarte rare intervale, prin cuie de sârmă subţiri şi lungi, spre a nu aduce vătămare zidurilor”[45]. Evaluarea calităţii picturilor era tranşantă, precizându-se că „fără a avea o mare valoare artistică, nu sunt însă mai puţin interesante din punct de vedere arheologic, fiind mai singurele specimene de artă picturală bizantină din al XVI-lea secol, în ţară la noi”[46]. Statutul de unicat prima în faţa valorii estetice.

O serie de recomandări erau aduse la cunoştinţa arhitectului. Astfel, Filip Montoreanu trebuia să întocmească un plan riguros al pereţilor, fixând pe hârtie locul fiecărei picturi. La finalizarea restaurării interioare, cu ajutorul lui, acestea trebuiau să se regăsească în amplasamentele iniţiale. De asemenea, toate picturile urmau a fi copiate cu fidelitate, mai ales cele care „vor fi sacrificate în timpul reclădirii”. Concomitent, mai erau cercetate curtea şi resturile de zidiri din proximitatea bisericii. Prima parte a raportului se închidea cu prezentarea cheltuielilor făcute sub coordonarea lui Montoreanu în anii 1870-1873, însumând 187.115,31 lei.

Cel de-al doilea obiectiv însuma cercetarea zidirii şi întocmirea unui plan general al lucrărilor neterminate, calcularea unui deviz aproximativ al acestora şi repartizarea lor pe ani, dorindu-se ca preţul să nu depăşească

[45] *Ibidem*, f. 128.
[46] *Ibidem*.

100.000 lei noi; se mai viza și o „expunere detaliată a modului cum au să se execute lucrările, a părților ce sunt de reparat, a sistemului ce se adopta; în fine, acea expunere va cuprinde tot felul de observațiuni tehnice și de instrucțiuni, cu care are să se conforme arhitectul ce dirije și supraveghează lucrările"[47]. Însărcinările stabilite de minister încercau să elimine, pe cât posibil, problemele apărute în anii din urmă. Dar pentru eradicarea lor era nevoie de un timp îndelungat.

În ultima parte a raportului, a treia, se vorbea despre organizarea administrativă a șantierului, se făceau propuneri pentru închegarea unei cancelarii, pentru angajarea unor ajutoare tehnice, a unui contabil, a unui magazioner, punându-se în discuție și regimul lucrărilor în regie. Acuzele nu-l priveau direct pe Filip Montoreanu. El lucrase în condițiile impuse de București, acuzând implicit lacunele legislative și absența reglementărilor din domeniu.

Răspunsurile inserate în raportul comisiei arătau grave deficiențe de organizare, vina revenind nu doar arhitectului, care nu făcuse planuri și devize cuvenite, ci și ministeriabililor care acceptaseră o atare situație. Mai mult, trimișii guvernamentali se arătau siderați de pretențiile autorităților de a pune la punct, în maxim 30 de zile, un plan detaliat, în condițiile în care Filip Montoreanu nu făcuse așa ceva în trei ani și jumătate. Un alt argument se lega de paternitatea proiectului: semnatarii raportului nu credeau că un astfel de angajament putea fi o operă colectivă. Cel mult, după elaborarea proiectului de un arhitect, ministerul putea să afle părerea altor specialiști. De fapt, opinau membrii comisiei, aceasta ar fi fost și cea mai bună metodă de a se înlătura unele piedici.

Intervenții speciale se impuneau asupra ornamentației exterioare, mai rafinată în zona turlelor. Arhitectul era îndemnat să se informeze ce metode se foloseau în alte părți ale Europei, profitând de relațiile avute în mediile arhitecților francezi. În cazul turlelor, documentarea întreprinsă de membrii comisiei găsea structura edificiului serios afectată, mai ales după cutremurul cel mare din 1802. De altminteri, dislocările puteau fi observate și cu ochiul liber.

O semnalare privea arhiva arhitectului. Membrii comisiei găsiseră în dosarele lui Filip Montoreanu tot ce îi interesase, mai puțin planul general și devizul aferent. Îi imputau, mai degrabă îl atenționau, că nu era pusă în ordine și filele se puteau pierde oricând. Era sfătuit să copieze toate actele, să le împartă pe categorii. Fără a-i scuza întârzierile și nerealizările, comisia insista ca din fondul restaurării să fie închegată o

[47] *Ibidem*, f. 130.

cancelarie, să se caute ajutoare tehnice, magazioner şi un contabil, care să-l ajute în demersurile sale. Un regim aparte trebuia acordat lucrărilor în regie: materii prime, lucrări minuţioase şi personal calificat erau anticipate drept probleme de luat în seamă, deopotrivă de arhitect, dar şi de responsabilii instituţionali.

Ceea ce îi nemulţumise profund pe trimişii ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice nu era neapărat stagnarea lucrărilor, ci faptul că Filip Montoreanu, pe parcursul a patru ani, „nu găsise timpul să facă cel puţin o schiţă de plan asupra modului cum îşi închipuieşte d-sa că trebuie să fie restaurat acest monument unic"[48]; deşi, în momentul preluării şantierului, se arătase nedumerit de ce G.A. Burelly nu făcuse unul. Fără un proiect arhitectural, un deviz general, dar şi un plan de lucru nu se putea asigura o intervenţie reuşită. Lipsea viziunea arhitectului! Aici rezida diferenţa dintre *reparaţie* şi *restaurare*, dintre un banal meşter şi un arhitect. Trei ani trecuseră de când Filip Montoreanu preluase şantierul şi nu răspunsese la nici una dintre solicitările ministerului. Şi raportul le enumera: în aprilie 1871, la 14 mai 1873, arhitectului i se ceruse imperativ proiectul restaurării şi devizele aferente etapelor de parcurs.

Printre certitudinile îmbrăţişate de colaboratorii ministerului era şi modificarea contractului dintre stat şi Filip Montoreanu, prin introducerea unor clauze stricte. Era de dorit ca odată cu terminarea lucrărilor, momentul să fie promovat prin publicarea unei monografii a edificiului. Bilanţul nu era deloc satisfăcător. Se arăta, fără nici un dubiu, că, în tot acest timp, Filip Montoreanu lucrase „numai la restaurarea baselor monumentului şi la ridicarea schelelor"[49]. Şi se cheltuiseră „deja 80.000 lei numai cu schelele pentru începerea restaurării"[50]. Concluziile raportului ofereau, dacă nu temeiul legal, atunci măcar cel moral, pentru încetarea colaborării. Sub rezerva rezilierii unilaterale a contractului, arhitectului i se impunea prezentarea proiectului de restaurare în cel mai scurt timp. Dar era avertizat asupra consecinţelor nerespectării sarcinii respective, lucrurile fiind departe de a se fi calmat.

Răspunsul lui Filip Montoreanu, de pe poziţii de forţă, preciza că, până la ridicarea schelelor, un astfel de plan era imposibil de realizat. Se deroba senin de orice responsabilitate. Plusa, menţionând că în timpul acordat de membrii comisiei nu putea să-l termine. Mai mult, îşi creştea

---

[48] Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 169.

[49] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 75v.

[50] Titu Maiorescu, *Opere*, IV, *Discursuri parlamentare (1900-1913)*, ediţie îngrijită, prefaţă, note şi bibliografie de D. Vatamaniuc, introducere de Eugen Simion, Bucureşti, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Editura Univers Enciclopedic, 2006, p. 170.

pretențiile financiare, anunțând că dorea dublarea salariului de 500 de franci, conștient fiind că pretențiile nu aveau nici un sorți de izbândă. Era evident că Montoreanu forța ruptura, căutând totuși să iasă din conflict fără a i se imputa vreo daună materială. Apela deci la tot felul de tertipuri. De exemplu, califica drept vindicativ raportul întocmit de Alexandru Odobescu, care și-ar fi luat astfel o revanșă personală.

Numai că toată această instabilitate afecta restaurarea. Comenzi ale statului erau în așteptare. Unele materiale, precum plumbul pentru acoperișul bisericii, 150 de table cumpărate de la un fabricant din Viena, erau păstrate în 38 de lăzi depozitate în magazia vămii statului din gara Filaret încă din 4 noiembrie 1869[51]. Trebuiau să rămână acolo până când venea vremea să fie întrebuințate, nimeni neputând însă avansa un termen. Abandonarea temporară avea o justificare știută doar de cunoscători: nu avea grosimea suficientă pentru a asigura etanșeizarea corespunzătoare, dar nici proporțiile cerute[52]. Mai mult, în raportul depus pe masa ministrului, la 18 martie 1874, se opina că refacerea acoperișului cu plumb nu putea fi făcută decât de specialiști din străinătate.

Plumbul devenea subiect de corespondență în primele luni din 1874, între Ministerul Agriculturii, Comerțului și Lucrărilor Publice și cel al Cultelor și Instrucțiunii Publice[53]. Cei de la Culte arătau că în 1869 nici un act încheiat între cele două ministere nu stipula o taxă de depozitare. Totuși, un cost suplimentar apărea din taxa de înmagazinare pe care titularul portofoliului de la Agricultură nu voia să o anuleze. Abia în ședința Consiliului de Miniștri din 15 martie 1874 se hotăra scutirea de la plata taxei.

Decizia ministrului din 27 martie 1874

La 27 martie, raportul comisiei formate din „arhitecți și bărbați cunoscători în arheologie" ajungea pe masa ministrului interimar de la Culte și Instrucțiune Publică[54], Vasile Boerescu. Acesta aprecia calitatea memoriului, dar mai ales consensul celor șase membri. Singurul care refuzase semnarea actului era Filip Montoreanu. Fără nici cea mai mică rezervă, ministrul aproba integral concluziile, care deveneau din acel moment obligatorii și pentru arhitectul șef al șantierului de la Curtea de Argeș.

---

[51] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 54; vezi și dosar 722/1868, f. 168.
[52] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 138.
[53] *Ibidem*, f. 1.
[54] *Ibidem*, f. 171.

Printre alte responsabilități, Filip Montoreanu trebuia să se asigure că gardianul angajat din bugetul restaurării, pentru supravegherea materialelor și a magaziilor, avea să se ocupe îndeaproape și de paza schelelor. Privitor la ele, arhitectul era încurajat să le înlocuiască treptat, firește, cu costurile de rigoare, pentru a scădea presiunea asupra monumentului și a diminua posibilele stricăciuni la nivelul ornamentațiilor și picturilor. Trebuia să se mai asigure că vechea ușă din lemn sculptat a bisericii, alături de ornamentele date jos, erau păstrate în condiții optime spre a fi reașezate la încheierea lucrărilor; de asemenea, pictura interioară, portretele ctitorilor și ale domnilor se cereau acoperite cu mușama, după recomandările comisiei. Compozițiile care urmau să fie sacrificate în timpul restaurării trebuiau obligatoriu copiate în acuarelă, la dimensiuni reduse, dar fidele originalelor. Ornamentația, pavamentul și refacerea turlelor – subiecte analizate în raportul comisiei – se regăseau și în decizia ministerială.

Lui Filip Montoreanu i se impunea, tot prin decizia din 27 martie 1874, întocmirea proiectului general al lucrărilor de restaurare, împreună cu devizul cuvenit până în vara anului 1874. Dosarul restaurării trebuia completat cu planurile diferitelor părți ale monumentului, date tehnice, studii grafice și schițe care să stabilească precis natura intervenției, materialele folosite și prețul lor. Întregul suport documentar urma să fie analizat de comisia care își asumase raportul din 18 martie. Timpul scurt acordat arhitectului avea o justificare. Acesta lucra deja pe șantier de aproape patru ani și avea deci experiența necesară. Se asigurau și fonduri pentru angajarea unor desenatori care să execute planurile, a unor persoane însărcinate cu elaborarea studiilor pregătitoare și a unui contabil. De altfel, o noutate în relația contractuală dintre minister și arhitect o constituia obligația ultimului de a prezenta lunar rapoarte de activitate. În paralel cu conturarea proiectului bisericii, lui Filip Montoreanu i se mai cereau schițe ale proiectelor de reclădire a palatului episcopal și a seminarului.

Alexandru Orăscu îi convoca deja pe membrii comisiei, la 3 iunie, într-o ședință de lucru. Probabil că întâlnirea nu avut loc, deoarece la 4 iunie 1874 era anunțată o nouă convocare, pentru ziua următoare, 5 iunie, „pentru a se putea observa oarecare lucrări relative la restaurarea bisericii”[55]. La 5 și 15 iunie membrii comisiei se întâlneau, având pe masă trei rapoarte semnate de Filip Montoreanu. Nici unul dintre acestea nu satisfăcea așteptările comisiei, deteriorând și mai mult relațiile dintre

55 *Ibidem*, f. 203.

părţi. Poziţia arhitectului l-a determinat pe Titu Maiorescu să ceară avizul comisiei pentru întreruperea colaborării. Liderul conservator se pripea, situaţia nefiind deloc simplă. Într-o adresă din 6 august 1874, Filip Montoreanu îl avertiza pe ministru că, în conformitate cu prevederile contractului, actul putea fi reziliat doar prin acordul părţilor sau printr-o hotărâre judecătorească[56]. Nici una dintre condiţii nefiind îndeplinită, se considera îndreptăţit să coordoneze mai departe activităţile de pe şantierul de la Curtea de Argeş, pretinzând şi punerea la dispoziţie a fondurilor cuvenite.

Cert este că, la 13 iulie 1874, arhitectul era anunţat că este „desărcinat de misiunea încredinţată lui în privinţa bisericii Curtea de Argeş", luându-se şi decizia, la sugestia lui Alexandru Odobescu, de a-i fi adresată o invitaţie lui Viollet-le-Duc, în speranţa că acesta ar prelua şantierul[57]. Pentru inspectarea şantierului, până la nominalizarea noului arhitect, ministrul apela, la 2 august 1874, la M. Capuţineanu pentru a se deplasa la Curtea de Argeş. Două zile, 5 şi 6 august, i-au fost suficiente lui Capuţineanu pentru a-şi face o părere. La 10 august, pe masa ministrului se afla deja raportul său. Ce verificase arhitectul ministerului? Memoriul său vorbea de condiţiile de depozitare a materialelor, de deteriorarea unor părţi din structura clădirii, fără a face aprecieri ori sesizări privind munca lui Filip Montoreanu.

Relaţia dintre Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice şi Filip Montoreanu nu se deteriorase încă ireversibil. La 4 octombrie 1874 i se cerea arhitectului să restituie planurile bisericii, întocmite de G.A. Burelly, în număr de şapte, pe care le preluase în 1870[58]. În faţa refuzului, ministrul îi cerea prefectului poliţiei capitalei să intervină, dar, de asemenea, fără succes. Filip Montoreanu nega poliţiei dreptul de a se amesteca în afacere. Intenta un proces civil statului şi aştepta decizia judecătorilor. Unul dintre motivele refuzului, expus într-o scrisoare către minister, privea dreptul de proprietate intelectuală. Admiţând că primise planurile întocmite de G.A. Burelly, Filip Montoreanu arăta că el lucrase pe acestea, le completase, făcuse o serie de intervenţii, calcule şi adnotări pe care nu dorea a fi folosite de altcineva.

Începea şi un proces deschis de minister, în paralel cu acela iniţiat de fostul arhitect statului. Doar că, procedural, decizia ministerială fusese greşită din mai multe puncte de vedere, fapt confirmat şi de avizul

---

[56] *Ibidem*, f. 241.
[57] *Ibidem*, f. 219.
[58] *Ibidem*, f. 266.

Consiliul Avocaţilor. Specialiştii în drept consultaţi de minister după ruperea unilaterală a contractului arătau, la 31 octombrie 1874, că nominalizarea unui alt arhitect pentru şantierul de la Curtea Argeş înainte de rezolvarea diferendului cu Filip Montoreanu vulnerabiliza punctul de vedere al statului[59]. Prin urmare, rezoluţia Consiliului de Avocaţi recomanda ajungerea la o înţelegere amiabilă între părţi. Abia drept ultimă soluţie era preferată judecata.

În toamna anului 1874, preşedintele Consiliului de Miniştri era înştiinţat de Filip Montoreanu asupra pretenţiilor sale: 25.000 de lei noi „daune suferite pentru trecut", 50.000 de lei noi „daune suferite pentru viitor", 5.000 de lei noi „pentru pierdere de timp şi cheltuieli de judecată"[60]. Puse la un loc, restanţe salariale, prejudicii de imagine, costuri legate de proces dădeau o sumă cât bugetul unei intervenţii rezonabile la un zidire istorică. În consecinţă, ministrul se adresa, la 19 noiembrie 1874, Avocatului Statului, cerându-i să intenteze proces lui Filip Montoreanu.

În 27 martie 1875, Avocatul Statului îi solicita ministrului să i „se trimită dosarele relative şi desluşirile ce se cred necesare susţinerii dreptăţilor statului"[61]. La 1 aprilie, pe biroul Avocatului ajungeau două dosare, însumând aproximativ 1.500 de file relative la restaurarea vechiului edificiu. Începea un anevoios proces, în care Avocatul Statului, Scarlat Pherekyde, încerca să probeze şi să recupereze prejudiciul produs de Filip Montoreanu. Procesul a decurs lent, mai ales că Filip Montoreanu îşi stabilise domiciliul la Istanbul. Judecata se întindea pe câţiva ani, în 1883 având încă loc înfăţişări la tribunalul din Ilfov. Iniţiativa închiderii dosarului aparţinea arhitectului. Renunţând la orice pretenţii materiale din partea guvernului, în martie 1883, Filip Montoreanu îl anunţa pe ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice că dorea să pună capăt procesului intentat de el în 1874[62]. Era un semnal de reconciliere, arhitectul manifestându-şi intenţia de a rămâne în bună înţelegere cu autorităţile[63]. Speţa era analizată şi de Consiliul Avocaţilor Statului, la 12 martie 1883 recomandându-se ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice să primească propunerea lui Filip Montoreanu. Unul dintre argumentele-forte reluate de specialiştii în drept era că rezilierea unilaterală a contractului de către autorităţi nu avusese nici un temei

[59] *Ibidem*, f. 307r-v.
[60] *Ibidem*, f. 316v.
[61] ANIC, fond MCIP dosar 342/1875, f. 37.
[62] ANIC, fond MCIP dosar 344/1875, f. 3.
[63] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 89.

juridic, în contract nefigurând nici o clauză în acest sens. Un an alt aspect favorabil soluției propuse de Filip Montoreanu ținea și de poziția reprezentanților statului. De la bun început aceștia au preferat să se apere în fața pretențiilor arhitectului decât să inițieze proceduri de recuperare a prejudiciului invocat în acte. Membrii Consiliului Avocaților Statului prefigurau, în cazul continuării procesului, câștigarea acestuia de către Filip Montoreanu și obținerea unor însemnate daune plătite de statul român. Poziția Consiliului Avocaților Statului diferea însă de cea pronunțată la 31 octombrie 1874, atunci când i se ceruse concursul pentru rezilierea contractului cu Montoreanu. La acea dată, Consiliul îl încredința pe ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice că, în condițiile în care Filip Montoreanu nu răspundea somației verbale, îl putea acționa în judecată, cerându-i-se restituirea banilor cheltuiți[64]. Deși la 13 noiembrie 1884 Consiliul de Miniștri accepta închiderea procesului[65] – decizie întărită și prin semnătura lui Carol I, pusă pe raportul ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, trei zile mai târziu[66] –, în iulie 1885 avea loc un nou termen[67]. Cercetând cauza, autoritățile ajungeau la concluzia că scurt-circuitul se produsese la Avocatul Statului care, din neglijență, nu depusese documentele necesare stopării judecății[68]. Răspunsul Avocatului Statului venea la 24 august 1885, vizibil iritat de acuzele aduse de ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Referințele la dosarul procesului arătau că Avocatul Statului nu avea știință de nici o cerere a lui Montoreanu prin care ar fi renunțat la orice pretenții[69]. Finalmente, la 26 septembrie 1885 se constata închiderea procesului dintre stat și Montoreanu prin acordul părților[70].

Cu titlu de epilog, Titu Maiorescu își nota în jurnal, ca decizie importantă, anularea contractului „cu un oarecare Montoreanu și că am angajat în schimb pe marele Viollet-le-Duc și pe asistentul său de Baudot"[71]. Eșecul colaborării cu Filip Montoreanu nu avea un singur vinovat. Deși lucrurile începuseră sub cele mai bune auspicii, ele au suferit o deteriorare crescândă, determinată de lipsa unui cadru juridic și

[64] ANIC, fond MCIP dosar 344/1875, f. 3.
[65] *Ibidem*, f. 65.
[66] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 155.
[67] ANIC, fond MCIP, dosar 344/1875, f. 123.
[68] *Ibidem*, f. 125.
[69] *Ibidem*, f. 130.
[70] *Ibidem*, f. 132.
[71] Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. I (1855-1880), publicate cu o introducere, note, facsimile și portrete de I. Rădulescu-Pogoneanu, București, Editura Librăriei Socec, 1937, p. 225-226.

a meşterilor calificaţi, de precaritatea mecanismelor instituţionale şi de inexistenţa unui sistem organizat de aprovizionare cu materiale. Paradoxal, nu resursele financiare au perturbat un proiect care demarase promiţător. Tristă era însă realitatea că societatea românească nu era încă pregătită să-şi asume marile programe restaurative.

Cine era Viollet-le-Duc în momentul nominalizării. Recomandările unei cariere strălucite

Familia Viollet-le-Duc se bucura de un mare prestigiu în societatea franceză. În anii 1830, tatăl său fusese conservator al Rezidenţelor Regale şi avea preocupări în studiul literelor şi artelor. De altminteri, în saloanele familiei puteau fi întâlniţi Stendhal ori Saint-Beuve[72]. Unchiul său, Etienne-Jean Delécluze, era un cunoscut pictor şi critic de artă. Iar Viollet-le-Duc lucrase de la 16 ani în biroul arhitectului Huvé şi îşi planifica câte o călătorie de studiu în fiecare an. De la aceeaşi vârstă pleca periodic prin Franţa, pentru a-şi face propria mapă profesională şi a gândi studii asupra vechilor zidiri. În 1831, mergea de-a lungul ţărmului Mediteranei, din acest prim voiaj întorcându-se cu 35 de desene[73]. Un an mai târziu vizita Normandia, trecând prin Rouen, Le Havre, Honfleur, Cherbourg et Bayeux. Din ceea ce lucrase în această călătorie, Viollet-le-Duc expunea patru desene la celebrul *Salon din primăvară*. În vara următoare traversa Pirineii. În urma preumblărilor, derulate între 4 mai 1883 şi mijlocul lunii septembrie, când avea doar 20 de ani, s-au păstrat scrisorile către tatăl său, un jurnal, precum şi 180 de desene şi acuarele, marea lor parte fiind peisaje. În epistolele către părintele său, Viollet-le-Duc vorbea despre ambiţia de a stăpâni cât mai bine tainele picturii, sculpturii şi arhitecturii[74], de a cunoaşte cât mai bine diferitele faze ale artei, în fine de a nu confunda perioadele de tranziţie cu cele care legitimaseră un curent nu doar artistic, ci şi istoric. Îşi coagula curiozităţile şi spre fortificaţii, încercând să înţeleagă cum fuseseră proiectate sistemele defensive. În castelul din Pau studia arabescurile de la ferestre, apoi desena detalii. Pe cel din Lourdes îl reproducea integral.

---

[72] Gheorghe Curinschi, *Viollet-le-Duc*, în *Mari arhitecţi*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1971, p. 52.

[73] Françoise Bercé, *Viollet-le-Duc*, Paris, Éditions du Patrimoine, Centres des Monuments Nationaux, 2013, p. 14.

[74] Eugène Viollet-le-Duc, *Voyage aux Pyrénées. 1833. Lettres à son père et journal de route*, dessins, lavis et aquarelles de l'auteur, préface de Geneviève Viollet-le-Duc, Lourdes, Les Amis du Musée Pyrénéen, 1972, p. 3.

Traseul îi prilejuia şi evaluări ale structurilor din piatră întâlnite, nefiind străin de studiile geologice. Mineralele îl captau. Opririle de câteva zile îi prilejuiau lui Viollet-le-Duc scurte excursii prin împrejurimi, căutând posibile subiecte de desenat. Aşa făcea la Argellez. Dar o parte din lucrările personale îl nemulţumeau, mărturisindu-şi descurajarea în rândurile trimise tatălui său.

În 1836-1837, străbătea Italia, unde lucra aproape 18 luni[75]. De ce Italia? Pentru artiştii francezi oripilaţi de vandalismul revoluţionar, Italia era atractivă din cauză că ştiuse să-şi conserve mai atent monumentele. Nu neapărat prin politici de stat, fiind ferită de impulsurile colective distructive. Şi un amănunt nu tocmai minor. Italia îi oferea o istorie integrală, din antichitate până în al său prezent. Îşi fixa spaţiul de lucru printre antichităţi[76]. Dar nu toate mărturiile arhitecturale îl convingeau. Bunăoară, la Genoa, sculpturile dintr-o biserică le găsea de prost gust. Iar dacă o parte dintre oraşele îi apăreau fără fizionomie, unele castele, insignifiante la exterior, ascundeau detalii interesante la interior.

Dintre subiectele principale ale cercetărilor sale, se remarcau busturile şi statuile. Îi descria în detaliu tatălui său busturile din Napoli, îndeosebi acelea care îi stârniseră curiozitatea[77]. Îl încredinţa că la Paris nu existau astfel de compoziţii, invocând nu doar numărul lor, dar şi diversitatea reprezentărilor. De aceea, cerea conducerii muzeului napoletan aprobarea pentru realizarea unor desene după exponate. Îi mărturisea părintelui său că „tu ne peux t'imaginer comme l'Italie développe le goût que l'on peut avoir pour l'histoire"[78]. Pentru că, spunea într-o altă epistolă, tot către tatăl său, „les monuments vous font vivre dans le passé, et le passé c'est la poésie; le présent n'jamais poétique"[79].

Şi galeria cu vase etrusce din Napoli îl provoca. Iar la Palermo reproducea un mic monument din secolul XV. Şederea în acest oraş îi prilejuia sesizarea influenţelor maure, în sculptura locală, găsind chiar disproporţionată o lucrare din interiorul catedralei urbei. Tranziţia de la arhitectura arabă la cea gotică putea fi înţeleasă şi din cercetarea zidirilor[80]. Itinerariul dorit de Viollet-le-Duc mai cuprindea Pompei,

[75] Vezi E. Viollet-le-Duc, *Lettres d'Italie. 1836-1837*, adressés à sa famille, annotées par Geneviéve Viollet-le-Duc, Paris, Léonce Laget, 1971.

[76] Viollet-le-Duc, *Journal*, în idem, *Lettres d'Italie. 1836-1837*, p. 345.

[77] E. Viollet-le-Duc, *Lettres d'Italie. 1836-1837*; scrisoarea către tatăl său din 4 aprilie 1836, p. 29.

[78] *Ibidem*; scrisoarea către tatăl său din 3 octombrie 1836, p. 159.

[79] *Ibidem*; scrisoarea către tatăl său din 8 iulie 1837, p. 324.

[80] *Ibidem*; scrisoarea către tatăl său din 9 mai 1836, p. 58.

Pestum, Roma, Livorno, Florenţa, Pisa, Siena, Veneţia. Monumentele din Florenţa îl câştigau prin „grandoarea, frumuseţea construcţiei şi admirabila proporţie”[81]. Dintre toate oraşele prin care trecuse, cel mai mult se lega de Florenţa.

Îşi propunea să studieze vestigiile în detaliu, admiţând totuşi utopia unei atari ambiţii. Culoare, structură, ornamentaţie, încadrare deveneau chestiuni pe agenda permanentă a curiozităţii sale. Se despărţea de restul arhitecţilor francezi care se aflau în Italia doar pentru a desena şi a copia formele clădirilor, fără a se interesa de istoria lor, fără a cerceta povestea pietrei şi a afla sensul ornamentaţiilor. Cei mai mulţi dintre colegii arhitecţi se întorceau în Franţa cu o mapă burduşită cu schiţe şi desene. Viollet-le-Duc decripta „cifrul” vechilor arte, reconstituind fenomene culturale.

Puţini ani mai târziu, îl găsim în corespondenţă cu Ministerul Lucrărilor Publice, fiind solicitat de Prosper Mérimée să se implice în diverse intervenţii asupra monumentelor istorice[82]. Din 1840, Prosper Mérimée, la fiecare plecare pe teren, lua câte un arhitect în echipa lui. Aşa s-a născut colaborarea dintre cei doi. Părintele şi soţia primeau veşti bune despre cooperarea tânărului arhitect cu superiorul său: „Mon chef est toujours charmant, bon compagnon, plein de confiance et de petites attention pour moi”[83].

Ce făcea Viollet-le-Duc? Arhitectul evalua starea zidirii şi propunea măsurile pe care le credea nimerite, alături de înaintarea unui deviz preliminar. O parte dintre fonduri, eşalonate cu precizie într-un calendar, proveneau din partea cultelor. Experienţa acumulată o transfera în spaţiul public. Între 1844 şi 1846 publica opt articole în „Annales archéologiques” sub titlul *De la construction des édifices religieux en France depuis le commencement du christianisme jusqu'au XVIe siècle*, dar şi *Construction des voûtes au XIIIe siècle*[84].

Prestigiul lui Viollet-le-Duc îşi apropia o anvergură internaţională. În 1855, „Royal Institute of British Architects” (RIBA) îl primea printre membrii săi, iar în 1860 devenea membru de onoare al „Institutului arhitecţilor americani”. Era solicitat să coordoneze lucrări de restaurare în Olanda şi Italia.

În momentul înaintării ofertei, Viollet-le-Duc era prins cu restaurarea bisericii Notre-Dame din Paris. Câştigase în 1844 concursul pentru

[81] *Ibidem*; scrisoarea către tatăl său din 18 septembrie 1836, p. 144.

[82] Vezi *La correspondance Mérimée-Viollet-le-Duc*, édité et préfacé par Françoise Bercé, Paris, Éditions du C.T.H.S., 2001.

[83] *Apud* Françoise Bercé, *Viollet-le-Duc*, p. 24.

[84] *Ibidem*, p. 51.

refacerea bisericii, alături de mai cunoscutul arhitect Lassus. Partenerul său murea însă în 1857. Proiectul celor doi impresionase și prin analiza istorică a monumentului. O cercetare bazată pe autoritatea textelor, documentelor, desenelor și planșelor vechi, a cronicilor, a memoriilor, a jurnalelor personale, a istoriilor Parisului, ale abaţiilor Lebeuf și Saval, Du Breul, Sainte-Fox. Unul dintre principiile asumate de Lassus și Viollet-le-Duc era restituirea fidelă a monumentului original. Pledoaria arăta că, peste construcțiile din secolele XII-XIII, avuseseră loc intervenții „barbare", mai ales după veacul al XVI-lea. Proiectul restaurării bisericii Notre-Dame a fost votat în Cameră la 10 iunie 1845, fiind deschis un credit special de 2.000.000 de franci. Pentru Viollet-le-Duc implicarea în acest proiect a însemnat certificarea notorietății sale. Comisia Monumentelor Istorice îl solicita, în paralel, să lucreze la Carcassonne, la Toulouse. Și nu era ușor. La Notre-Dame era arhitectură religioasă, în vreme ce la Carcassonne și la Pierrefonds trebuia refăcută arhitectura militară medievală. La Notre-Dame detaliile se regăseau în vitralii, orfevrărie, sculpturi, nu mai puțin în culori. La Carcassonne și Pierrefonds trebuiau reînviate piatra, ulița, cetatea.

Viollet-le-Duc ajunsese profesor și la școala de Belle-Arte din Paris; era considerat artizanul resurecției artei gotice franceze și primul restaurator european[85], fiind solicitat de autoritățile române în luna iulie a anului 1874. Lui I. Strat, agentul diplomatic al României la Paris, i se cerea, la 16 iulie 1874, să ia legătura cu Viollet-le-Duc propunându-i să meargă la Curtea de Argeș „spre a examina monumentul în chestiune, a da avizul Domniei sale asupra restaurării de care va constata că are necesitate acel monument și, în fine, a recomanda persoana căreia va găsi că i se poate încredința conducerea unei asemenea restaurări"[86]. Pentru călătoria distinsului specialist ministerul rezerva 5.000 de franci. La acel moment, Viollet-le-Duc era în Elveția, amânându-se pentru o lună întrevederea și primirea unui răspuns. I. Strat îi scria ministrului, la 20 august 1874, relatând întâlnirea cu respectabilul arhitect. Mișcat de prețuirea autorităților române, Viollet-le-Duc accepta să se implice, deși programul îi era extrem de încărcat. Se angaja să trimită însă la Curtea de Argeș pe unul dintre ajutoarele sale, pentru a „lua desenurile exacte ale edificiului și va releva în detaliu toate părțile care necesită restaurațiune"[87]. Schițele,

[85] Miles Glendinning, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation. Antiquity to Modernity*, London, Routledge, 2013, p. 91.

[86] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 222v.

[87] *Ibidem*, f. 246v.

desenele, alături de informaţiile tehnice constituiau baza documentară a unui proiect elaborat de Viollet-le-Duc.

Opţiunea pentru André Lecomte era luată rapid, I. Strat fiind înştiinţat deja de la prima întâlnire că va fi trimis în ţară „un arhitect de mult talent ce se află acum în Palestina, care însă se va întoarce în toamnă”[88]. La 25 septembrie 1874, agenţia diplomatică de la Paris îl anunţa pe ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice de plecarea, în ziua următoare, pe 26 septembrie, a domnului Anatole de Baudot, „arhitect al guvernului, ataşat special pe lângă ministerul Instrucţiunii Publice, Cultelor şi de Belle-Arte a Franţei”[89]. Călătoria urma să o facă cu vaporul, debarcând după o săptămână la Giurgiu. Ministrul trebuia să asigure toate condiţiile unei şederi agreabile, dar şi să delege un „funcţionar tehnic român care să cunoască şi limba franceză şi să colaboreze” cu Baudot. Prin urmare, M. Capuţineanu era arhitectul desemnat să-l însoţească pe Anatole de Baudot. La 30 octombrie, pe filieră instituţională internă, M. Capuţineanu prezenta un prim raport ministrului.

Şi Carol I intervenise personal pentru a-i fi recomandat „un arhitect priceput în dezvoltarea construcţiilor bizantine şi orientale, aceasta spre a duce la bun sfârşit lucrările de restaurare a bisericii episcopale de la Curtea de Argeş, rămânând credincios stilului bisericii”[90]. Un alt posibil motiv pentru care prinţul a investit încredere în profesorul francez a fost recunoaşterea lui drept „iniţiator al raţionalismului în arhitectură”[91], atent la tot ce se construise până atunci, pentru a şti cum să refacă o zidire. Pentru el, pastişa stilistică avea sens atâta timp cât nu afecta structura şi utilitatea clădirii, păstrând principiile originare ale edificării. Gândirea arhitecturală a lui Viollet-le-Duc privilegia latura practică a construcţiei, lăsând esteticul pe un loc secund. În concepţia lui, zidirea aparţinea unui trecut comun, restaurarea trebuind să îi dea un plus de consistenţă identitară. Aprecierile de care se bucura Viollet-le-Duc din partea lui Carol I sunt probate şi de rugămintea acestuia ca profesorul francez să revadă, pe parcursul anului 1878, planurile construirii Peleşului[92];

---

88 *Ibidem.*

89 *Ibidem*, f. 277.

90 *Memoriile regelui Carol I al României de un martor ocular*, volumul VIII, Bucureşti, Editura Tipografiei ziarului „Universul”, p. 13.

91 Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Romantismul în arhitectură*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1990, p. 70.

92 *Scrisorile regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen 1878-1905*, studiul introductiv, stabilirea textului, traducerea, adaptarea şi notele Sorin Cristescu, Bucureşti, Editura Paideia, 2011; scrisoarea către Leopold, din 5/17 decembrie 1878, p. 47.

decorarea arhitectului cu „Steaua României" în 8 aprilie 1878[93] venea parcă de la sine.

Împreună cu Anatole de Baudot, arhitect al guvernului francez, Viollet-le-Duc înainta pe 22 decembrie 1874 un amplu raport, estimând costurile totale la aproximativ 200.000 de franci[94], fără a fi luate în calcul refacerea picturilor interioare și exterioare[95]. Lucrările, în opinia celor doi arhitecți, aveau să se concentreze asupra următoarelor trei mari obiective: 1) părțile edificiului care erau încă în picioare, cât de cât conservate; 2) refacerea componentelor, a structurii distruse complet; 3) lucrările privitoare la mobilier și decorațiunile interioare și exterioare[96]. Semnatarii se arătau entuziasmați de execuția perfectă[97] a edificiului, care i-a permis să reziste atât de bine în timp; insistau deci pe alegerea celor mai bune materiale, care să poată înfrunta „le dur climat d'hiver de la Roumanie"[98]. Pentru unele execuții, semnatarii propuneau antreprenori străini, din Paris, despre care știau cum lucrează. Atenți la detalii și la reliefurile sculpturilor, propuneau refacerea lor, menținându-se însă stilul inițial. Pe marginea filelor, ei desenau în detaliu cum trebuiau să arate, la finele restaurării, părți din exteriorul așezământului. Pentru schimbarea, nu doar a mobilierului, ci și a lemnăriei din întreaga biserică, era nevoie de o documentare nu doar prin lăcașurile din România, ci și la Istanbul[99]. Această precizare se va dovedi extrem de importantă în cursul restaurării. În ceea ce privește construirea reședinței episcopale și a unui seminar, părțile implicate erau de părere ca ele să formeze subiectul unui contract separat.

Propunerea lui Viollet-le-Duc, făcută Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, se oprea la André Lecomte. Fostul său student se întorsese recent din Orient, unde activase ca arhitect și atașat al misiunii de explorare arheologică a Palestinei. În țară, știrea aducerii unui străin, precum și costurile restaurării stârneau nervozitate.

În fața unor critici privind sumele prea mari puse la dispoziția francezului, Titu Maiorescu prezenta în plenul Camerei, la 16 ianuarie 1875, statistica cheltuielilor afectate lăcașului între 1870 și 1874. Mai

[93] Gheorghe Curinschi, *Viollet-le-Duc*, în loc. cit., p. 55.

[94] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 53; vezi și ANIC, fond MCIP, dosar 342/1875, f. 19v.

[95] N. Gabrielescu, *Memoriu pentru luminarea publicului în afacerea restaurărilor de monumente istorice*, Iași, Tipografia Petru C. Popovici, 1890, p. 27.

[96] ANIC, fond MCIP, dosar 342/1875, f. 4.

[97] *Ibidem*, f. 4v.

[98] *Ibidem*, f. 9v.

[99] *Ibidem*, f. 12v.

bine de 400.000 de lei fuseseră pierduţi fără ca măcar să se fi făcut ceva, în afară de montarea unei schele masive. Doar pentru acea execuţie preliminară Filip Montoreanu prezentase acte însumând 163.000 de lei. Titularul de la Culte şi Instrucţiune Publică plusase, prezentând intenţionat date contabile eronate, ca să capteze bunăvoinţa parlamentarilor printr-un artificiu financiar. Titu Maiorescu ştia că ministerul prevedea în fiecare an câte 100.000 de lei pentru restaurarea monumentului. Acest lucru nu însemna şi cheltuirea lor în totalitate. Din raportul comisiei, datat 18 martie 1874, reieşea că, din bugetul destinat lucrărilor de la Curtea de Argeş pentru anii 1870-1873, în valoare de 338.000 lei, Filip Montoreanu nu cheltuise decât 187.115,31 lei[100]. Matematic, era puţin peste jumătate din valoarea indicată. O altă acuză adusă lui Filip Montoreanu şi celor care fuseseră implicaţi în şantierul de la Curtea de Argeş, implicit predecesorilor care ocupaseră portofoliul ministerial, era atribuirea fondurilor fără studiile şi devizele necesare. Actele înregistrate la minister probau altceva. De pildă, la 14 octombrie 1871, lui Filip Montoreanu i se cerea să întocmească planul şi devizul lucrărilor pe anul următor, 1872[101]. Chiar şi cerebralul lider conservator cădea în păcatul declaraţiilor politice.

Tot Maiorescu le arăta deputaţilor că salariul pe care urma să-l primească arhitectul francez nu-l depăşea pe cel încasat de Filip Montoreanu. Şi nu era primul scandal generat de cheltuirea cu rea intenţie a fondurilor pentru restaurarea edificiului de la Curtea de Argeş. Cu aproape trei decenii înainte, consulul general al Franţei, Adolphe Étienne Billecocq, blama abuzurile patronate de Gheorghe Bibescu, la mijloc fiind vorba de sume mari de bani: „Pentru a acoperi delapidările, guvernul, fără a fi invitat, a anunţat că va reface patru mănăstiri din munţi, la fel şi biserica episcopală de la Argeş. Cheltuielile inutile, care urcau la suma de 5.000.000 de piaştri, serveau drept paravan la această ingerinţă ilegală în afacerile băneşti ale bisericii; dar două treimi din aceste cheltuieli sunt fictive; detaliile au fost încredinţate unor contabili necinstiţi, iar starostii au fost excluşi de la supravegherea lucrărilor"[102]. Ca să uite asemenea situaţii, Barbu Ştirbei cerea, în februarie 1850, un raport riguros despre cum se cheltuiseră banii, nu puţini la număr, pentru intervenţiile de la mănăstirile Dealu şi Bistriţa[103].

[100] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 129v.
[101] ANIC, fond MCIP, dosar 723/1868, f. 98.
[102] *Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea*, editori D. Buşă, V. Achim, A.S. Ionescu, Bogdan Popa, N. Roman, M. Stroia, R. Tomi, serie nouă, vol. V, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2009, p. 67.
[103] Horia Moldovan, *Johann Schlatter. Cultură occidentală şi arhitectură românească (1831-1866)*, Bucureşti, Editura Simetria, 2013, p. 159.

Negocierile cu arhitecții francezi

Discuțiile s-au purtat prin intermediul Agenției române din Paris, mai precis, prin secretarul I al agenției, contele Vranas, care trimitea periodic ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice informații legate de stadiul negocierilor și de pretențiile francezilor. În adresa din 6/18 februarie 1875, Titu Maiorescu era înștiințat că Viollet-le-Duc îi propusese pe discipolul său, André Lecomte și pe aparisorul Pierre Decosse[104], pentru coordonarea șantierului de la Curtea de Argeș. Lecomte era doar unul dintre cei care făcuseră școală cu Viollet-le-Duc. Alături de el studiaseră Lassus, Abadie, Ruprich-Robert, Bœswillwald Lisch, iar în străinătate Bodo Ebhart, Sir Gilbert Scott, Cuypers[105].

Într-o primă fază, Viollet-le-Duc urma să evalueze stadiul lucrărilor și să propună proiectul restaurării. Viollet-le-Duc voia să se asigure că arhitectului recomandat de el i se va permite o dată pe an, în timpul iernii, când nu se putea lucra pe șantier, să se reîntoarcă în patria sa și oferea și o explicație: motivul călătoriei nu era doar revederea familiei, ci „și a lua cunoștință pe loc de progresele făcute în cursul anului în arta arhitecturii"[106]. La 18 martie 1875, agentul diplomatic de la Paris era înștiințat că autoritățile române aprobaseră toate condițiile arhitectului Viollet-le-Duc. Mai mult, prin bancherul Ștefan Ioanid, se pusese la dispoziția lui Lecomte și Pierre Decosse suma de 6.500 de franci, acoperind transportul și instalarea celor doi la Curtea de Argeș[107]. Banii erau alocați din bugetul restaurării Curții de Argeș. Așadar, lucrurile se mișcau.

Contractul cu André Lecomte, semnat la 12 aprilie 1875, cuprindea nouă articole[108], prevăzând ca acesta să dirijeze lucrările de restaurare după proiectele întocmite de Anatole de Baudot și aprobate de Viollet-le-Duc. Dintr-un amplu memoriu semnat de Lecomte, ca răspuns la un atac din „L'indépendance roumaine", aflăm că în prezentarea făcută de Anatole Baudot lui Viollet-le-Duc, la reîntoarcerea în Franța, nu se găseau doar cifre și analize de specialitate. Profesorul parizian examinase și fotografii ale monumentului de la Curtea de Argeș[109]. Nicolae Gabrielescu, într-un exces de interpretare, îl considera pe Lecomte doar „un simplu executor

[104] ANIC, fond MCIP, dosar 342/1875, f. 27.

[105] Louis Réau, *Histoire du vandalisme. Les monuments détruits de l'art français*, Paris, Éditions Robert Laffont, 1994, p. 749.

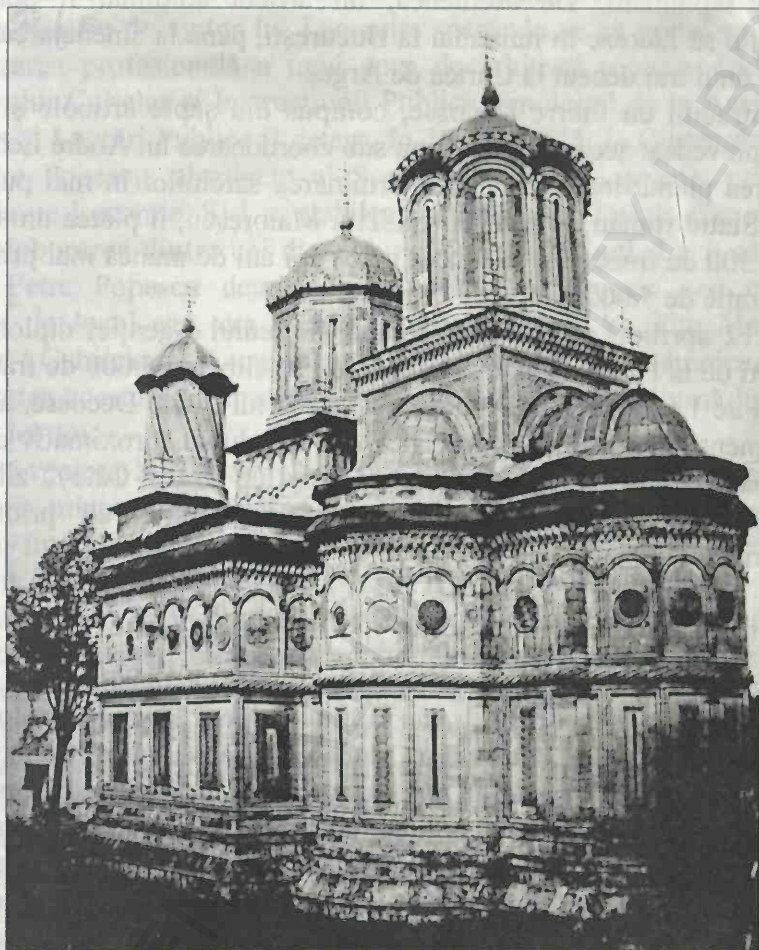
[106] ANIC, fond MCIP, dosar 342/1875, f. 27v.

[107] *Ibidem*, f. 30v.

[108] *Ibidem*, f. 52-53.

[109] BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; memoriul semnat de arhitectul francez din 16/28 martie 1890, f. nenum.

al raportului lor"[110]. Erau însă exagerări şi distorsionări contrazise de corespondenţa dintre Lecomte şi Baudot[111].

Biserica de la Curtea de Argeş înainte de restaurare (colecţie particulară)

Lecomte se angaja să termine restaurarea în doi ani. Avea dreptul să meargă în călătorii de documentare la Istanbul, dar şi în alte localităţi din ţară şi străinătate. În ciuda acestor asigurări, specialistul francez va avea multe obstacole de întâmpinat, fiind chiar blamat pentru deplasările de studiu. Primea în fiecare lună un salariu de 600 de franci, începând din ziua instalării la Curtea de Argeş. La finalul lucrărilor, Ministerul Cultelor

[110] N. Gabrielescu, *Memoriu pentru luminarea publicului*, p. 8.
[111] Vezi BAR, Manuscrise, corespondenţa dintre Lecomte şi Baudot.

şi Instrucţiunii Publice îi garanta o îndemnizaţie de 12.000 de franci. În perioada de iarnă, când munca era întreruptă, avea dreptul la un concediu de două săptămâni. De asemenea, un articol adiţional îi permitea arhitectului să lucreze în luna mai la Bucureşti, până la amenajarea celor necesare unui trai decent la Curtea de Argeş.

Contractul cu Pierre Decosse, compus din şapte articole şi datat 12 mai, prevedea: acceptul de a lucra sub coordonarea lui André Lecomte, respectarea planurilor deja făcute, terminarea sarcinilor în mai puţin de doi ani. Statul român, prin ministrul Titu Maiorescu, îi plătea un salariu lunar de 300 de franci, iar la finalul celor doi ani de muncă mai primea o indemnizaţie de 5.000 de franci[112].

La 12 aprilie Lecomte mai semna, în sediul Agenţiei diplomatice româneşti de la Paris, o chitanţă prin care i se eliberau 5.000 de franci[113], diferenţa de 1.500 de franci fiindu-i rezervată lui Pierre Decosse, aflat în acel moment la Ierusalim. Pregătirile voiajului durau aproximativ o lună. Pe 22 mai 1875, Lecomte ajungea la Curtea de Argeş. Câteva zile i-au fost suficiente pentru acomodarea şi familiarizarea cu priorităţile restaurării.

André Lecomte intră în scenă

Deja la 26 mai 1875 Lecomte solicita primirea a 10.000 de lei, pentru achiziţionarea unor materiale. Aducea în sprijinul cererii sale opiniile favorabile exprimate de Alexandru Odobescu, Brăescu şi M. Caputineanu privind oportunitatea măsurilor preconizate. Iar Titu Maiorescu dispunea plata în condiţiile enunţate de arhitect. În fapt, suma amintită făcea parte dintr-o linie de credit mai mare, de 65.000 lei, pusă la dispoziţie abia la 31 iunie 1875. La finele lui august, arhitectul revenea cu o nouă cerere, pentru alţi 35.000 lei. Titu Maiorescu aproba fără nici o reţinere pretenţiile specialistului francez, menţionând în rezoluţie că suma va putea fi folosită abia după ce Camera vota un nou credit extraordinar. Un scurt bilanţ contabil prezentat de Lecomte arăta că avusese la dispoziţie două credite, unul de 10.000 de lei, celălalt de 30.000, din care fuseseră deja cheltuiţi 35.756 lei. Restul de aproximativ 4.000 de lei mai ajungeau doar până în primele zile din septembrie[114]. Printre întâile comenzi înaintate la contabilitatea ministerului figurau tablele din plumb pentru acoperirea bisericii, trimise la Curtea de Argeş în 25 iunie 1875. Alte

[112] ANIC, fond MCIP, dosar 342/1875, f. 46-47.
[113] *Ibidem*, f. 40.
[114] *Ibidem*, f. 102.

materiale, piatră şi fierărie, rămase de la Filip Montoreanu, erau eliberate din magazia episcopiei.

În paralel cu rezolvarea chestiunilor financiare, se căuta un tânăr inginer să-i fie de ajutor lui Lecomte, sperându-se că astfel se începea maturizarea profesională a unui corp de arhitecţi români. La cererea ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, omologul de la Agricultură, Comerţ şi Lucrări Publice îl detaşa, în 30 mai 1875, la Curtea de Argeş, pe Petre Popescu, absolvent al Şcolii de poduri şi şosele, pentru a-l seconda pe Lecomte. Şi i se stabilea un salariu de 250 de franci lunar. Dar colaborarea dintre cei doi a durat doar cinci luni. La 1 noiembrie 1876, Petre Popescu demisiona, invocând dorinţa de a-şi continua studiile. În locul său, era numit, la recomandarea lui Titu Maiorescu, Nicolae Gabrielescu, ocupat cu nişte lucrări la Râmnicu-Vâlcea. Activitatea acestuia începea la 1 ianuarie 1877[115], cu o diurnă lunară de 250 de lei noi.

Cu venirea lui Lecomte la Curtea de Argeş se derula şi cea dintâi cercetare minuţioasă a bisericii. Urcat pe schele, arhitectul francez analiza întreg monumentul[116]. Nici nu avea o altă soluţie. În acel moment, el putea consulta două surse istorice, generaliste însă: broşura lui Reissemberg şi însemnările de călătorie ale lui Paul de Alep. Şi ce constata specialistul francez la coborârea de pe schele? Clădirea nu se mai prezenta ca o structură compactă. Baptisterul nu mai exista, balustradele persistau doar în amintirile bătrânilor, coronamentul uşii de la intrare, precum şi brâul cel mare fuseseră afectate iremediabil de incendii, lemnăria era descompusă, resturile de piatră care sugerau grandoarea ornamentaţiei de altădată zăceau aruncate în diverse locuri, acoperişul era plin de găuri, iar turlele crăpate.

Treptat, după cooptarea lui N. Gabrielescu, se închega şi echipa francezului. Şi nu era vorba doar de asigurarea forţei de muncă ori a expertizei tehnice. Cu ajutorul meşterilor, cei doi francezi se puteau adapta mai bine atmosferei româneşti. Au fost însă şi incidente neplăcute, pe care Lecomte nu ezita să le aducă la cunoştinţa lui Titu Maiorescu. Un astfel de moment se petrecea la 7 septembrie 1875, când subprefectul de Argeş, Constantin Christescu, acompaniat de trei persoane, forţa vizitarea şantierului, insultând nu doar soldaţii aflaţi în gardă, dar şi pe Pierre Decosse. Până la urmă îşi satisfăcură orgoliul şi urcară pe schele. Revoltătoare, opina Lecomte, era ameninţarea cu închisoarea şi

[115] *Ibidem*, f. 142.

[116] *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeş*, 1886, p. 57.

tonul batjocoritor, aroganța unor oameni investiți să asigure buna funcționare a vieții publice. De altminteri, reproducea cuvintele unuia dintre însoțitorii subprefectului, spuse cu voce ridicată: „[...] dar mai trimiteți-mi câțiva străini din aceștia căci s-a cam golit pușcăria"[117]. Aluzia nu îi privea doar pe cei prezenți. Lecomte insista asupra iresponsabilității reprezentantului guvernului care, la plecare, le spunea oamenilor de pe șantier că oricând putea trimite la pușcărie „pe oricare dintre *noi*"[118]. Francezul se simțea vizat de nesăbuința acestor funcționari al căror comportament abuziv intimidase întreg corpul de colaboratori. Și epitetele curgeau: momârlan, pezevenghi etc.[119].

Versiunea prefectului de Argeș, G. Micescu, mai greu de crezut, conținea o poveste diferită. Pomenea de atitudinea sfidătoare a arhitectului dirigent, care și-a „însușit dreptul de a se bucura de fructele grădinilor Episcopiei și de peștele din heleșteu, interzicând dreptul Prea Sfinției Sale, părintele episcop, amenințând și insultând pe oameni și preoți"[120]; în plus, bătuseră oameni și dezbrăcaseră o femeie. Pigmentată cu scandaluri, dar și cu realizări palpabile, perioada adaptării lui Lecomte se încheia în scurtă vreme.

În iunie 1876, arhitectul-șef al Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, M. Caputineanu, era trimis să verifice stadiul lucrărilor. Trebuia să se consulte cu Lecomte și să decidă dacă activitățile puteau continua în luna august; în plus, mai trebuia să planifice restul intervențiilor pentru ultima parte a anului. Totul depindea de bugetul alocat lucrărilor, pe care arhitectul îl epuiza la finele lui iulie, cheltuind și ultima tranșă în valoare de 19.540 lei. În paralel cu ancheta lui M. Caputineanu, Lecomte prezenta ministrului, la 10 iunie 1876, un raport detaliat despre ceea ce făcuse la Curtea de Argeș. Apreciind remarcabilul raport întocmit de A. Baudot, francezul recapitula cele găsite pe șantier: dezordine, chestiuni delicate privitoare la natura construcției, piatră la exterior și cărămidă la interior – inacceptabil în opinia sa – realizarea necorespunzătoare a finisajelor etc.

Printre chestiunile presante invocate în adresă se găsea și intervenția asupra eșafodajului exterior, care nu mai prezenta nici o garanție a solidității. Trebuia aplicat un blindaj pentru consolidarea exteriorului și nici cupola principală nu se afla într-o stare mai bună. Intervenții asemănătoare priveau și a doua turlă. Sculpturi, detalii originale și spațierile

---

[117] ANIC, fond MCIP dosar 342/1875, f. 104v.
[118] *Ibidem*.
[119] *Ibidem*, f. 106.
[120] *Ibidem*, f. 107.

corecte au creat reale probleme pentru Lecomte. Turlele mai mici prezentau aceleaşi neajunsuri. De fapt, acest memoriu întocmit de arhitectul francez constituia cea mai amplă expertiză de când începuse munca la Curtea de Argeş. Abia acum se putea vorbi în cunoştinţă de cauză. La 30 iulie 1876, Lecomte revenea cu o adresă către ministru, insistând că, în lipsa altor fonduri, va stopa activităţile începând cu 7 august 1876[121]. Cerea suplimentarea bugetului cu încă 40.000 lei noi. Pentru francez una dintre problemele majore nu era, neapărat, închiderea temporară a şantierului. Nimeni nu îi garanta însă că oamenii de care trebuia să se dispenseze erau dispuşi să îl aştepte. Şi erau muncitori deja calificaţi pentru acest tip de reconstrucţie.

La reîntoarcerea în Bucureşti, M. Capuţineanu depunea la mapa ministrului raportul său. Arăta ce se făcuse din momentul venirii lui Lecomte: reaşezarea schelelor atât din exteriorul, cât şi din interiorul bisericii, repararea şi amenajarea încăperilor în care locuiau ce-i implicaţi în restaurare, închegarea unor ateliere şi magazii provizorii, scoaterea vechii învelitorii de plumb a bisericii şi a turnurilor, intervenţii la bolţile din cărămidă ale turnurilor; mai mult, menţionează că „s-a restaurat îmbrăcămintea de piatră a pereţilor exteriori"[122]. În cazul învelitorii de plumb, se preciza că, după ce fusese dată jos, era depozitată în magaziile şantierului. Decizia nu era întâmplătoare, parte din acoperiş păstrând încă mărturii ale îndelungatei istorii a lăcaşului. Viitorul apropiat îi rezerva o altă utilizare. În 1877, în contextul crizei de materii prime pentru producerea celor necesare frontului, tabla era revendicată de Ministerul de Război, care se străduia să rezolve chestiunea muniţiei. La 21 august 1877, prefectul de Argeş, G. Micescu, îi atrăgea atenţia ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice că „întru acest plumb se află unele table cu inscripţiuni care ar merita să se depuie la muzeul de arheologie"[123]. În consecinţă, ministrul îl însărcina pe Lecomte cu selectarea tablelor cu inscripţii, restul urmând să fie puse la dispoziţia direcţiei pirotehnice a armatei, „adică treisprezece mii una sută oca plumb". Nici resursele financiare nu au fost îndestulătoare în acel an. Ministrul îl asigura însă pe arhitectul francez că prevăzuse, în proiectul de buget pe 1878, suma de 100.000 franci pentru continuarea lucrărilor.

M. Capuţineanu găsea la muncă 18 pietrari, 2 fierari, 2 dulgheri, 2 zidari şi 15 salahori, alături de Lecomte şi ajutorul său, dar şi de dirigintele pietrarilor şi alţi trei oameni de serviciu. În total, 45 de oameni. În

[121] *Ibidem*, f. 130.
[122] *Ibidem*, f. 128.
[123] *Ibidem*, f. 170.

ceea ce priveşte materialele, arhitectul ministerului vedea piatră din cariera de la Câmpulung, cărămidă de Marsillia, ciment de Portland, englez, var gras de Câmpulung, grinzi groase de stejar. În momentul inspecţiei, Lecomte avea la dispoziţie suma de 22.000 de lei noi care, după calculele făcute împreună cu M. Caputineanu, i-ar fi fost suficienţi până pe la mijlocul lui septembrie. Trimisul ministerial nu era de acord cu întreruperea lucrărilor în august, aşa cum ceruse Lecomte, presat de restricţiile financiare. Două argumente susţineau poziţia reprezentantului ministerului. Întreruperea lucrărilor nu întrerupea şi plata salariilor, fapt care ar fi afectat serios bugetul, întârziind totodată finalizarea restaurării. Soluţia de compromis propusă de M. Caputineanu era concedierea acelor muncitori de care Lecomte se putea dispensa, în funcţie de graficul lucrărilor, precum şi suplimentarea fondului existent, de 22.000 lei noi, cu alţi 15.000. Estima că ar fi fost suficienţi ca restaurările să avanseze semnificativ până la finalul anului. Raportul lui M. Caputineanu semnala pentru prima oară probabilitatea ca estimările iniţiale să nu fi fost realiste. După cel mai optimist scenariu, era avansat anul 1879[124]. Se căutau deci alte soluţii, subiectul ajungând şi pe agenda Consiliului de Miniştri. Referatul, asumat de ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, propunea deschiderea unui credit suplimentar de 30.000 lei. Aprobarea – confirmată prin decretul semnat de Carol I la 8 august 1876 – venea doar pentru 20.000 de lei noi. Rezolvarea parţială, împărtăşită de decidenţi, în contextul renunţării la cei mai mulţi dintre zilierii aflaţi pe statele de plată ale şantierului, era păstrarea câtorva pietrari şi aprovizionarea cu piatra cerută. În atelierele amenajate, aceştia o puteau şlefui şi pregăti pentru campania din 1877. Existau, astfel, premizele neîntreruperii activităţii. La 5 mai 1877, ministerul îi acorda deja un prim credit de 20.000 lei pentru anul în curs[125]. În mod previzibil, războiul de la sud de Dunăre afectase bunul mers al intervenţiilor de la Curtea de Argeş, însă nu era singurul impediment. Episcopul de Argeş, Ghenadie, îl bănuia pe André Lecomte de prelungirea inutilă a lucrărilor doar pentru a încasa bani în plus, în condiţiile în care arhitectul lipsea luni bune de pe şantier, fiind la Paris, iar oamenii săi de încredere plecaţi la Iaşi, pentru a supraveghea alte restaurări. La 14 iunie 1877, Ghenadie trimitea o adresă către minister, cerând numirea unui comitet de expertiză care să evalueze stadiul lucrărilor, cum fuseseră cheltuiţi banii, grăbind terminarea acoperişului. Dar doleanţele sale nu îi erau ascultate.

---

[124] *Ibidem*, f. 129v.
[125] *Ibidem*, f. 146.

Episcopul revenea, în august 1877, cu un alt memoriu către minister, nemulţumit de absenţa prelungită a lui Lecomte: ştia că acesta se afla la mănăstirea Neamţ[126], un popas al pelerinajului său prin Moldova şi Bucovina. Mersese în regiune pentru studierea comparativă a arhitecturii lăcaşurilor religioase. Îi era utilă în finalizarea proiectelor deja contractate, dar mai ales pentru ceea ce avea să lucreze, peste ani, la Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi. Prelatul se exprima în termeni extrem de duri, pomenind de insulte cauzate de schimbarea unor ferestre vechi şi „distrugerea pietrelor antice"[127]. Intervenţia vehementă a episcopului a determinat înfiinţarea unei alte comisii, formată din Alexandru Orăscu şi Carol Kuchnowsky. Despre primul arhitect ştim că i se solicitase colaborarea cu ani buni în urmă, pe 31 mai 1863, pentru pregătirea locaţiei în care urma să fie aşezat Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti[128]. De atunci, îl regăsim constant în sferele de putere, în anturajul ministeriabililor şi ca vicepreşedinte al Senatului. Alexandru Orăscu devenea, cu trecerea timpului, un „îndrăcit agent liberal"[129], implicat în scandaluri politice şi altercaţii de stradă. Cercetările făcute pe şantier confirmau doar parţial consideraţiile episcopului, căci nu putuseră vorbi decât cu N. Gabrielescu, unul dintre colaboratorii lui André Lecomte. Apreciind calitatea şi ritmul lucrărilor, cei doi delegaţi-observatori menţionau în raport că nu existau motive întemeiate pentru schimbarea ferestrelor.

La 1 noiembrie 1877, Ghenadie trimitea un alt raport veninos, arătând că toată munca de la Curtea de Argeş „lasă mult de dorit atât din punctul de vedere tehnic, cât şi financiar"[130]. Fără a avea cunoştinţe în arta restaurării sau acces la contabilitatea lucrărilor, episcopul lăsa deoparte argumentele, calomniindu-l pur şi simplu pe Lecomte. Cel dintâi reproş, tehnic, arăta că „restauraţia, aşa cum s-a început, nu este deloc monumentală, lipsesc mare parte din precauţiile necesare pentru a garanta soliditatea şi stabilitatea monumentului"[131]. Nici calitatea şi tehnica de turnare a cimentului nu-l mulţumiseră pe atotştiutorul Ghenadie. Iar în ceea ce priveşte latura financiară, episcopul, uzitând de

[126] N. Gabrielescu, *Memoriu pentru luminarea publicului*, p. 54.
[127] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 98.
[128] ANIC, fond MCIP, dosar 835/1862, f. 58.
[129] C.D. Severeanu, *Din amintirile mele. 1853-1929*, ediţie îngrijită, introducere, note explicative, indici şi ilustraţii alese de Constantin Rezachievici, Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Gheorghe Marin Speteanu, 2008, p. 202.
[130] ANIC, fond MCIP, dosar 342/1875, f. 195.
[131] *Ibidem*.

informații oficiale, își articula acuzația într-un mod neonorabil. Știa, ca mai toată lumea implicată, de suma totală a restaurării avansată de Viollet-le-Duc și Anatole de Baudot, 200.000 de franci. De aceea, constata, la sfârșitul anului 1877, că, deși nu terminase nici jumătate din lucrare, Lecomte cheltuise deja 150.000 de franci. De aici se iscau acuzațiile referitoare la risipirea nejustificată a resurselor publice. De fapt, din suma menționată, aproximativ 15.000 de franci se cheltuiseră pentru locuințele în care stăteau Lecomte și ajutoarele sale. Invective și ironii îl atingeau și pe Decosse, plătit, după știința lui Ghenadie, cu 550 de franci lunar „fără să aibă absolut nici o treabă decât a suna un clopoțel la șase lucrători"[132]. Lista reproșurilor continua cu voiajurile numeroase făcute pe banii noștri de coordonatorii șantierului, neuitându-se nici prețurile exagerate „cu care se plătesc zilele de uvrier și care e mai mare ca în orice țară și îndoit decât în București", cu neîngrjirea corespunzătoare și cu pierderea materialelor. Și ofensiva bisericească nu se încheia aici.

Doar patru zile mai târziu, la 5 noiembrie 1877, Ghenadie trimitea un nou memoriu ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, acum axat pe „risipa ce se face cu banii statului de către D-nu arhitect". Ghenadie împărțea vinovățiile după bunul plac, criticând autoritățile că nu-l controlau pe francez, iar acesta se considera stăpân absolut al șantierului. Bunăoară, prelatul îl incrimina pe arhitect că vânduse șiruri de cărămizi și varnițe fără a consulta conducerea episcopiei. Unui om de-al locului, Tașcu Stavrescu, îi cedase 5.000 de cărămizi pentru a-și ridica o casă[133]. La solicitarea ministrului, Lecomte răspundea două săptămâni mai târziu, la 19 noiembrie. Pus într-o situație stânjenitoare, arhitectul regreta că episcopul nu se informase corect asupra datelor primite. În realitate, miza conflictului stătea în 1.800 și nu 5.000 de cărămizi și părți din acestea, fabricate de mai bine de 20 de ani, care se aflau depozitate în curtea bisericii. De slabă calitate, ele nu mai puteau fi folosite în lucrările de restaurare. Înțelegerea cu Tașcu Stavrescu era ca acesta să le ia și, în primăvară, atunci când vremea permitea avansarea intervențiilor la edificiu, să returneze un număr egal de cărămizi[134]. Lecomte își încheia raportul supărat că puteau fi luate în considerare spusele lui Ghenadie, ceea ce în Franța nu ar fi fost posibil. Alături de dirigintele șantierului era chestionat și Tașcu Stavrescu. La fel ca Lecomte, onorabilul comerciant arăta că luase 1.800 de cărămizi „provenite din dărâmarea zidurilor

---

[132] *Ibidem*, f. 195v.
[133] *Ibidem*, f. 189.
[134] *Ibidem*, f. 191.

vechi", obligându-se ca în primăvara lui 1878 să aducă un număr similar, dar cărămidă „nouă bine făcută".

În ciuda tuturor greutăţilor, Lecomte scria ministrului G. Chiţu în ultimele zile din 1877, propunând reînnoirea colaborării de la 1 ianuarie 1878. Mai ales că, de la expirarea vechiului contract, la 20 mai, trecuseră deja şapte ani. Surprinzător, propunerea nu îl viza şi pe Pierre Decosse la care Lecomte renunţa. Îl păstra doar pe N. Gabrielescu, căruia dorea să-i crească retribuţia cu 50 de lei lunar. Oficial, noul contract intra în vigoare de la 1 martie 1878, având o valabilitate de doi ani[135]. Francezul cerea bani în plus, e adevărat, nu mulţi, arătând că acceptul de a continua la Curtea de Argeş îl priva de onorarea unor angajamente profitabile în ţara natală. Consiliul de Miniştri aproba sporirea retribuţiei lunare cu 200 lei, iar banii alocaţi pentru deplasări şi alte necesităţi, în valoare de 6.000 lei, urmau să îi fie puşi la dispoziţie în tranşe egale, lunar, şi nu o singură dată pe an ca până atunci. În negocierile purtate pentru reînnoirea contractului, la finele lui 1877, Lecomte atingea sensibilităţi mascate până atunci cu abilitate. Vorbea tranşant de „mon exil au monastère d'Argeş, loin de tout vie morale, de tout centre intelligent, abandonnant ainsi les monuments historiques et l'administration dont je faisie partie en France"[136]. Discuţiile se purtau în paralel cu demararea unui alt control al restaurării.

În faţa avalanşei de critici, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice îi trimitea, în ultima decadă a lui februarie 1878, la Curtea de Argeş, pe arhitecţii Alexandru Orăscu şi Scarlat (Carol) Benisch. Aşteptaţi de Lecomte, au inspectat întreg şantierul, examinând calitatea şi stadiul lucrărilor. Găseau: „1. Cupola mare restaurată în total; 2. Cupola de la mijloc asemenea; 3. Cele două turle din faţă asemenea; 4. Cornişele cele mari terminate; 5. Rosetele terminate; 6. Arcul de la intrare restaurat; 7. Rosetinele dintre arcuri prelucrate dar neaşezate; 8. Pilaştrii de marmură dintre ferestre în lucrare"[137]. Cei doi arhitecţi arătau şi lucrările rămase de finalizat: montarea crucilor, acoperirea turlelor şi a întregii biserici, aşezarea rosetinelor şi a pilaştrilor din marmură, lucrări de mici dimensiuni la brâul bisericii în jos, până la nivelul solului, scoaterea schelelor, construirea terasei sub cantar, restaurarea şi aşezarea cantarului, amenajarea unei balustrade care să înconjoare biserica. Trimişii ministerului constatau că mai bine de două treimi din lucrări fuseseră

[135] *Ibidem*, f. 217.
[136] *Ibidem*, f. 198.
[137] *Ibidem*, f. 207.

terminate. Făcând trimitere la acuzațiile lui Ghenadie, cei doi arhitecți ajungeau la concluzia că lucrările executate de Lecomte fuseseră „făcute cu soliditate și pricepere”. Își exprimau susținerea pentru continuarea colaborării cu specialistul francez, cu speranța că respectivul se va implica și mai mult în restaurarea monumentului. Aluzia celor doi privea perioadele în care acesta ședea în Franța. Peste ani, colaboratorul direct al lui Lecomte, Nicolae Gabrielescu, avea să acuze mușamalizarea inspecției prin relațiile pe care francezul le avea în mediile politice[138].

În privința banilor cheltuiți, semnatarii raportului reliefau alte inexactități din adresa lui Ghenadie. Calculul lor arăta că în cei trei ani, 1875-1877, se cheltuiseră nu mai puțin de 221.280 lei, mai mult chiar decât arătase Ghenadie: o altă eroare estimativă a feței bisericești, tratată cu înțeleaptă ironie de autorități. Alexandru Orăscu și Scarlat (Carol) Benisch îi acordau însă lui Lecomte circumstanțe atenuante, arătând că „lucrarea în regie în loc depărtat, lipsa de cunoștințe locale, la care adăugându-se și întârzierea liberării de bani, atrag după sine cheltuieli mai mari”[139]. Ceea ce spuneau în raport nu reprezenta o noutate pentru ministru. Mulți furnizori refuzau aprovizionarea cu materiale până nu primeau asigurări că vor fi plătiți la timp. A fost unul dintre motivele reamintite ori de câte ori apăreau nemulțumiri legate de neatingerea obiectivelor de etapă.

Un prim caz elocvent se derula doar la câteva săptămâni de la inspecție. Furnizorul tablelor de plumb îl anunța în aprilie 1878 pe Lecomte că, fără garanții credibile privind plata materialelor, nu va livra nimic. Plumbul urma a fi adus tocmai de la Klagenfurth prin Mohacs, Turnu Severin, Pitești. Chestiuni neprevăzute survenite pe teritoriul habsburgic, deși cunoscute de Ghenadie, nu l-au împiedicat pe episcop să-l reclame din nou pe Lecomte, la 1 iulie 1878, pentru întârzierea cu care terminase învelitoarea de plumb. În sprijinul ideilor sale, Ghenadie mai invoca venirea toamnei, a ploilor și a altor nenorociri care aveau să distrugă sigur biserica. Mai mult, aducerea materialelor din străinătate, precum marmura de Carrara, ridicau probleme inedite pentru administrația românească. Nici în privința încăperilor ocupate de Lecomte, arhitecții Alexandru Orăscu și Scarlat (Carol) Benisch nu găseau nimic să îi reproșeze, argumentând că, pentru bunul mers al activităților de pe șantier, era mai bine ca francezul să stea acolo decât departe, în oraș. Raportul întocmit de Alexandru Orăscu și Scarlat (Carol) Benisch era

[138] N. Gabrielescu, *Memoriu pentru luminarea publicului*, p. 10.
[139] ANIC, fond MCIP, dosar 342/1875, f. 207v.

confirmat şi prin cel semnat de Lecomte la 25 ianuarie 1879, în care prezenta ministrului ceea ce se făcuse la Curtea de Argeş pe parcursul anului abia încheiat[140]. Imaginea arhitectului şi încrederea liderilor politici de bună credinţă nu fuseseră deci zdruncinate de ultimele evenimente.

În primăvara lui 1878, Carol poposea la Curtea de Argeş pentru a verifica stadiul lucrărilor. Se urca pe schele până pe acoperişul bisericii, fiind încântat de calitatea restaurării[141]. De aceeaşi părere era şi Titu Maiorescu, ajuns la Curtea de Argeş la 8 iulie 1879. Însoţit de arhitectul francez, filozoful considera admirabilă restaurarea bisericii[142], la fel ca toţi ceilalţi din anturajul său.

Concluziile arhitecţilor trimişi de minister nu l-au îmblânzit pe episcopul Ghenadie. Pe parcursul anului 1879 scria noi memorii, din dorinţa evidentă de a-l discredita pe Lecomte. Lista acuzaţiilor se îmbogăţea cu furtul de antichităţi, găsite în timpul lucrărilor de restaurare[143], al sculelor folosite pe şantier. Francezul era pentru Ghenadie „un arhitect necontrolat şi de rea credinţă"[144]. Ştia episcopul, din raportul întocmit de Viollet-le-Duc şi Anatole de Baudot, că lucrările trebuiau terminate în doi ani şi, iată, că nu era aşa! Episcopul nu spunea însă nimic despre dărâmarea unor clădiri vechi, ce nu mai puteau fi refăcute, dar care împiedicau executarea unor lucrări[145]. Ghenadie mai era convins „că dacă celebrul Viollet-le-Duc ar mai putea învia, s-ar înspăimânta şi dânsul credem, văzând cât de nepriceput l-a scos elevul său în calculele devizului şi n-ar putea suporta ruşinea recomandatului său la vederea monumentului, nu restaurat conform prescripţiunilor ce i-au dat, ci reformat în ridicol"[146]. Peste ani, nu-şi ascundea satisfacţia că „a dat Dumnezeu a se termina în fine această restaurare"[147], negândindu-se deloc la munca sau sacrificiul semenilor săi.

Acuzaţia referitoare la furtul unor monezi impunea o măsură specială. Eugen Costinescu, directorul Muzeului Naţional de Antichităţi, mergea la Curtea de Argeş, dar nimic nu se confirma. Ele erau păstrate în

---

[140] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 3-6v.

[141] *Memoriile regelui Carol I al României. De un martor ocular*, vol. XIV, Bucureşti, Editura Tipografiei ziarului „Universul", p. 19.

[142] Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. I, p. 325.

[143] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 98v.

[144] *Ibidem*, f. 99.

[145] *Restaurarea monumentelor istorice. 1865-1890...*, p. 74-75.

[146] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 237v.

[147] *Ibidem*.

condiţii adecvate, urmând a fi puse la dispoziţia autorităţilor oricând doreau acestea. De fapt, prin nici un contract semnat de francez acesta nu era obligat să se ocupe de vestigiile istorice descoperite printre dărâmături. Scăparea nu-i putea fi imputată. Statul, prin reprezentanţii săi, nu întreprinse nimic pentru a-şi asigura drepturile patrimoniale elementare. Lecomte le preda la finele întregii restaurări. La 28 decembrie 1886, trimitea ministerului, prin poştă, obiectele găsite la Curtea de Argeş[148]. 44 de pachete cu 346 de monezi, marea majoritate din secolul XVI, riguros datate, completau o zestre naţională închegată dificil. Dintre piesele identificate, cea mai veche fusese emisă în 1504, cealaltă extremitate temporală fiind reprezentată de o monedă emisă în 1628.

Practic, fiecare titular al portofoliului era pus la curent, în cel mai scurt timp de la preluarea mandatului, cu toate aspectele negative de la Curtea de Argeş; evident, cele mai multe neajunsuri erau imputate specialistului străin. Nimic până la venirea francezului nu deranjase faţa bisericească, deşi istoricul recent al şantierului era cunoscut de mai toată lumea, iar ministrul era încredinţat că episcopul ştia „mersul acestei restaurări de la început prin toate fazele ei"[149]. Din nefericire, insistenţele lui Ghenadie deformaseră nu doar percepţii, ci şi realităţi în baza cărora se luaseră decizii importante.

Periodic, Lecomte sesiza preluarea unor materiale din lemnărie şi din piatră de către episcop, fără a şti dacă cel din urmă primise vreo autorizaţie în acest sens de la Bucureşti. Francezul semnala întâmplările pentru a se proteja în faţa unor ulterioare şi previzibile acuzaţii de furt. Banii insuficienţi, completaţi periodic după nenumărate insistenţe, ostilitatea vădită afişată de Ghenadie, personalul necalificat pentru o restaurare deloc facilă au pus la încercare înţelepciunea şi perseverenţa francezului.

Confruntat cu o situaţie fără precedent, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice decidea o anchetă. Comisia, formată în a doua parte a anului 1879, din Th. Aman, Th. Ştefănescu, C. Storck şi Alex. Săvulescu, era însărcinată să evalueze calitatea lucrărilor executate începând cu data de 20 februarie 1878, ziua ultimului raport prezentat de arhitecţii Alexandru Orăscu şi Scarlat (Carol) Benisch[150]. Practic, ministrul dorea să urmărească succesiunea intervenţiilor şi felul în care fuseseră cheltuiţi banii. O primă concluzie certifica depăşirea lejeră a bugetului iniţial.

---

[148] ANIC, fond MCIP, dosar 11/1887, f. 1.
[149] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 237.
[150] *Ibidem*, f. 111.

În memoriul datat 3 noiembrie 1879 şi depus la mapa ministrului se menţiona că „în general lucrările sculpturale sunt imitate cu multă fidelitate şi acurateţe, însă în ceea ce se atinge de valoarea artistică a acestei preţioase antichităţi, d. arh. Lecomte a introdus oarecari modificări regretabile"[151], încărcând acoperişul cu ornamente care nu existaseră înainte. Tehnica folosită la aurirea crucilor o catalogau drept defectuoasă, anticipând ştergerea lor la primele ploi mai serioase. Mai intenţiona să elimine majoritatea crucilor de la colţurile turlelor, al căror număr era fixat de membrii comisiei la 21[152]. Coloritul final al bisericii, forma şi rostul unor galerii formau mizele disensiunilor dintre Lecomte şi cei care veniseră în inspecţie. Şi este de la sine înţeles că tensiunile se accentuau în urma implicării lui Ghenadie de partea trimişilor guvernamentali.

În concluzie, cei patru reprezentanţi ai guvernului arătau că nu se respectase integral planul întocmit de Anatole de Baudot şi Viollet-le-Duc, afectându-se fidelitatea execuţiilor convenite şi depăşindu-se bugetul lucrării. Evaluările porneau însă de la o falsă premiză. Ţineau aproape proiecţiile bugetare din devizul lui Anatole de Baudot şi raportul prezentat de Alexandru Orăscu şi Scarlat (Carol) Benisch, fără a lua în calcul situaţiile neprevăzute, cu cheltuielile suplimentare inerente unui proces de restaurare. Iar corespondenţa particulară devoalează iritarea arhitectului francez. Într-o epistolă către Alexandru Odobescu, pomenea de un „misérable rapport d'une commission"[153].

Răspunsul public al lui André Lecomte, structurat în nouă puncte, venea o lună mai târziu, la 10 decembrie 1879. Păstrând un discurs echilibrat, lăsa la o parte orice fel de amabilităţi. Considerând concluziile lui Th. Aman, Th. Ştefănescu, Carol Storck şi Alex. Săvulescu drept un raport straniu, „a cărui redijare dovedeşte o desăvârşită necunoaştere a cestiunii tratate"[154], Lecomte îşi lua libertatea de a vorbi deschis. Era replica specialistului la opiniile unor oameni de cultură. Le imputa că, înainte de poposi la Curtea de Argeş, nu se documentaseră în prealabil. Dincolo de trimiterile bibliografice de specialitate, André Lecomte proba o vastă cultură religioasă, dar şi cunoştinţe juridice. Răspunsul său insista pe chestiuni de ordin financiar, precum şi pe restaurarea propriu-zisă.

[151] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 79; vezi şi ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 111v.

[152] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 112.

[153] *Alexandru Odobescu şi corespondenţii săi*, ediţie de Filofteia Mihai şi Rodica Bichis, Bucureşti, Editura Minerva, 1984; scrisoarea lui A. Lecomte du Noüy către Alexandru Odobescu din toamna anului 1879, p. 241.

[154] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 103.

Arăta că prevederile contractului semnat la 12 aprilie 1875 nu-l obligau să execute lucrările pentru o sumă anumită şi nu i se impusese un buget fix. Contestatarilor, nu doar acelora din comisie, le clarifica şi chestiunea devizului făcut de Anatole de Baudot. Recunoscând valoarea de 170.500 de lei stabilită de colaboratorul lui Viollet-le-Duc, Lecomte le amintea adversarilor condiţiile în care suma fusese estimată „în grabă, fără a se ţine seama de preţul materialurilor şi al zilelor de lucru, de cătăţimea acestor materialuri şi de greutatea de a şi le procura, de cheltuielile neprevăzute, de costul transporturilor, apoi fără vreun plan, fără vreo măsurătoare, fără cele mai mici amănunte explicative, are în vedere numai o restaurare sumară, superficială, iar nu o restaurare deplină”[155]. Anatole de Baudot nu inclusese în raport lucrări însemnate la turnul cel mare, în număr de zece, la al doilea turn, tot zece intervenţii, la turnurile mici alte nouă lucrări, plus nenumărate reparaţii la ziduri, ornamentaţii, ferestre, chiar şi pavaje. Tot Anatole de Baudot socotise că plumbul vechi mai putea fi folosit. Chiar Lecomte, într-o epistolă către Anatole de Baudot, arăta că interiorul bisericii de la Curtea de Argeş nu mai fusese restaurat din 1804, fapt necontrazis de Baudot[156].

O diferenţă însemnată de bani rezulta din imposibilitatea folosirii vechiului plumb, pe care evaluatorul îl considerase utilizabil. Lecomte demonstra cu acte justificative că doar piatra şi marmura costaseră 45.000 de lei; că în ciuda faptului că avea dreptul să mai angajeze un şef de şantier preferase să facă economii. Mai amintea şi de obositoarele şi costisitoarele călătorii la Bucureşti, la Câmpulung sau la Piteşti, făcute nu doar pentru aprovizionare, ci şi pentru a ridica mandatele cu bani aşteptate îndelung. Lecomte arăta vulnerabilităţile sistemului, subliniind cheltuielile inutile, risipa de timp, slaba organizare.

Închizând seria lămuririlor financiare, Lecomte analiza oportunitatea şi calitatea intervenţiilor făcute asupra edificiului, începând din mandatul lui Filip Montoreanu. Iritarea arhitectului era justificată de critici primite din partea unor predecesori care îşi arătaseră nepriceperea într-ale restaurărilor. „Soclul monumentului (*acest superb soclu, cum zice comisia*) executat de d. Storck, ca întreprinzător sub ordinile dlui Montoreanu şi care nu-i decât o lucrare de zidărie ordinară, de o execuţie mai jos decât mediocră”. Trei ani de zile durase refacerea greşelilor lui Carol Storck, Lecomte precizând şi preţul nepriceperii unuia dintre acuzatori: 187.115,306 lei.

---

[155] *Ibidem*, f. 103v.

[156] BAR, Manuscrise, fond A. Lecomte du Noüy; scrisoarea lui A. Lecomte du Noüy către A. de Baudot din 8/20 mai 1890, f. nenum.

Explica semnatarilor memoriului că arhitecturii bisericii nu i se potrivea ornamentaţia arabă, pe care membrii comisiei şi-ar fi dorit-o aplicată pe cupole. Studiile de specialitate arătaseră că monumentul putea fi mai degrabă revendicat dinspre civilizaţia armeano-georgiană[157]. Le indica contestatarilor, strict pentru această problemă, şi două lucrări despre artă şi arhitectură, *L'art russe*, de E. Viollet-le-Duc, şi *Monuments d'Arhitecture en Goergie et en Arménie*, de D. Grimm, pentru a nu se mai face confuzii. În plus, mai dădea asigurări că şi aurirea crucilor urma să fie refăcută.

Raţionamentul francezului avea în spate nu doar o experienţă personală, ci şi expertiza şi tradiţia unei şcoli de arhitectură, în vreme ce membrii diverselor comisii trimise de minister nu se bazau decât pe impresii de moment. Pentru a fi evitate asemenea situaţii, considerate penibile, André Lecomte solicita ministrului, în cazul în care mai dorea să obţină un punct de vedere asupra calităţii restaurării, să apeleze direct la specialişti din Europa. Între timp, în jurnalul Consiliului de Miniştri, din 26 noiembrie 1879, se decidea continuarea parteneriatului cu Lecomte pentru încă un an, timp considerat suficient pentru finisarea exteriorului bisericii. I se fixa, pentru finalizarea lucrărilor, şi un buget de 63.350 de lei[158]. Mereu rămâneau restanţe, împingând orizontul de timp necesar finalizării tuturor intervenţiilor cu mult peste orice aşteptări. Tensiunea nu dispărea între arhitect şi adversarii săi, din ce în ce mai mulţi.

În martie 1880, arhitecţii Alexandru Orăscu şi Carol Kuchnowsky mergeau într-o nouă inspecţie la Curtea de Argeş, provocată de o altă intervenţie a lui Ghenadie; deranjat acum că, de la sărbătorile de iarnă, Lecomte nu se întorsese de la Paris, dar şi că înlocuise trei ferestre vechi fără vreun motiv. La câteva zile, Lecomte înştiinţa ministerul despre situaţia cheltuielilor, manifestându-şi încrederea că va putea munci pe parcursul verii fără întrerupere, spre a termina exteriorul. Aşadar, două canale de comunicare duceau la Bucureşti veşti contradictorii despre ceea ce se petrecea la Curtea de Argeş.

Raportul semnat de aceştia, la 7 aprilie 1880, punea în discuţie deciziile asumate de Lecomte pe parcursul ultimului an. Schimbarea unor ferestre ale bisericii nu apărea drept cea mai înţeleaptă hotărâre. O anumită nedumerire persista şi în cazul unor sculpturi originale, multe dintre ele fiind de negăsit. Alexandru Orăscu şi Carol Kuchnowsky recomandau, pe viitor, trimiterea lor la Muzeul Naţional de Antichităţi. În

---

[157] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 105v.
[158] *Ibidem*, f. 119.

cazul unui monument istoric, opinau semnatarii, inovațiile puteau „să modifice tipul primitiv al edificiului"[159]. Problema majoră o constituiau însă turlele. Aprecierile trimișilor guvernamentali, formulate clar, arătau că: „1) Ornamentica asupra cupolelor și turlelor nu este nimerită; 2) Suprimarea crucilor de pe la colțurilor turlelor este justificată cu atât mai mult că soclul turlelor s-a modificat printr-o inovație de coronament; 3) Adăogirea de coronament asupra turlelor spirale este o aglomerare de ornamente care nu trebuia"[160]. Alte jgheaburi de la turle și cornișe, realizate în plus față de proiectul semnat de Viollet-le-Duc și Anatole de Baudot, erau calificate drept inovații costisitoare și incompatibile cu monumentul.

Raportul semnat de Alexandru Orăscu și Carol Kuchnowsky demonstra, pentru prima dată, existența unei falii între francez și o bună parte a arhitecților români. Nu mai era vorba de reaua voință a lui Ghenadie ori de părerile unor literați, funcționari, amatori. Pentru calmarea situației era nevoie de un nou angajament între arhitect și minister, concretizat în semnarea contractului din 30 mai 1880, întins doar pe șapte luni, până la finele anului. Rolul înțelegerii era de „a se preciza în mod mai clar și mai practic, diferitele condițiuni deja admise și stipulate între ambele părți, împreună cu oarecare modificări ce s-au făcut la dânsele, precum și modul de procedare practică, pentru a se efectua și termina restaurarea întreagă exterioară și alte îndatoriri ce are dl Lecomte, cât mai curând"[161]. Stipulațiile, în număr de șase, insistau asupra procedurilor administrative și contabile. Era o abilitate instituțională, fericit gestionată de minister, pentru a pune capăt insistentelor intervenții contra francezului. Mai erau stipulate și o serie de execuții, precum desenele interioare pentru altar și iconostas, dar și întocmirea unui plan general privitor la clădirile din vecinătatea bisericii. Ghenadie, episcop de Argeș, adversar declarat al francezului, făcea întâmpinare la minister pentru a se verifica respectarea angajamentului[162]. În replică, arhitectul își construia apărarea, la 30 iunie și 19 iulie 1880 prezentând documente în care arăta cauzele întârzierilor.

Suspiciunea plana încă asupra lucrărilor coordonate de André Lecomte. Într-o scrisoare remisă ministrului, la 1 septembrie 1880, episcopul mărturisea „cu părere de rău că nu îndestulă apreciere s-au dat cercetărilor noastre"[163]. De data aceasta era nemulțumit că Lecomte nu

[159] *Ibidem*, f. 132.
[160] *Ibidem*, f. 132v.
[161] *Ibidem*, f. 168.
[162] ANIC, fond MCIP, dosar 342/1875, f. 20.
[163] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 227.

arătase grija cuvenită faţă de vechea uşă a bisericii. Episcopul avansa şi un scenariu, bănuindu-l pe arhitectul francez că se folosea de şantierul de la Curtea de Argeş pentru „a-şi completa experienţele de care are trebuinţă pentru scopurile ce va fi având”[164].

Depăşind numeroasele impedimente, specialistul anunţa, la 23 octombrie 1880, terminarea restaurării exterioare. La 16 noiembrie 1880 ministrul numea o comisie pentru recepţia restaurării exteriorului bisericii, dar şi pentru a înainta sugestii referitoare la refacerea interioară. Împuterniciţii guvernamentali trebuiau să confirme dacă intervenţiile păstraseră stilul arhitectonic original şi dacă toţi banii cheltuiţi aveau acoperire în acte. Pentru controlul dosarelor era desemnat C. Stăncescu. Totodată, Ioan Bianu era ataşat şi el echipei de control, fiind însărcinat cu transcrierea inscripţiilor păstrate pe zidurile bisericii[165]. Ion Ghica era anunţat la 15 noiembrie că fusese numit şi el în comisie[166].

Raportul comisiei era înregistrat la minister în data de 8 decembrie 1880. Cei care realizaseră inspecţia, Ion Ghica, D. Berindei, Al. Orăscu, M. Caputineanu şi C. Stăncescu, confirmau respectarea stilului original al monumentului[167], „fără nici o schimbare introdusă care să altereze acest stil”[168]. Cu excepţia unor constatări defavorabile mărunte, arhitectului francez i se recunoştea calitatea muncii depuse: „Restaurarea exteriorului bisericii Episcopiei este complet terminată; n-am observat nicăieri părţi la care să mai fi rămas ceva de lucrat, afară de uşa bisericei care nu e făcută, dar poate e mai bine să se conceapă şi să se execute odată cu decoraţiunea şi mobilierul interiorului şi în armonie de stil cu dânsele”[169]. O primă concluzie asumată de toţi semnatarii era că arhitectul francez „se poate considera descărcat de sarcina de a aduce cu totul în stare bună biserica pe din afară”.

Nici în privinţa cheltuielilor, membrii comisiei nu-i imputau nimic serios arhitectului. În lipsa arhivei întregii lucrări, aflată în acel moment la Curtea de Conturi, membrii comisiei nu putuseră verifica în amănunt actele contabile. În total, se cheltuiseră 593.764,50 lei, împărţiţi astfel: 1875 – 42.576,50; 1876 – 119.540; 1877 – 100.000; 1878 – 100.000; 1879 – 149.098; 1880 – 82.550. Atenţi la respectarea legii, ei arătau că nu aveau nici o competenţă în a se pronunţa, singura instituţie abilitată să

[164] *Ibidem*, f. 227v.
[165] ANIC, fond MCIP, dosar 343/1875, f. 141.
[166] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 219.
[167] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 110.
[168] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 239v.
[169] ANIC, fond MCIP, dosar 343/1875, f. 141.

expertizeze procedurile financiare fiind Curtea de Conturi[170]. Aceasta verifica toate cheltuielile făcute sub conducerea lui Lecomte de la începutul contractului său până la finele anului 1882. Concluziile raportului confirmau legalitatea şi buna credinţă a cheltuielilor făcute de arhitect, descărcându-l de gestiune pe francez pentru anii 1875-1882[171].

În fine, trimişi guvernamentali poposeau şi în interiorul bisericii. Fideli manierei de lucru aplicate pentru exteriorul edificiului, ei insistau pe menţinerea stilului şi ornamentaţiei vechi. Din fericire, pictura era bine conservată, prezentând un „mare interes pentru istoria ţării şi pentru istoria artei"[172]. Un alt motiv de satisfacţie era efortul lui I. Bianu, care reuşise să transcrie integral inscripţiile. Marea provocare o constituia mobilierul. Din cel original, „din epoca construcţiunii", nu mai găseau nimic şi semnatarii se arătau sceptici în depistarea acelor „documente suficiente, desenuri sau descrieri care să înlesnească restaurarea lor"[173].

Raportul se încheia cu o binevenită recomandare: în viitor, pentru a se evita suspiciunile, ministrul să instituie o comisie „specială şi permanentă care să prezide şi să privegheze atât facerea proiectelor, precum şi executarea lor, după fondurile ce se vor destina"[174]. Dar multe alte probleme mai trebuiau rezolvate. Lecomte trimitea memorii ministrului, avertizându-l că lucrări terminate încă din 1879 rămăseseră neplătite[175]. În urma calculelor făcute de francez şi prezentate ministrului la 19 decembrie 1880, totalul datoriilor se ridica la 73.300 lei. Presate de riscul acţionării în judecată, autorităţile apelau la un nou credit suplimentar. Carol I sancţiona la 19 ianuarie 1881 legea pentru acordarea unui credit suplimentar, de 73.300 lei, necesar restaurării complete a exteriorului bisericii[176].

Următoarea prelungire a contractului, pentru doi ani, avea loc la începutul lui 1881, pe 17 februarie, în timpul ministeriatului lui Vasile Conta. 16 articole făceau obiectul viitoarei colaborări. Arhitectul se angaja să pregătească planurile, desenele, studiile şi detaliile financiare aferente prezentei lucrări, dar şi să înainteze proiectele relative la ridicarea noii episcopii şi a seminarului. Planurile ultimelor două edificii trebuiau

---

170 O precizare: pentru o cât mai serioasă cercetare, am dorit să consultăm fondul Curţii de Conturi de la Arhivele Naţionale. Nu am avut acces la el, fiind în lucru.

171 ANIC, fond MCIP, dosar 343/1875, f. 204v.

172 ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 241v.

173 *Ibidem*.

174 *Ibidem*.

175 ANIC, fond MCIP, dosar 343/1875, f. 12.

176 *Ibidem*, f. 9r.-v.

depuse la minister până la finele anului 1881. Derularea negocierilor căpăta un mare grad de notorietate, tentând pe unii artişti să-l concureze pe francez. Nu au lipsit chiar nici aluziile jignitoare. Pictorul G.I. Pompilian, cel care realizase pictura interioară de la Sf. Gheorghe Vechi din Bucureşti, se înscria, la 27 ianuarie 1881, pe lista celor doritori să lucreze la refacerea picturii interioare de la Curtea de Argeş. G.I. Pompilian nu avea nici o îndoială că i se va da „această lucrare ca român, iară nu unui străin, precum se zice”[177]. Iar poziţia radicală episcopului Ghenadie câştigase ceva audienţă în societatea românească. Calificarea profesională şi meritele lui Lecomte nu contau, statutul de străin, dar mai ales religia arhitectului francez fiind păcate de neiertat.

Conform noii înţelegeri, i se acorda lui Lecomte, pentru prima oară, libertatea de mişcare dorită. Apreciindu-se că prezenţa sa nu era absolut necesară, i se permitea şederea la Paris, în lunile martie, iulie şi octombrie. Cele trei deplasări în capitala franceză urmau să fie plătite totuşi din fondurile personale. Acordarea dispensei mai avea o raţiune: Lecomte trebuia să călătorească pentru a se consulta cu alţi specialişti, decidenţii fiind de acord că „delicatele şi numeroasele studii cerute pentru executarea lucrărilor de această natură” nu puteau fi făcute exclusiv pe şantier.

Era, în fapt, respectarea uneia dintre recomandările făcute de Viollet-le-Duc în toamna anului 1874. Ţinând cont de profilul bisericii, printre destinaţiile trecute la articolul 7 al contractului se găseau Istanbul şi diferitele localităţi din Grecia şi România, care urmau a fi vizitate „pentru a culege elementele necesare restaurării, picturii sau mobilierului”. Spre deosebire de voiajurile pariziene, acestea erau decontate din bugetul lucrărilor de restaurare. Ca şi până atunci, francezul avea să fie ajutat de un inspector şi de un şef de lucrări, cu aceleaşi salarii. Lecomte insista însă, la 13 februarie 1881, ca inspectorului N. Gabrielescu să-i fie crescută retribuţia lunară de la 350 la 400 lei[178]. Prevalându-se de dispoziţiile contractului, ministrul Vasile Conta îi refuza cererea. La 15 mai 1881, Lecomte revenea cu un memoriu către noul ministru, V.A. Urechia, explicând că, în noul context, sarcinile lui N. Gabrielescu crescuseră şi i se părea nimerită o completare a apuntamentului. Abia în octombrie, ministrul dispunea majorarea salariului cu 50 de lei. O altă prevedere inedită, inclusă de către autorităţi în contract, datorită reclamaţiilor primite, era inserată în articolul 11. Ministerul îşi rezerva

---

[177] *Ibidem*, f. 15.
[178] *Ibidem*, f. 30.

dreptul trimiterii unei comisii pentru evaluarea stadiului și calității lucrării ori de câte ori se considera necesar.

Trecerea în contract a dreptului de a pleca în călătorii de studiu nu era întâmplătoare. La 13 februarie 1881, Lecomte înaintase un memoriu la cabinetul ministrului. Invocând prevederile articolului 7 din contract, solicita permisiunea efectuării unui voiaj „prin Constantinopole, Muntele Athos și Veneția pentru vizitarea diferitelor monumente ce îmi vor putea servi pentru studierea decorațiunii interioare și a mobilierului bisericii din Curtea de Argeș. Totodată, vă rog a-mi permite a vizita și bisericile vechi din țară pe la care aș putea găsi înștiințări asupra decorațiunii și a mobilierului întrebuințat în țară"[179]. Răspunsul ministerului, din 27 februarie 1881, era negativ. Arătându-se că lucrările preconizate în anul menționat nu necesitau vizitarea altor lăcașuri de cult, Lecomte se lovea de refuzul autorităților.

Birocratic, motivația respingerii memoriului ținea de neînceperea lucrărilor înăuntrul bisericii. Dar nu era o culpă a specialistului francez. Alte priorități lipsiseră bugetul ministerului de cei 60.000 lei alocați inițial renovării interioare. Pentru intervențiile din interior, în 1881, Lecomte aproximase un cost total de 103.000 lei. Dorea să repare, parțial, soclul, să regularizeze pavajul, urmate de dărâmarea paraclisului, copierea picturilor, refacerea temeliei, așezarea la locul lor a ferestrelor și rozaselor, ridicarea și transportarea la muzeu a pieselor de valoare, repararea coloanelor. În cazul schimbării pardoselii avea nevoie de un angajament ferm din partea guvernului pentru a o putea comanda din Grecia, de unde dorea să o ia deja prelucrată. Adresa venită de la București îl înștiința că, pe exercițiul financiar 1881-1882, statul român nu îi putea asigura banii ceruți.

Decizia ministerială venea și pe fondul acutizării neînțelegerilor dintre arhitectul francez și episcopul de Argeș. Iritarea feței bisericești crescuse la auzul veștii că aceeași persoană fusese desemnată pentru intervențiile din interiorul bisericii. Neîncetatele șicane prevesteau o ruptură definitivă între cei doi. În ultimele zile din februarie, arhitectul revenea cu o adresă către ministru, dorind revocarea ordinului prin care se pusese la dispoziția lui Ghenadie „garda pentru paza monumentului", de vreme ce întreaga responsabilitate îi revenea francezului. Într-un memoriu din 7 martie 1881, episcopul își arăta indignarea că nu fusese consultat în privința alegerii specialistului, dar nici măcar înștiințat că francezul își prelungise contractul, în condiții și mai favorabile. Nervozitatea lui Ghenadie era cu atât mai mare în condițiile în care,

[179] *Ibidem*, f. 32.

anterior, îşi manifestase dorinţa de a fi chemat să-şi spună părerea în chestiunea arhitectului desemnat să execute restaurarea interioară. Ştia el cu siguranţă că Lecomte „până mai deunăzi cârtea contra bunei noastre Românii, susţinând că după terminarea exteriorului nu va mai sta un minut"[180] şi că doar anumiţi suporteri bucureşteni mai voiau continuarea colaborării cu francezul. Forţa nota, considerând drept „fiind ceva nemaipomenit ca episcopul, legat de ţară cu acest sfânt lăcaş să fie lăsat în absolută necunoştinţă despre tot ce se face, mai cu seamă pentru interiorul bisericii sale, unde pe lângă altele se află şi mormintele fericiţilor ctitori Neagoe Vodă şi a familiei sale, la care nu se pot umbla decât conform regulilor prescrise de sfintele canoane, dacă din mila lui Dumnezeu statul nostru şi biserica sa se mai găsesc în deplin exerciţiu al aşezămintelor religiunii ortodoxe"[181]. Remarca finală releva ambiţia lui Ghenadie de a controla activitatea lui Lecomte, chiar dacă nu dispunea de cunoştinţe minime în arta restaurării. Toate acuzaţiile veneau cu o anumită ritmicitate, parte a unui plan denigrator bine ticluit de ierarh. Ceea ce spunea episcopul la 7 martie 1881 nu apărea decât o nedorită confirmare a predicţiilor făcute în adresa din 1 septembrie 1880. Atunci el enumera toate stricăciunile posibile: distrugerea vechii uşi a bisericii, devastarea a două morminte de ctitori şi profanarea altuia[182], sfărâmarea pardoselii, distrugerea frescelor; şi nu exista decât un singur vinovat, arhitectul francez. Un episcop al cărui orizont istoric se mărginea la biserica aflată sub jurisdicţia sa – „unicul monument care face gloria ţării noastre"[183], cum spunea el – acţiona vindicativ, mânat de ambiţia de a-şi impune punctul de vedere. Corespondenţa oficială trăda şi un alt păcat al lui Ghenadie: fără nici un drept, luase din biserică o serie de obiecte, chiar şi uşa din lemn a zidirii.

Suprasaturat de aceste ficţiuni fără de sfârşit, Lecomte apela la intervenţia ministrului pentru ca episcopul să îi returneze „vechea uşă de lemn a bisericii". Intenţiona să o folosească drept material de studiu la realizarea celei noi, din bronz, prevăzută în noul contract. Primele probleme au apărut însă la începerea pregătirilor pentru restaurarea interioară. În lipsa lui Lecomte, bolnav, se răspândise zvonul distrugerii picturilor. Pe adresa primarului din Curtea de Argeş, dar şi a lui Nicolae Gabrielescu, sosea, la 19 septembrie, o înştiinţare de la Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, cerându-i-se să oprească „nimicirea picturilor sau zugrăvelilor

---

[180] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 237v.
[181] ANIC, fond MCIP, dosar 343/1875, f. 45r.-v.
[182] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 227v.-228.
[183] *Ibidem*, f. 227v.

interioare, pe care avem intenţiunea a le tăia din pereţi, dacă este ca acele picturi să se nimicească şi pe care dorim a le păstra la muzeu fiind lucrări de un stil bizantin superior"[184]. I se recomanda francezului aducerea unui maestru italian, care să decupeze respectivele picturi din zidurile lăcaşului şi să le expedieze Muzeului Naţional de Antichităţi. Pentru aceste lucrări, Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice deschidea în 1882 un credit de 100.000 de lei.

În privinţa călătoriilor pentru documentare, Lecomte nu dezarma. La 6 iunie 1881, trimitea ministerului o altă scrisoare. Reitera necesitatea excursiilor de studiu în Grecia, la Muntele Athos şi la Istanbul, pentru a cerceta stiluri arhitecturale, tehnici de conservare şi de restaurare. Alături de dispoziţiile contractului semnat cu partea română, invoca şi părerea prietenului Alexandru Odobescu, ferm convins de utilitatea unor deplasări pe la vechile zidiri de rit ortodox. Propria-i calificare în istoria artei depinsese, în bună măsură, de arhitectura de inspiraţie catolică. În consecinţă, la 26 iunie 1881, Lecomte se adresa din nou ministrului, iar perseverenţa lui dădea roade. V.A. Urechia îi aproba finalmente plecarea la Muntele Athos.

În prima parte a anului 1882, Lecomte se afla la Paris preocupat „cu terminarea studiilor pentru decoraţiunea interioară"[185]. Pleca însă din ţară după ce înaintase, pe cale ierarhică, la 28 octombrie, previziunile bugetare ale lucrărilor gândite pentru 1882. 100.000 de lei îi păreau a fi suficienţi. Argumentaţia arhitectului convingea, astfel încât, la 22 ianuarie 1882, în şedinţa Consiliului de Miniştri, se aproba trimiterea proiectului Adunării Deputaţilor spre adoptare. Procedurile au durat aproximativ trei luni. Abia la 29 aprilie 1882 Lecomte era înştiinţat că putea să continue restaurarea în termenii doriţi.

Ulterior, toate aceste tergiversări s-au făcut resimţite. Într-un amplu raport despre starea bisericii episcopale de la Curtea de Argeş, datat 1 noiembrie 1884, Lecomte punea întârzierile pe seama dificultăţii cu care îşi procurase, din străinătate, datele istorice şi arheologice indispensabile unei reconstituiri fidele[186].

Contrar voinţei episcopului Ghenadie, arhitectului i se propuneau alte colaborări. La începutul lunii aprilie, Lecomte era solicitat să inspecteze starea în care se afla un alt edificiu istoric reprezentativ din zonă, Biserica Domnească (Sf. Filofteia), considerat „cel mai antic monument din ţara noastră care datează din suta a treia a erei creştine de

[184] ANIC, fond MCIP, dosar 343/1875, f. 79.
[185] ANIC, fond MCIP, dosar 130(I)/1874, f. 137.
[186] ANIC, fond MCIP, dosar 344/1875, f. 49.

o construcţiune şi un stil cu totul admirabil edificat de primul domn al României, Radu Negru Basarab, şi de soarta căruia sunt legate toate datele istoriei ţării noastre”[187].

La 12 august 1882, Lecomte scria ministrului pentru a i se elibera un nou credit, în valoare de 20.000 lei, necesar achitării treptate a picturilor ce se executau în interiorul bisericii episcopale de la Curtea de Argeş; pentru ca la 1 octombrie să mai aibă nevoie de alţi 10.000 lei. Era prea puţin. Estimarea costurilor totale pentru terminarea interiorului bisericii în 1883 se ridica la 248.400 lei, pe care Lecomte îi dorea bugetaţi. Din această sumă, 192.000 lei erau repartizaţi pentru finalizarea picturilor. Numai că estimările lui Lecomte nu prevăzuseră mărirea taxelor vamale care sporeau considerabil eforturile financiare. În mare parte, mobilierul, iconostasul, stranele şi policandrele fuseseră prelucrate la Paris, iar marmura la Veneţia. Calitatea marmurei îl mulţumea, determinându-l să o comande şi pentru lucrările de la Trei Ierarhi[188]. Dar aducerea în ţară presupunea şi plata taxelor vamale. Pentru uşa din bronz a bisericii se achitau 343 lei, iar pentru iconostas, arhitectul afla că urma să dea cel puţin 7.500 lei. Lucrurile păreau să scape de sub control. La 20 mai 1884, Lecomte scria ministrului, solicitându-i anularea taxelor vamale la toate obiectele din bronz, mozaic şi marmură[189]. La intervenţia ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, omologul de la Finanţe accepta scutirea de taxă pentru marmura sosită de la Veneţia în portul Galaţi, dar o refuza pe aceea privitoare la grilajele de fier aduse de la Viena.

Între timp, la 1 ianuarie 1883, intra în vigoare o nouă prelungire a contractului, semnat la 9 noiembrie 1882, pe încă doi ani, în aceiaşi termeni ca şi cel anterior. 15 articole păruseră suficiente pentru a reglementa, în detaliu, continuarea lucrărilor de restaurare. Lecomte era anunţat că, pentru exerciţiul bugetar 1883-1884, se deschisese un credit de 241.650 lei pe care îl avea la dispoziţie imediat ce trecea de votul Camerei[190]. Exceptând finalizarea picturii interioare, a decoraţiunilor şi a mobilierului din biserică, restul angajamentelor aveau în vedere corpul administrativ şi seminarul episcopiei. În cazul amplasării portretelor vechilor domni şi doamne, nu puţine la număr, aproximativ 15, îi cerea, în ianuarie 1884, părerea şi lui Alexandru Odobescu[191]. Pentru realizarea

[187] ANIC, fond MCIP, dosar 343/1875, f. 108.

[188] ANIC, fond MCIP, dosar 130(II)/1874, f. 114.

[189] ANIC, fond MCIP, dosar 343/1875, f. 189.

[190] *Ibidem*, f. 164.

[191] *Alexandru Odobescu şi corespondenţii săi*; scrisoarea lui A. Lecomte du Noüy către Alexandru Odobescu din 18 ianuarie 1884, p. 242.

picturilor anterioare a apelat şi la experienţa fratelui său, Jean-Jules-Antoine Lecomte du Noüy, care a pictat fresce de la Curtea de Argeş, Trei Ierarhi şi Sf. Nicolae Domnesc[192].

În ianuarie 1885, Titu Maiorescu se lupta în Cameră pentru aprobarea creditelor necesare restaurării. Mediul politic era însă reţinut, nedorind să voteze noi sume de bani în condiţiile în care se cheltuiseră deja mai bine de 700.000 de franci[193]. Or, de la André Lecomte, Maiorescu ştia că mai trebuiau 100.000 de lei. Doar peste câteva săptămâni, la 11 februarie, D.A. Sturdza, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, aproba referatul arhitectului care mărea şi suma cerută: 111.100 lei. Era o majorare substanţială a devizului iniţial. Dar Lecomte oferea explicaţii: preţul picturii interioare fusese estimat pentru o suprafaţă de 1.600 mp; pe măsură însă ce lucrarea înainta, arhitectul vedea că suprafaţa se extindea cu alţi 200 mp. Şi pentru pardoseală interveniseră alte reevaluări, mai costisitoare, dar în beneficiul estetic al construcţiei. Iar în unele locuri lespezile de marmură cenuşie fuseseră schimbate cu mozaic. Apoi, anumite detalii de executare a mobilierului aduseseră şi ele alte costuri suplimentare.

La 28 mai 1885, rămăseseră de pus pardoseala de marmură şi mobilierul. Tot în 1885, sub ministeriatul lui D.A. Sturdza, contractul dintre statul român şi arhitectul francez era prelungit cu încă trei ani. De această dată, alături de munca de la Curtea de Argeş, Lecomte accepta să coordoneze şi şantierele de la Iaşi-Trei Ierarhi şi Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi, dar şi restaurarea mitropoliei din Târgovişte[194].

Sfinţirea bisericii

Iniţial, sfinţirea era anunţată pentru 5 octombrie 1886[195]. Nu toţi cei invitaţi, câteva sute de persoane, putuseră răspunde invitaţiei. Melchisedec, episcopul Huşilor, se scuza, arătând că era bolnav. La fel şi superiorul mănăstirii Văratec. Ploile torenţiale făcând impracticabil drumul de la Piteşti la Curtea de Argeş, s-a luat decizia amânării cu o săptămână a

[192] Gabriel Badea Păun, *Jean-Jules-Antoine Lecomte du Nouÿ (1842-1923) à la cour royale de Roumanie*, în „Bulletin de la Société de l'Histoire de l'Art Français", 2005, p. 257.

[193] Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II (1881-1886), publicate cu o introducere, note, facsimile şi portrete de I. Rădulescu-Pogoneanu, Bucureşti, Editura Librăriei Socec, 1937, p. 3.

[194] ANIC, fond MCIP, dosar 344/1875, f. 96-97.

[195] *Ibidem*, f. 222.

festivităţii[196]. Din corespondenţa vremii putem bănui şi alte motive. Lecomte revenea la Curtea de Argeş abia la începutul lunii septembrie. Iar o bună parte din mobilierul comandat la Paris şi Viena nu fusese nici măcar recepţionat[197].

Presa timpului anunţa pregătirile, închegându-şi anunţurile în jurul persoanelor participante, dar nereliefând însemnătatea restaurării. Bunăoară, cititorii „Universului" aflau din rubrica „Cronica bucureşteană" de plecarea la Curtea de Argeş a ministrului D.A. Sturdza, în data de 9 octombrie, ca să pregătească primirea regelui şi a reginei[198]. Aceiaşi abonaţi aflau despre deplasarea cuplului regal cu un tren special, la 11 octombrie, precum şi de intenţiile oficialităţilor de a realiza un set de fotografii ale catedralei, în momentul sfinţirii. Dar cam la atât s-a mărginit interesul „Universului", în zilele următoare nici o altă ştire nemaifiind inserată în paginile sale.

La 12 octombrie 1886, avea loc slujba de sfinţire. Peste 25.000 de persoane participau[199]. Regele îi conferea cu acest prilej lui Lecomte Ordinul „Coroana României" în grad de comandor, iar lui N. Gabrielescu cea de Cavaler al Coroanei României[200]. Cheltuielile legate de acest eveniment au fost, cum altfel, depăşite. Doar pentru dejunul oferit, bugetul a fost dublat, precizându-se că în locul celor 80 de meseni prevăzuţi au venit în realitate 187[201]. Lecomte îi scria iarăşi ministrului; îl ruga să acopere diferenţa, calculând meniul la 10 lei de persoană. Mai erau bătute 600 de medalii comemorative din bronz şi 10 din argint, care sporeau şi ele costurile festivităţilor.

Momentul era marcat şi prin apariţia unei lucrări în ediţie de lux, sub îngrijirea lui D.A. Sturdza; titular, la acea dată, al portofoliului de la Culte şi Instrucţiune Publică. Numai că Titu Maiorescu îi reproşa ministrului că împărţise exemplare doar simpatizanţilor liberali[202]. Volumul încerca să fixeze date şi personaje emblematice în restaurarea aşezământului. Astfel, perioada 1863-1870 apărea drept una a tatonărilor şi a interminabilelor pregătiri. Între 1870 şi 1874 se lucrase exclusiv la

---

[196] *Ibidem*, f. 285.

[197] BAR, Manuscrise; scrisoarea lui N. Gabrielescu către D.A. Sturdza din 4 septembrie 1886, f. nenum.

[198] „Universul", nr. 638, 12 octombrie 1886, p. 2.

[199] *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeş*, 1886, p. 67.

[200] Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II, p. 364; vezi şi ANIC, fond MCIP, dosar 344/1875, f. 330.

[201] ANIC, fond MCIP, dosar 344/1875, f. 420.

[202] Titu Maiorescu, *Opere*, III, p. 173.

refacerea soclului şi la ridicarea schelelor, atât în exterior şi în interior. Se admitea că „lucrarea însă se făcea fără plan, fără studii prealabile şi foarte încet”[203]. Era prima recunoaşte oficială a unor eşecuri de etapă, G.A. Burelly fiind singurul arhitect menţionat. Nu era amintit Filip Montoreanu, în schimb era evidenţiată implicarea lui Carol I în susţinerea fermă a intervenţiilor la biserică, părere exprimată în timpul popasului din 1867. Valoarea totală a restaurării, precizată în paginile finale, împreună cu mobilierul, odoarele şi veşmintele preoţeşti era de 1.501.000 lei.

Vorbind de această „luxoasă” apariţie editorială în ziarul „Epoca” din 13 septembrie 1887, Alexandru Odobescu, recupera fapte ignorate premeditat în lucrarea recenzată. Asumându-şi unele merite, literatul insista pe recunoaşterea implicării arhitectului Dimitrie Berindei în convingerea autorităţilor de a investi în restaurarea aşezământului. Tot Dimitrie Berindei pledase convingător pentru deschiderea unui adevărat şantier la Curtea de Argeş. Nedumerirea lui Odobescu era cu atât mai mare, ştiind că personal arătase, într-un raport din 1874, meritele lui Dimitrie Berindei cu precădere în refacerea exterioară a lăcaşului[204].

Văzută din exterior după finalizarea restaurării, biserica îi apărea lui Alexandru Odobescu „mai presus de actualele producte artistice ale României”[205]. Şi călătorii străinii apreciau, la puţin timp după terminarea restaurării, starea în care se afla acum edificiul, atraşi fiind şi de legenda meşterului Manole[206].

Lucrările interioare continuau în anii următori, devenind pretextul unor lupte politice. În aprilie 1888, finanţarea intervenţiilor de la Curtea de Argeş şi Trei Ierarhi se afla pe lista proiectelor din Cameră, fiind acceptată[207] pentru finalizarea lucrărilor. Din vechea pictură se mai păstrau câteva fresce: al Roxandei, al lui Neagoe şi al Despinei, al lui Petru (Radu Paisie) şi Marcu, al lui „Radu”, al lui Mircea (cel Bătrân), precum şi un fragment de frescă unde apare capul aureolat al lui Lazăr,

---

203 *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeş*, 1886, p. 57.

204 Alexandru Odobescu, *Scrieri alese*, ed. îngrijită şi note de Corina Popescu, Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Române, 1995, p. 340-343.

205 Titu Maiorescu, *Opere*, III, p. 174.

206 Maude Rea Parkinson, *Douăzeci de ani în România 1889-1911*, cuvânt înainte şi note de Constantin Ardeleanu, traducere din engleză de Constantin Ardeleanu şi Oana Celia Gheorghiu, Bucureşti, Editura Humanitas, 2014, p. 35-36.

207 Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. III (1887-1891), publicate cu o introducere, note, facsimile şi portrete de I. Rădulescu-Pogoneanu, Bucureşti, Editura Librăriei Socec, 1937, p. 90.

cneazul Serbiei[208]. Celelalte se mai păstrează astăzi doar în desenele lui G.M. Tattarescu, făcute în 1860. Jean-Jules Antoine Lecomte du Noüy, schiţase minuţios, înainte de distrugerea majorităţii frescelor, amplasamentul fiecărei reprezentări[209].

Nu se împliniseră trei decenii de la finalizarea restaurării şi stabilimentul era inclus din nou pe lista monumentelor ce reclamau intervenţii. Dar întregul perimetru trebuia reabilitat. Alexandru Vlahuţă vedea cum „în jurul Bisericii Domneşti, unde se odihnesc oasele primului nostru voievod Radu Negru, de abia se mai văd, din bălării, urmele vechiului palat al Basarabilor"[210]. Biserica restaurată de André Lecomte îi apărea, fără îndoială, drept una dintre cele mai frumoase biserici ale creştinătăţii. În 1905, începea o nouă restaurare, sub conducerea arhitectului G. Mandrea, din a cărui echipă făcea parte şi un arhitect vienez, Edmund Kasprovski[211]. Şase ani mai târziu, şantierul era preluat de Grigore Cerchez. În august 1915, Orest Tafrali descoperea o inscripţie grecească din care rezulta „data executării frescelor acestui frumos monument bizantin"[212]. Profesorul universitar publica un articol, la 1 septembrie acelaşi an, în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", unde avansa anul 1262 drept moment al ridicării lăcaşului; venea aşadar în contradicţie cu teza susţinută de D. Onciul şi centrată pe descălecatul din 1290. Cel mai înverşunat adversar al ipotezei emise de Orest Tafrali a fost Nicolae Iorga. Semnalarea inscripţiei a constituit deci subiectul unor şedinţe la Academie. Se înfiinţa o comisie formată din I. Bogdan, D. Onciul şi N. Iorga; aceasta cerceta veridicitatea informaţiei ce îşi publica opiniile în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice". Prins în mijlocul unei dispute ştiinţifice, Orest Tafrali le contesta celor trei istorici cunoştinţele în epigrafie greacă. Disensiunile nu mai mirau acum pe nimeni. Cine şi-ar fi imaginat că biserica de la Curtea de Argeş avea să atragă atâtea descărcări de orgolii? Se dovedea încă o dată că prigonirea lui André Lecomte avusese prea puţin de-a face cu arhitectura şi arta restaurării, ţinând de climatul intelectual românesc, unul din păcate permanentizat.

---

[208] Pavel Chihaia, *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1974, p. 139.

[209] *Ibidem*, p. 132.

[210] Alexandru Vlahuţă, *România pitorească*, Bucureşti, Editura Semne, 2008, p. 144.

[211] Tereza Sinigalia, *Arhitectura civilă de zid din Ţara Românească în secolele XIV-XVIII*, Bucureşti, Editura Vremea, 2000, p. 27.

[212] „Evenimentul", nr. 18, 24 februarie 1916, p. 1.

ctitoriei Radului [illegible].[208] Galeriile ce mai păstrau [illegible] azi doar în desenele lui C.M. [illegible], începute în 1860, [illegible] Jules Antoine Lecomte du Noüy, schelet [illegible], înainte de distrugerea [illegible] prioritățiilor acestor [illegible] prezentate[209].

Nu este nici o îndoială [illegible] de la finalizarea restaurării și stabilirea [illegible] noua [illegible] monumentele [illegible] reclamau intervenții [illegible] integral [illegible] trebuie [illegible]. Alexandru Vlahuță vedea cum „în locul Bisericii Domnești, unde se odihnesc oasele primului nostru Voievod, Radu Negru, de abia se mai văd, din [illegible], surpate vechiului palat al [illegible][210] Biserica restaurată de André Lecomte Domnească, [illegible] locul [illegible] dintre cele mai frumoase biserici din creștinătate". În 1905 [illegible] restaurare, sub conducerea arhitectului G. Mandrea, [illegible] un arhitect vienez, Edgard [illegible] mai târziu, [illegible] de Orest Tafrali [illegible] de august 1911 [illegible] Tafrali descoperea o inscripție grecească din [illegible] acestui frumos monument bizantin[211]. Profesorul [illegible] a [illegible] de [illegible] și [illegible] anul 1264 [illegible] și [illegible] din 1290 [illegible] de Orest Tafrali a fost Nicolae Iorga. Semnalarea inscripției a constituit [illegible] unor [illegible] în Academie. [illegible] o comisie [illegible] din I. Bogdan, D. Onciul și N. Iorga [illegible] publica opiniile în Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice, [illegible] în mijlocul unei dispute științifice. Orest Tafrali [illegible] în [illegible]. Discuțiile au [illegible] pe [illegible] s-ar fi [illegible] că biserica de la Curtea de Argeș [illegible] descoperiri de [illegible]? Se [illegible] lui André Lecomte avusese prea puțin de-a face cu arhitectura și arta restaurării, ținând de climatul intelectual românesc, unul din [illegible].

[208] Pavel Chihaia, Din cetățile de scaun ale Țării Românești, București, Meridiane, 1974, p. 128.

[209] Ibidem, p. 133.

[210] Alexandru Vlahuță, România pitorească, București, [illegible], 2008, p. [illegible].

[211] Orest Tafrali, [illegible], 2000, p. 37.

[212] „Evenimentul", nr. 18, 24 februarie 1916, p. 1.

Capitolul III

NOTE DESPRE RESTAURĂRILE COORDONATE DE ANDRÉ LECOMTE DU NOÜY LA TREI IERARHI ȘI SF. NICOLAE DOMNESC

Repere metodologice

Titlul materialului nu a fost gândit cu intenția de a ascunde posibile vulnerabilități metodologice, documentare sau de conținut. Încearcă să dea seamă de stadiul cercetărilor privitoare la intențiile restaurative ale lumii românești în a doua jumătate a veacului XIX și început de secol XX, concentrând analiza pe două monumente reprezentative: Trei Ierarhi și Sf. Nicolae Domnesc.

Bibliografia subiectului nu este nici pe departe atât de consistentă pe cât ne-am dori, fiind amprentată însă cu un subiectivism străin de mărturiile documentare[1]. Mai precis, putem citi astăzi despre intervențiile de la Trei Ierarhi și Sf. Nicolae Domnesc în reviste de factură religioasă, în cărți și studii de arhitectură, mai puțin în materiale istoriografice, majoritatea apărute între 1900 și 1970[2]. Acestora le adăugăm notele memorialistice, în special cele așternute pe hârtie de Titu Maiorescu,

---

[1] O mostră a criticii virulente abătute asupra arhitectului: vezi în Nicolae Iorga, *D. Lecomte du Noüy și „restaurarea" monumentelor istorice*, în „Neamul românesc", nr. 35, 19 martie 1910, p. 549-560. Printre acuzațiile nefondate pe care Nicolae Iorga le aducea lui Lecomte era că acesta își alegea singur monumentele pe care dorea să le restaureze, că deciziile miniștrilor erau determinate de „influențe misterioase", că risipea banii publici. N. Gabrielescu îl ataca pe Lecomte abia după ce arhitectul renunțase la serviciile sale în anul 1888 (vezi N. Gabrielescu, *Memoriu pentru luminarea publicului în afacerea restaurărilor de monumente istorice*, Iași, Tipografia Petru C. Popovici, 1890, p. 66). Mai exact, fostul colaborator publica în 1890 o statistică, întinsă între 1875 și 1889, privind zilele în care Lecomte s-a aflat în străinătate și cele în care a muncit efectiv pe șantierele de la Curtea de Argeș, Târgoviște și Iași.

[2] Dintre contribuțiile recente, vezi Andi Mihalache, *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu: surse, evoluții, interpretări*, Iași, Editura „Universității Al. I. Cuza", 2014, p. 95-112 și Sorin Iftimi, *Cercetări privitoare la istoria bisericilor ieșene*, Iași, Editura Doxologia, 2014.

V.A. Urechia, Alexandru Odobescu, primii doi foşti titulari ai portofoliului de la Culte şi Instrucţiune Publică.

Un alt punct al ancorării curiozităţii noastre în realităţile vremii ni-l oferă imaginea edificiilor. Ar fi bine de consultat de cei care astăzi îi reneagă lui Lecomte du Noüy orice merit, tentaţi să definească, fără nici o reţinere, drept dezastruoase restaurările coordonate în regat, că „sub cuvânt de restaurare se şterg urmele unei arte adevărat naţionale"[3]. Câteva instantanee au fost publicate fie în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", în „Calendarul literar şi artistic", de feluriţi autori printre care îi amintim pe N. Iorga, G. Balş, Alexandru Vlahuţă, Al. Antoniu. Alte imagini apar în cuprinsul cărţilor, câţiva pasionaţi aventurându-se chiar în pregătirea unor albume. Multe dintre ele îşi aşteaptă binemeritata cercetare în cabinetele de stampe. Şi am avea doar o sugestie. Să privim cum arăta biserica Sf. Dumitru din Craiova înainte de restaurare, un ciot de piatră pe o culme; apoi să corelăm dezolantele cadrări cu semnalele trase de Cezar Bolliac, precum şi de alţii înaintea sa, despre degradarea accentuată a aşezământului, pentru a înţelege de unde a pornit Lecomte du Noüy travaliul refacerii.

Nu în ultimul rând, resursa arhivistică, indiscutabil cea mai bogată dintre toate izvoarele acelor timpuri, nu o regăsim închegată în dosare de lucru aferente fiecărui monument. Nici unul dintre lăcaşurile care s-au constituit astăzi în pretexte binevenite ale curiozităţii noastre, la fel ca şi zidirile de la Curtea de Argeş, Târgovişte sau Craiova, nu beneficiază de fonduri arhivistice distincte. Am căutat informaţii la Iaşi, în fondurile Prefecturii şi Primăriei, iar la Bucureşti în cel al Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice şi în cel al Lucrărilor Publice. De ce primării şi prefecturi? Pentru că, în majoritatea cazurilor, bisericile şi mănăstirile primeau finanţări şi din partea autorităţilor locale, deşi juridic ele depindeau de Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Nu vrem să ne hazardăm, însă consultarea dosarelor din fondurile primăriei Iaşi devoalează o presiune constantă din partea ierarhilor care cereau fonduri, dezvoltarea urbană în sens modern fiind deseori încetinită din raţiuni religioase. La noi s-au păstrat consemnări doar despre aşezămintele religioase, chiar şi elita intelectuală locală a ultimelor decenii pusese un accent covârşitor pe reconstituirea fragmentară a lăcaşurilor de cult. Gheorghe Săulescu trecea, pe o filă de manuscris, drept monumente istorice din zona Botoşanilor doar biserici[4]. Puţine clădiri, vitale pentru

[3] N. Gabrielescu, *Restaurarea monumentelor istorice. Răspuns la raportul d-lui Révoil*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1891, p. 4.

[4] BAR, Manuscrise, Mss. rom., 1648, *Gheorghe Săulescu*, f. 434.

viaţa urbană, fuseseră ridicate în tot acest răstimp. Un corp al universităţii, un teatru, câteva statui alcătuiesc un bilanţ modest pentru pretenţiile de modernizare ale Iaşului, pentru şansa unui destin istoric mai bun. Arhitectura civilă a cules mai mereu firmiturile financiare rămase de la alocările bugetare, generoase altfel, faţă de pretenţiile clerului.

Dosare, nu multe, dar răsfirate pe parcursul a mai bine de trei decenii, cuprind date a căror radiografiere nu este deloc îmbucurătoare din perspectiva competenţelor şi a disponibilităţilor novatoare ale edililor noştri. Vidul legislativ, alocările financiare haotice, *parti-pris*-urile şi calculele politice, ba chiar şi incompetenţa atât a autorităţilor din provincie, dar şi a celor din centrala Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice au scos *de facto* de pe harta interesului naţional numeroase mărturii patrimoniale.

Parcurgând feluritele sesizări şi pledoarii păstrate în arhiva Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, inventariem diverse raţionamente şi metode de convingere a celor în măsură să acorde sprijin financiar. De pildă, în 1856, pledoaria pentru refacerea mănăstirii din Câmpulung insista pe localizarea centrală a aşezământului, în detrimentul celor situate „în depărtare de vreun oraş"[5]. Contau, în cazul de faţă, statutul oraşului, de veche capitală a principatului, valoarea istorică a monumentului pus în discuţie, dar şi faptul că atrăgea vizitatori. Cifrele invocate în memoriile trimise la Bucureşti vorbeau de mii de vizitatori care ajungeau anual la Câmpulung, pentru a găsi doar o mulţime de pietre răsfirate într-o privelişte dezolantă.

Bani, nu puţini, se cheltuiau fără rezultate concrete. Fondurile nu erau suficiente doar pentru că bugetele restaurărilor erau mari. Trebuiau plătite salarii, dar şi sporurile viagere ale preoţilor şi diaconilor[6]. În plus, erau suportate şi cheltuielile necesare în viaţa de zi cu zi a unei biserici. Procentual, doar spezele pentru bunul mers al activităţii lăcaşului reprezentau aproximativ o treime din salariile plătite celor care slujeau[7]. Apoi, la mijloc de veac XIX, un fenomen social dădea bătăi de cap autorităţilor: spargerile de biserici. Confruntaţi cu o atare problemă, soluţia nu putea fi decât una: alocarea fondurilor pentru pază[8]. Practic, cei mai mulţi bani erau folosiţi pentru activităţi curente, mai deloc pentru refacerea zidirilor. Se ajungea deseori ca, odată cu schimbarea guvernelor, în funcţie de

[5] ANIC, fond MCIP, dosar 223/1856, f. 5.
[6] Vezi DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 82/1897, dosar 82/1898 şi dosar 82/1899.
[7] Procentul poate fi observat în analiza dosarelor cu sumele eliberate din casieria Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice pentru aşezămintele din ţară.
[8] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 42/1856.

interesele meschine de partid, finanțările pentru șantierele deschise mai peste tot în țară să fie întrerupte. În unele cazuri, mai ales acolo unde era implicat Lecomte, regele Carol I intervenea, oferind din caseta privată sume de bani vitale pentru continuarea restaurărilor.

Nici expertiza autohtonă nu putea susține proiectele de restaurare. În 1871, la concursul pentru premierea lucrărilor executate de elevii școlii de Belle-Arte din București, Comitetul Academic considera că nici o sculptură înscrisă la evaluare nu era demnă de a fi premiată[9]! Așadar, la cine putea apela André Lecomte pentru închegarea unei echipe de lucru?

Tot în grupajul mărturiilor inedite plasăm corespondența specialistului francez, aceea a lui Nicolae Gabrielescu ori a lui G. Sterian, pentru a restrânge lista doar la arhitecți. O parte infimă din scrisorile semnate de francez se mai păstrează astăzi la Biblioteca Academiei. Oficial, din fondul donat de familia Lecomte Fundației Universitare nu mai există nimic. Ar fi fost pulverizate în timpul evenimentelor din decembrie 1989, ele fiind depozitate în aripa stabilimentului distrus în cursul acelor zile. Un fond Lecomte du Noüy se află la Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu", alte câteva schițe, desene și crochiuri păstrându-se în colecții personale de moștenitori, precum cei ai familiei Tzigara-Samurcaș.

Acestea sunt, în mare, premizele unei cercetări care nu se dorește a fi una pur istoriografică ori exclusiv arhitecturală. Ea încearcă să nu neglijeze nici o mărturie, fie aceasta eminamente literară sau profund partizană, asumată, cu precădere, de primele generații de arhitecți. Studiul nostru este unul de etapă, așteptând completările binevenite.

De unde pornim

Cercetarea noastră pleacă de la o constatare. Capitala Moldovei a fost singurul oraș din Regat în care au fost restaurate două monumente istorice emblematice: Sf. Nicolae Domnesc și Trei Ierarhi. Alături de zidirea de la Curtea de Argeș, de mitropolia din Târgoviște și de biserica Sf. Dumitru din Craiova, cele două așezăminte din urbea ieșeană s-au regăsit pe lista mult prea scurtă a restaurărilor derulate în a doua parte a secolului XIX.

Cererile pentru finanțarea unor intervenții de anvergură erau numeroase. Dosarele păstrate în arhiva Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice sunt pline de solicitări venite de oriunde, cerându-se resurse pentru salvarea zidirilor din mai fiecare comunitate. Mai mereu se

[9] ANIC, fond MCIP, dosar 145/1871, f. 42.

căutau soluții de moment, oferite, preponderent, de meșterii arondați așezămintelor[10]. Arhitectul mănăstiresc, Johann Schlatter, străbătea Țara Românească sugerând modalitățile de intervenție pentru variate reparații. La mănăstirea din Câmpulung întocmea, în 1857, un deviz de 145.366 lei[11]. Actele arătau că lăcașul fusese „cârpit" periodic, ultimele intervenții consistente fiind făcute în 1833. De fapt, Johann Schlatter nu elabora un plan al restaurării edificiului; se mărginea la revizuirea acareturilor din incinta curții mănăstirii, bună parte dintre ele distruse de o vijelie.

Iată câteva exemple. În noiembrie 1860, un alt arhitect mănăstiresc, Scarlat Enderli, era mandatat de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice să urmărească calitatea lucrărilor efectuate la biserica Antim[12]. În acel moment, pictura interioară de la Antim era refăcută de P. Alexandrescu, artistul fiind plătit cu 3.000 de galbeni. O lună mai târziu, un incendiu afecta o parte a încăperilor Tismanei, reclamând intervenții urgente[13]. În vara lui 1861, se efectuau reparații la mănăstirea Dealu[14]. În ianuarie 1862, se țineau două licitații pentru lucrări la biserica Crețulescu din Târgoviște. În ziua de 18 ianuarie se licita pentru tâmplăria de la uși și ferestre, iar o săptămână mai târziu, la 25 ianuarie, dulgheria și zidăria[15]. Din 1864, începeau lucrări și la Horezu[16], ministrul desemnându-l pe G.A. Burelly.

În Principatele Române intervențiile surveneau, în cele mai multe situații, după calamități naturale care afectau, în majoritatea cazurilor, acoperișurile. La mănăstirea Văcărești, intemperiile de la finele anului 1863 afectaseră „învelitoarea bisericii" și geamurile[17]. Doleanța venea într-o perioadă aglomerată la minister. Astfel, decidenții apelau la colegii de la Ministerul Lucrărilor Publice[18], rugându-i să nominalizeze un arhitect pentru rezolvarea problemei de la Văcărești. În paralel, în 1864, se efectuau lucrări și la Sf. Ecaterina și la Sărindar, supravegheate de arhitectul Scarlat (Carol) Benisch[19]. Tergiversările de la Văcărești țineau

[10] Dimitrie Bolintineanu, *Horez și Bistrița*, în „Trompeta Carpaților", nr. 456, 4 octombrie 1866, p. 1819.

[11] ANIC, fond MCIP, dosar 223/1856, f. 36.

[12] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 190/1860.

[13] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 315/1860.

[14] Vezi ANIC, fond MCIP, dosarele 3/1861 și 345/1861.

[15] N. Crețulescu, *Eforia bisericii Crețuleștilor*, în „Monitorul Principatelor Unite", nr. 2, 3 ianuarie 1862, p. 8.

[16] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 821/1863.

[17] ANIC, fond MCIP, dosar 1017/1864, f. 1.

[18] *Ibidem*, f. 4.

[19] *Ibidem*, f. 51.

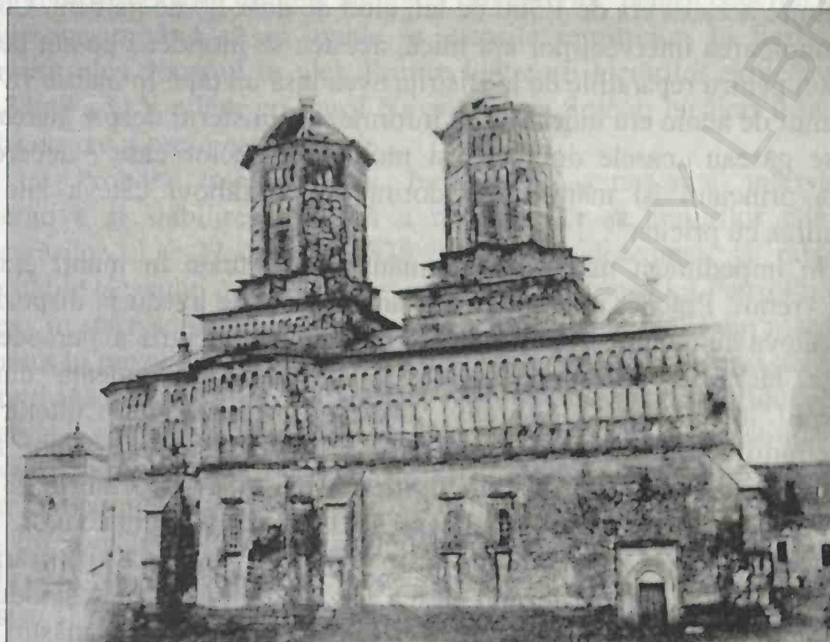
şi de regimul juridic al construcţiei. Solicitat să intervină în rezolvarea necazurilor mănăstirii, prefectul de Bucureşti arăta, în aprilie 1865, că nu avea nici un argument legal, deoarece Văcăreştii se găseau în administraţia districtului Ilfov.

Pe parcursul deceniului următor, se pleda pentru refacerea mănăstirii Văcăreşti, dar şi a cimitirului aflate într-o „completă ruină”[20]. M. Caputineanu, arhitectul Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, evalua situaţia de la Văcăreşti la începutul lunii iunie 1874. Îi era limpede, conform raportului din 13 iunie 1874, depus la mapa ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, că fără reparaţii urgente la biserică, la turnul clopotniţei[21] şi la paraclis, prăbuşirea era inevitabilă. Tot în 1874, Carol I vizita Văcăreştii, rămânând nedumerit de ce Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice nu făcea nimic. Din corespondenţa decidenţilor respectivului minister reiese că, la un moment dat, principele Carol I încercase să impună pe agenda priorităţilor mănăstirea Văcăreşti.

În fondurile arhivistice ale primăriilor, dosare întregi de cereri trimise către capitală anunţau starea precară a mai tuturor bisericilor din urbe[22]. În Botoşani, aşezământul Sf. Gheorghe era refăcut parţial în 1864, când se umbla la acoperiş şi la o parte din zidul dinspre miazăzi[23]. Aceasta era şi ultima intervenţie din veacul XIX la acest lăcaş. Pe întinderea Moldovei, fondurile se disipau în toate orizonturile. De pildă, în 1865, egumenii de la Neamţ, Văratic, Agapia, Slatina din Suceava, considerau că aveau toate argumentele pentru a cere bani necesari unor intervenţii la mănăstirile în cauză[24]; fireşte, în regim prioritar; la fel şi cel de la Cetăţuia[25] sau cel de la Probota[26]. Şi fiecare cerea altceva. Egumenul de la Agapia reclama reparaţii la bolţile şi ferestrele bisericii, tot reparaţii dorind şi cel de la Văratic. Cel de la Neamţ pretindea o restaurare, cel de la Probota refacerea dependinţelor, în vreme ce la Cetăţuia acoperişul părea că nu mai rezistă, iar clopotniţa era serios afectată. Şi la bisericile Frumoasa şi Bărboi[27] acoperământul se afla într-o avansată stare de degradare, la fel şi acareturile din incinta acestor

[20] *Ibidem*, f. 99.
[21] *Ibidem*, f. 112.
[22] Vezi DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 88/1871.
[23] Alexandru Lapedatu, *Biserica Sf. Gheorghe din Botoşani*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, aprilie-iunie 1912, p. 54.
[24] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 953/1865.
[25] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 981/1865.
[26] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 721/1870.
[27] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 977/1865.

complexe. Arhitectul orașului Iași, Carol Cugler, arăta că la Bărboi, în mare măsură, stricăciunile erau cauzate de amenajarea și lărgirea neinspirată a beciurilor, fiind afectată rezistența zidirilor.

Biserica Cetățuia (colecție particulară)

Răspunsurile formulate în centrala de la București nu erau negative, însă nici nu grăbeau trimiterea de fonduri. Ministerul îl însărcina pe Carol Cugler să facă inspecțiile cuvenite pentru o evaluare a costurilor. Dar este greu de crezut că arhitectul Carol Cugler a avut la dispoziție timpul necesar cercetării în amănunt a clădirilor. În graba poștalioanelor, putea cel mult să puncteze problemele majore, în nici un caz să schițeze ample proiecte de restaurare. În cazul mănăstirii Cetățuia, Cugler, alături de un alt arhitect, Giușcă, refuzau, într-o primă fază, să mai îndeplinească dispozițiile ministrului, motivând că acesta le desființase posturile[28]. Ulterior, reluau colaborarea, cu întârzierile de rigoare. La Bărboi situația nu era rezolvată nici în 1870; devize peste devize adunându-se în arhiva ministerului.

Un alt dosar consistent, privitor la refacerea mănăstirii Bistrița, districtul Vâlcea, se contura începând cu vara lui 1869[29]. Erau luate în

[28] ANIC, fond MCIP, dosar 981/1865, f. 8.
[29] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 732/1869.

calcul intervenţii punctuale la acoperiş, la ziduri, la încăperile şi grajdurile lăcaşului. Nici vorbă însă despre o restaurare de ansamblu. Dovadă stă şi valoarea creditelor contractate pentru necesităţile lăcaşului: unul dintre acestea era de 1.500 de lei, altul de doar 80 de galbeni. Chiar dacă amploarea intervenţiilor era mică, acestea se întindeau pe ani buni. Interesul pentru reparaţiile de la Bistriţa avea însă un tâlc. În martie 1873, egumenul de acolo era îndemnat să informeze ministerul despre starea în care se găseau „casele domneşti şi mobilierul acelor case", deoarece familia princiară îşi manifestase dorinţa de a zăbovi câteva zile la mănăstirea cu pricina[30].

Un impediment major pentru mănăstirile situate în munţi era şi starea vremii. Practic, pe durata unui an, autorităţile aveau la dispoziţie doar câteva luni, din primăvară până în toamnă, pentru a purcede şi finaliza lucrările. Din acest motiv, aflăm în corespondenţa dintre decidenţii locali şi G.A. Burelly, arhitectul Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, despre tărăgănări şi despre aşteptarea unor zile prielnice muncii zidarilor şi tinichigiilor. Abia la 24 decembrie 1874, M. Caputineanu, arhitectul şef de la acea vreme al ministerului, era desemnat să meargă la Bistriţa ca să întocmească un deviz al lucrărilor necesare bisericii, încăperilor din curtea aşezământului, precum şi zidului care împrejmuia stabilimentul. În ciuda aparenţelor, aceste măsuri de ordin birocratic abia dacă defineau un deziderat; până la concretizarea lui mai trebuia să treacă nişte ani.

La 12 iulie 1875, M. Caputineanu era anunţat că i se acordau 10.000 de lei pentru lucrările de la Bistriţa. În baza acestei decizii, arhitectul depunea, la 25 iulie 1875, un memoriu la minister, vorbind despre insuficienţa fondurilor. Dar cei 10.000 de lei puşi la dispoziţie îi permiteau doar abordări punctuale. Împărţea banii pentru intervenţii la acoperiş, jgheaburi, ferestre, ciubuce, tencuieli şi la înlocuirea unei părţi din lemnărie şi a câtorva geamuri. În zilele de vară se lucra în curtea lăcaşului. Astfel, la 15 octombrie 1875, antreprenorul Lazăr Focşaner anunţa că terminase lucrările angajate şi îl aştepta pe arhitectul-şef al ministerului să recepţioneze lucrarea. În locul lui M. Caputineanu, recepţia o făcea ajutorul său, Dimitrie Poenaru. Dar nu era totul. În anul următor, 1876, alt şantier se deschidea la Bistriţa, coordonat de antreprenorul H. Löbel. Acesta îşi finaliza activitatea în septembrie acelaşi an, 1876. Nimic nu părea totuşi că ar fi fost reparat în mod temeinic. În scurt timp, semnale despre alte probleme ajungeau pe agenda ministerului.

---

[30] *Ibidem*, f. 38.

La 24 iulie 1881, Al. Săvulescu, arhitectul ministerului, alcătuia un nou deviz, planificând aceleaşi lucrări făcute anterior. Retuşurile, gândite exclusiv pentru biserică, nu depăşeau suma de 640 de lei. Banii urmau a fi întrebuinţaţi pentru treptele de piatră din exterior, pentru cele din tindă, în interior urmând să se umble la tocurile ferestrelor, la fierărie, la geamuri, plus vopsitul în ulei. Printre licitatorii lucrărilor proiectate de Al. Săvulescu îi aflăm pe Carol Novák, Zissu Spiner; nicăieri însă vreo vorbă despre o *reală restaurare*!

La Probota trecuseră ani buni între semnalarea intervenţiei imperative şi stabilirea efectivă a necesităţilor şi preţurilor cuvenite restaurărilor. La 27 martie 1878, arhitectul desemnat să puncteze priorităţile lăcaşului opina că zidirea ridicată în vremea lui Petru Rareş se găsea „în stare solidă şi bună". Arătând că cele cinci bolţi din marmură, colorate în mozaic, dimpreună cu mormintele foştilor voievozi, le aflase în stare acceptabilă, arhitectul vorbea că în zidurile aşezământului se mai observau „găurile de gloanţe musulmane"[31]. Urgenţa o constituia deci repararea acoperişului bisericii, aceeaşi recomandare fiind făcută şi pentru clopotniţă.

În cazul altor lăcaşuri, „aprinderile" distruseseră în mare proporţie clădirile[32]. Nu era an în care zeci de aşezăminte să nu fi fost atinse de foc. Existau şi situaţii speciale: la mănăstiri precum Snagov, Răteşti şi Ostrov prioritate nu aveau vechile zidiri, ci temniţele arestaţilor, plata jandarmilor şi întreţinerea cailor[33].

O panoramare a interminabilelor solicitări devoalează următoarea realitate: de cele mai multe ori, călugării cereau bani nu pentru refacerea monumentului istoric, ci pentru modernizarea dependinţelor, pentru asigurarea celor necesare traiului cotidian. Şi în această cheie trebuie să privim diferenţa între ceea ce se întâmpla la Curtea de Argeş, la Sf. Nicolae Domnesc ori la Trei Ierarhi, pe de o parte, şi celelalte solicitări de protejare a patrimoniului istoric, pe de alta.

Stavropoleos în Bucureşti şi Sf. Ioan în Focşani, pentru a pomeni doar două lăcaşuri, erau trecute an de an pe o listă de aşteptare. Aşezământul bucureştean intra în restaurare abia în 1899, proiectul fiind încredinţat arhitectului Ion Mincu. Totuşi, dosarul acestui aşezământ fusese deschis încă din 1863[34]. Cel însărcinat de ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice cu urmărirea treburilor era acelaşi G.A. Burelly.

[31] ANIC, fond MCIP, dosar 721/1870, f. 166.
[32] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 716/1863.
[33] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 514/1864.
[34] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 827/1863.

Ca să avem o idee despre suma trecută anual în bugetul public pentru intervenţii la edificiile religioase, căci ele erau principalele obiective patrimoniale, ar fi bine să ştim că nu depăşea 80.000 de lei. Şi nu vorbim aici de vreun leu alocat pentru refacerea fortificaţiilor şi a zidirilor civile. Pentru Adamclisi şi Cetatea Neamţului cu greu se găseau nişte bani, la final de veac, pentru punerea lor sub pază.

Suma, mult prea mică genera, implicit, nemulţumiri la nivelul administraţiilor locale. În faţa presiunilor, camerele legiuitoare aprobau un credit de 300.000 de lei pentru „restaurarea şi repararea principalelor mănăstiri şi biserici”[35], în vremea ministeriatului lui V.A. Urechia. Dar totul trebuia să se desfăşoare în regim de urgenţă. O primă comisie, formată din Ioan Slavici, Dora Hitz, profesoară de pictură şi arhitectul G. Mandrea, ajutaţi de inginerii Simons şi Maur, lua calea poştalioanelor pentru a vizita mănăstirile şi bisericile din Mehedinţi, Gorj, Romanaţi, Vâlcea, Dolj, Olt, Argeş, Muscel, Dâmboviţa, Prahova, Teleorman, Vlaşca şi Ilfov. În paralel, se propunea alcătuirea unei alte comisii pentru Moldova. Obiectivele trebuiau cercetate din punct de vedere artistic şi istoric. În rapoartele prezentate ministerului urmau să fie precizate ce părţi din structura edificiilor necesitau intervenţii fără a se afecta stilul construcţiei şi fără a se deteriora frescele, portretele sau inscripţiile istorice. În mapa ministrului avea să fie depusă lista cu aşezămintele care îşi cereau o ultimă şansă. Iar arhitectul comisiei era obligat cu întocmirea devizului şi realizarea planului monumentului. Din păcate, bunele intenţii nu au fost concretizate. Pantazi Ghica străbătea la pas judeţele Iaşi şi Buzău, de unul singur, fapt ce-l împiedica să traseze planurile dorite şi să întocmească devizele necesare.

Au fost însă şi priorităţi. Erau prea multe ruine, prea puţini arhitecţi, ingineri şi mai deloc resurse financiare. Un exemplu îl constituie biserica Sf. Gheorghe din Piteşti, construită de Constantin Şerban Basarab. Primarul oraşului depunea, la 29 aprilie 1874, un memoriu către minister, arătând că lăcaşul rămăsese „singurul monument ce are comuna de la străbuni”[36]. Autorităţile locale făcuseră eforturi reale pentru a repara edificiul, dar nu exista încă avizul Comisiei Monumentelor Publice. Primarul cerea ministrului să trimită de urgenţă un membru al comisiei ca să verifice proiectul antreprenorului şi să facă recomandările necesare. Răspunsul primit de la Bucureşti, în conformitate cu art. 4 şi 5 din

[35] *Monumentele naţionale. Mănăstiri şi biserici ortodoxe. Raporturi de la comisiunile întocmite pentru cercetarea lor*, partea I, Bucureşti, Tipografia Statului, 1881, p. III.

[36] ANIC, fond MCIP, dosar 1002/1865, f. 194.

Regulamentul Comisiunii Monumentelor Publice, solicita primarului să pună la dispoziţia membrilor comisiei planul şi devizul lucrării.

Aceeaşi pledoarie o întâlnim şi în cazul bisericii Sf. Ioan din Focşani[37]. Primarul urbei îşi întemeia cererea pe valoarea istorică şi pe vechimea monumentului. Doar că, pe adresa ministerului, astfel de cereri constituiau deja dosare cuprinzătoare. Cele mai multe dintre ele acolo au şi rămas. Cu aproximaţie, tot în acelaşi interstiţiu, superiorii de la Arnota[38] sau Căldăruşani[39], ca şi de la alte mănăstiri, trimiteau memorii care vesteau dărâmarea iminentă a ansamblurilor religioase. La Arnota, o vijelie abătută asupra complexului, la 26 octombrie 1859, produsese mari stricăciuni. Aşa că egumenul mănăstirii scria la Bucureşti, în speranţa primirii unui ajutor pentru înlăturarea pagubelor[40]. Şi astfel de calamităţi se produceau în fiecare an.

Cezar Bolliac semnala ministerului situaţia jalnică a bisericii vechi din Bucovăţ, „zidită pe ruine romane"[41]. Concomitent, publica în presa vremii materiale cu fotografii ale edificiului, lua cuvântul în Cameră. Urmarea acestor eforturi era trimiterea unui arhitect ale cărui devize zăceau în sertarele decidenţilor, cu consecinţe iremediabile. Câteva pietre de pe mormintele banilor Craiovei fuseseră scoase din biserică de către călugării greci şi aruncate într-o curte la voia întâmplării şi a capriciilor naturii.

Dificultăţile nu au fost exclusiv de ordin financiar. Unul dintre marile inconveniente l-a constituit clarificarea terminologiei. *Restaurare*, *reparaţie*, *reclădire*, *conservare*, *reedificare*, *reabilitare*, *consolidare*, *preînnoire*, *rezidire*, *înfrumuseţare*, *recioplire*, *curăţire a tencuielii* au fost conceptele cel mai des uzitate. În discuţiile din Constituantă pentru votarea bugetului Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice pe 1867, guvernul îşi propunea să aducă „măcar unele îmbunătăţiri materiale pe la mănăstiri şi biserici"[42]. Se arăta în intervenţie că majoritatea monumentelor erau în ruină, că intervenţiile anterioare fie fuseseră un eşec, fie fuseseră abandonate, iar materialele de construcţie furate. Dar ce îşi propuneau să facă inginerii, ce soluţii înaintau arhitecţii? Unii voiau

---

[37] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 291/1876.

[38] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 726/1872.

[39] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 278/1876.

[40] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 188/1860.

[41] Cezar Bolliac, *Excursiune arheologică*, Bucureşti, Tipografia Naţională, Întreprinzătorul C.N. Rădulescu, 1869, p. 40.

[42] V.A. Urechia, *Bugetul proiectat pentru Culte pe 1867*, I, în „Românul", 6 ianuarie 1868, p. 18.

reconstrucţii integrale, alţii remodelări parţiale sau intervenţii minore[43]. Cele mai multe însă au fost demolate pentru a face loc unor noi edificii.

Salvarea monumentelor a fost afectată şi de lipsa unui corp al arhitecţilor. Abia în 1866 presa făcea elogiul primei generaţii de arhitecţi formată din Orăscu, Berindei, Caputineanu, Tabay, Burelly, Enderli[44]. Tineri care încă nu fuseseră solicitaţi să lucreze în ţară. În cinci ani, lui Căpuţineanu i se solicitase construcţia unei case particulare, Berindei făcea proiecte pe coală fără a fi implicat în vreun şantier, iar Burelly îşi irosea capacităţile în „lucrări ordinare ale Ministerului Cultelor", aşteptând nominalizarea sa pentru restaurarea de la Curtea de Argeş sau a ansamblului din Târgovişte. Acesta era bilanţul, deloc optimist, al valorificării potenţialului tinerilor arhitecţi din Principate.

Personajele în discuţie aveau titulaturi diverse, folosite simultan şi, important de reţinut, în organigramele instituţiilor de stat. De pildă, adresele emise de Biroul tehnic al primăriei din Iaşi la final de veac XIX purtau şi semnătura lui Albineţ, pe care îl întâlnim recomandându-se drept inginer şef, dar şi arhitect[45]. Este limpede că lipsea stabilirea precisă a atribuţiilor celor implicaţi în coordonarea şantierelor.

Din nefericire, prea puţine intervenţii se derulau sub un control riguros. Cu punerea la pământ a bisericilor şi mănăstirilor se pierdeau şi inscripţiile vechi. Preotul Grigore Musceleanu semnala, în octombrie 1861, că „în loc de a se respecta inscripţiile cele vechi, ca un odor preţios, ca un odor sfânt, adesea s-au lepădat cu totul înlocuind cu altele noi fără ca cei în drept observatori să-şi ridice voalul, să-şi împlinească datoria, să evite un rău atât de mare"[46]. Neştiinţa şi ignoranţa deveneau culpe de neiertat ale reparatorilor şi reziditorilor, din cauza cărora se

[43] O retrospectivă a intenţiilor restaurative vezi în Corina Nicolescu, *Conservarea şi restaurarea operelor de artă în trecut*, în „Buletinul Monumentelor Istorice", nr. 3, 1970, p. 37-41. Pentru o recuperare statistică vezi Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova*, Bucureşti, Direcţia Patrimoniului Cultural Naţional, 1974; idem, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România*, I, *Ţara Românească (Muntenia, Oltenia şi Dobrogea)*, vol. 1, *A-L*, Mitropolia Olteniei, 1970; idem, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România*, I, *Ţara Românească (Muntenia, Oltenia şi Dobrogea)*, vol. 2, *M-Z*, indici, Mitropolia Olteniei, 1970.

[44] ***, *Mişcarea artistică în România în anul 1866*, în „Atheneul român", nr. 6-7, noiembrie-decembrie 1866, p. 142.

[45] Vezi DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 75/1890.

[46] *Calendar pentru anul de la Christos 1862. Care conţine monumente sfinte şi inscripţii antice-istorice ale monastirilor române administrate de români, cât şi de străini (egumeni greci)*, culese şi aşezate de preotul Grigore Musceleanu, Bucureşti, Tipografia Stephan Rassidescu, 1862, p. 19.

pierduseră „multe inscripţii de mare interes pentru demnitatea ţării noastre”[47]. Atribuirea vinei, recunoştea totuşi Grigore Musceleanu, era făcută intuitiv şi subiectiv, mai puţin ştiinţific. Toate aceste constatări nu erau îmbucurătoare. Iată de ce, chiar dacă afirmaţia pare forţată, putem spune că oraşul Iaşi a fost privilegiat.

Lucrările de la Trei Ierarhi

Pe parcursul primei jumătăţi a secolului XIX, lăcaşul apare în notele călătorilor străini, fermecaţi de arhitectura şi rafinamentul construcţiei. Pentru majoritatea voiajorilor trecuţi prin Iaşi, Trei Ierarhi era cel mai preţuit aşezământ din capitala Moldovei[48], menţiunile privind explicit ornamentaţia exterioară, unică în felul ei[49].

Ca şi în cazul bisericii de la Curtea de Argeş, dar nu numai, şi la Trei Ierarhi au avut loc de-a lungul vremii tot felul de reparaţii punctuale, fără a se lua în calcul o restaurare completă. Era o practică larg răspândită în procedura administrativă a vremii. Din ordinul ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, arhitectul oraşului Iaşi trebuia să întocmească, anual, „cu toată economia şi exactitatea cuvenită”[50], devizul lucrărilor necesare în urbe. În 1860, erau prinse în alocarea bugetară de la Ministerul Lucrărilor Publice reparaţii la unele construcţii şi încăperi din curtea Trei Ierarhilor[51].

În arhiva Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice era îndosariată, în noiembrie 1866, o semnalare a profesorului-arhitect Ştefan Emilian. Lucrând la un studiu despre Trei Ierarhi, Ştefan Emilian dorea să facă măsurătorile exacte ale aşezământului. Spre surprinderea lui, în proximitatea uşii dinspre nord, găsea, folosite la astuparea găurilor din pavaj, „fragmente din marmură neagră căzute din decoraţiunile exterioare de pe pereţi, dintre care unele posed ornamente şi inscripţiuni în limba slavonă”[52].

---

[47] *Ibidem.*

[48] P. Gegö Elek, *Călătorie în Moldova în 1836*, în *Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea (1831-1840)*, serie nouă, vol. III, coord. Paul Cernovodeanu, Daniela Buşă, Cristina Feneşan, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2006, p. 568.

[49] Johann Daniel Ferdinand Neigebaur, *Descrierea Moldovei şi Ţării Româneşti*, în *Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea (1841-1846)*, serie nouă, vol. IV, coord. Daniela Buşă, Paul Cernovodeanu, Adriana Gheorghe, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2007, p. 268.

[50] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 191/1867, f. 1.

[51] Vezi ANIC, fond MLP, dosar 87/1860; vezi şi „Monitorul Oficial al Moldovei”, nr. 234, 25 iulie 1860, p. 828.

[52] ANIC, fond MCIP, dosar 95/1866, f. 296.

Dar Ştefan Emilian vedea doar ce era la suprafaţă. El presupunea că pe părţile acoperite de piatră şi pământ se află alte ornamentaţii şi inscripţii. Mai pomenea de o altă piatră din marmură albă „care pe margini a fost ornată cu sculpturi şi pe toată suprafaţa acoperită de inscripţiune, iar deasupra se mai cunoaşte binişor acvila cu două capete, de aceeaşi formă fidelă, ca cele cu care este decorată uşa internă a bisericii". Ca şi celelalte fragmente, această piatră nu mai avea aproape nimic din bogata ornamentaţie, roasă de paşii trecătorilor. Ştefan Emilian cerea acordul ministrului de a le ridica şi spăla. Dorea să le redea statutul de vestigiu istoric.

Printre lucrările prinse în devizul din 1867 se afla şi clopotul cel mare de la Trei Ierarhi. Îngrijitorul înaintase un raport, arătând că „clopotul cel mare de la acea biserică, fiind crăpat mai de mult timp, acuma a crăpat şi mai tare, rupându-se o bucată din el şi căzând pe jos, aşa încât nu se mai poate trage, căci din cauza crăpăturii şi a rumpăturii nu sună nicidecum"[53]. Singura soluţie era turnarea unui clopot nou, costurile fiind evaluate la 9.336 lei. Răspunsul ministrului, D. Gusti, era favorabil, acesta dispunând, la 18 iunie 1868, transferul către primăria Iaşi a unui acont de 7.400 lei, restul urmând a fi eliberat la finalizarea lucrării. Singura rugăminte, poate chiar condiţie a ministrului, era ca preţul trecut în deviz să nu fie depăşit sub nici o formă.

La 20 decembrie 1868, clopotarul Ioan Lazăr depunea la primărie o adresă prin care voia să afle dacă se dorea turnarea clopotului, el fiind tentat să plece din oraş pentru o altă lucrare[54]. Alegerea decidenţilor oprindu-se asupra lui, Ioan Lazăr îşi începea totuşi munca[55]. La 16 mai 1869, clopotarul anunţa oficialităţile că munca sa era pe sfârşite[56], dar că suma iniţială nu ajungea, impunându-se un supliment de 300 de lei. Alături de aceşti bani puşi la dispoziţie din bugetul local, principele Carol oferea 100 de galbeni[57]. Recepţia clopotului, făcută la 9 decembrie 1869 de către arhitectul oraşului Iaşi, arăta că, deşi depăşea greutatea trecută în deviz, cu mai bine de 450 de oca, fusese executat în condiţii bune[58]. Dar tocmai acest excedent al greutăţii noului clopot va constitui sursa neînţelegerilor dintre meşter şi autorităţi care nu admiteau să plătească ce nu fusese prevăzut în bugetul lucrării.

---

[53] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 191/1867, f. 2.
[54] *Ibidem*, f. 23.
[55] ANIC, fond MCIP, dosar 130 (I)/1874, f. 1.
[56] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 191/1867, f. 26.
[57] *Ibidem*, f. 67.
[58] *Ibidem*, f. 61v.

Clopotarul Ioan Lazăr nu era plătit, fiind nevoit să dea statul în judecată, într-un proces întins ani buni, până în 1874. În 1875, ministerului i se solicitau fonduri pentru repararea unui grajd şi a unei şure din curtea interioară[59], a căror eventuală prăbuşire ameninţa elevii de la şcoala Vasiliană. Arhitectul Carol Cugler era însărcinat să facă o primă evaluare, sugerând superiorilor măsurile de luat. Raportul lui Carol Cugler, din 10 aprilie 1875, se rezuma doar la cerinţele primite, mici retuşuri şi consolidări punctuale, fără a insera minime consideraţii despre unul dintre cele mai reprezentative monumente ieşene. Devizul se ridica la 782,72 lei – suficient pentru dărâmarea grajdului şi a şurei – asigurat din bugetul ministerial alocat bisericilor şi mănăstirilor. În urma licitării ofertelor, antreprenorul Volf Lupescu câştiga dreptul de a pune la pământ acareturile. Plata ostenelii i se făcea abia după ce Carol Cugler verifica încheierea execuţiei, în noiembrie 1876. Recapitulând, a fost nevoie de un an pentru destructurarea unui grajd şi a unei şure!

În şedinţa Adunării Deputaţilor din 9 martie 1878 se vota suma de „10.000 lei pentru primele reparări şi pentru un studiu serios destinat restaurării complete a mănăstirii Trei Ierarhi"[60]. Banii proveneau tot din fondul de 70.000 de lei rezervat intervenţiilor la mănăstirile şi bisericile din ţară pentru exerciţiul financiar al anului 1878. Peste două luni, la 6 mai 1878, un raport înaintat ministerului cerea o reparaţie radicală a bisericii Trei Ierarhi, „singurul monument antic unde sunt şi Sfintele Moaşte a Prea Cuvioasei Parascheva"[61], estimându-se că nu mai putea „rezista după starea în care este"[62]. Argumentaţia inevitabilei prăbuşiri era făcută în termeni generali, fără minime cunoştinţe arhitecturale şi tehnice. Iosif Bobulescu pleda pentru refacerea „părţilor pe din afară a Bisericii şi pe dinlăuntru pe unde va trebui, a clopotniţei, mai ales a brâielor care s-au descoperit de vijelii şi care se ruinează fiind primejdios pentru trecători, a straturilor clopotelor, a ferestrelor bisericii pe dinlăuntru şi din afară care trebuie făcute toate din nou, fiind putrede cercevelile, având uşorii de piatră şi acum nu mai pot ţine sticlele, a pragului unei uşi din pridvor"[63]..Imaginea dezastrului era comprimată în doar câteva fraze.

Solicitării arhiereului Iosif Bobulescu i se răspundea pozitiv, în doar două zile, pe 8 mai, precizându-se că din fondul de 70.000 de lei pentru

---

59 ANIC, fond MCIP, dosar 130 (I)/1874, f. 18.

60 *Ibidem*, f. 48.

61 *Ibidem*, f. 52.

62 *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890. Acte şi rapoarte oficiale*, Bucureşti, 1890, p. 68.

63 ANIC, fond MCIP, dosar 130 (I)/1874, f. 52.

reparația bisericilor și mănăstirilor, diviziunea Cultelor și Contabilității repartizase 10.000 pentru Trei Ierarhi. Se dorea însă și implicarea primăriei locale, mai ales prin arhitectul șef al orașului. În replică, la 14 mai 1878, primarul Scarlat Pastia arăta că nu dispunea decât de un singur arhitect, iar însărcinarea lui cu dirijarea lucrărilor de la Trei Ierarhi ar fi blocat restul activităților comunale. Propunea colaborarea cu un arhitect particular, recomandându-l pe Al. Stamatopol[64]. Aceeași persoană, Al. Stamatopol, va fi nominalizată de primărie și în contextul intențiilor de refacere a turnului Golia[65]. Nici nu prea erau soluții la îndemâna autorităților. Pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului XIX, Serviciul Tehnic al primăriei Iași era format dintr-un arhitect și un ajutor al acestuia[66]. Chiar și în aceste condiții, așteptările nu erau puține. Odată cu refacerea bisericii, primarul dorea și reamenajarea vecinătăților monumentului, prin dărâmarea dughenelor care afectau vizibilitatea vechii zidiri. Răspunsul primăriei, din 14 mai 1878, definea Trei Ierarhii drept monument istoric, cel mai important al orașului[67], comparabil doar cu edificiul de la Curtea de Argeș. Corespondența oficială opera, în sfârșit, primele clasificări de acest gen.

Ministerul opta pentru Carol Cugler, însărcinându-l, la 24 mai 1878, să facă devize pentru primele intervenții de la Trei Ierarhi, de la școala Vasile Lupu și de la Universitate. Directiva ministerului arăta că, la acel moment, mai 1878, nu exista un plan al restaurării, intervențiile anterioare fiind făcute în funcție de uzura structurii clădirii. Ca și la Curtea de Argeș, lucrările începeau fără întocmirea și prezentarea schițelor, a planurilor și întocmirea unui deviz complet, menit a arăta, estimativ, la cât se putea ridica bugetul întregii restaurări. Lecția de la Curtea de Argeș nu fusese învățată. Carol Cugler era invitat să lucreze „la un plan și deviz pentru completa restaurare a zisei biserici în vederea cărora se pot cere Adunării Deputaților pe anul viitor mijloacele necesare"[68].

La 15 iulie 1878, Carol Cugler prezenta un prim deviz, în valoare de 1.777,69 lei, pentru execuții planificate în vara anului în curs. Schița conținea propuneri pentru refacerea unei ferestre duble, puternic deteriorate, precum și „piatra pentru vărsarea apei de botez situată în pridvor". La cererea îngrijitorului bisericii, Cugler prindea în deviz și

[64] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 69; vezi și ANIC, fond MCIP, dosar 130 (I)/1874, f. 54v.
[65] DJANI, fond Primăria Iași, dosar 160/1883, f. 5.
[66] DJANI, fond Primăria Iași, dosar 9/1883, f. 2.
[67] ANIC, fond MCIP, dosar 130 (I)/1874, f. 54.
[68] *Ibidem*, f. 56.

refacerea clopotniţei, inclusiv a trei clopote. Opinia arhitectului nu întrunea însă consensul părţilor implicate.

La 12 august, Carol Cugler revenea cu o nouă misivă către ministru, întărind părerea susţinută în adresa din 15 iulie 1878. Îl asigura pe ministru că biserica „pentru moment nu are neapărată trebuinţă şi de alte lucrări; afară numai de lucrări decorative la exteriorul bisericii, adică: la arabescurile, zimsurile şi panta de jos a edificiului care toate se găsesc foarte artificial lucrate de piatră, mai mult în stilul gotic-veneţian, cu foarte multe sculpturi basorelief săpate pe întreaga suprafaţă a bisericii"[69]. Interiorul îl afla foarte bine conservat. Restaurarea radicală, inclusiv refacerea decoraţiilor exterioare, rămâneau în aşteptare datorită unui factor obiectiv, procurarea pietrei potrivite. Conform afirmaţiilor lui Cugler, aceasta „nu se poate găsi pe împrejuriul Iaşului, ci în foarte mare depărtare de aici".

Dar lucrurile avansau greu. Pe parcursul verii şi al toamnei se ridicaseră doar schelele şi se montau cercevelele de la ferestrele bisericii de către antreprenorul Adolf Wolf. Spre finalul lunii noiembrie, se decidea închiderea şantierului, deoarece venirea frigului făcea imposibilă refacerea zidăriei. În primăvara anului următor, 1879, îngrijitorul bisericii avertiza că noile ferestre erau mai mici, afectând luminozitatea interiorului. La 6 iunie 1879, ministrul apela la Carol Cugler pentru a verifica spusele iconomului; arhitectul era invitat să îl atenţioneze pe meşter ca să „urmeze întocmai condiţiunilor din contract". Cercetarea la faţa locului confirma respectarea termenilor contractului atât în cazul ferestrelor, cât şi al clopotniţei, derobându-l pe antreprenor de orice culpă. Mai nimic însă nu se mai întâmpla în curtea de la Trei Ierarhi, alimentând nemulţumirile localnicilor.

Confruntat cu un curent contestatar faţă de ignoranţa administraţiei centrale, dar şi în baza unui raport privind starea bisericilor Frumoasa şi Trei Ierarhi, primarul Iaşului trimitea, la 1 august 1879, o scrisoare ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Lăsând la o parte formulele protocolare şi insipide, primarul puncta frustrările vehiculate pe străzile oraşului: trista imagine „a acestor monumente ale pietăţii strămoşeşti"; o arăta şi „lăsarea în părăsire a sfintelor lăcaşuri pentru a căror întreţinere în bună stare pioşii fondatori au lăsat averi colosale cu venituri care le trage acum statul dă privitorilor o rea idee despre capacitatea noastră administrativă"[70]; finalmente, nerepararea lor avea să conducă, în scurt

[69] *Ibidem*, f. 72.
[70] *Ibidem*, f. 84.

timp, la creşterea fondurilor ce trebuiau cheltuite pentru reabilitarea lor. Dincolo de sentimentele ieşenilor, de reproşurile cu iz identitar, marcate nu rareori de emotivitate, primarul evidenţia o mare lacună juridică. Legile în vigoare nu permiteau edililor să se implice atât cât şi-ar fi dorit, în salvarea de la ruină a acelor zidiri. Deciziile majore erau luate la nivel ministerial. Din centrala de la Bucureşti era propusă şi soluţia convenabilă – tatonarea încredinţării lucrărilor arhitectului francez André Lecomte du Noüy.

André Lecomte du Noüy la Iaşi

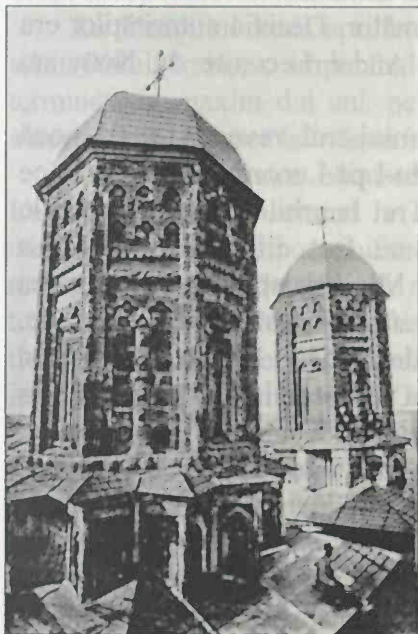
Şi în cazul bisericii de la Trei Ierarhi, desemnarea lui André Lecomte, în cursul anului 1881, venea într-un moment în care alegerile anterioare se dovediseră a nu fi fost dintre cele mai inspirate. În orice caz, nu avuseseră succes. Raportul arhitectului francez, din 20 octombrie 1881, pleda pentru o intervenţie urgentă, arătând că este un monument care merită toate sacrificiile, fiind o probă elocventă pentru „gustul artistic ce inspirau pe bătrânii noştri în secolele trecute"[71]. Nu ezita să definească drept un gest „patriotic a păstra asemenea preţioase monumente, din nenorocire foarte rare în această ţară"[72].

În opinia specialistului, degradarea accentuată a zidirii nu se datora vechimii. Nici trei secole nu trecuseră de la ridicarea ei, un interstiţiu relativ scurt pentru un arhitect precum Lecomte, care îşi câştigase experienţa şi un bun renume lucrând la construcţii a căror istorie se întindea pe mai multe veacuri. Francezul punea degenerarea clădirii pe seama folosirii materialelor de proastă calitate[73].

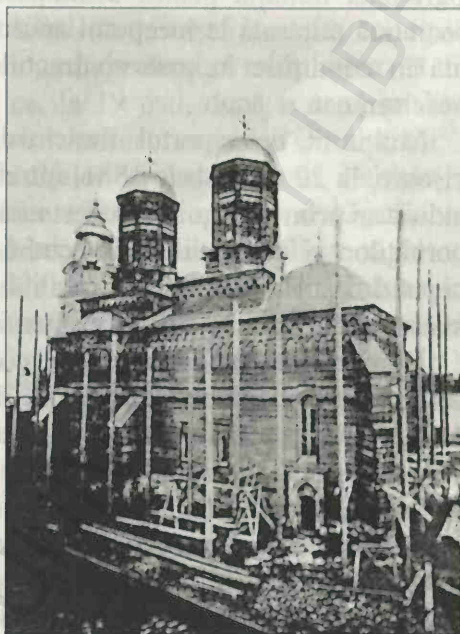
Acceptul francezului venea după o consistentă documentare asupra stilurilor arhitectonice conturate în timp, a proiectelor de refacere articulate în ultimele decenii şi, nu în ultimul rând, a unor cercetări preliminare asupra lăcaşului, fapt dovedit mai ales în refacerea ornamentaţiei de la Trei Ierarhi[74]. Spre deosebire de alte edificii, precum Curtea de Argeş, unde ornamentaţia ocupa suprafeţe mari de pe exteriorul clădirii, la Trei Ierarhi veşmântul ornamental era continuu[75]. Lecomte nu considera restaurarea o procedură eminamente tehnică, atribuindu-i consistente

[71] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 122.
[72] ANIC, fond MCIP, dosar 130 (I)/1874, f. 103.
[73] *Ibidem*.
[74] G. Balş, *Bisericile moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „E. Marvan", 1933, p. 33.
[75] *Ibidem*, p. 136.

conotaţii artistice. Cunoaşterea stilurilor şi a istoriei edificiului, experienţa lui îndelungată nu doar pe schele, ci şi pe teren sau în biblioteci, făceau din fiecare restaurare de care se ocupa un caz aparte.

Biserica Trei Ierarhi înainte de restaurare (colecţie particulară)

Biserica Trei Ierarhi în timpul restaurării (colecţie particulară)

Ce observa Lecomte? Că partea de sud a exteriorului era mai bine conservată, că soclul din piatră era în mare parte stricat, iar coronamentele cu totul distruse. Făcea şi o recomandare. Piatra de care avea nevoie trebuia extrasă „din straturile cele mai solide ale carierei"[76]. Expertiza şi problemele întâmpinate la Curtea de Argeş induceau o anume reţinere în asumarea unui angajament ferm. Arhitectul se abţinea să facă estimări cât mai precise şi să-şi asume un studiu serios, atâta vreme cât nu fuseseră montate sistematic schelele pentru a „putea examina în particular, bucăţică cu bucăţică"[77], structura monumentului. La 21 octombrie 1881, Lecomte du Noüy avansa un deviz estimativ pentru ridicarea schelelor, propunând lemnul de brad şi insistând pe urgentarea licitaţiei. Considerente economice îl determinau să îi ceară

[76] ANIC, fond MCIP, dosar 130 (I)/1874, f. 104.
[77] *Ibidem*.

ministrului aducerea de la Curtea de Argeş a unor materiale de care nu mai avea nevoie acolo precum „mii de oca de surupuri”[78]. Părerea arhitectului era respectată, astfel încât, la 20 noiembrie 1881, era programată licitaţia pentru achiziţionarea lemnului necesar, procedură birocratică reiterată la începutul anului următor. Decizia autorităţilor era luată în condiţiile în care contractul cu André Lecomte du Noüy nu fusese semnat.

Mulţumit de raportul francezului, ministrul revenea cu o nouă scrisoare, la 29 octombrie 1881, întrebându-l pe Lecomte du Noüy în ce condiţii ar primi însărcinarea restaurării Trei Ierarhilor. Între aşteptările autorităţilor şi pretenţiile arhitectului nu au fost diferenţe majore. La începutul lunii noiembrie, Consiliul de Miniştri aproba încredinţarea restaurării lui Lecomte du Noüy, ulterior urmând a fi stabilite toate detaliile.

Corespondenţa dintre francez şi decidenţii de la Bucureşti proba un interes şi pentru ruinele palatului lui Duca Vodă de la Cetăţuia[79], inclus alături de Trei Ierarhi pe lista obiectivelor restaurabile. La începutul deceniului nouă, Pantazi Ghica îl recomanda ministrului, ca şi pentru Trei Ierarhi, tot pe Lecomte du Noüy, apreciind lucrările de restaurare de la Curtea de Argeş. La finalizarea intervenţiilor, complexul putea găzdui muzeul şi pinacoteca[80]; de asemenea, putea servi şi ca reşedinţă a familiei regale pe parcursul vizitelor întreprinse în capitala Moldovei.

Scrisoarea semnată de Lecomte du Noüy, din 24 februarie 1882, estima un buget al restaurării în valoare de 287.933 de franci[81]. Corespondenţa oficială vorbea însă de o sumă de 300.000 lei, avansată pentru refacerea exteriorului, votată de Cameră în luna aprilie. Prima tranşă, pentru anul în curs, în valoare de 80.000, urma să fie pusă la dispoziţie din fondul pe care ministerul îl rezervase pentru restaurarea bisericilor şi mănăstirilor. Diferenţa de 220.000 trebuia votată de corpurile legiuitoare şi alocată arhitectului în exerciţiul 1883-1884[82].

[78] *Ibidem*, f. 106.

[79] *Ibidem*, f. 113. Complexul de la Cetăţuia nu a avut aceeaşi şansă ca şi Trei Ierarhii. În 1889 Nicolae Gabrielescu o găsea „lăsată pradă corbilor [...] într-o stare de ţi se face milă de ea” (vezi *Privire generală asupra monumentelor naţionale şi mijlocul de a împiedica distrugerea lor*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1889, p. 21).

[80] *Raportul D-lui Pantazi Ghica despre monumentele istorice*, în *Monumente naţionale. Mănăstiri şi biserici*, raporturi de la comisiunile întocmite pentru cercetarea lor, vol. I, Bucureşti, Tipografia Statului, 1882, p. 20.

[81] ANIC, fond MCIP, dosar 130(I)/1874, f. 143v.; *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 124-125.

[82] ANIC, fond MCIP, dosar 130(I)/1874, f. 142.

Ştirea ajungea repede în Moldova. Ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, V.A. Urechia, trimitea o telegramă primarului din Iaşi, anunţându-l de votul Camerei şi decizia nominalizării lui Lecomte du Noüy drept coordonator al lucrărilor de restaurare.

La începutul lunii aprilie, Consiliul de Miniştri accepta condiţiile arhitectului francez, impunând o singură pretenţie: restaurarea să fie terminată în maxim doi ani, pentru ca, la 19 mai, după o nouă analiză, autorităţile să crească la trei ani intervalul destinat restaurării exteriorului[83].

Contractul dintre Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice şi Lecomte du Noüy, semnat la 1 aprilie 1882 şi cuprinzând 13 articole, atribuia întreaga responsabilitate arhitectului francez, obligat să întocmească planurile, detaliile şi devizele cerute, să prezinte ministerului toate actele contabile justificative, facturile, carnetele zilnice. Acorda un timp de lucru de trei ani, condiţionând însă derularea activităţilor de la Iaşi de angajamentul de la Curtea de Argeş. În cazul în care acolo şantierul ar fi fost închis, la fel trebuia să se procedeze şi în capitala Moldovei.

Amplasarea schelelor era o prioritate, permiţându-i lui Lecomte du Noüy cercetarea amănunţită a monumentului şi întocmirea unui proiect judicios de restaurare, inclusiv a unui deviz exact al tuturor costurilor. Elevii şcolii care funcţiona la Trei Ierarhi erau mutaţi prin decizia primarului, la Cetăţuia[84]. În bugetul restaurării trebuiau incluse şi intervenţiile la statuia lui Vasile Lupu. Francezului i se asigura deplina libertate de acţiune în ceea ce privea execuţiile artistice ale restaurării. Pentru efortul său, Lecomte du Noüy încasa o îndemnizaţie lunară de 800 de lei. Lui N. Gabrielescu i se acordau aceleaşi drepturi ca şi la Curtea de Argeş, primind în plus 300 de franci. Cheltuielile de transport între Curtea de Argeş şi Iaşi, cele privitoare la asigurarea locaţiilor pentru ateliere sau magazii, dar şi pentru cazare erau suportate tot din bugetul lucrării.

La 7 mai 1882, Lecomte du Noüy cerea deja eliberarea sumei de 20.000 de lei pentru terminarea ridicării schelelor şi pentru aprovizionarea cu materialele trebuincioase începerii restaurării. La 23 iunie, cerea alţi 20.000 de lei, utili pentru fixarea schelelor şi finalizarea studierii minuţioase a construcţiei. Peste aproximativ două săptămâni, la 8 iulie 1882, el prezenta ministrului un amplu raport. Constatările erau însă mai sumbre decât orice previziune. Amintind de recomandările

[83] *Ibidem*, f. 176.
[84] DJANI, fond MCIP, dosar 134/1882, f. 10.

anterioare, Lecomte du Noüy nu mai avea nici o îndoială că „biserica a suferit mari stricăciuni cu deosebire în partea superioară”[85]. Credința îi era întărită „pipăind de aproape monumentul”.

Marea provocare pentru francez era refacerea unității stilului arhitectonic. Reparațiile întreprinse în epoci diferite alteraseră originalitatea învelitorii, prefăcuseră contraforții și modificaseră radical cele două turnuri și coronamentele. Din structură lipseau părți definitorii, bunăoară un coronament, iar la bază sculpturile și ciubucele originale erau înlocuite cu tencuială de var și cu o învelitoare care „desfigurează ingenioasa concepțiune a artistului care a făcut acest caracteristic monument”[86]. Ceea ce la prima vedere păruseră a fi doar dislocări ale tencuielii se dovedeau, la o analiză riguroasă a pereților, crăpături profunde ale structurii provocate de cutremure, dar și de incendiile abătute asupra lăcașului. Fără îndoială, rezolvarea acestor deficiențe reclamau creșterea considerabilă a bugetului restaurării.

Lucrările înaintau însă într-un ritm încurajator. La 1 octombrie, Lecomte du Noüy solicita încă 20.000 de lei[87], sumă completată la 3 noiembrie cu alți 10.000. Ciclicitatea adreselor înaintate de arhitect probează avansarea execuțiilor la Trei Ierarhi în concordanță cu planificarea asumată. La 26 februarie 1883, într-o perioadă improprie lucrărilor exterioare, francezul solicita din nou 20.000 de lei[88], următoarea adresă fiind formulată la 1 mai 1883.

La 24 mai, Lecomte trimitea la minister toate actele șantierului pe anul bugetar 1882-1883: jurnalul cheltuielilor, 193 de facturi achitate, carnetul cu zilele muncite de lucrători și salahori, contul general de credit și cheltuieli. Arătând că, din bugetul inițial de 100.000 de lei, nu putuse cheltui decât 78.629 lei, din cauza dificultăților întâmpinate la începerea restaurării, Lecomte du Noüy propunea transferul sumei pentru anul următor. Cel dintâi an al restaurării se încheia într-o notă optimistă. Pentru prima oară, un monument istoric își juca cu șanse reale dreptul de a-și reclădi nu doar propriul destin, asigurând comunitatea care îl zidise că poveștile în care fusese și subiect și martor nu aveau să dispară.

La 4 iunie 1883 francezul avea nevoie de o altă tranșă, tot de 20.000 lei, o alta similară fiindu-i aprobată în 7 iulie 1883. Totul avansa conform graficului, astfel încât, la 28 septembrie 1883, ministerul era chemat să vireze o nouă tranșă de 20.000 lei. La 16 februarie 1884 urmau

[85] ANIC, fond MCIP, dosar 130(I)/1874, f. 188.
[86] *Ibidem*, f. 188v.
[87] *Ibidem*, f. 192.
[88] ANIC, fond MCIP, dosar 130(II)/1874, f. 1.

alţi 20.000 lei, iar la 20 mai 1884 încă 20.000. Înşiruirea poate părea plictisitoare, chiar fără sens. Ea devoalează însă un mecanism decizional bine pus la punct, neîntâlnit până atunci. Lecomte du Noüy se străduia să verifice fiecare etapă a restaurării, să încheie acolo unde putea lucrările, să facă plăţile cuvenite. Pentru orice sumă întocmea devize, înainta rapoarte, intervenea şi revenea cu cereri.

Avea şi susţinerea ministrului V.A. Urechia, precum şi a autorităţilor ieşene. La 26 martie 1884, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice îi scria primarului din Iaşi, solicitându-i să grăbească achiziţionarea lemnului de brad necesar ridicării schelelor şi să se încadreze în bugetul de 9.469 lei. Estima că, „dacă ar mai întârzia restaurarea acestui monument al artei şi al pietăţii noastre, ruina lui ar fi inevitabilă"[89]. I se recomanda primarului D. Gusti să lucreze împreună cu Scarlat Pastia, Andrei Vizanti şi Nicolae Gabrielescu pentru depăşirea situaţiei. Prins în rezolvarea altor probleme atât la Iaşi cât şi la Bucureşti, D. Gusti îi delega responsabilitatea ajutorului de primar, I. Barozzi.

Gestiunea cheltuielilor era atent ţinută. La 24 mai 1884, Lecomte preda ministerului documentaţia aferentă anului bugetar 1883-1884: 142 de facturi, două carnete cu zilele muncite de uvrieri şi salahori, jurnalul cheltuielilor, contul general al creditelor şi al cheltuielilor[90]. Toate acestea, coordonatorul lucrărilor de restaurare le făcea de unul singur, fără nici un ajutor din partea Serviciului Tehnic al primăriei Iaşi. În raportul privind activitatea Serviciului Tehnic din perioada 1 februarie 1883 – 1 martie 1884, întocmit de Neculai Bădărău, arhitectul-şef al oraşului, nu apare vreo menţiune legată de Trei Ierarhi[91].

La scurt timp, la 15 iunie 1884, Lecomte pretindea alţi 20.000 de lei, pentru plata muncitorilor şi a materialelor comandate. Un nou mandat de 20.000 de lei era cerut la 12 august 1884. La 25 ianuarie 1885, încă 20.000 de lei erau solicitaţi, iar pe 19 februarie alţi 20.000. Pus în faţa unui val substanţial de cereri financiare şi nu doar pentru Trei Ierarhi, ministrul îi răspundea arhitectului, în martie 1885, atenţionându-l să încerce planificarea lucrărilor de la biserica Sf. Dumitru din Craiova, de la mitropolia din Târgovişte, de la Curtea de Argeş, de la Sf. Nicolae Domnesc şi de la Trei Ierarhi în limitele creditelor acordate[92]. Statul nu era pregătit să reacţioneze în astfel de situaţii.

---

[89] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 134/1882, f. 1.
[90] ANIC, fond MCIP, dosar 130(II)/1874, f. 44.
[91] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 9/1883, f. 35-40.
[92] ANIC, fond MCIP, dosar 130(II)/1874, f. 77.

La 27 martie, forţând puţin lucrurile, Lecomte cerea încă 20.000 de lei din creditul anului 1885-1886. La 20 iulie 1885 avea nevoie de un alt mandat de 20.000 de lei, pentru salarii şi achiziţii şi, peste aproximativ o lună, pe 23 august, de încă 20.000 şi tot atâţia pe 16 octombrie 1885. O nouă tranşă de 20.000 era reclamată la 23 noiembrie 1885, urmată la 27 decembrie 1885 de o solicitare echivalentă. Concomitent, Lecomte punea la dispoziţia decidenţilor din minister arhiva anului 1884-1885: jurnalul cheltuielilor, carnetele cu zilele muncite de lucrători, 96 de facturi, situaţia generală a creditelor şi cheltuielilor[93].

Începutul anului 1886 îl găsea pe Lecomte la Iaşi. La 12 februarie solicita 20.000 de lei pentru bunul mers al lucrărilor, la 1 aprilie 1886 un nou avans de 20.000 de lei, iar la 10 mai un transfer similar; la 19 iunie 1886, alţi 20.000 lei şi nu peste mult timp, la 5 august 1886, încă 20.000; la 3 octombrie 1886 alţi 20.000 de lei. La finalul aceleiaşi luni, pe 31 octombrie 1886, Lecomte cerea acordarea unui nou mandat de 20.000 de lei. Şi nu era totul: la 18 decembrie 1886, îi mai trebuiau doar 10.000 de lei. O zi mai târziu, arhitectul trimitea pe adresa ministerului actele justificative pentru restaurarea de la Trei Ierarhi pe anul 1885-1886: jurnalul cheltuielilor, facturile, carnetul cu zilele muncite de lucrători, contul general al creditelor şi cheltuielilor.

Şi în 1887 lucrările erau reluate în forţă, chiar din prima lună. La 30 ianuarie 1887, ministerul era chemat să elibereze un mandat de 13.000 de lei pentru plata lucrătorilor[94]. În planul refacerii clopotniţei (turnului) era inclusă şi dărâmarea caselor din curtea bisericii, cele dinspre strada Ştefan cel Mare[95], precum şi a unor încăperi lipite de laturile clopotniţei. În câteva funcţionau prăvălii şi dughene. Un inconvenient major bloca pentru moment eliberarea zonei. Casele şi acareturile din curtea Trei Ierarhilor se aflau, din punct de vedere juridic, atât în proprietatea autorităţilor locale, cât şi a statului. Dărâmarea tuturor acestor clădiri a necesitat răbdare şi perseverenţă.

Lecomte scria primarului, la 6/18 ianuarie 1887, pentru destructurarea construcţiilor în cauză. Decizia Consiliului Comunal răspundea parţial doleanţelor francezului, acceptând „a se dărâma casele din rând cu turnul bisericii Trei Ierarhi, partea dinspre hanul turcesc, iar partea de la deal de

[93] *Ibidem*, f. 111.

[94] N. Gabrielescu prezenta anul 1887 drept total pierdut pentru lucrările de la Trei Ierarhi, deşi documentele păstrate în centrala ministerului atestă plăţi pentru finalizarea unor intervenţii (vezi N. Gabrielescu, *Memoriu pentru luminarea publicului în afacerea restaurărilor de monumente istorice*, p. 65).

[95] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 131/1887, f. 1.

turn să se dărâme când şi statul va dărâma casele sale de deasupra"[96]. Hotărârea adoptată de Consiliul Comunal era adusă la cunoştinţa ministrului de Interne, care decidea demolarea respectivelor construcţii. Alte trei clădiri, într-o stare de degradare avansată şi care nu mai serveau decât drept magazii pentru unelte şi pietre[97], înregistrate în proprietatea Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, urmau să fie înlăturate în 1900.

Răspunsul venit de la Bucureşti, la 12 august 1900, amâna punerea la pământ a corpurilor de clădire din lipsă de fonduri. Orizontul de aşteptare propus de minister, un an de zile, nu era agreat în urbea moldavă. Se constituia o comisie la nivel local, formată din inginerul Ion Catargi, Vignali, arhitectul oraşului, şi particularul Ion V. Popescu. La 24 august 1900, cei trei semnau un raport despre starea în care găsiseră respectivele zidiri. În baza acelui act, Consiliul Comunal ieşean propunea ministrului să dea acceptul dărâmării, pe care ieşenii voiau să o execute gratis, urmând a folosi în alte lucrări edilitare materialul rezultat. Pledoaria a fost convingătoare, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice acceptând soluţia avansată de ieşeni. În paralel cu înaintarea lucrărilor de restaurare, primarul decidea şi pavarea străzilor care delimitau curtea Trei Ierarhilor.

Cu mici întârzieri, toate deziderátele financiare ale lui Lecomte erau onorate de autorităţi. Statistic, sute de acte formau o arhivă inedită a şantierului de la Trei Ierarhi. O condică cu chitanţe, datate 28 aprilie 1886 – 15 noiembrie 1888, însuma nu mai puţin de 394 de astfel de acte contabile[98]. Tot pentru restaurarea de la Trei Ierarhi, condica de chitanţe ţinută de la 17 noiembrie 1888 şi până la 5 august 1889 îndosaria 229 de chitanţe. Un ciclu de cinci ani se finaliza. Iar rezultatele erau mult peste aşteptări, dacă ţinem cont de improvizaţiile comise în cazul altor monumente.

Un prim raport

La 26 septembrie 1884, ministerul îl invita pe Lecomte să comunice stadiul lucrărilor, ţinând cont că pe 1 aprilie 1885 restaurarea trebuia să fie gata. Raportul detaliat, semnat de francez la 2 noiembrie 1884 – aflat la acea vreme la Paris – se întindea pe opt pagini.

Arhitectul îşi începea expozeul recunoscându-şi erorile incluse în evaluarea iniţială. Urmele cutremurelor şi incendiilor fuseseră „astupate

[96] *Ibidem*, f. 3r.-v.

[97] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 389/1900, f. 2.

[98] BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; *Interruption des travaux. Enquête et mission H. Révoil. Correspondance, notes et documents*, f. nenum.

în mai multe rânduri, iar picturile interioare fiind cu totul reparate nu permiteau a se judeca gravitatea stricăciunilor”[99]. Varul, tencuiala și culorile mascaseră serioase probleme ale structurii edificiului. De altfel, primele indicii apăruseră după instalarea schelelor exterioare. Dar nu era totul.

Amânarea montării schelelor interioare, din cauza oficierii slujbelor, până în anul 1884, reprezenta o altă tergiversare majoră, care sporea incertitudinile legate de terminarea restaurării la termenul convenit. În ciuda acestor impedimente, pentru a preîntâmpina întârzierea lucrărilor, Lecomte decisese ca acolo unde se putea interveni, chiar și în timpul iernii, să se facă acest lucru, din dorința de a recupera decalajele generate de fixarea schelelor în interiorul monumentului. Punctual, francezul relata desfășurarea execuțiilor pe ani. În 1882, fuseseră fixate schelele exterioare, dar și o învelitoare pentru a proteja bolțile și cupolele de ploaie.

În paralel, trebuiau găsite materialele necesare. Marea provocare a constituit-o alegerea pietrei. Peste 20 de probe fuseseră analizate pe parcursul anului 1882, nici una neîndeplinind criteriile cerute de arhitect. Toată această bâjbâială avea drept cauză lipsa unei arhive a lăcașului, în care Lecomte ar fi putut studia intervențiile anterioare asupra zidirii. Abia după căutări îndelungate afla că piatra folosită la construirea Trei Ierarhilor fusese adusă de la Horodinești, din Basarabia. Dar „greutățile de extracțiune în carieră, transportul, vama și costul total prea mare mă făcură a părăsi această piatră ce e mai bună la decorația interioară decât la exterior expusă intemperiilor atmosferice”[100].

La 7 mai 1882, Lecomte arătase că, pentru „unele părți mai expuse a se strica și cu deosebire în partea de jos”, va folosi „piatra calcară de la Câmpulung a cărei tărie e deja cunoscută prin lucrările din localitate și prin monumentul de la Curtea de Argeș”[101]. Și pentru a economisi resursele bugetului, arhitectul propunea, ca și în alte situații, transportul gratuit pe calea ferată.

Într-o scrisoare către ministru, din 4 noiembrie 1882, Lecomte explica raționamentul deciziei asumate. În urma examinării mai multor mostre, arhitectul se decisese pentru carierele de la Cernăuți și Câmpulung-Albești. Prezenta și argumentele pro și contra; cea de la Cernăuți, de calitate inferioară celei de la Albești, putea fi transportată mult mai ieftin pe calea ferată; pe aceea de la Câmpulung-Albești o folosise deja la Curtea de Argeș și fusese încântat de calitățile sale.

---

99 ANIC, fond MCIP, dosar 130(II)/1874, f. 57.
100 *Ibidem*, f. 58.
101 ANIC, fond MCIP, dosar 130(I)/1874, f. 164.

Pentru a-şi asigura piatra de la Câmpulung-Albeşti, Lecomte avea nevoie de o reducere de preţ pe calea ferată, condiţie în care costul ei final putea fi sub cel al pietrei din Cernăuţi. Şi nu era vorba doar de bani. Arhitectul arăta că prin folosirea pietrei de la Câmpulung-Albeşti se „încuraja exploatarea carierelor din ţară, la care, întrebuinţându-se lucrători români, ţărani din comuna Albeşti vor profita de sumele ce se vor cheltui cu piatra"[102].

Se mai impune o scurtă, dar necesară precizare. În niciun raport întocmit de arhitecţii români nu am întâlnit astfel de pledoarii, construite nu doar pe necesităţile unui atare şantier, cât şi pe disponibilitatea susţinerii industriei autohtone, a bunăstării comunităţilor locale.

Soluţia avansată de Lecomte era sprijinită şi de ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, care intervenea la titularul portofoliului de la Agricultură, Comerţ şi Lucrări Publice pentru a obţine reducerea dorită pe calea ferată. Răspunsul din 25 noiembrie 1882 era favorabil, indicând un preţ de „4 bani pe tonă şi kilometru"[103]. Totodată, erau iniţiate tatonări privind aducerea pietrei de la Cernăuţi pe linia Lemberg – Cernăuţi – Iaşi. Preţul calculat era echivalent celui de la Albeşti, 4 bani pe tonă şi kilometru, dar cu o condiţie: „predarea să se facă în vagoane complete de cel puţin 10 tone de vagon"[104].

Şi nu era vorba doar despre transport. Arhitectul francez îi mărturisea lui Al. Tzigara-Samurcaş faptul că şi tehnicile de cioplire din Răsărit difereau faţă de cele din Apus[105]. Probleme asemănătoare fuseseră semnalate şi la alte lucrări anterioare. De exemplu, pentru o parte din decoraţiile Palatului Academiei s-a adus piatră de la Rusciuc, iar meşteri pietrari ca Tivald şi Gerenday au fost chemaţi de la Budapesta[106].

În Iaşi existau numeroase ateliere de sculptat şi cioplit monumente, de turnătorie ciment şi de modelare cu ipsos, înregistrate în actele primăriei locale[107]. Erau şi condiţii puse de autorităţile locale pentru avizarea depozitelor de piatră şi a atelierelor de prelucrare. Trebuiau

---

[102] *Ibidem*, f. 196v.
[103] *Ibidem*, f. 198.
[104] *Ibidem*, f. 201.
[105] Al. Tzigara-Samurcaş, *Memorii*, vol. II (1910-1918), ediţie critică de Ioan Şerb şi Florica Şerb, prefaţă de Dan Grigorescu, Bucureşti, Editura „Grai şi Suflet – Cultura Naţională", 1999, p. 77.
[106] Horia Moldovan, *Johann Schlatter. Cultură occidentală şi arhitectură românească (1831-1866)*, Bucureşti, Editura Simetria, 2013, p. 77.
[107] Vezi DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 511/1896, dosar 319/1897 şi dosar 458/1897.

îndeplinite nu doar criterii strict profesionale, ci și standardele de igienă, de salubritate publică. Carierele de nisip, lutăriile, activitățile care presupuneau lucru în piatră erau considerate la final de veac XIX drept insalubre[108]. Din aceste considerente, cei care doreau să-și dezvolte o astfel de afacere își căutau locații spre barierele orașelor[109].

Spațiile trebuiau îngrădite, iar o bună parte din activități se desfășurau în odăi și săli acoperite spre a limita zgomotul și poluarea orașului. De aceea, Consiliul de igienă al orașului respingea nu de puține ori cererile, pretinzând îmbunătățirea condițiilor de lucru.

De ce nu se regăsesc astfel de ateliere în activitățile de la Sf. Nicolae Domnesc și Trei Ierarhi? Nu știm dacă Lecomte a apelat la expertiza meșterilor stabiliți în Iași. Din documentele de arhivă reiese că cei mai mulți dintre meseriași făceau sobe și ornamente de teracotă ori executau diverse comenzi de utilitate casnică, departe de amploarea proiectelor de restaurare.

Arhitecții erau nemulțumiți că se foloseau materiale inferioare[110], care afectau, îndeosebi, execuția ornamentelor, a profilelor sau a tencuielilor exterioare. Experiența îl învățase pe Lecomte că nu putea folosi piatra de carieră imediat ce aceasta îi era livrată. De la extragerea ei din munte, piatra trebuia lăsată cel puțin trei luni la uscat, pentru a se scurge apa de carieră. Toate aceste date, arhitectul francez le menționase într-un raport către ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, din 10 decembrie 1879, indicând și o lucrare de bază în domeniu, *La pratique de l'art de construire*, de Claudel și Laroque[111].

Al treilea obiectiv punctat în raportul din 2 noiembrie 1884, unul condiționat de împrejurări, a fost reconstrucția turnurilor. Decizia reclădirii nu îi aparținuse în totalitate. Căuta sfatul unor intelectuali conectați la provocările arhitecturale din țară. Ministrul era încredințat, la 8 februarie 1884, că respectivii, printre ei fiind nominalizat și Gr. G. Tocilescu, „s-au convins de aproape de starea în care era lucrarea în urma focurilor și a zdruncinărilor de cutremure ce a suferit"[112].

---

[108] Vezi DJANI, fond Primăria Iași, dosar 231/1899.

[109] Vezi DJANI, fond Primăria Iași, dosar 406/1899.

[110] G. Sterian, *Despre restaurarea monumentelor istorice în străinătate și în România*, Iași, Tipo-Litografia H. Goldner, 1889, p. 9, și George Mandrea, *Început de renaștere a artei române*, în *Gândirea estetică în arhitectura românească. A doua jumătate a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX*, studiu introductiv și coordonare generală Gheorghe Săsărman, antologie și note de Nicolae Lascu și Alexandrina Deac, note bibliografice de Nicolae Lascu, București, Editura Meridiane, 1983, p. 28.

[111] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1879, f. 107.

[112] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 76.

Într-o derulare firească a restaurării, intervenţia trebuia să înceapă de la bază. Interiorul bisericii trebuia golit, iar slujbele suspendate. Şi nu era puţin lucru. După o amplă investigare a turnului din vest, arhitectul decidea dărâmarea lui până la bază, „adică până la arcurile interioare pe care şade turnul”[113]. Extinderea cercetărilor semnalau crăpături şi sfărâmări accentuate ale zidurilor. Singura soluţie era refacerea totală a părţilor compromise. De altfel, ministrul era încredinţat „că vom fi siliţi a reconstrui o mare parte a edificiului”[114]. Afirmaţia constituia cel dintâi semnal asupra complexităţii restaurării.

Raportul pus la dispoziţia autorităţilor de către Lecomte du Noüy, la 2 noiembrie 1884, poate fi considerat drept un inedit model de prezentare a ceea ce presupunea o restaurare autentică; date economice, reconstituiri arhitectonice, propuneri privind avansarea lucrărilor, acceptarea propriilor erori estimative probau căutarea continuă a celor mai bune soluţii pentru refacerea Trei Ierarhilor.

Bilanţul din 13 februarie 1885

Plecând de la ideile expuse în referatul din 2 noiembrie 1884, Lecomte revenea la 13 februarie, anul următor, delimitând orizontul de aşteptare conturat în 1882, cât şi starea reală a construcţiei. Arăta că, „în loc de a ne mărgini şi a repara feţele, recioplind sculpturile şi înlocuind bucăţile stricate, a trebuit refăcută cu totul din nou, în mare parte, sculptura şi zidăria”[115]. Ziduri dislocate, pietre descompuse, turnuri din care nu s-a putut reîntrebuinţa nici o bucată – la fel nici din partea superioară a construcţiei şi din coronamentul principal – contrastau cu iluzia refacerii rapide a Trei Ierarhilor. Mai bine de jumătate din suprafaţa exterioară a monumentului trebuia reconstituită. Avertizând că bugetul iniţial de 300.000 de lei alocat nu avea să ajungă, Lecomte solicita încă 250.000 de lei, bani pe care îi considera suficienţi dacă lucrările restante se terminau în doi ani.

După cum am amintit deja, în cazul bisericii Trei Ierarhi una dintre principalele probleme o constituia calitatea scăzută a pietrei folosite şi care, din secolul XVII, se deteriora continuu. Problemele

[113] ANIC, fond MCIP, dosar 130(II)/1874, f. 59. Decizia dărâmării turnurilor rămânea un punct sensibil şi după terminarea lucrărilor. În descrierile sale de călătorie, Nicolae Iorga le compara cu turnul de la mănăstirea Dragomirna (vezi Nicolae Iorga, *Neamul românesc din Bucovina*, Bucureşti, Editura Institutului de Arte Grafice „Minerva”, 1905, p. 42).
[114] ANIC, fond MCIP, dosar 130(II)/1874, f. 60.
[115] *Ibidem*, f. 78.

cauzate de structura şi tipurile pietrelor erau mai vechi, fiind semnalate şi de Carol Cugler. Ştim că, la 28 martie 1856, inginerul montanist Mihalic de Hodocin fusese însărcinat să găsească în proximitatea Iaşului nişte locaţii de unde să se poată extrage piatră. Argumentul solicitării ţinea, îndeosebi, de costurile prea mari pretinse de aducerea materialului pentru pavarea uliţelor capitalei moldave de la Bistriţa şi Tarcău[116]. Mihalic de Hodocin întreprindea cea dintâi prospecţiune în vârful dealului Repedea şi în satele Slobozia, Voineşti, Codăeşti, Brădiceşti. A cercetat îndeosebi acele vârfuri de stânci întâlnite în marginile satelor. Analizarea mostrelor prelevate din aceste locaţii îl îndreptăţeau să creadă că piatra era bună nu doar pentru acoperirea uliţelor din Iaşi, dar şi pentru realizarea unei şosele trainice[117]. Mai mult, unele probe le compara cu cele scoase din carierele de la Cernăuţi[118]. Din păcate, se mai resimţea, nu doar în Iaşi, lipsa cioplitorilor în piatră. Pe lângă toate acestea, Iosif Bobulescu dorea, în plus, refacerea acareturilor şi a prăvăliilor din curtea şi proximitatea mănăstirii. Corespondenţa purtată între Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice şi primăria Iaşi probează că Lecomte se apuca de restaurarea interioară abia în a doua parte a anului 1883[119].

Un alt impediment a fost mutarea obiectelor de cult şi a moaştelor Sf. Parascheva. La 19 iulie 1883, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice scria mitropolitului Moldovei şi Sucevei, rugându-l să găsească un spaţiu adecvat pentru mutarea odoarelor şi sfintelor moaşte[120]. La 30 iulie 1883, îngrijitorul de la Trei Ierarhi propunea drept spaţiu de păstrare „sălile gotice din Vasile Lupu ce se reţin de Şcoala Normală sau casele foste egumeneşti”[121]. Răspunsul de la Bucureşti întârzia, astfel încât obiectele erau adunate în mijlocul bisericii, înconjurate de grămezi de moloz. Finalmente, salonul gotic devenea paraclis.

Un moment sensibil, tratat cu cea mai mare atenţie de către arhitect, l-a constituit dorinţa de a săpa la temelia edificiului „sub firidele de la nord şi sud a nartexului unde se pretinde a fi îngropaţi domnii”[122]. Pentru a evita orice discuţii, bănuieli sau acuzaţii, francezul îl ruga pe ministru, la 13 martie 1885, să delege o persoană care să asiste la săpături. Persoana aleasă de ministru era tocmai primarul Iaşului.

[116] DJANI, fond Ministerul Lucrărilor Publice din Moldova, dosar 1063/1856, f. 1.
[117] *Ibidem*, f. 8.
[118] *Ibidem*, f. 8v.
[119] ANIC, fond MCIP, dosar 315/1876, f. 32.
[120] ANIC, fond MCIP, dosar 130(II)/1874, f. 15.
[121] ANIC, fond MCIP, dosar 315/1876, f. 24v.
[122] ANIC, fond MCIP, dosar 130(II)/1874, f. 73.

În tot acest freamăt, pigmentat cu porniri vindicative din partea adversarilor lui Lecomte, dar și cu apariția periodică a unor surprize neplăcute, restaurarea Trei Ierarhilor a continuat. Amestecul de piatră cioplită și bolovani cu var gros nu suporta reparații. Totul trebuia reclădit. La 12 ianuarie 1887, Lecomte făcea un bilanț al cheltuielilor pe cei patru ani scurși. În pofida economiilor făcute, reieșea suma de 623.000 lei. În acel moment, exteriorul bisericii era finalizat, la fel și acoperișul. Se așteptau fonduri pentru executarea unor sculpturi, fixarea geamurilor, precum și pentru aurirea și vopsirea prevăzute în proiect. Noua provocare era acum interiorul, dorindu-se armonizarea picturii cu mobilierul. Finalizarea lucrării avea să transforme Trei Ierarhii într-un muzeu religios.

Și rezultatele de parcurs nu erau deloc rele. Ca dovadă, în 1890, cu prilejul primei expoziții de arhitectură organizate de statul italian la Torino, fotografia Trei Ierarhilor se alătura monumentelor reprezentative pe care autoritățile române doreau să le popularizeze[123]. Din Iași, celelalte propuneri, trecute în rezoluția primarului din 23 mai 1890, priveau Palatul Administrativ, statuile lui Ștefan cel Mare și Miron Costin. Trei zile mai târziu, la 26 mai 1890, în ședința Consiliului Comunal, se decidea scoaterea vederii cu Palatul Administrativ și completarea mapei cu biserica Bărboi, dar și cu panorame ale Iașului, surprinse de pe colinele Repedea și Galata.

În consecință, primarul Vasile Pogor propunea, în ședința Consiliului Comunal din 29 mai 1890, acordarea dreptului de a realiza instantanee ale monumentelor din Iași fotografului Felix Sviataniovschi. Convenția dintre cele două părți stipula ca artistului să i se plătească doar „micile cheltuieli ce le va face cu transportul pe la diferite locații"[124], restul fiind făcut voluntar și gratuit de Sviataniovschi.

Lucrările de la Trei Ierarhi nu au însemnat doar refacerea zidurilor. Proiectul de restaurare aducea în discuție și refacerea spațiilor limitrofe, care trebuiau să configureze o piață publică[125]. Impedimentul major în reconfigurarea zonei îl formau exproprierile și demolările caselor din spatele curții bisericii. Nu era vorba doar de degajarea terenului. Se gândea o reamplasare a străzilor în contextul elaborării noului plan al orașului. Iar banii nu erau singura problemă. Ministerul de Interne nu dorea să dea avizul, invocând lipsa unor documente, absența unui

[123] DJANI, fond Primăria Iași, dosar 312/1890, f. 2.
[124] *Ibidem*, f. 14.
[125] Vezi DJANI, fond Primăria Iași, dosar 283/1900.

memoriu justificativ și a unor date precise despre costul exproprierilor. Aceste impedimente au fost însă depășite, conferind Trei Ierarhilor statutul de vestigiu emblematic al fostei capitale moldave.

Sf. Nicolae Domnesc: opțiuni și controverse

În trecerea sa prin Iași, în august 1862, preotul Grigore Musceleanu afla biserica în condiții foarte bune, fiind convins că „soliditatea bisericii în chestiune este foarte durabilă, ea poate înfrunta cu vitejie încă atâtea cutremure”[126]. Erau vremurile în care închirierea dughenelor așezământului, nu puține la număr, aduceau venituri consistente. De pildă, în martie 1859 se organizau licitații pentru preluarea câtorva locații, contractele derulându-se pe unul sau trei ani[127]. Ca ansamblu, Sf. Nicolae Domnesc trecuse, începând din 1860, printr-o serie de intervenții, aplicate mai ales încăperilor din curtea bisericii[128]. Anunțul licitației cuvenitelor lucrări apărea în „Monitorul Oficial al Moldovei”. Potențialii antreprenori aflau că întreaga procedură de acordare a lucrărilor se derula pe parcursul a trei zile: 28-30 august. În primele două, cei interesați trebuiau să se informeze la Ministerul Lucrărilor Publice despre garanțiile și condițiile cerute de autorități, precum și despre devizul întregii intervenții. În ultima zi era planificată licitația în camera Consiliului Miniștrilor[129]. La începutul lunii decembrie 1860, ministrul Lucrărilor Publice era înștiințat că toate reparațiile prinse în deviz fuseseră terminate; cel puțin în aparență. Peste puțin timp, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice aproba, la 30 octombrie 1862, suma de 74 de lei pentru acoperirea unei gropi din curtea bisericii[130].

În 1865 erau înaintate cereri pentru efectuarea unor reparații uzuale la Sf. Nicolae Domnesc din Iași[131]. Ce recomanda biserica pentru fi trecută pe lista priorităților ministerului? Arhimandritul Isaia Theodorescu

---

[126] *Calendar pentru anul de la Christos 1863. Care conține monumente sfinte și inscripțiuni istorice ale celor mai vechi monastiri române, administrate de pământeni și de străini (egumeni greci) din România de peste Milcov (Moldavia)*, culese și așezate de preotul Grigore Musceleanu, Imprimeria Națională a lui Stephan Rassidescu, 1863, p. 144.

[127] „Monitorul Oficial al Moldovei”, nr. 38, 11 martie 1859, p. 1. La această dată se propunea închirierea pe trei ani a dughenelor 2, 4 și 13, iar pe un an a celor cu numerele 5 și 6.

[128] Vezi ANIC, fond MLP, dosar 101/1860.

[129] ***, *Ministerul Lucrărilor Publice*, în „Monitorul Oficial al Moldovei”, nr. 254, 19 august 1860, p. 918.

[130] ANIC, fond MCIP, dosar 354/1862, f. 7.

[131] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 67/1868.

arăta că „acest monument religios este cel mai vechi în Iași și strigă cu ființa sa că Sf. Ștefan cel Mare, domnul Moldovei, într-o vară ne-au mântuit pământul acesta de trei inamici: de turci, de tătari și de cazaci”[132].

Memoriile adresate primarului orașului, D. Gusti, precum și decidenților din minister arătau cum tencuiala bisericii se desprindea tot mai mult, pereții se măcinau în continuu, iar grinzile putreziseră aproape în întregime. Prin crăpăturile formate, ploaia se infiltra în biserică, deteriorând și interiorul. Una dintre pietrele pe care era încrustat anul 6984, amintind de ctitorirea lui Ștefan cel Mare, devenise un simplu orificiu „prin care se toarnă apa”[133].

Alte probleme ridicate de îngrijitorul bisericii erau noroiul care se aduna permanent în curte, îngreunând accesul la așezământ, precum și activitățile cotidiene, refacerea gardului curții și reîmprejmuirea cimitirului[134]. Nemulțumirea ierarhilor fusese generată de decizia autorității locale de a nu pava și curtea bisericii, deși strada mare și curtea Palatului Administrativ, aflate în imediata apropiere, cunoscuseră o binemeritată și utilă reînnoire. Necazuri făceau și chiriașii aciuați pe proprietatea bisericii, ale căror animale (porci și capre) afectau zona și așezământul religios. Lucrurile se mișcau însă extrem de greu.

Abia prin 1903 André Lecomte du Noüy reușea să obțină fonduri pentru exproprierea unor imobile și barăci din jurul bisericii[135]. Prețurile scăzute plătite persoanelor ce urmau să fie evacuate erau justificate de arhitect prin documentele puse la dispoziție de primăria Iași, prin care se arăta că terenul în cauză era în proprietatea statului. Locatarii erau urmașii unor preoți care slujiseră la Sf. Nicolae și care primiseră acceptul mitropoliei din Iași de a-și ridica încăperi în proximitatea lăcașului. Din nou regimul juridic al proprietății isca neînțelegeri.

Arhitectul nominalizat pentru întocmirea devizului și coordonarea lucrărilor era Carol Cugler, arhitectul mănăstiresc. Avea deja o experiență de câteva decenii bune, lucrând anterior ca și arhitect al orașelor Botoșani și Dorohoi[136]. La 7 martie 1868, Carol Cugler primea dispoziția refacerii „veșmântăriei acelei biserici”[137]. Două luni mai târziu, la 7 mai 1868, Carol Cugler era atenționat că nu depusese devizul pentru realizarea grilajului. Erau lucrări de suprafață, mai degrabă tehnice, caracteristice

---

[132] *Ibidem*, f. 21v.
[133] *Ibidem*, f. 18.
[134] *Ibidem*, f. 11.
[135] ANIC, fond MCIP, dosar 1792/1904, f. 4.
[136] ANIC, fond MLP, dosar 182/1861, f. 18-19.
[137] ANIC, fond MCIP, dosar 67/1868, f. 8.

activităţilor antreprenorilor, nefiind, nicidecum, un plan de restaurare veritabil. Responsabilităţile financiar-administrative şi asumarea intervenţiilor cuvenite erau pasate între minister şi primăria oraşului.

Tărăgănarea procedurilor a durat până la începutul lui 1869, când erau aprobate ultimele solicitări. Iar anvergura lucrărilor pentru refacerea tencuielii poate fi dedusă din bugetul preconizat de Carol Cugler, de doar 714 lei noi şi 5 bani, depus, într-un final, la 22 ianuarie 1869[138]. Întârzierea se datora şi numeroaselor angajamente asumate de Carol Cugler. În 1870, îl găsim suplinind pe titularul catedrei de arhitectură de la şcoala de Belle-Arte din Iaşi[139].

Pretenţiile oficialităţilor nu au trezit însă interes printre antreprenori. Astfel, prima licitaţie „pentru îngrădirea cimitirului, închiderea curţii bisericeşti şi repararea veşmântăriei"[140] eşua, neprezentându-se nici un antreprenor. Nici la 18 august şi nici la 15 septembrie, acelaşi an, 1869, nu era depusă vreo ofertă. Dar problema respectivă nu era doar la Iaşi. Centralizarea datelor la minister devoala aceleaşi neputinţe administrative şi pentru catedrala din Râmnicu Sărat, dar şi pentru biserica Maicii Domnului din Slatina[141]. Analiza ministerială conducea către o singură concluzie: amânarea licitaţiilor pentru începutul anului 1870. Decizia luată în cabinetele de la Bucureşti nu a fost bine primită la Iaşi, unde se deplângea în continuare starea critică a bisericii Sf. Nicolae Domnesc. Şi nu era ultima tergiversare.

Într-un memoriu din 18 august 1871 se menţionau cele trei altare ale aşezământului, particularitate care fixa un loc privilegiat monumentului în spaţiul românesc. Actul era important pentru că aducea în registrul argumentativ favorabil bisericii Sf. Nicolae Domnesc structura aparte a zidirii. Paradoxal, aceeaşi motivaţie o vom regăsi în pledoariile adversarilor lui Lecomte câteva decenii mai târziu. Într-un scenariu tensionat, lumea românească dar şi vizitatorii străini îşi spuneau păsul faţă de indolenţa autorităţilor. Încercând calmarea situaţiei, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice apela din nou la Carol Cugler, solicitându-i un alt deviz al reparaţiilor care se impuneau la Sf. Nicolae Domnesc[142].

La 22 februarie 1872, o altă licitaţie se derula la prefectura Iaşi. Nici de această dată nu se prezenta vreun antreprenor. Abia după închiderea licitaţiei apărea o ofertă, dar nu pentru întregul dosar. Evreii Goldenthal

[138] *Ibidem*, f. 39.
[139] ANIC, fond MCIP, dosar 566/1870, f. 2.
[140] ANIC, fond MCIP, dosar 67/1868, f. 50.
[141] *Ibidem*, f. 58.
[142] *Ibidem*, f. 63.

și Davidovici își asumau realizarea grilajului, arătându-se dispuși să facă și mici reduceri. La scurt timp, apărea o altă propunere, depusă de Grigore Botez, mai avantajoasă pentru bugetul public. Prefectul accepta soluția lui Botez, semnând contractul la 22 februarie 1872. Intervenția trebuia făcută după planul întocmit de Carol Cugler. Lucrările urmau să înceapă cel târziu la 1 martie și să nu se întindă pe mai mult de patru luni.

Pentru darea în antrepriză a refacerii „veșmântăriei", prefectura organiza o licitație, la 7 aprilie 1872, și o alta la 20 mai, dar fără succes. Lunile se scurgeau, fără ca cineva să contracteze repararea exteriorului bisericii. Este adevărat, operațiunea nu era una dintre cele mai simple. Explicația o dădea chiar superiorul bisericii, într-un memoriu către ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Arăta că veșmântăria „este așa fel stricată cum nu se poate repara; ea este desprinsă de trupul bisericii, crăpată foarte tare prin cinci locuri și cu bolta gata de a cădea din cauză că tunelul s-a lăsat și se lasă pe toată ziua din ce în ce mai tare"[143]. Soluția avansată de prelat nu putea fi decât reconstituirea „veșmântăriei" din temelie. Doar că atunci nimeni nu se arătase scandalizat de decizie, împărtășită chiar de către superiorul de la Sf. Nicolae Domnesc. Sesizarea ducea la refacerea devizului, cel însărcinat cu elaborarea lui fiind tot Carol Cugler.

Doar că nici la licitația din 16 septembrie nu s-a prezentat vreun antreprenor interesat să obțină contractul refacerii așezământului. În vizita făcută la Iași, în octombrie 1872, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice mergea la Sf. Nicolae Domnesc pentru a se convinge personal de gravitatea situației; fără nici un efect, mai bine de un an și jumătate nemișcându-se nimic în curtea bisericii.

La 5 mai 1874, superiorul bisericii întocmea un nou memoriu, atenționându-l pe ministru că vizita sa nu avusese consecințe. Tonul adresei era mai încins, blamându-se sintetic anii în care nu se făcuse mai nimic pentru salvarea zidirii purtătoare a „gloriei marelui Ștefan"[144]. Proiectul restaurării se bloca de fiecare dată la calcularea devizului, dar și la nominalizarea unui arhitect capabil să întocmească un plan detaliat. Alți ani, nu puțini, se risipeau cu așteptări fără speranță.

La 17 ianuarie 1878, același arhimandrit semnala măcinarea pietrelor din zidurile interioare[145], acest fenomen făcând imposibilă ținerea serviciului religios. Spre finalul aceluiași an, la 28 noiembrie 1878, arhimandritul revenea la minister, așezând Sf. Nicolae Domnesc într-un

---

[143] *Ibidem*, f. 114.
[144] *Ibidem*, f. 151.
[145] *Ibidem*, f. 293.

tablou dezolant: pardoseala era complet fărâmiţată, scările şi stranele putrezite, iar cercevelele ferestrelor „aproape nu mai există". Părea că nimic nu mai putea fi salvat.

Împărţite la diverşi antreprenori şi constructori, făcute fără o concepţie unitară, toate intervenţiile menţineau, în cel mai optimist scenariu, ideea salvării monumentului.

O retrospectivă a intenţiilor privind dacă nu restaurarea, atunci măcar repararea unor disfuncţionalităţi la Sf. Nicolae Domnesc, nu putem definitiva acum. Momentan, nu putem contabiliza decât o înşiruire de eşecuri. Prin urmare, nici în cazul de faţă Lecomte nu era solicitat pentru a termina un proiect arhitectural de succes. Şi de această dată, încredinţarea restaurării venea după epuizarea mai tuturor resurselor financiare şi umane autohtone. Iar faptul că restaurarea a durat două decenii, 1884-1904, arată cât de dificilă fusese misiunea francezului.

Lecomte îşi spune cuvântul

Istoria restaurării coordonate de Lecomte începea în 1884, odată cu votarea de către deputaţi a unui credit de 100.000 de lei[146]. După o primă cercetare, arhitectul era tentat să demoleze întreaga biserică şi să o reclădească. Un an mai târziu, în 1885, Lecomte propunea demantelarea corpului adăugat în secolul XVII şi restaurarea zidirii primare.

Pentru începerea lucrărilor de la Sf. Nicolae Domnesc, Lecomte admitea că avea nevoie de timp pentru o documentare temeinică asupra stilurilor arhitecturale din timpul lui Ştefan cel Mare. Ca şi în cazul altor edificii religioase, nici la Sf. Nicolae Domnesc nu se păstrase o arhivă. Într-un bilanţ propus în 1912, Alexandru Lapedatu găsea doar trei relaţii interne despre monument. Prima, în *Notiţele istorice* semnate de Melchisedec, a doua într-un articol publicat de N. Gabrielescu în „Convorbiri literare", iar ultima în broşura semnată chiar de el, cu ocazia sfinţirii bisericii[147]. Se recunoştea public, la început de veac XX, că „izvoarele noastre istorice indigene mărturisesc prea puţin, dacă nu chiar deloc"[148] asupra înfăţişării bisericii în timp. Istoricul afla informaţii utile doar din memoriile călătorilor şi misionarilor străini[149].

---

[146] N. Gabrielescu, *Memoriu pentru luminarea publicului în afacerea restaurărilor de monumente istorice*, p. 56.

[147] Alexandru Lapedatu, *Portretele ctitoriceşti de la Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", iulie-septembrie 1912, p. 130.

[148] Idem, *Câteva cuvinte asupra bisericilor Sfântul Nicolae Domnesc şi Trei Ierarhi din Iaşi*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", 1904, p. 12.

[149] *Ibidem*.

În raportul înaintat către ministrul Cultelor, André Lecomte arăta că nu toată clădirea data din perioada marelui domn, clopotniţa şi partea din faţă fiind adăugate ulterior. Din tot corpul clădirii, acestea se aflau în cea mai avansată stare de degradare, riscând să cadă în orice moment. Argumentele aduse în identificarea corpului ridicat pe vremea lui Ştefan cel Mare priveau forma planului, tipul zidăriei, decoraţia exterioară „cu teracote smălţuite şi frescuri, în felul numeroaselor exemple rămase din acea epocă, precum e la Dorohoi, Piatra, Suceava şi Voroneţ"[150]. La 29 martie 1885, în baza atribuirii contractelor de restaurare de la Argeş, Iaşi, Craiova şi Târgovişte, solicita ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice garantarea unui credit de 100.000 de lei pentru următorii doi ani[151], ce i-ar fi permis coordonarea lucrărilor fără nici un risc. În anii 1885-1886, lucrările erau oprite, fiind reluate abia în 1887, când se dărâma totul până la temelie.

Ca şi la Curtea de Argeş, proiectele arhitectului francez pentru Trei Ierarhi şi Sf. Nicolae Domnesc nu au fost bine primite de nici o parte din intelectualii vremii, dar nici de reprezentanţii Bisericii Ortodoxe. Cel dintâi semnal public îl dădea V.A. Urechia, într-o conferinţă ţinută la Ateneul din Bucureşti, în decembrie 1886[152]. Criticile erau reluate, o lună mai târziu, într-un articol din „Convorbiri literare". Acuzele profesorului universitar nu-l vizau exclusiv pe francez. Materialul devoala metehnele şi neglijenţele instituţionale, atacând totodată şi indolenţa ieşenilor: „Bunăoară, nu sunt multe săptămâni de când la Iaşi, în a doua capitală a României, în lipsa d-lui Lecomte, ilustrul arhitect şi fără ştirea guvernului central, fără să asiste nici un bărbat competent, cunoscător în epigrafia naţională, s-au desfiinţat mai multe morminte domneşti, din cuprinsul altarului grec şi acel slavon dărâmate până în temelie, s-au ridicat pietrele cu epitafuri, s-au spart ori s-au aruncat fără nici o rânduială, încât nu se va mai şti locul măcar unde au fost aşezate în trecut; mai mult, mormintele au fost scotocite [...], aflu că un inel cu marca ţării a fost încredinţat de îngrijitorul Sf. Nicolae, părintele Ursul, în păstrarea comisarului despărţirii a patra din Iaşi [...]. Trămisu-s-au la ministerul de culte? Încă nu ştiu.

Asemenea vandalism s-a petrecut şi acum puţini ani cu ocaziunea dărâmării bisericii Sfintei Vineri, tot din Iaşi. După reclamaţiunea mea

---

150 *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 175.

151 ANIC, fond MCIP, dosar 344/1875, f. 89v.

152 N. Gabrielescu, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi*, în „Convorbiri literare", nr. 11, 1 februarie 1887, p. 968.

cel puţin se ridicară de acolo câteva pietre sepulcrale de valoare istorică [...]. Unde sunt ele acum?

Nu ne îndoim că, cu multă grijă, au fost respectate mormintele din biserica Sf. Trei Ierarhi tot din Iaşi. Ştim numai că inelul-sigiliu al lui Ştefăniţă Vodă, fiul lui Vasile Lupu, fundatorul minunatei biserici, este pe degetul unui impiegat de la serviciul tehnic al primăriei"[153].

O precizare: poziţia lui V.A. Urechia trebuie privită cu reticenţă. Sursa de informare pare a fi fost uliţa atotştiutoare. Altminteri, greu de înţeles pornirea vehementă a unui om care lucrase în administraţie la cel mai înalt nivel şi cunoştea procedurile birocratice. Chiar şi documentele de arhivă îl contrazic. Prin ordinul nr. 5469 din 15 mai 1885, eliberat din centrala Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, Lecomte era mandatat, alături de Gr. G. Tocilescu, să deschidă mormintele[154]. Corespondenţa dintre prefectul de Iaşi şi ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, purtată pe parcursul lunilor august-septembrie 1886, rescria în amănunt povestea descoperirilor. În timpul săpăturilor pentru nivelarea terenului, fuseseră deschise „bolţile la vreo patru morminte"[155], aflate în interiorul bisericii, în faţa altarului, în care se oficiau slujbele în limba rusă. Într-unul din aceste morminte, s-a găsit un inel-sigiliu din argint, ruginit, cu litere slavone, din care lipsea o părticică, în partea inferioară. Fusese încredinţat iconomului Gavril Ursu. Un memoriu din 4 septembrie 1886, semnat de prefectul poliţiei Iaşi şi adresat prefectului de Iaşi, mai pomenea şi de alte piese, fără a preciza clar dacă au şi fost luate de către cei prezenţi. Ambiguitatea relatării poate explica de ce zvonistica şi amatorismul generau insinuări de felul celor proferate de V.A. Urechia.

Ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice îi cerea prefectului de Iaşi predarea tuturor obiectelor lui Gr. G. Tocilescu[156]. O investigaţie la nivel local, coordonată de prefectura poliţiei, arăta că tot ce se găsise fusese predat lui Nicolae Gabrielescu.

În rest, cei de faţă mai observaseră în mormintele respective costume de mătase putrezite şi mici fragmente dintr-o broderie de aur şi argint. Ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice era încredinţat că mormintele fuseseră închise la loc, dar că mai existau şi altele, nedeschise, „care după toate probabilităţile sunt de ale domnilor vechi ai Moldovei". Adresa

---

[153] V.A. Urechia, *Mormântul lui Miron Costin*, în „Convorbiri literare", nr. 10, 1 ianuarie 1887, p. 802-803.

[154] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 186.

[155] DJANI, fond Prefectura Iaşi, dosar 116/1886, f. 4.

[156] *Ibidem*, f. 12.

prefectului arăta, la acea vreme, că nu exista un plan exact atât al zidirii și nici al mormintelor. Așadar, multe necunoscute persistau încă. Iconomului Gavril Ursu i se cerea să nu mai permită săpături în acea parte a bisericii decât în caz de „neapărată trebuință" și să semnaleze imediat orice descoperiri de morminte. Ministrul îl invita, la 24 septembrie 1886, pe Lecomte „să ia măsurile cuvenite pentru explorarea sistematică a mormintelor".

Răspunsul echipei arhitectului francez era dat în numărul următor din „Convorbiri literare", sub semnătura lui N. Gabrielescu. Prin intermediul articolului, ajungeau în spațiul public informații transmise ministerului de Lecomte cu aproape un an în urmă; erau de fapt concluzii asumate de francez după voiajurile pe la mănăstirile ctitorite în vremea lui Ștefan cel Mare. Astfel, N. Gabrielescu pomenea de asemănările structurale întâlnite la lăcașurile ștefaniene, inducând impresia „că aceiași meșteri erau întrebuințați treptat cu zidirea de biserici". Stilul, forma planului, structura, ornamentația, picturile hieratice bizantine și metodele de lucru ale vechilor arhitecți fuseseră minuțios analizate de Lecomte. El reliefa, cu acest prilej, stadiul metodelor de restaurare în ultimul sfert de veac XIX: „În restaurări pe lângă partea artistică cercetările arheologice și epigrafice sunt de mare folos și arhitectul însărcinat cu conducerea lucrărilor face studiile și cercetările de orice natură privitoare la lucrările ce i se încredințează. Astfel se face în Italia, de asemenea și în Franța și în Germania, unde monumentele se restaurează cu toată îngrijirea ce cer aceste mărturii prețioase ale trecutului unei națiuni"[157]. Practic, intervenția în cauză se făcea respectând cele mai exigente condiții promovate la nivel european.

N. Gabrielescu respingea acuzația privind distrugerea mormintelor, arătând că la deschiderea locurilor de veci din nartex participase și Gr. G. Tocilescu, în calitate de trimis al Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, alături de alte nume respectabile din urbea ieșeană. O precizare se cuvenea: în nici unul dintre morminte nu fuseseră descoperite piese istorice valoroase.

Fără a formula la rându-i reproșuri[158], N. Gabrielescu se oprea asupra calității îndoielnice a intervențiilor anterioare, despre care contestatarii nu pomeneau nimic. Arăta că „astuparea crăpăturilor cu tencuială era un mod foarte lesnicios ce se adoptase la noi spre a se

[157] N. Gabrielescu, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, p. 976.

[158] Unele acuzații erau demontate ușor. Inelul despre care vorbea V.A. Urechia fusese expediat ministerului, iar de acolo trimis la Muzeul Național de Antichități.

achita de greaua sarcină a restaurărilor"[159]. Fără a fi malițios, colaboratorul lui Lecomte făcea referire la tăcerea lumii românești relativ la monumentele istorice. Miza principală nu era restaurarea în sine, ci persoana care și-o asuma.

Intervenția lui N. Gabrielescu se încheia cu reafirmarea încrederii sale în expertiza lui Lecomte: „Sunt unsprezece ani de când lucrez alături cu ilustrul meu profesor d. Lecomte du Noüy și de încrederea căruia mă bucur în direcția lucrărilor ce restaurăm. În lipsa sa, lucrările se studiază, se execută și cercetările arheologice se fac după sistemul său practicat în Franța și cu toată îngrijirea ce cer asemenea lucrări delicate". Și ce diferență de atitudine peste doar câțiva ani! Pe cale ierarhică specialistul francez înainta și un raport, la 13 decembrie 1886. Reconfirma negăsirea în morminte a unor obiecte interesante, ci doar fragmente de zidărie și tencuială.

Semnalul neîncrederii fusese însă dat. Iar adversarii cuplau intervențiile de la Trei Ierarhi și Sf. Nicolae Domnesc cu acelea de la Golia, pentru a devoala, cât mai credibil, amplitudinea dezastrului patronat de Lecomte. Mitropolitul Iosif al Moldovei, susținut de profesorul Nicolae Ionescu deschideau lista contestatarilor. La 17 august 1888, înaltul ierarh solicita ministrului oprirea dărâmării turnului clopotniței de la Trei Ierarhi, pretinzând că era „în starea cea mai bună de soliditate și durabilitate"[160]. Jucând cartea raționalității, mitropolitul arăta că, dacă pentru turnul de la Golia acceptase soluția destructurării, convins că nu mai exista o alternativă, cel de la Trei Ierarhi nu-i dădea niciun semn de îngrijorare. Ingenios, cupla destinul pecetluit al celor două construcții din urbea ieșeană cu acela al turnului Colțea, programat, de asemenea, pentru destructurare. Se întreba deci retoric: de unde această prigoană împotriva unor construcții emblematice? Combătea și teoria afectării vizibilității Trei Ierarhilor, invocând în plus și prioritizarea nevoilor comunității. Cei 100.000 de lei, alocați pentru distrugerea turnului vechi și ridicarea altuia nou, puteau fi adăugați, în opinia sa, la suma de 700.000 de lei repartizați pentru facerea unui „palat industrial" și din resursele cumulate să se clădească teatrul din Iași[161].

Intervenția nu făcea decât să amâne și mai mult refacerea ansamblului, intenție anunțată de Lecomte din 6 februarie 1887, când lucrările sale ajunseseră la clopotniță. Reacția contestatarilor venea la o zi după ce Consiliul Comunal, în ședința din 16 august 1888, decisese dărâmarea

---

[159] N. Gabrielescu, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, p. 973.

[160] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 204.

[161] DJANI, fond Primăria Iași, dosar 134/1882, f. 32.

turnului; şi existau argumente pentru decizia asumată. Evaluările pe teren demonstraseră că turnul nu avea o valoare istorică aşa cum pretindeau cei care se opuneau dărâmării lui. Din actele consultate, reieşea că nu era mai vechi de anul 1832. În plus, nu avea nici valoare artistică[162], iar în viitoarea proiecţie urbanistică turnul ar fi afectat imaginea restaurată a Trei Ierarhilor.

Iniţial, arhitectul spera că putea reface clopotniţa, cerând ministrului autorizaţia de a dărâma în cel mai scurt timp o parte dintre clădirile alipite de clopotniţă, inclusiv o sală de clasă a şcolii „Vasile Lupu"[163]. Corespondenţa purtată cu ministerul proba ambiţia francezului de a încerca să salveze o construcţie emblematică pentru capitala Moldovei. Căci turnul clopotniţei fusese de folos ieşenilor ca punct de observare şi de semnalare a incendiilor. Chiar şi primăria oraşului îşi schimba poziţia, anunţând, la rândul ei, ministerul că turnul era vital pentru urbe, arătându-şi disponibilitatea de a contribui financiar la refacerea lui[164].

La 27 noiembrie 1898, o adresă plecată din centrala Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice soma autorităţile locale să caute un local pentru elevii şcolii Vasiliene, deoarece clădirea urma să fie dezafectată, iar în locul ei să se ridice noua clopotniţă a Trei Ierarhilor[165]. Deşi cerută în regim de urgenţă, mutarea elevilor nu putea fi realizată la repezeală. Ministrul era anunţat că, în cel mai bun caz, un alt local putea fi gata în octombrie 1899. Şi nu era singurul impediment. În ianuarie 1899, ministrul revenea cu o altă adresă, solicitând primarului o listă cu persoanele ce deţineau proprietăţi în proximitatea Trei Ierarhilor; se dorea un cost estimativ al viitoarelor exproprieri[166]. Probleme serioase apăreau şi cu zidurile curţii de la Trei Ierarhi. Tot în 1899, un referat din 12 noiembrie, depus la mapa primarului, arăta cum o porţiune a zidului din spatele bisericii risca să se prăbuşească peste copii[167]. Se insista pe iniţierea procedurilor legale pentru dărâmarea lui, însă decizia nu aparţinea ieşenilor. Rezoluţia arhitectului-şef al oraşului, dată în 24 noiembrie 1899, prevedea înştiinţarea ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice şi obţinerea avizului necesar de la Bucureşti.

La 25 octombrie 1888, mitropolitul Iosif îşi exprima nemulţumirile faţă de decizia lui André Lecomte de a demola două dintre cele trei altare

[162] *Ibidem*.
[163] ANIC, fond MCIP, dosar 130(II)/1874, f. 151.
[164] *Ibidem*, f. 165r.-v.
[165] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 419/1898, f. 21.
[166] *Ibidem*, f. 24.
[167] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 512/1899, f. 1.

ale bisericii Sf. Nicolae[168]. N. Gabrielescu îl acuza și el, la scurt timp, într-o polemică înverșunată cu francezul – evidentă pentru toți cei din anturajul lor[169] – de faptul că luase decizia dărâmării vechiului lăcaș fără acordul ministerului[170]. Vidul legislativ își spunea din nou cuvântul. Condiționând executarea lucrărilor de obținerea avizelor de specialitate, legea nu stabilea și sancțiunile în caz de contravenție. Admițând că ele nu figuraseră în planul inițial, fiind adăugate prin anii 1677 de Antonie Ruset, informație confirmată de cronicarii moldoveni[171], mitropolitul insista asupra importanței clădirii de-a lungul timpului: era biserică a Curții Domnești, dar și singurul așezământ religios cu trei altare. La Sf. Nicolae Domnesc fuseseră unși domnii Moldovei. Mitropolitul se erija în purtătorul dorințelor mulțimii tăcute, arătând că tot ce se întâmplase în ultima vreme atingea „simțul moral cel mai delicat, simțul religios românesc strămoșesc". Măsurătorile arătau că, în vreme ce biserica originală avea doar 219,71 mp, corpurile ridicate ulterior, în veacul XVII, se întindeau pe 348,69 mp[172]; practic, dublu față de întinderea inițială.

Conflictul dintre André Lecomte și Nicolae Gabrielescu

În fața tuturor acestor acuzații, Lecomte expedia la minister rapoarte peste rapoarte. La 27 septembrie 1889, arhitectul depunea la cabinetul ministrului un amplu memoriu. Privea însărcinarea primită, la 1 august 1889, de către contabilul N. Catapol, din partea Direcțiunii Centrale a Monumentelor Istorice, pentru verificarea lucrărilor de la Trei Ierarhi și Sf. Nicolae Domnesc. N. Catapol mai era mandatat să preia toate angajamentele și atribuțiile lui N. Gabrielescu, pentru „a continua lucrările fără a paraliza mersul lor regulat până la noi dispoziții"[173]. Misiunea se încheia la 19 septembrie 1889. Era vorba de o mapă consistentă în care se găseau toate hârtiile procedurii respective: ordine de serviciu, rapoarte financiare, copii ale unor inventare, declarații, procese verbale, condică

---

168 *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 206.

169 *Alexandru Odobescu și corespondenții săi*, ediție de Filofteia Mihai și Rodica Bichis, București, Editura Minerva, 1984; scrisoarea lui M. Catapol către Alexandru Odobescu din 15/27 iunie 1891, p. 168.

170 N. Gabrielescu, *Memoriu pentru luminarea publicului în afacerea restaurărilor de monumente istorice*, p. 59.

171 Alexandru Lapedatu, *Câteva cuvinte asupra bisericilor Sfântul Nicolae Domnesc și Trei Ierarhi din Iași*, p. 16-18.

172 *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 235.

173 BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; scrisoarea lui N. Catapol către Lecomte din 22 septembrie 1889, f. nenum.

de comenzi. Şederea lui N. Catapol la Iaşi nu a fost una de curtoazie şi nici lipsită de tensiuni. Îl ţinuse la curent pe Lecomte prin scrisori.

Lecomte îl încredinţa pe ministru că studierea întregului dosar „va fi de ajuns pentru a demonstra în ce stare neplăcută se găsesc lucrările de la Iaşi, ciudata atitudine a fostului inspector N. Gabrielescu, reaua şi costisitoarea gestiune pentru care era de mare trebuinţă de a se pune capăt fără întârziere"[174]. Francezul admitea că observase de ceva timp că „Gabrielescu întrebuinţa cea mai mare neglijenţă în administraţia serviciului său, dar din nenorocire nu mai era posibil de a obţine probe indiscutabile". Constrâns de situaţie, apelase la N. Catapol pentru a verifica gestiunea ţinută până la acel moment de N. Gabrielescu. Şi constatările îi confirmau bănuielile. Admitea că relaţia dintre el şi N. Gabrielescu se deteriorase la începutul anului 1889, când ultimul plecase fără să anunţe într-un voiaj, pentru ca, la întoarcere, să ceară 20.000 de lei.

Acuzaţiile formulate în memoriul din 27 septembrie 1889 erau grave. N. Gabrielescu sustrăsese din arhivele şantierelor toate actele contabile, cu excepţia facturilor şi a unui carnet de comenzi făcut pentru Trei Ierarhi. Lecomte nu ezita să califice atitudinea fostului său colaborator drept ilegală, de vreme ce acesta, împreună cu o parte a lucrătorilor folosiseră în interes personal sume de bani, materiale şi scule din bugetul restaurării. Mai exact, comenzi particulare fuseseră făcute cu materiale prinse în devizele de la Trei Ierarhi. Astfel, cantităţi însemnate de piatră, nisip, ciment şi de lemnărie nu puteau fi justificate. N. Catapol se arăta scandalizat şi de cantităţile uriaşe de nisip spălat luate din magaziile de la Trei Ierarhi şi Sf. Nicolae Domnesc. Stupefiant, lemn de cea mai bună calitate era comercializat de lucrători drept lemn de foc!

Şi supoziţiile tindeau să confirme că asemenea atitudini nu erau de dată recentă. O listă de câteva angajamente asumate în nume personal de N. Gabrielescu era ataşată memoriului. Printre ele, colaborări la liceul Sf. Sava, la spitalul Sf. Spiridon, la statuia lui Miron Costin, la casa Roznovanu, la institutul Gregorian, ba chiar şi la Rădăuţi şi Roman[175]. Mai mult, comenzile nici nu era semnate de către N. Gabrielescu, aşa cum prevedea practica vremii. În scrisoarea din 22 septembrie 1889, N. Catapol avertiza asupra consecinţelor implicării lui N. Gabrielescu în tot felul de proiecte. Alături de abaterile ce intrau sub incidenţa legii, precum

[174] *Ibidem*; memoriu către ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice din 27 septembrie 1889, f. nenum.

[175] BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; memoriu către ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice din 27 septembrie 1889; *Notes relative aux travaux particuliers de Mr. N. Gabrielescu*, f. nenum.

sustragerea materialelor, existau întârzieri nepermise în finalizarea lucrărilor. Contabilul nu ezita să califice situația drept un plan bine pus la punct de către N. Gabrielescu.

Tăvălugul învinuirilor desființa credibilitatea lui N. Gabrielescu. Lucrările, care avansaseră inacceptabil de încet, puteau fi imputate acum unui om lipsit de scrupule, bănuit de abuz de încredere și pagube aduse bugetului de stat. De altfel, la 17 august 1889, N. Gabrielescu își încheia oficial misiunea la Sf. Nicolae Domnesc și Trei Ierarhi, predând prin procese verbale toate materialele din magaziile și curțile bisericilor lui N. Catapol. Contractul fostului colaborator al lui Lecomte se încheia cu jumătate de an înainte de termen. Dintr-o scrisoare a arhitectului francez către Titu Maiorescu aflăm că ultimul contract semnat de N. Gabrielescu acoperea perioada 3 aprilie 1888 – 3 aprilie 1890[176].

În fapt, contabilul trimis de Lecomte inventaria tot ce găsea pe șantiere, urmând ca, ulterior, o comisie să stabilească ce materiale se sustrăseseră de la Trei Ierarhi și Sf. Nicolae Domnesc pentru a fi folosite la alte construcții. Procedura era anevoioasă, în condițiile în care nu exista o arhivă îngrijită corespunzător, iar registrele, necesare „pentru a servi în orice moment de a se ști ce materiale au intrat în magazii și câte au ieșit", lipseau cu desăvârșire. Era cel dintâi semnal că ceva nu era în regulă, iar N. Catapol filtra totul prin dispozițiile legii contabilității. Din ceea ce mai putea găsi în toată acea neorânduială, Catapol trimitea la București patru inventare, patru condici, trei cartoane cuprinzând diferite concepte și corespondență, un sac sigilat, două cutii cu diferite antichități.

Scandalos îi apărea lui N. Catapol modul în care erau păstrate osemintele și obiectele cu valoare istorică descoperite în timpul săpăturilor de la cele două edificii. O parte dintre rămășițele pământești erau puse pe rafturi într-o cameră, altele fiind aruncate în saci, depozitați la întâmplare prin pivnițe. Cerea urgent o soluție pentru preluarea acestora.

Până la înființarea comisiei, verificarea listelor cu plățile angajaților de la Trei Ierarhi și Sf. Nicolae Domnesc probau cheltuieli nejustificate. Magazionerul de la Sf. Nicolae Domnesc, Costache Ionescu, primise pe aceleași zile de lucru bani și din bugetul de la Trei Ierarhi! Pus în fața acestei evidențe, magazionerul accepta să dea declarații, recunoscând neregulile la care fusese părtaș. O bună perioadă de timp Costache Ionescu acceptase să pună la dispoziția lui N. Gabrielescu materialele dorite, fără nici un act legal; mai mult, era trimis pe șantierele coordonate în interes personal de N. Gabrielescu pentru a verifica derularea anumitor lucrări.

[176] BAR, Manuscrise, fond Titu Maiorescu; scrisoarea lui Lecomte din 1 iunie 1888, f. nenum.

Colaborarea magazionerului cu trimisul lui Lecomte a stârnit furia lui N. Gabrielescu. Într-o scrisoare către francez, din 16 august 1889, N. Catapol relata cum N. Gabrielescu dăduse buzna în odaia ocupată de Costache Ionescu, insultându-l grav. Mirat de acest comportament, Costache Ionescu voia lămuriri. Răspunsul lui Gabrielescu venea imediat: „Cum de nu i-a fost rușine să denunțe cum că a luat diferit material din magazii și șantiere și l-a vândut? Ce voiește? Să-l bage în bucluc?”[177] Costache Ionescu nu se lăsa intimidat, replicându-i că distorsiona declarația sa. Mai precis, magazionerul nu declarase că luase bani, ci doar materiale, după cum a „avut nevoie și s-a întrebuințat aiurea”. Discuția se termina cu un reproș al lui N. Gabrielescu: „[…] nu-ți este rușine să-mi faci atâta rău mie, care ai mâncat pâine de la mine atâția ani!”

N. Catapol atrăgea atenția asupra noii strategii adoptată de N. Gabrielescu și anume victimizarea! Alarmase presa, apela la amici și cunoștințe pentru a-și construi imaginea celui sacrificat de minister la dorința arhitectului francez. N. Catapol credea într-o strategie ticluită de „aderenții” lui N. Gabrielescu, conștienți că „prin depărtarea generosului lor pierdeau imense beneficii”[178]. Încă din prima zi, Catapol se confruntase cu varii amenințări, scandaluri și greve ale lucrătorilor, totul fiind planificat cu acordul lui N. Gabrielescu. Și nu era decât începutul. Observând că aceste diversiuni nu aveau efect, N. Gabrielescu transforma totul într-un scandal public, implicând și fețe bisericești. La 4 august, N. Catapol se trezea în biroul din Iași, unde își desfășura activitatea cu un preot. Fără nici o „introducere”, „respectabila” față bisericească îl insulta grav pe Lecomte, persiflând controlul făcut pe șantiere. Scenariul mai cuprindea și plângerea la deputați și senatori, precum și „prevenirea” mitropolitului în legătură cu nedreptatea ce i se făcea lui N. Gabrielescu. Atmosfera se încingea, N. Catapol amintind că monologul era pigmentat cu „injuriile cele mai triviale ce pentru prima oară le aud ieșind din gura unui preot!”[179]

Cercetările lui N. Catapol descopereau și alte nereguli, cum ar fi favoritismele față de unii angajați. Pe Dimitrie Rizu, tăietor de lemne, plătit cu 210 lei lunar, îl punea la treabă rareori, ca și pe unul dintre magazioneri, Axinte. Ultimul juca rol și de însoțitor pentru amicii lui

[177] BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; scrisoarea lui N. Catapol către Lecomte din 16 august 1889, f. nenum.
[178] *Ibidem*; scrisoarea lui N. Catapol către Lecomte din 22 septembrie 1889, f. nenum.
[179] *Ibidem*.

N. Gabrielescu. Îl întâlnim drept ghid pus la dispoziția lui I.L. Caragiale, literatul nefiind prea mulțumit de companionul repartizat[180].

Din instrumentele de lucru trecute în inventare, N. Catapol găsea în magazii un număr infim. Temător, Costache Ionescu recunoștea că respectivele scule erau folosite pe șantierele de la Sf. Sava, la Golia, oriunde N. Gabrielescu contractase lucrări în interes personal.

Cantitatea materialelor folosite nu coincidea cu necesarul de aprovizionare trecut în deviz. La Trei Ierarhi, de pildă, fusese adus nisip de la Sf. Nicolae Domnesc, fără a fi trecut în registrele cuvenite. Neconcordanțe majore apăreau și în cazul lemnăriei, vechi și noi, despre care nimeni nu putea aduce lămuriri. Și prejudiciul era de câteva mii de lei. Într-o notă din 30 octombrie 1889, pusă la dispoziția ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, se menționa că toate aceste materiale de construcție fuseseră întrebuințate în „lucrări diferite particulare [...] pe șantiere străine".

În paralel era obținută o declarație scrisă a lui Dimitrie Al. Zanne, semnată în prezența inspectorului lucrării de la biserica Sf. Dumitru din Craiova, datată 14 noiembrie 1889, care semnala nereguli identice, precum și o relație tensionantă cu N. Gabrielescu. Așa se încheia colaborarea dintre Lecomte și N. Gabrielescu, reamintit drept „un fonctionnaire indélicat".

Turnul Goliei, povestea unui abandon

Într-o interpelare din 14 februarie 1889, Nicolae Ionescu se pronunța împotriva creditului de 9.000 de lei necesar dărâmării turnului Golia, cerând totodată reconstituirea cât mai fidelă a Trei Ierarhilor și a bisericii Sf. Nicolae. Titu Maiorescu răspundea, tranșant, arătând că cererea pentru punerea la pământ a turnului de la Golia nu venise din partea arhitectului francez. Nu primarul în funcție, Vasile Pogor, ci antecesorii săi trimiseseră mai multe adrese la minister, prin care solicitau „să se dărâme acel turn pentru motiv că amenința să cadă și pune în pericol viața trecătorilor, casele vecinilor etc."[181]. Un scurt istoric, fie el și de dată recentă, vorbea despre aceleași greutăți administrative, despre costuri exagerate, precum și despre lipsa expertizelor de specialitate.

---

[180] BAR, Manuscrise; scrisoarea lui N. Gabrielescu către I.L. Caragiale din 30 noiembrie 1886, f. nenum.

[181] Titu Maiorescu, *Opere*, IV, *Discursuri parlamentare (1900-1913)*, ediție îngrijită, prefață, note și bibliografie de D. Vatamaniuc, introducere de Eugen Simion, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Editura Univers Enciclopedic, 2006, p. 165.

Într-un raport din 17 martie 1883, arhitectul orașului Iași, Neculai Bădărău, înainta primarului un raport despre starea avansată de degradare a turnului de la Golia[182]. Neculai Bădărău amintea și de alte memorii despre același subiect, arătând cum părți din zidărie și cornișe se desprindeau, că lemnăria de pe acoperiș putrezise, iar bucățile din turn cădeau peste construcțiile din vecinătate. Rezoluția primarului nu clarifica problema, trimițând raportul mai departe la ministerele de Război și Culte, pentru a fi evaluată oportunitatea unei eventuale restaurări. Raționamentul trimiterii memoriului la Ministerul de Război ținea de prezența permanentă în turnul Goliei a unei gărzi care supraveghea bunul mers al lucrurilor în oraș. Răspunsul primit de primărie, la 31 martie 1883, nu era îmbucurător. Ministrul de Război nu consimțea să participe la bugetul refacerii construcției. Sugera autorităților din primărie să pună la dispoziția garnizoanei din Iași un alt post, începând cu data de 1 aprilie[183], pentru a nu fi periclitată viața soldaților. În argumentarea poziției sale, ministrul de Război invoca legea pompierilor și a comandamentelor, care stabilea primăriilor obligația de a întreține în stare de funcționare asemenea obiective.

Și nu doar primăria pleda pentru urgentarea intervenției. La 11 aprilie 1883, prefectul poliției îi cerea imperativ prefectului de Iași ridicarea unui alt turn de observație, cel de la Golia putându-se prăbuși oricând[184]. La 8 mai 1883, primăria înștiința prefectura de formarea unei comisii autorizate să evalueze starea turnului de la Golia.

Un monument cu reale valențe istorice, apreciat în acele vremuri mai mult pentru utilități edilitare, folosit de diverse structuri ale statului, era astfel abandonat. În cazul acestui lăcaș, regimul juridic incert și „pasarea" responsabilităților între diverși decidenți tergiversau luarea unei hotărâri.

Până și superiorul de la Golia intervenea în dese rânduri la primar, încă din 1882, speriat de riscul iminent al prăbușirii. Făcea și o cronologie a dezastrului: la 22 februarie 1882 se desprinseseră pietre mari și cărămizi din brâul de sus al turnului; la 29 aprilie, același an, se prăbușea un cerdac de lemn; în noaptea de 7 spre 8 martie „o mulțime de pietre mari și cărămizi" cădeau, provocând un zgomot ce alarma ulițele din jur. Finalmente, Neculai Bădărău întocmea în 1883 un deviz detaliat al refacerii turnului, ajungând la un cost total al intervenției de

[182] DJANI, fond Primăria Iași, dosar 160/1883, f. 1.
[183] *Ibidem*, f. 5.
[184] DJANI, fond Prefectura Iași, dosar 98/1883, f. 1.

87.468,61 lei[185]. Iar reacţia Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice părea mai degrabă o promisiune de susţinere a proiectului. Primarul Iaşului era încredinţat de Alexandru Orăscu că „vom chibzui împreună ceea ce ar fi de făcut pentru a lui construcţiune"[186]. Însă doar au chibzuit.

La 11 ianuarie 1886, Leon C. Negruzzi, primarul Iaşului, era înştiinţat de către prefectul poliţiei de căderea altor pietre mari din turn şi de posibila producere a unei catastrofe. În atari condiţii, schimbul de adrese dintre primărie şi cele două ministere trădează o anume tensionare a atmosferei. Practic, autorităţile locale somau capitala să ia o decizie, preferabil de refacere a turnului, altfel neexistând decât soluţia distrugerii acestuia. Ministerul de Război îşi reafirma neimplicarea, invocând respectarea legii. În adresa din 5 martie 1886, directorul Serviciului *Arme Speciale. Material şi Construcţii* arăta că, din punct de vedere juridic, turnul era în proprietatea mănăstirii Golia, armata folosindu-l doar ca punct de observaţie. Neavând încotro, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice îl delega pe Nicolae Gabrielescu cu inspectarea turnului.

La începutul anului 1887, arhitectul evalua starea construcţiei, pe „care a găsit-o aşa de gravă, încât a încetat chiar cu desfacerea tencuielii turnului, necesară pentru a se putea constata mai bine defectuozitatea zidăriei"[187]. Părerea lui Nicolae Gabrielescu era fără echivoc: turnul nu mai putea fi reparat şi trebuia urgent dărâmat pentru a fi evitată o catastrofă. În plus, erau făcute şi calculele punerii la pământ a zidirii: 23.434 lei, din care 11.144 lei puteau fi recuperaţi din vânzarea materialului rezultat. Fatalmente, evaluările privind refacerea şi demolarea construcţiei s-au constituit în argumente decisive pentru soarta turnului. Trebuia pus la pământ.

Tot în răspunsul său, Titu Maiorescu amintea că, la 29 februarie 1888, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice fusese solicitat de primarul Iaşului, N. Gane, să se implice în dărâmarea turnului Goliei, a cărui structură de rezistenţă era serios afectată. O eventuală prăbuşire necontrolată şi din ce în ce mai probabilă, primejduia nu doar acareturile din vecinătate, ci şi alimentarea cu apă a oraşului[188]. Răspunsul venit de la minister, la 11 mai 1888, cerea autorităţilor din Iaşi să aproximeze costurile unei lucrări în regie, dar şi cât s-ar fi putut obţine din vânzarea materialului rămas după demolare. La 13 mai, prefectul era înştiinţat să organizeze, în cel mult cinci zile, o licitaţie pentru destructurarea

[185] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 160/1883, f. 37v.
[186] *Ibidem*, f. 38.
[187] *Ibidem*, f. 52.
[188] ANIC, fond MCIP, dosar 162/1888, f. 1.

turnului. La prima licitație, ținută la 20 mai 1888, nu s-a prezentat nici un antreprenor, o alta fiind anunțată peste o săptămână, la 27 mai. Au fost mai multe oferte: cea depusă de Leib Fisch fixa un preț de 30.000 de franci, în trei rate, dar și folosirea materialului rezultat în urma dărâmării. Rezoluția ministrului respingea însă pretențiile lui Leib Fisch, arătând că, în alte localități, antreprenorii se mulțumeau doar cu materialele provenite din dărâmături. Și nu era singurul considerent.

În dosarul chestiunii exista un deviz al dărâmării întocmit de N. Gabrielescu, încă din 1886. Prețul maxim agreat de arhitect era de 12.300 lei, stârnind nemulțumirea celor interesați să se ocupe de problemă. Un alt deviz era făcut de inginerul șef al județului Iași, Cazaban. Membrii comisiei – formată la prefectură – fixau un cost total de 25.835 lei; din care, credeau ei, 6.000 urmau a fi recuperați din vânzarea rămășițelor. O nouă licitație era organizată; se înscriau opt candidați, unul dintre ei prezentând două oferte. Erau evaluate atât reducerile din prețul de pornire al licitației, încadrate între 3 și 21,5%, dar și suma pe care cei înscriși voiau să o dea pentru cumpărarea materialului reminescent[189].

Ofertele inițiale făcute de ingineri și antreprenori erau îmbunătățite ulterior, după finalizarea licitației. Prefectul era anunțat, prin telegrame, că unii mai lăsau din preț, iar alții, dimpotrivă, că doreau mai mult pentru achiziția resturilor. Indecizia birocratică era generată și de lipsa aprobării venite de la minister pentru încredințarea lucrării. Filip Xenopol câștiga procedura administrativă de acordare a demolării la 27 iunie 1888. Dar lucrurile nu se terminau aici. Până în toamnă schimbările surveneau în ritm alert. Finalmente, lucrarea era preluată de N. Gabrielescu. Acesta îl anunța pe primarul Iașului, la 24 octombrie 1888, că intenționa să înceapă în cel mai scurt timp demolarea, pregătirile preliminare fiind definitivate[190]. Cerea primăriei să-i permită blocarea accesului cetățenilor prin poarta turnului, obligându-se să amenajeze alta, prin zidul dinspre răsărit, care ar fi dat într-o curte administrată de primărie. Blocarea porții turnului atrăgea nemulțumirile unor locuitori, speriați de gândul unui posibil incendiu ori de căderea altor pietre. Lor li se alătura și egumenul Goliei, Ieremia Gălățeanu, care arăta că, prin închiderea căii de acces, activitatea mănăstirii era serios perturbată.

Din rațiuni economice, autoritățile hotărau ca tot ceea ce rămânea în urma dărâmării turnului să fie folosit la ridicarea școlii normale

---

[189] *Ibidem*, f. 16.

[190] DJANI, fond Primăria Iași, dosar 160/1883, f. 71.

„Vasile Lupu”[191]. Amânarea, prelungită nepermis de mult, se datora mai ales prețurilor exagerate cerute de antreprenori. Ministrul se arăta intrigat de ceea ce îi spusese prefectul de Iași, amicul Negruzzi, despre rezultatul unei licitații, „puțin sub 28.000 lei și încă și condiția ca antreprenorul să ia și materialul vechi”[192]. Precizările erau binevenite. Titu Maiorescu încerca să extragă monumentele istorice din interminabilele conflicte și mize politice care influențau viața culturală. Era sceptic în ceea ce privea nominalizarea unor specialiști autohtoni, din cauză că, pentru aceștia, erau greu să-și impună opinia în sfera publică.

Schimbul de adrese între instituții nu amintea nici un cuvânt de valoarea istorică a turnului Goliei. Rațiuni ce țineau de protejarea zonei și de regândirea spațiului public anihilaseră orice problematică patrimonială și estetică. Singura condiție pusă antreprenorului era ca „orice obiect de valoare sau istorice s-ar găsi în dărâmături sau în temelii sunt și rămân de drept ale statului, fiind dator antreprenorul a le scoate cu cea mai mare grijă și a anunța imediat despre aceasta pe ministrul respectiv”[193].

După dezafectarea câtorva clădiri din proximitatea turnului, la mijlocul anului 1889 era din nou analizată oportunitatea restaurării turnului, variantă aprobată în cele din urmă. Lucrarea era pusă sub patronajul Direcției Centrale a Monumentelor Istorice; N. Gabrielescu rămânea coordonator al lucrărilor, dar pretindea degajarea tuturor încăperilor din jurul turnului[194]. În scurt timp însă elanul dispărea, turnul fiind temporar uitat.

Abia în 1895 inginerul orașului Iași readucea în discuție soarta zidirii. Primarul trimitea la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice un alt memoriu, cerând imperativ ca să se decidă fie restaurarea, fie demolarea. La 28 august 1897, ministerul decidea organizarea unei licitații pentru cea de-a doua variantă. La 26 septembrie, același an, era programată la primăria Iași licitația pentru dărâmarea, vânzarea materialului rezultat în urma distrugerii zidirii, precum și nivelarea terenului. Teohari Antonescu era însărcinat să supravegheze lucrările, pentru a putea alege „obiectele de valoare, sculpturile, inscripțiunile și documentele ce s-ar găsi în cursul dărâmării”[195]. Câștigătorul era I. Rameder, care oferea un preț de 825 de lei. Se obliga „să scoată cu multă îngrijire orice fie în piatră, fie în lemn ce s-ar găsi în cursul dărâmării, precum și inscripțiuni, obiecte sau

[191] ANIC, fond MCIP, dosar 162/1888, f. 68.
[192] Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 168.
[193] ANIC, fond MCIP, dosar 162/1888, f. 27v.
[194] DJANI, fond Primăria Iași, dosar 160/1883, f. 81, 83.
[195] *Ibidem*, f. 130.

documente de valoare artistice sau istorice şi le va transporta cu a sa cheltuială la universitate”[196].

Povestea lua sfârşit în 1900[197], când noul turn se impunea în peisajul urbanistic ieşean.

Sf. Nicolae Domnesc pe agenda „Comisiei onorifice a monumentelor”

Un val de nemulţumiri se contura împotriva arhitectului francez. Printre cei care i-au adus reproşuri a fost şi A.D. Xenopol, atitudine care l-a supărat pe D.A. Sturdza, unul dintre cei mai statornici susţinători ai lui Lecomte du Noüy[198]. Istoricul făcuse prezentări generoase broşurilor semnate de N. Gabrielescu şi G. Sterian în „Arhiva societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi”[199]. Dar A.D. Xenopol nu accepta integral opiniile celor doi. Dimpotrivă, în cazul lui G. Sterian se distanţa fără dubiu de perspectivele acestuia. Ironia sorţii îl aducea pe D.A. Sturdza în tabăra adversă faţă de G. Sterian. Cu doar câţiva ani înainte, D.A. Sturdza, în calitate de ministru, îl recomanda lui Lecomte du Noüy[200]. Şi nu în zadar. G. Sterian era primit drept colaborator de cel care nu peste mult timp îl discredita. Dar nu era doar A.D. Xenopol şi nu era o critică dezinteresată. Se căuta susţinere în diverse medii culturale şi sfere de influenţă. N. Gabrielescu ducea şi el o corespondenţă consistentă cu I.L. Caragiale[201], gratulându-se drept buni prieteni. Răsfiră din rândurile epistolelor o amiciţie nu doar personală, ci şi culturală. N. Gabrielescu vorbea de peregrinările literatului pe la mai toate şantierele unde lucra tânărul arhitect, fie la Iaşi, fie la Curtea de Argeş[202].

În acest context, o petiţie din 20 aprilie 1890, înaintată prim-ministrului, cerea înfiinţarea unei comisii formată din arhitecţi şi arheologi, în vederea salvării a ceea ce mai rămăsese din patrimoniul istoric naţional. Lista semnatarilor era consistentă. Theodor Aman, Scarlat (Carol) Benisch, Ştefan Ciocârlan, N. Gabrielescu, I. Mincu, G. Mandrea, Alexandru

[196] *Ibidem*, f. 137.

[197] Sever Zotta, *Mănăstirea Golia. Schiţă istorică*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice”, iulie-septembrie 1924, p. 126.

[198] *Scrisori către Ioan Bianu*, vol. V, ediţie de Marieta Croicu şi Petru Croicu, Bucureşti, Editura Minerva, 1980; scrisoarea lui D.A. Sturdza din 7 octombrie 1890, p. 28.

[199] Vezi numerele din septembrie-octombrie 1889 şi ianuarie-februarie 1890.

[200] BAR, Manuscrise; scrisoarea lui G. Sterian către D.A. Sturdza din 19 martie 1887, f. nenum.

[201] Vezi BAR, Manuscrise, corespondenţa dintre N. Gabrielescu şi I.L. Caragiale.

[202] BAR, Manuscrise; scrisoarea lui N. Gabrielescu din 9 aprilie 1883, f. nenum.

Orăscu, G.I. Pompilian, Alexandru Săvulescu, G. Sterian, Carol Storck, C. Stăncescu, G.M. Tattarescu erau doar câţiva din cei care denunţau vehement răzăluirea istoriei. Fără a fi nominalizat, arhitectul francez constituia subiectul nemulţumirii generale. Una dintre învinuiri privea absenţa, pe o perioadă îndelungată din ţară, când lăsa coordonarea lucrărilor în sarcina colaboratorilor[203]. În petiţie se arăta cum bisericile Sf. Nicolae din Iaşi şi Sf. Dumitru din Craiova fuseseră rase din temelii, cum din mitropolia de la Târgovişte nu mai rămăsese decât o mică parte din ziduri, iar picturile originale din bisericile de la Curtea de Argeş şi de la Trei Ierarhi fuseseră distruse sau acoperite în timpul restaurărilor. Principalul cap de acuzare era concepţia fantezistă de restaurare. Intervenţiile trebuiau făcute doar prin prisma realităţii concrete a ruinelor, impunându-se ca restauratorii să le cunoască istoria, stilurile şi influenţele care le-au marcat identitatea, să respecte instanţa istorică. Lucrările nu mai aveau nici o legitimitate de vreme ce încălcaseră unul dintre principiile de bază, cel al ireversibilităţii timpului şi al imposibilităţii de a anula istoricitatea unui vestigiu[204]. Gusturile prezentului păreau a fi fost mult mai importante decât specificităţile vremurilor de odinioară. În urma restaurărilor, patina timpului şi uzura naturală ale monumentelor dispăruseră. Aspectul îngrijit nu putea înlocui însă farmecul pietrei roase de vreme.

Ceea ce se întâmplase la Sf. Nicolae Domnesc trebuia justificat mult mai convingător. Acuzatorii îl denunţau pentru ceea ce istoriografia a definit drept *vandalism estetic*[205] şi *vandalism restaurator*[206]. Lecomte însă, într-un raport din 23 ianuarie 1889, pomenea de criticile nefondate apărute în urma demolării. În fond, cu ce greşise francezul? Acele adăugiri ce fuseseră dărâmate de el erau, de fapt, parte a unor experienţe comunitare, vorbeau de o secvenţă temporală anume. În logica contestatarilor, păstrarea unor adaosuri arhitecturale survenite pe parcurs trebuia să constituie regula, iar înlăturarea, excepţia. Judecata înclina şi către un singur verdict, falsificarea monumentelor. Nici unul dintre semnatari nu era dispus să-i acorde francezului prezumţia de nevinovăţie, căutând a face distincţia între *fals* şi *judecata falsului*, pentru a înţelege

---

[203] N. Gabrielescu, *Memoriu pentru luminarea publicului*, p. 30.

[204] Cesare Brandi, *Teoria restaurării*, traducere de Ruxandra Balaci, prefaţă şi glosar de Dan Mohanu, Bucureşti, Editura Meridiane 1996, p. 59.

[205] Louis Réau, *Histoire du vandalisme. Les monuments détruits de l'art français*, Paris, Éditions Robert Laffont, 1994, p. 24. Purismul architectonic şi arheologic al lui Viollet-le-Duc rămâne un exemplu de referinţă pentru unii istorici.

[206] *Ibidem*, p. 676.

care au fost intențiile și argumentele sale. Dar nu reușeau o delimitare clară între *falsul artistic* și *cel istoric*. De asemenea, nu menționau nicăieri dacă recunoșteau monumentelor restaurate vreo valoare în sine. În cazul bisericii Sf. Nicolae din Iași, noua clădire ridicată din temelii putea fi mai degrabă admirată pentru noile tehnici de realizare și nicidecum pentru credibilitatea reconstituirii.

Metodologic, lui Lecomte du Noüy i se reproșa că ar fi ținut cont prea mult de latura estetică a monumentului în detrimentul celei istorice; că nu ar fi reușit restabilirea unității primordiale a edificiilor, producând pe parcursul lucrărilor atât falsuri artistice, cât și istorice, adică ștergând urmele trecerii monumentelor prin vreme; greșeli nefaste și distructive, imposibil de acceptat.

O altă nemulțumire avea în vedere întârzierea lucrărilor și plata unor cheltuieli cu mult peste bugetele și înțelegerile inițiale. Criticile priveau apoi oportunitatea și calitatea tehnicilor de refacere a monumentelor și a adaosurilor apărute în timp.

Virulența contestării survenea pe un fond deja tensionat, a cărui geneză Lecomte o plasa în toamna lui 1889, odată cu concedierea lui N. Gabrielescu. De la începutul anului 1890, în presă apăruseră articole, fie nesemnate, fie cu pseudonim, despre neregulile făcute de arhitectul francez. La 28 ianuarie 1890, era publicat în „Lupta" un material jignitor la adresa francezului intitulat *Un colț din strălucitele afaceri ale d-lui Lecomte*. Arhitectul se arăta mâhnit de maniera elaborării textului, fără a se consulta documentele șantierelor pe care lucra, fiind evidentă intenția decredibilizării sale. Aserțiune dovedită prin reluarea cazului Lecomte în numărul din 31 ianuarie 1890 al aceluiași ziar. Și lucrurile nu se opreau aici. Un alt articol era inserat în cuprinsul „Luptei", la 21 aprilie 1890. În fața acestor atacuri și aluzii privind competența și onorabilitatea sa, Lecomte stăruia pe lângă ministru să intervină. Îl bănuia pe N. Gabrielescu că se afla în spatele campaniei jurnalistice, reamintind că nu predase o bună parte din arhiva șantierelor. Cu ajutorul acelor documente, arhitectul francez putea demonta acuzațiile. Din păcate, „Lupta" nu era singurul ziar orientat împotriva lui Lecomte.

În „L'independance roumaine" din 11/23 martie 1890 apărea o șarjă acidă împotriva lui Lecomte și a filozofiei sale în domeniul restaurărilor. Arhitectul nu riposta, preferând să se justifice doar în fața ministrului și nu în sfera publică. Iar intervenția sa, structurată în 11 puncte, aducea clarificări inedite[207].

[207] BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; memoriul semnat de arhitectul francez din 16/28 martie 1890, f. nenum.

În 1890, în „Analele arhitecturii și ale artelor cu care se leagă", Ștefan Ciocârlan semnala articolul *Clădirile vechi*; el cerea ca „atunci când se vor întreprinde restaurări, ele să nu se abată întru nimic de ceea ce era originalul, să li se arate respect"[208]. Fără a-l numi direct pe francez, Ciocârlan pleda ca monumentele neatinse de remanieri să nu mai fie încredințate constructorilor „fără dor, fără iubire"[209], străini de istoria și tradiția țării. Îi numea „speculatori", subliniind și slăbiciunile autorităților în controlarea fenomenului. Practica de teren arătase că unele părți din structura unor construcții, pe care se aflau inscripții, fuseseră schimbate, îngreunând cercetarea istoricilor, dar și a arhitecților, în tentativa lor de a fixa o cronologie a edificiului. Iar jurnalele care ar fi trebuit ținute pe durata restaurărilor nu pomeneau mai nimic despre atari transformări și nici despre acele inscripții.

Discuțiile încrâncenate despre Sf. Nicolae Domnesc au ajuns, la data de 12 mai 1890, pe agenda Comisiei Onorifice a Monumentelor, înființată, la 14 aprilie 1890, prin decizia ministrului Theodor Rosetti, în conformitate cu prevederile regulamentului din 1874. Era singurul act legal care îi permitea ministrului alcătuirea unui asemenea for. Proiectul de lege pentru restaurarea monumentelor nu trecuse încă prin dezbaterile Senatului și Camerei[210]. Mandatele de membri fuseseră atribuite Mitropolitului Primat, lui M. Kogălniceanu, D.A. Sturdza, Titu Maiorescu, V.A. Urechia, Gr. G. Tocilescu, G. Lahovary și M. Suțu, secretarul comisiei fiind I. Bianu[211]. Deși principalii contestatari ai lui Lecomte du Noüy erau Nicolae Ionescu și Constantin Esarcu, cei din urmă nu se regăseau în componența comisiei. Lecomte știa însă de opiniile lui Esarcu exprimate chiar în Senat[212].

La 27 aprilie se ținea prima ședință. Theodor Rosetti deschidea întâlnirea prezentând succint stadiul intervențiilor de pe toate șantierele coordonate de Lecomte. Fiind o ședință organizatorică, se cereau lămuriri suplimentare despre regulamentul de funcționare a comisiei. Ezitările celor îndreptățiți să ofere răspunsuri au profilat ideea unei reîntâlniri pe 9 mai. Bunăvoința și dorința de a detensiona situația se loveau de lipsa

---

[208] Ștefan Ciocârlan, *Clădirile vechi*, în *Gândirea estetică în arhitectura românească. A doua jumătate a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX*, p. 24.
[209] *Ibidem*, p. 25.
[210] Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 313.
[211] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 224.
[212] BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; nota semnată de arhitectul francez către ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Titu Maiorescu, din 14/26 ianuarie 1891, f. nenum.

cadrului juridic. Prin urmare, la cea de a doua ședință participau doar cinci membri. D.A. Sturdza lua cuvântul, vorbind de curentul contestatar propulsat de noua generație de arhitecți. Tot el propunea și chemarea unui arhitect competent din străinătate, al cărui prestigiu profesional să inhibe orice critică autohtonă. Ideea nu reprezenta o noutate. Cu ani buni în urmă, o procedură asemănătoare se derula în cazul șantierului de la mănăstirea Arnota. Lucrările efectuate de Johann Schlatter și de partenerul acestuia, Scarlat (Carol) Benisch, erau verificate de arhitectul austriac Anton Hefft[213].

Subiectul principal al confruntării din 27 aprilie îl constituia însă intervenția de la Trei Ierarhi. Mihail Kogălniceanu stăruia pentru refacerea clopotniței, însă D.A. Sturdza împărtășea o cu totul altă opinie: arătând că structura de rezistență nu permitea tragerea clopotului cel mare, ci doar ciocănit, înclina spre demolarea acesteia. Pledoaria lui Mihail Kogălniceanu, fiind mai convingătoare, comisia propunea restaurarea turnului în stilul bisericii, înțelegând că niciodată nu va putea fi tras clopotul. În compensație, decideau fixarea pe unul dintre pereții zidirii a unui orologiu. Sala gotică trebuia refăcută într-o manieră simplistă, iar pereții acoperiți cu tablouri istorice. Acolo se preconiza deschiderea unui muzeu ecleziastic. Nu aveau nici o obiecție la propunerile avansate de Lecomte privind pictura interioară. D.A. Sturdza, G. Lahovary și Gr. G. Tocilescu plecau la Iași pentru a inspecta vechea sală gotică. Și nu le-a trebuit mult timp pentru a formula o părere. Pe parcursul zilei de 29 iunie 1890, alături de H. Révoil și Lecomte du Noüy, examinau interiorul Trei Ierarhilor. Decizia unanimă era reclădirea sălii gotice, de preferat la dimensiuni mai mari decât cea existentă.

Primele două ședințe, de acomodare la problematica restaurărilor, implicit acțiunile propuse în cadrul lor, se derulau calm. Atmosfera se încingea totuși, la reunirea din 12 mai. Devenea tot mai evident că deciziile luate în comisie prezentau vulnerabilități juridice. Lipsea o lege-cadru, iar cei din minister nu aveau nici ei soluții. Din cei șapte membri prezenți, patru – mitropolitul primat, M. Kogălniceanu, D.A. Sturdza și V.A. Urechia – se pronunțau pentru reclădirea bisericii Sf. Nicolae Domnesc cu toate cele trei altare. Argumentația nu era susținută însă într-o demonstrație științifică. Plecând de la poziția mitropolitului, care insista că „poporul crede că biserica a fost construită cu trei altare chiar de Ștefan", ceilalți trei au adoptat același canon explicativ, în care tradiția, legenda și cutuma erau interșarjabile. Chiar Mihail Kogălniceanu avea un limbaj ambiguu,

[213] Horia Moldovan, *op. cit.*, p. 187.

opţiunea sa camuflându-se în aserţiuni despre trecutul monumentului: „Aceste trei altare sunt un simbol; se crede că reprezintă Trinitatea, dar ele reprezintă şi cele trei mari biserici ortodoxe: română, grecească şi rusească. Poporul aşa a pomenit biserica Sf. Nicolae cu trei altare şi crede că însuşi Ştefan aşa a zidit-o"[214]. Mihail Kogălniceanu transforma nostalgia în argument. El îşi aducea aminte că „în tinereţile mele am asistat la liturghie şi am văzut pe tustrei preoţii ridicând sfântul potir şi preotul binecuvântând poporul în trei limbi". Credea că decizia „de a se face serviciul într-o singură limbă e o mare durere şi e despuierea pentru oraşul Iaşi de o tradiţiune unică în felul său"[215].

Răspunsul lui Maiorescu, pe alocuri maliţios, reproşa membrilor Comisiei Monumentelor Istorice că nu înaintaseră nici o soluţie viabilă şi nu doar pentru Sf. Nicolae Domnesc. Motiv pentru care anunţa în plenul Camerei intenţia de „a împrospăta cu mulţumire comisiunea monumentelor istorice care a rămas în părăsire". Accepta raţiunea oratoriei lui Kogălniceanu, pretinzând însă de la politician şi o implicare reală în salvarea zidirilor în piatră. Intrând în contradicţie cu părerile oponenţilor, Titu Maiorescu îşi reitera susţinerea faţă de Lecomte du Noüy, pe care-l considera „de cea mai mare valoare".

Gr. G. Tocilescu şi Titu Maiorescu se pronunţau pentru restaurarea lăcaşului din vremea lui Ştefan cel Mare. Arheologul îşi chestiona colegii, întrebându-i ce au de gând: să restaureze sau să reclădească, intrând într-un joc al nuanţelor nesesizat de mitropolit, de altfel cel mai virulent dintre membrii comisiei. Gr. G. Tocilescu prezenta şi rezultatele săpăturilor, arătând că cele două altare suplimentare nu figuraseră în intenţia lui Antonie Ruset, el gândind spaţiul, iniţial, drept loc pentru mormintele familiei. Altarele au fost adăugate ulterior. Maiorescu nu le mai vedea utilitatea şi nici nu mai înţelegea pretenţiile colegilor. Decodificând opţiunea acestora, statul trebuia să asigure toate cele necesare slujirii în limbile română, greacă şi slavonă. Serviciul divin urma a fi ţinut în paralel? Era imposibil. Capcana fusese întinsă.

Mitropolitul intervenea, cerând ca la cele trei altare să se poată sluji doar în româneşte, temător că dezbaterea putea avansa într-o direcţie greşită. În comisie se crease, la un moment dat, o majoritate favorabilă reconstruirii bisericii cu cele trei altare. Ca şi în cazul Trei Ierarhilor, comisia încerca o ultimă conciliere. Aceiaşi G. Lahovary, D.A. Sturdza şi Gr. G. Tocilescu, la o zi după cercetările făcute la Trei Ierarhi, treceau la

[214] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 240.
[215] Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 166.

30 iunie 1890 şi pragul lăcaşului Sf. Nicolae Domnesc. Având în faţă vechile planuri, precum şi proiectul de restaurare gândit de Lecomte, începeau studiul monumentului. Apreciau că adăugirea lui Ruset desfigurase vechea biserică a lui Ştefan cel Mare, că nu fusese concepută pentru a servi drept altar. Concluzia era de a acorda încredere deplină propunerii lui Lecomte.

Exceptându-l pe Gr. G. Tocilescu, nimeni din comisie nu avea experienţă în coordonarea cercetărilor de teren, nici vorbă în arhitectură. Titu Maiorescu explica şi această decizie prin intenţia oficialilor de „a nu provoca gelozia de meserie”[216]. Iar Gr. G. Tocilescu nu putea fi considerat unul dintre prietenii francezului. În şedinţa publică din 1 aprilie 1886, ţinută la Academia Română, unde a rezumat rezultatele cercetărilor pe teren întreprinse cu un an înainte pe la mănăstirile şi bisericile din Argeş, Râmnicu-Vâlcea şi Gorj, Tocilescu arăta că văzuse una dintre icoanele admirabile din timpul lui Neagoe Basarab, păstrată până recent la schitul Ostrov, în posesia lui Lecomte du Nouÿ[217]. Fără a-l acuza direct de furt, această aluzie atingea prestigiul arhitectului, mai ales că trimiterea se încheia cu un apel la autorităţi pentru a nu „lăsa să se împodobească casele particularilor, când ele sunt destinate muzeului statului”[218].

Este adevărat, majoritatea membrilor comisiei erau intelectuali remarcabili, dar fără minime cunoştinţe de arhitectură, sculptură sau pictură. Chiar Titu Maiorescu, într-o interpelare în Cameră, din 29 ianuarie 1891, combătea unul dintre principiile care influenţaseră nominalizarea membrilor comisiei. Una dintre cutumele acelor vremi era includerea foştilor miniştri în mai toate comisiile şi comitetele, fără a ţine seamă de competenţele lor. Sarcastic, filozoful plasa şi o întrebare retorică: „Cu regimul nostru parlamentar, cine n-a fost ministru?”[219] Toate aceste lucruri erau reflectate în amânările şi în neasumarea responsabilităţilor de către cei abilitaţi. Nici activitatea comisiei nu era reglementată, neexistând o bază legală pentru asumarea deciziilor[220].

În aceste condiţii, se apela la Henri Révoil, având-se în vedere că arhitecţii care criticaseră opera lui Lecomte invocaseră notorietatea acelui personaj. I-a fost adresată invitaţia de a examina lucrările de restaurare de la Curtea de Argeş, Trei Ierarhi, Sf. Nicolae din Iaşi, Sf. Dumitru din

[216] *Ibidem*, p. 314.

[217] Grigore G. Tocilescu, *Raporturi asupra câtorva mănăstiri, schituri şi biserici din ţară*, Bucureşti, Tipografia Academiei Române, 1887, p. 19.

[218] *Ibidem*.

[219] Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 313.

[220] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 239.

Craiova și biserica mitropolitană din Târgoviște. Nu mai puțin de zece chestiuni erau propuse spre analiză. Și francezul și-a jucat corect obiectivitatea. A mers pe șantiere și a corespondat și cu Lecomte pentru a-și calibra punctul de vedere. La 20 aprilie/1 mai 1890 Lecomte îi scria lui H. Révoil[221]. De fapt, epistola răspundea unei scrisori semnată de H. Révoil, în care expeditorul își reitera încrederea în conaționalul său, neînțelegând atacul incalificabil al lui G. Sterian. Schimbul de păreri cu Lecomte îl ajuta pe H. Révoil să contextualizeze părerile lui G. Sterian, care îi trimitea și el scrisori, împreună cu lucrările pe care le semnase[222]. O succesiune de argumente și acuzații erau filtrate de H. Révoil înainte de a ajunge în țară.

H. Révoil era sfătuit de Lecomte să vină la București cu Orient-Expresul. Estima și costurile deplasării prin țară, întinsă pe 15 zile, la 1.800-2.000 de franci; la care se mai adăuga și onorariul expertului. Îl prevenea pe H. Révoil, sfătuindu-l să stabilească toate detaliile voiajului prin ministrul francez de la București. Lecomte îi făcea și o recomandare de altă natură: să-și găsească timp pentru o excursie pe Dunăre.

Nu știm cum au decurs negocierile. Dar la 14/26 mai 1890, Lecomte îl anunța pe H. Révoil că ministrul Theodor Rosetti îi acceptase condițiile și urma să remită invitația oficială pentru inițierea „misiunii arheologice și artistice". Într-o altă epistolă din 20 iunie/2 iulie 1890, Lecomte își arăta disponibilitatea de oferi explicațiile necesare privind pictura interioară de la Curtea de Argeș.

Raportul arhitectului francez a fost pus la dispoziția autorităților în scurt timp, la 20 iulie 1890. Prezenta ample referințe privitoare la edificiile în cauză, adăugând suplimentar și păreri despre mitropolia din București și biserica Stavropoleos. Nu-și ascundea încrederea în erudiția, îndemânarea și probitatea celui atât de dur atacat. Uimit de injuriile aduse concetățeanului său, de rătăcirea opiniei publice, H. Révoil se întorcea la argument, la concepte și raționamente științifice. Subtil, dădea de înțeles autorităților că nu le fusese prea clar ceea ce doriseră de la Lecomte du Noüy, nefăcându-se deosebire între *conservare* și *restaurare*[223]. H. Révoil arăta că suma precizată de Anatole de Baudot nu era prevăzută pentru restaurare, ci doar pentru conservarea monumentului, limitându-se la simple consolidări. Și Lecomte, într-o scrisoare către Anatole de Baudot, arăta cum fusese

---

[221] BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; scrisoarea lui Lecomte către H. Révoil din 20 aprilie/1 mai 1890, f. nenum.

[222] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui H. Révoil către Lecomte din 27 aprilie 1890, f. nenum.

[223] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 247.

instrumentat bugetul conturat în raportul inițial semnat de Viollet-le-Duc și Anatole de Baudot, fără a se arăta și pentru ce fusese alocat[224].

Prin conservare se înțelegeau acele măsuri luate pentru păstrarea monumentelor în condiții adecvate. Deși conceptul implica intervenții asupra edificiului, fie ele de întreținere sau de reparare, chiar și de consolidare, conservarea nu modifica aspectul monumentului. Restaurarea privea în schimb spre timpurile de început, căutând să redea forma originară a edificiului, în baza unei documentări. Doar că în Regat termenul de *restaurare* fusese utilizat în prea multe cazuri de reclădiri, fără a se schița vreo nuanță. Lucrurile erau deja cunoscute, avându-se în vedere intențiile mai vechi privind refacerea ansamblului. În 1856, episcopul de Argeș solicitase alocarea unor fonduri pentru repararea complexului. Rezoluția favorabilă arată însă că se „primește din toate cerutele reparații, numai acele ce nu s-ar atinge de părțile artisticelor sculpturi și podoabe, și de turnuri, carele toate trebuiesc pipăite cu respect și de artiști superiori"[225]. V.A. Urechia, unul dintre titularii portofoliului de la Culte și Instrucțiune Publică, își amintea o discuție cu ministrul Dimitrie Gusti, despre ceea ce ar fi trebuit să reprezinte restaurarea bisericii Stavropoleos: „Sub ministrul Dimitrie Gusti, mult am insistat ca să se facă măcar restaurarea bisericii Stavropoleos, acel giuvaer de arhitectură care amenință azi să dispară. Care nu fu mirarea mea, ba mai bine mâhnirea mea, când, întorcându-mă din concediu, dragul meu amic și ministru Gusti îmi zise: Dragă Urechia, ți-am făcut pe plac! Am restaurat biserica Stavropoleos. Cum? [...] Într-o lună de zile s-a terminat restaurarea? Mă duc să văz ce făcuse, căci presimțeam că ceva rău se întâmplase. În adevăr, restaurarea se mărginise în schimbarea acoperământului bisericii: de unde era mai înainte din țigle smălțate în vii culori, acum se pusese pe capul bisericii o tichie de tinichea. Și niște mâzgălituri de zugravi jidani, împrospătaseră pe ici colea, alterându-le, arabescurile și brânele externe ale monumentului"[226].

Așa se întâmplase la Curtea de Argeș, unde guvernul ceruse într-o primă etapă *conservare*, pentru a pretinde, ulterior, *restaurare*. Dar în

---

[224] BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; scrisoarea lui A. Lecomte du Noüy către A. de Baudot din 8/20 mai 1890, f. nenum.

[225] Alexandru Lapedatu, *Scurtă privire asupra cestiunii conservării și restaurării monumentelor istorice în România*, în Spiru C. Haret, *„Ale tale, dintru ale tale" la împlinirea celor șeasezeci ani*, București, 1911, p. 783.

[226] V.A. Urechia, *Din tainele vieței. Amintiri contimporane (1840-1882)*, ediție îngrijită, studiu introductiv, tabel cronologic, note și glosar de Leonidas Rados, Iași, Editura Polirom, 2014, p. 173.

raportul comisiei ministeriale, coordonate de Alexandru Orăscu, datat 18 martie 1874, se făcea vorbire de polemicile purtate în jurul intervenției, dacă era doar o reparare sau o restaurare[227]. Și opinia împărtășită de toți membrii era că „datoria restauratorului modern este ca să caute, atât prin cercetări istorice, îndreptate special asupra monumentului, cât și prin un studiu mai general al stilului de care el mai mult sau mai puțin depinde, a reda monumentului, întrucât va sta prin putință, un aspect cât se va putea mai identic sau cel puțin mai asemuit cu înfățișarea lui primordială"[228]. Practic, Lecomte du Noüy trebuia să ducă la bun sfârșit și lucrări de consolidare. Iar Titu Maiorescu admitea, într-o interpelare din 16 ianuarie 1875, că atunci „nu se prevedea destul de bine ce era de făcut la mănăstirea de Argeș"[229], trimiterile sale acoperind și perioada anterioară venirii arhitectului francez.

Neînțelegerile persistau decenii bune. Atât decidenții din centrala Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, cât și colaboratorii și arhitecții trimiși pe teren nu dispuneau de un aparat conceptual care să le ușureze munca. Pantazi Ghica, numit de V.A. Urechia în comisia de evaluare a vechilor zidiri, vorbea în permanență de *reparații* și niciodată de o *restaurare* complexă. În cazul mănăstirii Socola, evaluarea făcută în 1881 arăta că „cere puține reparațiuni spre a se pune în stare bună de a dura"[230]. Depista vulnerabilități în acoperiș, găurit în trei locuri, apoi la nivelul zidurilor, unde erau vizibile „câteva zdreliri", dar și ruperea a două cornișe. Era mai degrabă impresionat de cum arătau casele și acareturile din interiorul complexului decât de riscurile degradării monumentului istoric. Mănăstirea Socola, precum și seminarul ei îi apăreau mai degrabă nefericit administrate, decât ruinate. Ciulinii și scaieții crescuți peste mărimea staturii unui om zgândăreau mai repede și mai crunt, decât crăpăturile din structura edificiului. Raționamentul său privea asigurarea activităților zilnice, a rosturilor cotidiene și abia apoi cultivarea valorii istorice a mănăstirii. Prezentul sufoca trecutul.

Și G. Sterian recunoștea, în 1889, că „uvragele apărute până astăzi nu dau precepte complete, nici reguli fixe în privința restaurărilor. Singure regulamentele stabilite în diferitele state, buna credință și cunoștințele speciale au călăuzit până acum pe arhitecți în greaua artă a

[227] ANIC, fond MCIP, dosar 127/1874, f. 132v.
[228] *Ibidem*, f. 133.
[229] Titu Maiorescu, *Opere*, III, *Discursuri parlamentare (1866-1899)*, ediție îngrijită, prefață, note și bibliografie de D. Vatamaniuc, introducere de Eugen Simion, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Editura Univers Enciclopedic, 2006, p. 168.
[230] *Raportul D-lui Pantazi Ghica despre monumentele istorice*, p. 9.

restaurărilor”[231]. Atitudinea lui G. Sterian era tipică pentru *curentul contestatar* la adresa lui André Lecomte. Haotic, vindicativ, discursul împotriva lui Lecomte evita sistematic să compare ceea ce făcuse francezul cu abordările europene. Nume ca a lui John Ruskin, Aloïs Riegl, Carlo Boitto nu erau invocate drept modele acceptabile. Şi fiecare dintre aceştia îşi câştigase notorietatea trudind la numeroase vestigii istorice.

Dările de seamă întocmite de H. Révoil pentru fiecare zidire în parte apreciau efortul depus de Lecomte du Noüy, lăsând să se înţeleagă că românilor le lipsea nu doar un corp de arhitecţi, ci şi o perspectivă culturală asupra trecutului. Prea uşor se confundau estetica şi valoarea istorică sub mirajul menajării gusturilor curente. Pentru a înţelege poveştile pietrelor era nevoie de o mai bună cunoaştere a istoriei universale, a artei şi arhitecturii. De pildă, analiza de la Curtea de Argeş pleca şi de la consultarea puţinelor imagini reprezentând edificiul înainte de începerea restaurărilor. Păstrând buna cuviinţă, H. Révoil se arăta neînduplecat, pe alocuri neiertător, faţă de criticile aduse lui Lecomte du Noüy. Restaurarea nu însemna doar înlocuirea pietrelor. Finalmente, ea resemantiza trecutul făcând posibilă retrăirea istoriei prin privire.

Chiar Lecomte îi vorbea lui Baudot despre o emotivitate publică excesivă, de exagerări inevitabile[232], neînţelegând libertatea cuvântului rostit în nuanţe vindicative. Era mâhnit de şicanele resimţite mai acut din toamna lui 1889. Miza, spunea Lecomte, o reprezentau alocările bugetare pentru diversele restaurări. Deranjantă nu era susţinerea intereselor, atât profesionale, cât şi personale, ci instrumentarea lor. Lecomte vorbea de conţinutul broşurilor semnate fie de foştii colaboratori, deveniţi între timp adversari intransigenţi, fie de concurenţi în domeniul restaurărilor. Unul dintre cei nominalizaţi era G. Sterian, care pornise „une véritable guerre”, discreditându-l în faţa opiniei publice. Nu făcea un secret că trecea printr-o perioadă nefastă, simţindu-se trădat de oamenii de încredere, dar mai ales îngrijorat că în contabilitatea şantierelor pe care le coordona nu toate calculele erau în regulă. Îşi reproşa încrederea investită în N. Gabrielescu. Peste nici doar o lună, arhitectul francez părea că depăşise momentele dificile, arătându-i lui Anatole de Baudot că ultimele intervenţii de la Curtea de Argeş fuseseră un succes[233]. În plus, rapoartele depuse la minister clarificau neînţelegerile care inflamaseră spaţiul public.

---

[231] G. Sterian, *op. cit.*, p. 82.

[232] BAR, Manuscrise, fond A. Lecomte du Noüy; scrisoarea lui A. Lecomte du Noüy către A. de Baudot din 8/20 martie 1890, f. nenum.

[233] *Ibidem*.

Discuţiile nu se concentrau strict pe competenţele lui André Lecomte şi nu promovau alternative arhitecturale europene. Astfel de atitudini şi momente întorceau în timp interesul pentru protejarea vestigiilor istorice, perverteau politicile patrimoniale incipiente.

Consacrarea liturgică

Sfinţirea celor două lăcaşuri a coincis cu centenarul seminarului „Veniamin Costache". Festivităţile aveau loc în condiţiile în care lucrările nu fuseseră finalizate complet. La 29 aprilie 1903, Lecomte semnase un contract cu Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, condus la acea dată de Spiru Haret, prin care îşi asuma încheierea restaurărilor la mai multe monumente, printre care şi Trei Ierarhii şi Sf. Nicolae Domnesc. Durata noului angajament se întindea pe cinci ani din momentul semnării[234]. În cazul celor două şantiere din Iaşi, Lecomte trebuia să asigure mobilarea completă a aşezămintelor, să amenajeze curţile interioare, să ridice gardurile şi porţile cuvenite. La Trei Ierarhi mai rămăseseră intervenţii punctuale la clopotniţă şi la sala gotică.

Pentru ieşeni, sfinţirea însemna „că nu-s pierdute încă speranţele unei soarte mai bună pentru viitorul acestui oraş"[235]. Iar participarea familiei regale avea o evidentă încărcătură simbolică. Românii erau încredinţaţi că tradiţia construirii şi refacerii lăcaşurilor religioase renăştea sub domnia lui Carol I. Bunăoară, A.D. Xenopol, „atins" de emoţia momentului, considera că „niciodată interesele şi biserica românească nu au găsit un apărător şi ocrotitor mai sincer şi mai râvnitor decât pe M.S. Regele României"[236]. Istoricul credea că acele festivităţi confereau lui Carol „certificatul de român". Alături de A.D. Xenopol şi Gh. Ghibănescu publica un material despre istoricul bisericii Sf. Nicolae[237]. Pentru Trei Ierarhi studiul era semnat de Al. Gr. Suţu[238].

Pentru a marca evenimentul, primăria din Iaşi intenţiona să scoată medalii comemorative „pentru ca această zi să rămână înscrisă în istoria ţării noastre"[239]. Ştirea stârnea interes. La 31 august, R. Şaraga, proprietarul

---

234 BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy, f. nenum.

235 ***, *M.M.L.L. în Iaşi*, în „Opinia", nr. 4, 1 octombrie 1904, p. 1.

236 A.D. Xenopol, *Sfinţirea bisericii Sf. Neculai*, în „Evenimentul", nr. 190, 3 octombrie 1904, p. 1.

237 Gh. Ghibănescu, *Biserica Sfântului Neculai*, în „Evenimentul", nr. 190, 3 octombrie 1904, p. 1-2.

238 Al. Gr. Suţu, *Studiu asupra bisericii Trei Ierarhi*, în „Evenimentul", nr. 191, 4 octombrie 1904, p. 2.

239 DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 319/1904, f. 4.

cunoscutei librării, îi înfăţişa primarului condiţiile realizării celor două medalii. Obligându-se să le „facă în forma care-mi veţi indica fără ca să coste pe Onor Primăria nici un ban, medaliile ce le-oi face pentru vânzare, care vor fi masive şi se vor vinde cu 1 leu una, iar ceea ce priveşte dacă Onor Primăria va voi să comande medalii de aur şi argint se vor plăti de Onor Primăria”[240]. Şi autorităţile locale decideau cumpărarea a 20 de medalii de argint, aşezate în cutii, plus şase de aur, protejate, la fel, achitând suma de 1.275 de lei.

În schimbul acestor facilităţi financiare, Şaraga cerea „concursul moral” al primarului pentru subscrieri de abonamente la medalii, în toată ţara. Şi intuiţia nu l-a înşelat. Liste cu subscrieri au fost împărţite la şcoli, judecătorii, primării, corpuri de armată, de unde se întorceau cu semnăturile a zeci de persoane.

Comerciant versat, R. Şaraga revenea cu o adresă la 20 septembrie 1904, cerând primarului să îi aprobe aşezarea a trei chioşcuri, plasate strategic, în Piaţa Unirii, în faţa Trei Ierarhilor şi lângă Sf. Nicolae Domnesc, de unde doritorii puteau achiziţiona medaliile comemorative. Autorizaţia primită din partea prefecturii poliţiei punea o singură condiţie: neperturbarea circulaţiei. Fany Şaraga, proprietară a librăriei „Autori români” şi rudă a lui R. Şaraga, cerea la rându-i, la 24 şi 30 septembrie 1904, să i se elibereze o autorizaţie pentru instalarea a patru măsuţe la care să fie vândute medaliile. Faţă de locaţiile cerute de R. Şaraga, acum se mai avea în vedere şi intrarea de la Râpa Galbenă, principala cale de acces a celor care soseau în Iaşi cu trenul. Şi nici în cazul său nu a existat vreun impediment, autorizaţia fiindu-i acordată de la data de 30 septembrie şi până la plecarea familiei regale.

Sfinţirea bisericii Sf. Nicolae Domnesc începea la 3 octombrie, orele 9 dimineaţa, în mijlocul unei mulţimi care ocupase străzile ce duceau spre lăcaş[241]. Slujba a durat aproximativ două ore. Era oficiată de mitropolitul Moldovei, înconjurat de episcopii de Huşi, Buzău, Argeş, Dunărea de Jos, alături de preoţi şi diaconi din Iaşi. Instantaneul-cheie al evenimentului surprindea întreaga mulţime, inclusiv familia regală, îngenunchind în faţa bisericii, de esenţă ortodoxă, pentru ca, la final, persoanele reprezentative să-şi depună semnătura pe actul comemorativ. Regele îşi asocia imaginea cu biserica Sf. Nicolae Domnesc şi într-o ediţie filatelică[242]. Alături de

[240] *Ibidem*, f. 2.

[241] ***, *Sfinţirea bisericii Sf. Nicolae*, în „Liberalul”, nr. 171, 3 octombrie 1904, p. 2.

[242] Carmen Tănăsoiu, *Iconografia regelui Carol I. De la realitate la mit*, Timişoara, Editura Amacord, 1999, p. 19.

mănăstirea de la Curtea de Argeş, Sf. Nicolae Domnesc reprezenta singura zidire veche reprodusă alături de suveran pe timbre.

Sfinţirea bisericii Sf. Nicolae Domnesc (DJANI Iaşi)

Finalul restaurărilor de la Sf. Nicolae Domnesc aducea şi un raport semnat de Lecomte publicat în presa centrală. Francezul schiţa o comparaţie între stilul arhitectonic, ornamentaţia bogată de la Trei Ierarhi şi simplitatea liniilor de la Sf. Nicolae Domnesc[243]. Bilanţul făcut la încheierea lucrărilor readucea în sfera publică, dar mai ales în atenţia contestatarilor, starea în care se afla lăcaşul atunci când i se ceruse concursul francezului: „Crăpată în toate sensurile, ea oferea aspectul cel mai lamentabil. Afară de aceasta, materialul întrebuinţat la construcţia ei, mai cu deosebire piatra era de foarte rea calitate şi se dezgrădea şi degrada cu multă uşurinţă.

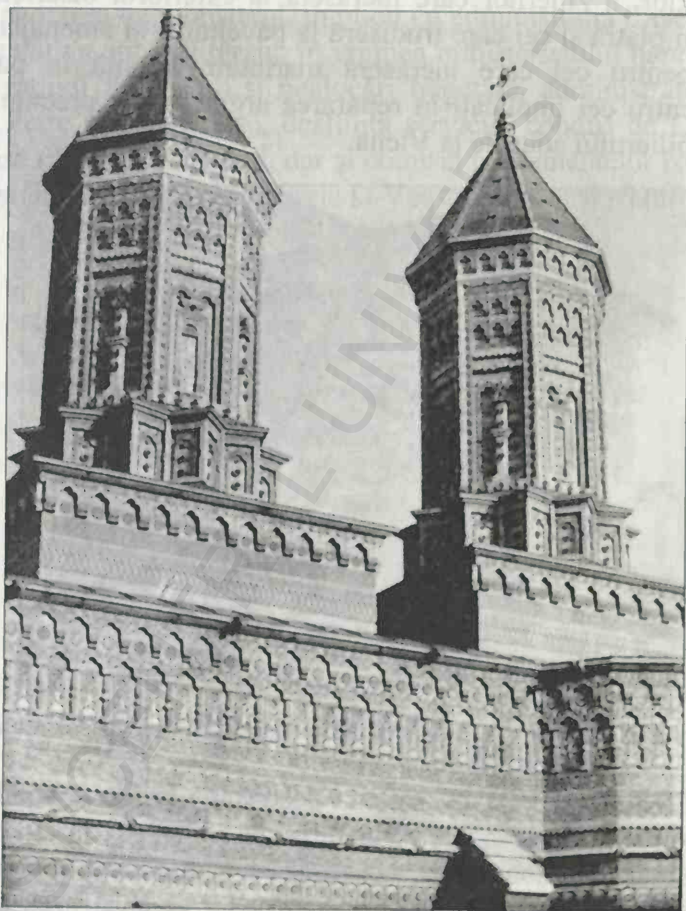
De asemenea, partea interioară a corpului bisericii şi faţada dispăreau cu totul, acoperită de o clădire masivă, adăugată către finele secolului al XVII-lea. Însă toate elementele caracteristice necesare au fost regăsite succesiv în diferite părţi mai mult sau mai puţin ruinate"[244].

[243] Lecomte du Noüy, *Câteva cuvinte asupra bisericilor Sf. Nicolae Domnesc şi Trei Ierarhi din Iaşi*, II, în „Voinţa naţională", nr. 5840, 5 octombrie 1904, p. 2.

[244] *Ibidem*.

În rest, informațiile despre valoarea istorică și artistică a monumentului publicate în gazete erau lapidare. În „Universul" era vehiculat un număr de 282 de figuri pictate în interiorul lăcașului, precizându-se și costul total al restaurării – 645.000 lei[245].

Programul sfințirii fusese gândit în funcție de cel al monarhilor. Aflăm și etapele: 1) Plecarea cortegiului regal; 2) La biserica Sf. Nicolae; 3) Formalitățile sfințirii; 4) Intrarea în biserică; 5) Înfășurarea mesei; 6) Miruirea templului[246].

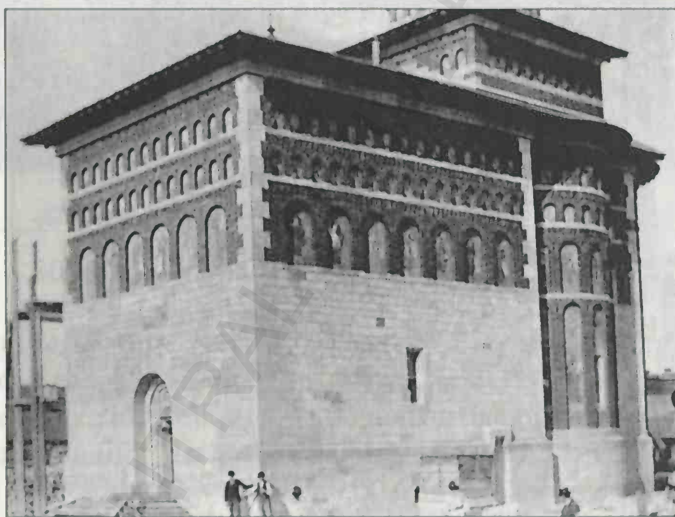

Biserica Trei Ierarhi după restaurare (colecție particulară)

[245] ***, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în „Universul", nr. 273, 4 octombrie 1904, p. 1.

[246] *Ibidem.*

Ceremonia de la Trei Ierarhi avea loc o zi mai târziu, la 4 octombrie. Presa remarca bugetul alocat restaurării Trei Ierarhilor – 1.910.000 lei[247]. În mare, programul sfințirii era același cu cel de la Sf. Nicolae. Dar și după această dată, Lecomte continua lucrările la cele două lăcașuri de cult. Astfel, la 25 iulie 1905, arhitectul trimitea la minister borderouri cu cereri de plată pentru achiziții și lucrări făcute atât la Trei Ierarhi, cât și la Sf. Nicolae Domnesc. La prima, o bună parte din cumpărături erau aduse de la Viena; erau foi de aur și un pachet cu diferite culori[248]. Cerea și plata pictorilor, a zilierilor care lucraseră la exteriorul bisericii, pentru cioplitorii în piatră și cei care trudiseră la paveluirea și amenajarea curții lăcașului, pentru cei care lucraseră marmura folosită la pardoseala bisericii, pentru cei implicați în repararea argintăriilor, precum și amenajarea mobilierului adus de la Viena.

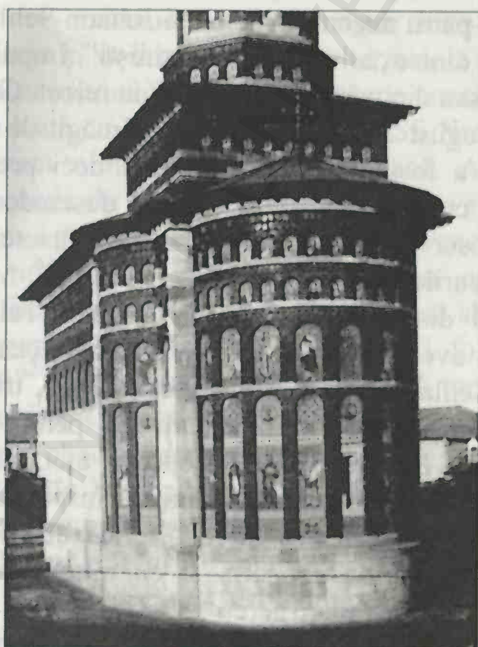
Biserica Sf. Nicolae Domnesc după restaurare (colecție particulară)

La Sf. Nicolae Domnesc solicita decontarea așezării mobilierului, a realizării trotuarului care înconjura clădirea, a șlefuirii pardoselii bisericii, a finisării celor două monumente comemorative din curte, a muncii unor salahori, a reparării și suflării în aur a obiectelor de cult[249]. Iar sumele nu erau mici. Plățile făcute pentru șantierele de la Iași, dar și cele de la Craiova, Târgoviște și Curtea de Argeș se ridicau, în 1905, la 137.037 lei[250],

[247] ***, *Biserica Trei Ierarhi*, în „Universul”, nr. 274, 5 octombrie 1904, p. 1.
[248] ANIC, fond MCIP, dosar 1506/1905, f. 17.
[249] *Ibidem*, f. 30-33.
[250] *Ibidem*, f. 54.

în condiţiile în care mai rămăseseră de executat doar operaţiuni de finisare. Şi nu era totul. La 1 octombrie 1905, André Lecomte du Noüy depunea alte noi acte financiare cu banii cheltuiţi în ultimele luni la Trei Ierarhi şi Sf. Nicolae Domnesc[251]. La cea din urmă mai erau executate o serie de lucrări, în special de amenajare a spaţiului din proximitatea lăcaşului, în timpul mandatului de primar al Iaşului al lui Nicolae Gane[252].

După predarea Trei Ierarhilor, administrarea monumentului lăsa de dorit. Al. Tzigara-Samurcaş vorbea de „totala lipsă de îngrijire"[253] din partea Casei Bisericii, de când aceasta preluase cheile de la Lecomte. De altfel, colaborarea cu ministerul, implicit cu administraţia Casei Bisericii, se încheia câţiva ani mai târziu, în vremea ministeriatului haretian. Invocându-se raţiuni financiare şi nealocări bugetare, administratorul Casei Bisericii, Petre Gârboviceanu, desfiinţa serviciul condus de Lecomte. Îl asigura însă că onor ministerul, dar şi comisia monumentelor istorice „vor face apel şi în viitor la binevoitoarele D-Voastră poveţe şi sfaturi"[254].

Biserica Sf. Nicolae Domnesc după restaurare (colecţie particulară)

[251] *Ibidem*, f. 57-62.
[252] ANIC, fond MCIP, dosar 2714/1909, f. 2r.-v.
[253] Al. Tzigara Samurcaş, *Cronica artistică. O nouă periclitare a monumentelor noastre*, în „Convorbiri literare", aprilie, 1909, p. 464-465.
[254] BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; corespondenţa dintre Administraţia Casei Bisericii şi Lecomte du Noüy; adresa din 9 aprilie 1909, f. nenum.

Restaurările de la Craiova și Târgoviște

La 14 mai 1884, Lecomte du Noüy era rugat să meargă la Târgoviște pentru a cerceta starea în care „se găsește biserica catedrală a Mitropoliei"[255]. Adresa, redactată într-o notă optimistă, pomenea doar de posibilitatea unor îmbunătățiri la structura edificiului, precum și de refacerea picturilor. Pornind de la ea, urma să fie reabilitată și vechea curte domnească. Istoricul recent al monumentului proba nominalizarea arhitectului drept ultima șansă acordată unor îngrămădiri de pietre împrăștiate între câteva resturi de pereți. Prins cu treburi la Curtea de Argeș și la Iași, colaboratorul ministerului amâna prezentarea unei situații detaliate. La 16 iunie 1884, ministrul revenea cu o nouă solicitare, incluzând de această dată și Sf. Nicolae Domnesc din Iași, dar precizând și un buget pentru refacerea celor două lăcașuri: 200.000 de lei.

O misiune similară, referitoare la vechea curtea domnească, primise cu mai bine de trei-patru decenii în urmă și Johann Schlatter, recunoscut în epocă drept unul dintre „arhitecții mănăstirești". Impulsul nu venise de la decidenții locali sau din partea instituțiilor de resort. Gheorghe Bibescu vizitase orașul în august 1844, rămânând dezamăgit de cum se prezenta moștenirea urbană a fostei capitale. Își arăta deci preocuparea pentru refacerea arealului curții domnești. La prima descindere în Târgoviște, Johann Schlatter observase că structurile bisericii fuseseră serios afectate de incoerența adaosurilor făcute de-a lungul vremii[256]. Mai mult, în 1852 arhitectul Freiwald distrugea o mare parte dintre ruine pentru a lua cărămida de care avea nevoie la lucrarea contractată la mănăstirea Dealu[257]. Johann Schlatter revenea în 1858 și 1860, trimis de minister, pentru a face o evaluare cât mai amănunțită și pentru a pune la punct proiectul restaurării. Dar lucrurile se opreau aici, iar degradarea se accentua, perimetrul căpătând o imagine înspăimântătoare pentru vizitatori[258]. Grigore Musceleanu găsea biserica deteriorată de „întâmplările vremilor", lipsită de acoperiș și cu altarul separat de corpul principal în urma prăbușirii unor pereți[259]. Chiar și așa, pictura interioară se mai păstra pe resturile de zidiri rămase în picioare. Și Dimitrie Papazoglu avertiza, în toamna anului 1861, că biserica Sf. Mitropolii din

[255] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 144.
[256] Horia Moldovan, *op. cit.*, p. 151.
[257] Nicolae Stoicescu, Cristian Moisescu, *Târgoviștea și monumentele sale*, București, Editura Litera, 1976, p. 57.
[258] *Calendar pentru anul de la Christos 1862*, p. 31.
[259] *Ibidem*, p. 29.

orașul Târgoviște „se află crăpată și dezvelită"[260], iar turlele păreau condamnate la o dezintegrare totală. Îi prevedea un final rapid și trist, credință mărturisită într-un raport trimis la București.

Reacția ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice era promptă, dar ineficientă. Scria epitropilor din Târgoviște, cerându-le să ia măsuri rapide pentru remedierea situației. Pusă într-un ton imperativ, adresa nu producea vreo urmare atâta timp cât nu erau alocate și sumele necesare refacerii zidurilor. Din nou regimul juridic al proprietății, cuplat cu lipsa cronică a resurselor financiare, făceau imposibilă salvarea construcției. Nici măcar banale soluții de conservare nu se găseau.

G. Missail găsea în 1863 doar două odăițe care mai stăteau în picioare[261]. Chiar și turnul, folosit de cetățeni, drept loc de observație[262], fusese în bună măsură demolat, deși, inițial, se încercase refacerea stratului exterior. În timpul execuției, Johann Schlatter observa că zidirea nu era decât o sumă de completări și reparații superficiale, care afectaseră iremediabil structura, existând riscul prăbușirii lui. În aceste condiții, alegea să îl demoleze și să îl refacă, lucrare terminată în 1853. Iată cum, încă de la mijlocul secolului XIX, era aplicată, pe considerente temeinice, o decizie similară luată de Lecomte du Noüy la Sf. Nicolae Domnesc din Iași. Doar că atunci nimeni nu se scandalizase. Alături de biserica refăcută tot de Lecomte du Noüy, turnul Chindiei era singurul monument târgoviștean care mai putea fi admirat la începutul veacului XX[263].

Informațiile adunate la minister prefigurau opinia francezului, mitropolia veche fiind aproape distrusă. Prigoana se abătuse asupra ceea ce, în 1861, Grigore Musceleanu considera a fi fost „regina tuturor bisericilor din țară"[264]. Atunci încă mai avea nouă turnuri. În rest, toată curtea era în paragină, Grigore Musceleanu neezitând să vorbească de fiorii încercați atunci când intrase pe poarta lăcașului.

Lecomte du Noüy se documenta ca să se familiarizeze cu istoria acestui complex arhitectural. Așa afla despre recentele nenorociri abătute asupra lui. În 1821, oamenii lui Alexandru Ipsilanti luaseră acoperișul din plumb pentru a-l topi și preface în gloanțe. Nici cutremurele nu l-au cruțat, conturând de timpuriu ideea dezafectării monumentului. Pentru inginerii statului devenea limpede că demolarea bisericii era cea mai convenabilă soluție. Cea dintâi propunere privind dărâmarea ei a lansat-o

---

260 ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 175v.

261 G. Missail, *Epoca lui Vasile Lupu și Matei Basarab*, București, 1863, p. 451-452.

262 *Calendar pentru anul de la Christos 1862*, p. 31.

263 Alexandru Vlahuță, *România pitorească*, București, Editura Semne, 2008, p. 161.

264 *Calendar pentru anul de la Christos 1862*, p. 58.

Johann Schlatter, într-un raport din 30 septembrie 1847[265]. În același an, mitropolitul Neofit, vrând să reclădească lăcașul, dăduse jos partea superioară, inclusiv acoperișul, fără a se consulta cu vreun arhitect. Era clară dorința feței bisericești de „a scăpa" de ceea ce, pentru mulți târgovișteni, nu mai era decât o dărăpănătură.

Turnul Chindiei refăcut (colecție particulară)

Bunele intenții, manifestate în birourile Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, erau reanimate abia peste douăzeci de ani: devenise prioritate dorința de a salva „biserica numită Mitropolia"[266]. La 22 iulie 1869, Alexandru Coconi era mandatat să meargă la Târgoviște pentru a cerceta tablele de plumb care acopereau așezământul; nimic însă despre structura din piatră și despre posibilele planuri de refacere completă a lăcașului. Memoriul lui Alexandru Coconi era depus la minister la data de 30 octombrie 1869[267], însoțit de devizul pentru refacerea „învelitoarei bisericii mitropoliei din Târgoviște". Periodic, în oraș ajungea și G.A. Burelly, arhitectul șef al Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, însă doar pentru a arunca o privire peste zidirile reprezentative

[265] Nicolae Stoicescu, Cristian Moisescu, *op. cit.*, p. 183.
[266] ANIC, fond MCIP, dosar 722/1868, f. 76.
[267] *Ibidem*, f. 161.

din târg[268]. În 1872, se lucra la acoperiş, se organizau licitaţii pentru procurarea materialelor necesare[269].

Având, de la Curtea de Argeş şi de la Trei Ierarhi, experienţa întocmirii devizelor după o sumară analiză, André Lecomte anunţa ministerul, la 12 iulie 1884, că un calcul credibil pentru edificiul din Târgovişte era posibil cu o condiţie: „[...] e de trebuinţă a se construi mai întâi schelele peste tot, să se ridice tencuiala şi învelitorile spre a se examina cu băgare de seamă fiecare parte a clădirei”[270]. Reticenţa lui André Lecomte du Noüy mai avea o explicaţie. Cu ani buni în urmă, în 1875, Titu Maiorescu se declara îngrozit de reparaţiile făcute de G.A. Burelly[271], rezumate doar la consolidări ale pereţilor. Mai era o problemă vizibilă cu ochiul liber, confirmată şi de spusele localnicilor. De mai bine de zece ani, pictura interioară era acoperită cu var din raţiuni ce ţineau de igienizarea şi „înfrumuseţarea” zidirii.

La 23 februarie 1885, arhitectul prezenta şi un prim deviz, în valoare de 197.700 lei[272]. Montase mare parte din schele şi putuse examina mai bine monumentul. Sesizase adăugiri la structura iniţială, un grup de coloane şi turnuleţe care lărgiseră spaţiul lăcaşului. Într-un alt raport din 29 martie 1885, specialistul francez aprecia că, doar pentru redeschiderea şantierului şi demararea celor dintâi intervenţii, autorităţile trebuiau să îi pună la dispoziţie cel puţin 100.000 de lei în următorii doi ani[273]. Şi era o apreciere generală, neputându-se calcula precis valoarea operaţiunilor de fineţe artistică. Opinia expertului inocula descurajare printre oficialităţi. Lucrările de la mitropolia din Târgovişte s-au extins şi ele pe parcursul mai multor decenii. Lecomte arăta într-un raport din 1 mai 1890 că, în primii trei ani, 1885-1887, operaţiile preliminare fuseseră mai mult întrerupte. Chiar şi la 25 iulie 1905 André Lecomte du Noüy înainta un borderou cu diverse cheltuieli făcute la mitropolia din Târgovişte[274]. Printre ultimele lucrări planificate erau intervenţiile la cupolă.

Începuturile restaurării au fost extrem de dificile. Fără acoperiş de atâta vreme, clădirea suferise o deteriorare masivă, fiind afectată pictura interioară, iar în pereţi apăruseră crăpături profunde pe întreaga suprafaţă.

---

268 ANIC, fond MCIP, dosar 723/1868, f. 18.

269 ANIC, fond MCIP, dosar 440/1872, f. 1.

270 *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 147.

271 Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. I (1855-1880), publicate cu o introducere, note, facsimile şi portrete de I. Rădulescu-Pogoneanu, Bucureşti, Editura Librăriei Socec, 1937, p. 235.

272 *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 174.

273 ANIC, fond MCIP, dosar 344/1875, f. 89v.

274 ANIC, fond MCIP, dosar 1506/1905, f. 39.

Existau deci motive întemeiate pentru ca arhitectul francez să hotărască demolarea ei, realizată în 1889: o decizie vehement contestată, ea fiind luată după ce statul român alocase fonduri importante șantierului de la Târgoviște.

În ședința Senatului din 12 ianuarie 1889, Titu Maiorescu, ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, le reproșa senatorilor că acceptaseră, nu doar în cazul monumentului târgoviștean, să voteze credite consistente fără expertize care să arate starea exactă a zidirilor[275]. Cei 100.000 de lei acordați până atunci, nu acopereau nici refacerea completă a exteriorului. Banii ajunseseră doar pentru decopertarea pereților și scoaterea acoperișului. Titu Maiorescu avansa o soluție, aplicată și în cazul Trei Ierarhilor, în martie 1888, la începutul mandatului său. Guvernul avea însă la dispoziție un credit contractat pentru construirea mitropoliei din București. Ca și atunci, Titu Maiorescu spera la o înțelegere cu mitropolitul primat pentru a transfera o parte din bani în contul aferent intervențiilor de la Târgoviște. Doar că acum lucrurile erau mai complicate. Pentru șantierul de la Trei Ierarhi știuse exact suma de care avea nevoie, 700.000 de lei. Dar, în noul context, nici unul dintre specialiști nu îi putuse înainta un calcul precis. Își punea speranțele în bunăvoința și înțelepciunea mitropolitului primat.

Intervenția fermă a lui Titu Maiorescu din plenul Senatului transfera problema monumentelor în sfera publică. Ele nu mai aparțineau doar deciziilor politicienilor și arhitecților implicați în proiectele de restaurare. Ștefan Ciocârlan solicita în „Analele arhitecturei și ale artelor cu care se leagă” ca orice restaurare să nu mai poată fi începută până când nu erau alcătuite și analizate „studiile necesare, desenurile, detaliile care întru nimic să nu se abată din adevăratele vechi caractere sau elemente de decorațiune ce presidau într-însele”[276]. Trebuiau luate tipare de ipsos după sculptura ornamentală și folosite nu doar de specialiști, ci și de școlile de profil. Mai cerea ca monumentele să fie popularizate prin intermediul albumelor. Șantierul din fosta capitală valahă nu putea concura însă mizele restaurărilor de la Curtea de Argeș și din Iași; ceea ce i-a oferit astfel un dram suplimentar de liniște specialistului francez. Dar la Târgoviște mai puteau fi văzute și alte răni deschise ale istoriei, nelegate de soluțiile avansate de Lecomte du Noüy. Biserica Sf. Împărați, înălțată în 1650, nu mai era de ceva vreme nici măcar o ruină; se transformase într-o movilă de piatră și pământ,

[275] Titu Maiorescu, *Opere*, IV, p. 117.
[276] Ștefan Ciocârlan, *Clădirile vechi*, în loc. cit., p. 25.

năpădită de buruieni[277]. Iar Bisericii Vărzaru i se pecetluise destinul încă din 1859, numai din lipsă de fonduri ea fiind demolată abia în 1900[278].

La Craiova, Lecomte du Noüy urma să evalueze biserica Sf. Dumitru, abandonată de mai bine de patruzeci de ani. La 1 septembrie 1884, era însărcinat să studieze lăcaşul pentru a propune refacerea sau, în caz de trebuinţă majoră, reclădirea acestuia[279]. Încercări de restaurare mai existaseră, organizându-se chiar şi evenimente publice menite a o aduce în centrul atenţiei. În septembrie 1858, era pusă piatra de temelie a „reedificării" bisericii. Momentul era marcat şi prin emiterea unei monede. În lipsa înscrisurilor, minuscula imagine numismatică căpăta şi valoare de document. Biserica Sf. Dumitru era încă, la acea vreme, un caz special, purtător de speranţă. Întreţinea în societatea românească nădejdea reanimării vestigiilor istorice, existând şi raţiuni financiare în sprijinul acestei efuziuni publice. De-a lungul veacurilor, lăcaşul primise mai multe moşii drept donaţii, care produceau venituri însemnate. Din aceste fonduri erau împrumutate diverse persoane. Astfel, îl aflăm pe Dimitrie Dumba, care la 11 august 1858 împrumuta 3.350 de galbeni cu o dobândă anuală de 7%[280]. În 1860, un control ministerial găsea în conturile bisericii Sf. Dumitru nu mai puţin de 290.190 lei[281]. Dar toată această prosperitate nu a folosit edificiului. Şi nu mai era un secret pentru nimeni cum erau gestionaţi banii. În şedinţa Adunării Legislative din 7 iunie acelaşi an, se citea o adresă a episcopului de Râmnic. Ierarhul dezvăluia situaţia fără ieşire a bisericii Sf. Dumitru, clamând transferul de proprietate a lăcaşului sub autoritatea sa[282]. Îi părea singura şansă de salvare a monumentului.

Pe parcursul anilor care au urmat, primăria din Craiova aloca doar 1.500 lei pentru refacerea gardului ce împrejmuia biserica[283]. Lucrarea, executată de meşterul Alecsie Boşneagu, era terminată în 1876. Dar era vorba doar de o banală împrejmuire şi nu de o restaurare. La scurt timp, tot în 1876, autorităţile locale, alături de persoane cunoscute din oraş, se implicau fără rezerve în salvarea bisericii; doar semnăturile petiţionarilor, puse pe un memoriu adresat ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice,

---

[277] Virgil Drăghiceanu, *Ruina Sf. Împăraţi din Târgovişte. Note istorice*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", iulie-septembrie 1910, p. 125-126.

[278] Nicolae Stoicescu, Cristian Moisescu, *op. cit.*, p. 258.

[279] *Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890...*, p. 147.

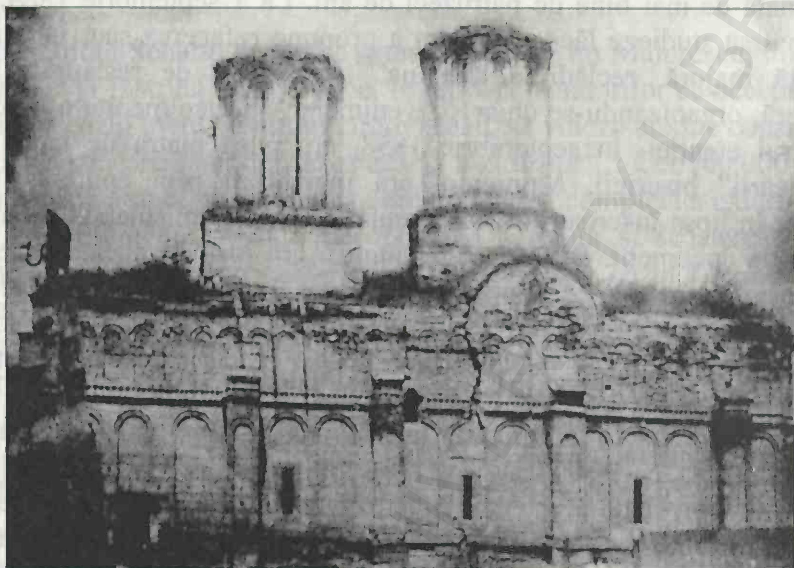
[280] ANIC, fond MCIP, dosar 47/1860, f. 7-8.

[281] ***, *Publicaţii ministeriale. Ministerul Controlului*, în „Monitorul Oficial al Ţării Româneşti", nr. 214, 6 septembrie 1860, p. 974.

[282] „Monitorul Oficial al Ţării Româneşti", nr. 168, 16 iulie 1860, p. 786.

[283] ANIC, fond MCIP, dosar 271/1876, f. 13.

se întindeau pe aproximativ opt pagini. Nu mai era vorba despre un lăcaş aflat în suferinţă, ci de unul care de 34 de ani nu mai funcţiona[284]. Evident, bogata-i istorie amplifica frustrările orăşenilor.

Biserica Sf. Dumitru înainte de restaurare (colecţie particulară)

Legenda pomenea că biserica fusese ridicată odată cu fundarea oraşului, în 1204, „de către craiul Iona (Ioan) şi reparată în zilele domniei lui Matei Basarab"[285]. Nemulţumirea craiovenilor era perfect justificată. Din 1842, de când serviciul religios încetase a mai fi practicat în vechea zidire, venitul anual al aşezământului rămăsese la dispoziţia guvernului. Miza nu era cheltuirea în van a banilor, ci încălcarea angajamentelor nescrise faţă de înaintaşi. Ridicarea unei biserici nu a constituit pentru majoritatea domnilor şi boierilor un pretext de a-şi încrusta în piatră numele ori de a picta pe pereţi chipurile. Era credinţa unor suflete, în timpuri demult uitate, că buna orânduire în lume nu se putea realiza fără morala creştină. Or, într-un scenariu apocaliptic modern, românii urmau a fi „privaţi chiar şi de aspectul ruinelor"[286].

Memoriul mişca lucrurile în centrala ministerului. La 17 iulie 1876, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, G. Chiţu, în ultimele zile ale mandatului său, cerea prefectului de Dolj să obţină de la arhitectul oraşului Craiova un deviz în regim de urgenţă. Primise raportul

---

[284] *Ibidem*, f. 44.
[285] *Ibidem*.
[286] *Ibidem*, f. 44v.

„excursiei arheologice”[287] făcute la cererea sa de către B.P. Hasdeu. Literatul găsise biserica destructurată, pereții aproape fărâmițați, iar edificiul fără acoperiș. Un brâu de fier ce încingea clădirea la mijloc era ultima speranță a zidirii de a nu cădea cu totul. B.P. Hasdeu depistase însă inscripții bine conservate. Zece zile mai târziu, în 27 iulie, prefectul nu îi dădea vestea dorită ministrului. Îl anunța că arhitectul își declinase orice competență, convins fiind că „este peste putință a se face o reparațiune la acest edificiu, căci, fiind închis de la 1842 și fără alte lucrări de întreținere, timpul l-a redus în stare și mai rea”[288]. Aici se oprea elanul tuturor. Ca și la Iași, ca și la Târgoviște și Curtea de Argeș, autoritățile locale se derobau de orice responsabilitate.

Biserica mai era menționată în continuare în actele ministerului doar cu prilejul semnalării altor calamități abătute asupra ei. La 16 mai 1879, primăria din Craiova înainta ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice un memoriu anunțând distrugerea acoperișului clopotniței[289]. Ca și în precedentele adrese, autoritățile din Craiova precizau că, de vreme ce biserica era închisă, iar toate veniturile sale erau sub jurisdicția guvernului, acestuia îi revenea obligația de a o repara. Speranțele craiovenilor erau spulberate de răspunsul venit de la București, la finele lui mai; în bugetul statului nu mai figurau sume pentru astfel de lucrări.

Părerile călătorilor curioși să afle destinul bisericii Sf. Dumitru coincideau. Cezar Bolliac avertizase ministerul cu aproape două decenii în urmă, neînțelegând de ce nimeni nu se implicase în salvarea acestui monument despre care știa că fusese construit la începutul secolului XIII. E poate printre primii care făcea apel pentru trimiterea unui arhitect la Craiova. Pledoaria gazetarului arăta că „oricât ar costa această reparațiune, tot n-ar fi mult”[290]. Într-un memoriu de la finele lunii iulie 1861, Cezar Bolliac devoala „nepăsarea și neîngrijirea în care autoritățile bisericești și laice au lăsat catedrala banilor Craiovei”[291]. Sesiza perfect jocul orgoliilor dintre vremelnicii guvernanți, precum și ambiguitatea prevederilor legale în materie.

Și Dimitrie Papazoglu pomenea de destinul pecetluit al bisericii, admirată pentru stilul ei bizantin[292] și pentru valoarea ei simbolică. Pentru

---

287 B.P. Hasdeu, *Originile Craiovei*, în „Columna lui Traian”, iulie 1876, p. 292.

288 ANIC, fond MCIP, dosar 271/1876, f. 50.

289 *Ibidem*, f. 303.

290 Cezar Bolliac, *Mănăstirile din România*, București, Tipografia Stephan Rassidescu, 1862, p. 455.

291 ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 133v.

292 Dimitrie Papazoglu. *Muzeul Papazoglu*, București, Tipografia C.A. Rosetti, 1864, p. 115.

naţiunea română şi pentru mândria locală, recuperarea acestui edificiu însemna mult mai mult decât ridicarea altor biserici de către specialişti nepricepuţi, fără stil şi expertiză artistică. Semnalele nu fuseseră în zadar. La 23 februarie 1862, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice cerea prefectului de Dolj şi membrilor consiliului comunal din Craiova să îi trimită un raport documentat despre starea bisericii Sf. Dumitru[293]. Pentru a fixa mai clar aşteptările avute din partea craiovenilor, ministrul anexa un formular cu şase rubrici. Erau invitaţi să copieze pomelnicul ctitorilor, pisania, numele şi prenumele ctitorilor, să întocmească o listă cu portretele din biserică, în care să menţioneze personajele, să copie inscripţiile de pe morminte, precum şi orice li se părea demn de istoria lăcaşului. Dar colaborarea cu aleşii locali era anevoioasă. La 16 mai 1862, ministrul revenea cu o nouă adresă la prefectul de Dolj şi la consilieri municipali, atenţionându-i că nu-şi făcuseră datoria şi că la minister nu ajunsese formularul cerut la 23 februarie.

Biserica Sf. Dumitru înainte de restaurare (colecţie particulară)

Prefectul de Dolj răspundea peste mai bine de o lună. Pe mai puţin de jumătate de pagină, datată 20 iunie 1862, reprezentantul guvernului în teritoriu arăta că se afla în imposibilitate de a onora pretenţiile privitoare la Sf. Dumitru. Biserica aflată în ruină era închisă şi nimeni nu mai avea

[293] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 197.

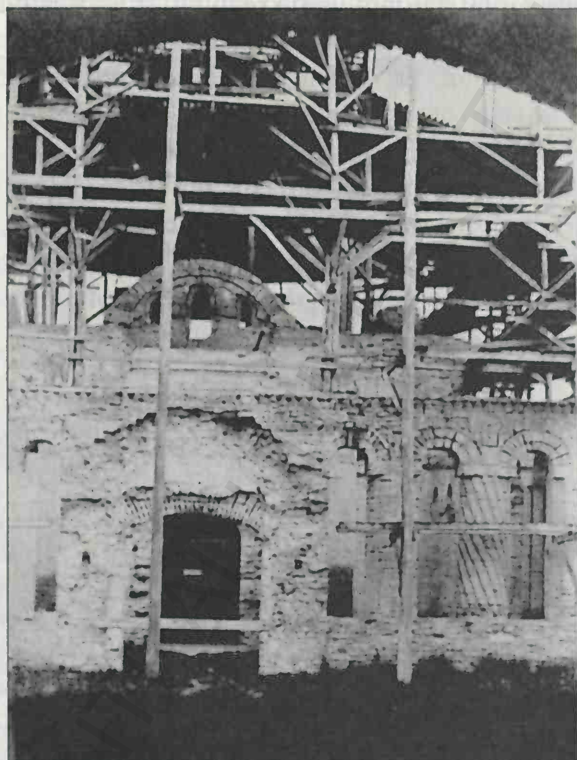
ştire de vreo condică a lăcaşului, din care să poată fi preluate informaţiile dorite. Era sugerată chestionarea episcopului de Râmnic, în posesia acestuia mai putând fi acte vechi ţinând de Sf. Dumitru. Tot de voinţa episcopului ţinea şi deschiderea lăcaşului pentru a fi cercetat. Pe răspunsul venit de la Craiova, rezoluţia ministrului decidea contactarea episcopului de Râmnic. Aşa că, printr-o adresă din iulie 1862, i se solicita episcopului colaborarea; dar fără vreun rezultat semnificativ.

Biserica Sf. Dumitru după restaurare (colecţie particulară)

André Lecomte du Noüy nu pierdea vremea. La 17 septembrie 1884 depunea referatul privind starea bisericii, al cărui stil îl definea drept bizantino-roman. Ultimele reparaţii de amploare fuseseră întreprinse în 1724 şi 1775. Sesiza „regrettables transformations". Opina tranşant, că dacă nu ar fi adus din trecut legenda atâtor veacuri şi nu ar fi avut picturile interioare, ar fi propus dărâmarea ei. Gândea restaurarea principală în şapte mari puncte, plecând de la ceea ce rezista încă: realizarea unor întărituri interioare pentru a asigura securitatea edificiului; montarea schelelor, atât în interior, cât şi în exterior; recalibrarea construcţiei prin stabilirea unui sistem de legături de fier, la diferite înălţimi; refacerea minuţioasă a zidurilor, boltelor, stâlpilor şi turnurilor care prezentau nu doar crăpături uşor vizibile, ci şi găuri profunde; montarea unui acoperiş, pavarea şi tencuirea interioară, nivelarea proximităţii edificiului. Preciza că proiectul detaliat îl putea depune după

ridicarea schelelor şi cercetarea în detaliu a construcţiei. Abia atunci putea fi în măsură să indice execuţiile de fineţe considerate indispensabile finalizării restaurării. Avea nevoie pentru început de 10.000 de franci. Tot în 1884, începea reconstrucţia integrală a edificiului, fără a avea garantate fondurile necesare. În 1885, se deschidea însă un credit în valoare de 200.000 de lei.

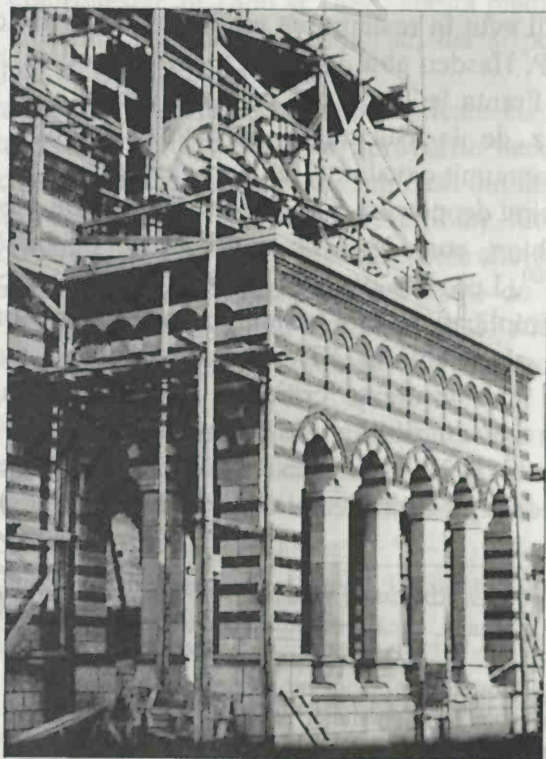
Mitropolia de la Târgovişte înainte de restaurare (colecţie particulară)

Biserica devenea subiect şi pretext al interpelărilor şi moţiunilor din Cameră şi Senat. În şedinţa din 22 aprilie 1888, Titu Maiorescu, ministru la Culte şi interimar la Domenii, era întrebat de un deputat craiovean de ce lucrările de la Sf. Dumitru fuseseră oprite. Recunoscând că zidirea era „unul din cele mai vechi şi mai interesante monumente"[294], titularul portofoliului admitea că nu ştia dacă exista vreun credit disponibil pentru restaurare. Răspunsul dat nu angaja nici o promisiune fermă, ci doar buna intenţie de a sprijini reluarea lucrărilor în funcţie de alocările financiare. La finalul anului 1889, arhitectul anunţa demolarea totală a lăcaşului.

[294] Titu Maiorescu, *op. cit.*, p. 84.

Cele mai mari greutăţi nu le întâmpinase la destructurarea clădirii, ci la eliberarea zonei. Resturile trebuiau cărate pe distanţe ce variau între trei şi cinci kilometri. Reuşise şi turnarea noii fundaţii, precum şi găsirea pietrei dorite. Vremea nefavorabilă bloca însă activitatea pe şantier în lunile următoare. Specialistul francez profita de ocazie pentru a termina planurile restaurării şi a aduce piatra din cariera de la Breşniţa. Abia în 1905, André Lecomte du Noüy înfăţişa ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice deconturi finale pentru Sf. Dumitru[295].

Restaurările de la Târgovişte şi Craiova confirmau filozofia de lucru a arhitectului francez. Mai mult decât la Curtea de Argeş sau Iaşi, starea precară a monumentelor nu îi oferea prea multe soluţii. Este suficient să vedem puţinele instantanee cu zidirile respective pentru a înţelege că Lecomte du Noüy nu prea avea de unde începe refacerea aşezămintelor. Soluţiile agreate de arhitect erau confirmate în 1890 şi de H. Révoil, care dădea credit total proiectelor aflate în lucru. Simpla prefacere a temeliilor şi cosmetizarea pereţilor nu ar fi fost de ajuns.

Mitropolia de la Târgovişte după restaurare (colecţie particulară)

[295] ANIC, fond MCIP, dosar 1506/1905, f. 35-38 şi 63-68.

Avalanşa de critici nu i-a zdruncinat încrederea lui Carol I în André Lecomte. Profesionalismul şi experienţa francezului erau mai sigure decât provocările venite din partea noului val de arhitecţi autohtoni. Chiar în timpul venirii lui H. Révoil, regele nu avea nici o reţinere în a-l invita pe Lecomte la palat, pentru sfaturi în materie de arhitectură şi artă ori pentru a-i fi partener la promenade şi partide biliard. Totodată, era ţinut la curent cu ancheta lui H. Révoil, consemnând în jurnal chiar şi ziua plecării acestuia din ţară[296]. Dintre oamenii politici, exceptându-l pe Titu Maiorescu, specialistul francez se bucura şi de susţinerea lui P.P. Carp. Liderul conservator îl considera printre cei mai buni trei arhitecţi din Europa, nesfiindu-se să afirme public „că arhitecţilor români d-sa nu le dă nici bucătăria să o facă"[297].

Academia Română îl primea, în şedinţa din 25 martie/6 aprilie 1887, ca membru corespondent în cadrul Secţiei literare[298]. Scrisoarea de felicitare, semnată de preşedintele B.P. Hasdeu, menţiona şi argumentul alegerii sale: rolul avut în restaurarea monumentelor istorice. Lecomte îi răspundea lui B.P. Hasdeu abia la 12/24 mai 1887, odată cu revenirea în Bucureşti. Şi în Franţa îşi menţinea o imagine bună. La 13 iulie 1891, ministrul francez de la Bucureşti, Gustave Coutouly, îl anunţa pe Lecomte că fusese numit cavaler al Legiunii de onoare[299].

Hulit şi admirat deopotrivă, ferment al unor pasiuni inedite în peisajul arhitectural autohton, considerat de mulţi, poate pe bună dreptate, un „străin răsfăţat"[300], Lecomte du Noüy a fost unul dintre cei mai importanţi specialişti implicaţi în arta restaurării monumentelor româneşti în ultimele decenii ale secolului XIX. Aura sa publică s-a aflat într-un balans perpetuu între virulenţa criticilor şi dreapta cumpănire, lăsând posterităţii şansa reevaluării unei biografii fascinante. G.M. Cantacuzino aprecia că Lecomte du Noüy refăcuse Sf. Nicolae Domnesc „cu metodă şi îngrijire, a reconstruit-o din temelie cu o tehnică de o perfecţiune rece

---

[296] *Jurnal. Carol I al României*, volumul al II-lea, *1888-1892*, stabilirea textului, traducere din limba germană, cuvânt introductiv şi note de Vasile Docea, Iaşi, Editura Polirom, 2014, p. 183.

[297] Constanţa Tatomir, *Un document despre restaurările de la Curtea de Argeş (1875-1887)*, în „Buletinul Monumentelor Istorice", nr. 2, 1970, p. 72.

[298] BAR, Manuscrise, fond Lecomte du Noüy; corespondenţa dintre Academia Română şi Lecomte du Noüy; scrisoarea din 30 aprilie/12 mai 1887, f. nenum.

[299] *Ibidem*; scrisoarea lui Coutouly către Lecomte din 13 iulie 1891, f. nenum.

[300] *Alexandru Odobescu şi corespondenţii săi*; scrisoarea lui M. Catapol din 15/27 iunie 1891, p. 168.

și neînsuflețită"[301]. Era timpul când încă arhitecții, peste tot în lume, erau considerați inferiori inginerilor. Iar în Regat nu exista o singură lucrare despre restaurări, scrisă de un român: o recunoștea unul dintre cei mai redutabili adversari ai săi, G. Sterian, într-o scrisoare către D.A. Sturdza[302]. Este perioada în care și în Europa generația de arhitecți maturizată la început de veac XX desconsidera mai tot ce se făcuse anterior[303].

Restaurările asumate de Lecomte pot fi etichetate fie de eliberare-degajare a monumentului de adaosurile, stratificările și suprapunerile aduse de timp, fie de reîntregire, el înlocuind acele structuri afectate iremediabil de scurgerea vremii. Dacă la Curtea de Argeș părerile erau predominant pozitive, iar la Trei Ierarhi nu tocmai favorabile, în cazul șantierelor de la Sf. Nicolae Domnesc, Sf. Dumitru și mitropolia din Târgoviște resentimentele față de demolarea clădirilor nu au putut fi domolite. Decizia și responsabilitatea îi aparținuseră, fără nici o îndoială. Însă aceeași părere o avusese și N. Gabrielescu, probată de Lecomte în fața lui Maiorescu, prin reproducerea unor fragmente din epistole semnate de N. Gabrielescu, în 1886 și 1888: acesta pleda nu doar pentru destructurarea lăcașului Sf. Nicolae Domnesc, dar și pentru punerea la pământ a bisericii Sf. Dumitru din Craiova[304].

Lui Lecomte nu-i erau iertate decizii aplicate cu mult înainte de către alți arhitecți, care avuseseră toate aprobările necesare din partea autorităților locale. De pildă, mănăstirea Frumoasa din Iași era refăcută în întregime în anii 1836-1841[305], fără a deveni un subiect sensibil în societatea moldovenească. Dar nu au fost singurele decizii controversate. În Iași mai fusese dărâmat feredeul turcesc zidit de Vasile Lupu și distrusă stema Moldovei a lui Moruzi Vodă din anul 1805. Doar că astfel de cazuri, nedorite, nu produceau rumoare. Lecomte însă devenise imediat o țintă publică.

Teodor T. Burada depunea, la iunie 1905, un memoriu la primăria Iașului. Avertiza că în curtea de la Trei Ierarhi, dar și în ograda primăriei se afla o mulțime de pietre cu inscripții slavonești și grecești, dar și

301 G.M. Cantacuzino, *Arcade, firide și lespezi*, București, Editura „Cartea Românească", 1932, p. 41.

302 BAR, Manuscrise; scrisoarea lui G. Sterian către D.A. Sturdza din 19 martie 1887, f. nenum.

303 Vezi Erin Hazard, *The Author's House: Abbotsford and Wayside*, în *Literary Tourism and Nineteenth-Century Culture*, edited by Nicola J. Watson, Palgrave MacMillan, 2009, p. 63-72.

304 BAR, Manuscrise, fond Titu Maiorescu; scrisoarea lui Lecomte către Titu Maiorescu din 3 martie 1890, f. nenum.

305 G. Balș, *op. cit.*, p. 295, 340.

cărămizi smălţuite, teracote, discuri smălţuite împodobite cu felurite embleme şi ornamente rămase de la restaurările de la Trei Ierarhi şi Sf. Nicolae Domnesc[306]. Printre ele se afla şi o pisanie de la Sf. Nicolae Domnesc, care arăta că ridicarea lăcaşului începuse la 1 iunie 1491 şi a fost săvârşit în august 1493. Nedumerirea şi frustrarea lui Teodor T. Burada privea abandonarea acestei piese cu valoare istorică. Ar fi fost de dorit ca în timpul reconstrucţiei să fie pusă la locul ei. Despre celelalte obiecte credea că puteau fi duse fie la muzeu, fie la Universitate. Ştirea ajungea şi la Bucureşti. În centrala Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice se discuta şi posibilitatea ca pisania de la Sf. Nicolae Domnesc să fie adusă la Muzeul Naţional de Antichităţi. Primarul Iaşului, Petru Poni, se opunea, explicând ministrului că piatra fusese încredinţată universităţii din capitala Moldovei[307].

Mai credem că, dincolo de susţinerea şi preţuirea valorilor arhitectonice româneşti, Lecomte declanşase involuntar o dispută pentru prestigii simbolice şi pentru accesul privilegiat la resursele financiare ale statului. Este adevărat, bugetele pentru restaurarea monumentelor istorice au depăşit toate previziunile. Dacă le comparăm cu alte lucrări executate în România acelor timpuri, nu de aceeaşi complexitate, am putea şarja pe ideea că Lecomte nu a fost un risipitor. De pildă, Carol I se arăta circumspect că modificările pe care dorea să le aducă palatului Cotroceni, gândite împreună cu Paul Gottereau, puteau fi făcute cu mai puţin de 400.000 de franci[308]. Lecomte conducea un Birou special de restaurări, care se bucura, la un moment dat, de finanţări mai generoase decât Comisia Monumentelor Istorice. Preşedintele acestei comisii, I. Kalinderu, scria ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, la 4 mai 1909, spunându-i că, în noile circumstanţe, vor suferi proiectele de restaurare coordonate prin Comisia Monumentelor Istorice[309].

Restaurările făcute de Lecomte măcar au rezistat. E de ajuns să aruncăm o privire pe cererile interminabile pentru plata reparaţiilor secvenţiale făcute la aşezămintele religioase pentru a ne face o idee câţi bani s-au cheltuit, prea mulţi în zadar. De asemenea, munca lui a adus un plus de profesionalism, de clasificări terminologice. Astfel, la început de secol XX, se înaintau cereri pentru: lucrări de restaurare, lucrări de conservare, lucrări de întreţinere, lucrări de renovare, solicitări ca unele edificii să fie declarate monumente istorice.

---

[306] ANIC, fond MCIP, dosar 2212/1907, f. 37r.-v.
[307] *Ibidem*, f. 62.
[308] *Jurnal. Carol I al României*, volumul al II-lea, *1888-1892*, p. 49.
[309] I. Kalinderu, *Cestiunea fondurilor de restaurări*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", aprilie-iunie 1909, p. 94-95.

Capitolul IV

CĂLĂTORIILE INTELECTUALILOR ȘI GENEZA INTERESULUI SOCIAL PENTRU ISTORIE

Despre patru cărți de călătorie publicate în spațiul românesc la mijlocul veacului XIX. Să facem cunoștință cu autorii, să le ascultăm poveștile

La mijlocul veacului XIX, într-un interval de câțiva ani, 1859-1863, cititorii pasionați de literatură și atrași de mirajul voiajurilor se bucurau de apariția a patru cărți, broșuri cu însemnări de călătorie semnate de trei autori proveniți din orizonturi culturale diferite: un francez, Théodore Margot, și doi români; unul cu veleități de scriitor, Alexandru Pelimon, celălalt un preot cultivat, Grigore Musceleanu. Este greu de explicat contextul publicării lor grupate. Nimic din ceea ce se petrecuse anterior în mediile culturale nu anunța o provocare intelectuală consistentă. Lipsea o tradiție a călătoriilor, iar practica acestui gen de lectură era străină locuitorilor Țării Românești. Iar conexiunile la evenimentele interne sunt puțin probabile. Dimpotrivă, tindem să le percepem drept impulsuri ale unor măsuri administrative ulterioare. Totuși, pe agenda publică, cu reverberații în abordările instituționale din următorii ani, subiectul excursiilor câștiga repede audiență. Se înfiripa un inedit spirit patrimonial, fiind provocate discuții privind oportunitatea refacerii și conservării vechilor monumente.

Relatări credibile laolaltă cu închipuiri atrăgătoare vorbeau celor interesați să asculte despre creațiile altor vremuri și pildele unor oameni a căror legendă aveau cel mult o anvergură regională. Ceea ce se putea citi între copertile respectivelor lucrări nu se regăsea în puținele manuale de istorie publicate la București sau Iași. Am zăbovit asupra acestui interstițiu dintr-un motiv întemeiat. Era pentru prima oară în literatura română când se publicau succesiv impresii de călătorie autentice și nu răsfirate pe câteva file ori vorbind precumpănitor de pasiunile autorului. Umblările prin lume ale lui Dinicu Golescu nu deschiseseră, la vremea

lor, apetitul turistic al conaţionalilor. Puţinele note scrise în epocă au fost păstrate, din varii considerente, în manuscris ori mărturisite pasager, în scrisori, doar apropiaţilor. Fără impact real, nu reuşiseră să anime pasiuni, să stârnească curiozităţi, să propună reflecţii.

Putem spune, fără a greşi, că lucrările de care vorbim s-au constituit în cel dintâi dosar consistent şi variat al *ideii de călătorie* în spaţiul românesc; şi încă unul variat. Pedagogul Théodore Margot pornea la drum mânat de mirajul descoperirii unei ţări, Alexandru Pelimon era interesat, printre altele, de găsirea unor subiecte literare, în vreme ce Grigore Musceleanu se pasiona de inscripţiile şi obiectele vechi, păstrate în lăcaşurile din Principate. Trei reprezentări despre o lume tăcută şi uitată, cu bunele şi păcatele sale, prindeau astfel contur.

Curiozităţile unui străin

Prima scriere, dezvoltată pe 87 de pagini, era culeasă la imprimeria lui C.A. Rosetti. Titlul, *O viatorie în cele şaptesprezece districte ale României*[1], *antiquităţi, curiozităţi naturale, situri, oraşe, monumente, date istorice, usuri şi moravuri*, lăsa cititorului iluzia decriptării integrale a principatului. Noţiuni de geografie, antropologie, informaţii legate de culturile agricole, produsele exportate, preferinţe culinare regionale, cugetări şi pilde ale culturii populare erau pliate faptelor istorice. Aduceau un plus de amănunt şi de înţelegere faţă de ceea ce se publicase până atunci. Era semnată de francezul Théodore Margot, nume necunoscut în lumea românească; recuperarea biografiei personale stă sub semnul supoziţiilor. Din paginile introductive aflăm că jurnalul voiajului era dedicat pitarului Constantin Slăvitescu, probabil susţinătorul financiar al călătoriei, dar şi al tipăririi volumului. Ştim că Théodore Margot a locuit ceva vreme, nu ştim cât, în casele lui Slăvitescu. Probabil că a fost angajat pentru educarea copiilor pitarului, în ton cu moda acelor ani.

Fără a cădea în tentaţia stabilirii unor cronologii sau ierarhii, credem că lucrarea amintită cuprindea noţiunile unui ghid de călătorie elementar. Personajul nostru provenea dintr-o ţară în care ghidurile turistice se aflau în mai toate bagajele voiajorilor, dovedindu-şi utilitatea. Nu ştim dacă a fost în intenţia lui să împământenească un atare tabiet. Toţi predecesorii

[1] În accepţiunea lui Théodore Margot, termenul *România* îşi afla o perfectă sinonimie în cuprinderea principatului Ţării Româneşti. Titlul lucrării îi fusese sugerat de împărţirea administrativă, adăugând că principatul se mai împărţea în Valahia Mare şi Valahia Mică (Oltenia).

săi, nu puțini la număr[2], își consemnaseră experiențele la persoana întâi, atenți la propriile dorințe. Nu țara, nu istoria și peisajele contau, ci doar trăirea individuală. El a procedat cum a crezut de cuviință. Nu intenționa să impună vreo tendință și nu încheiase vreo înțelegere cu vreo administrație, în schimbul unui suport material. Îi era străină chiar și o banală concesie, chiar și față de protectorul său, Constantin Slăvitescu. Despre proprietățile aparținând familiei acestuia găsea prea puține lucruri interesante de spus. Amintea pasager de o turlă, în care se baricadase Drăghici Slăvitescu și ținuse piept unui corp de armată turcesc. Urmele teribilei confruntări se mai observau încă pe zidurile ciuruite de gloanțe ale bisericii.

Construcția relatării se articula în succinte povestioare. Punea ordine și logică în succesiunea faptelor, atât cât le cunoștea, a implicării personajelor, dând sens unei reconstituiri inteligibile. Nu ezita să caute înțelesul unei etimologii, chiar și a unor superstiții apărate înverșunat de interlocutorii săi, pentru a completa relatarea ternă a vreunui document. Vraja fabulației cuprindea finalmente narațiunea. Cultura clasică îi întindea capcane, ademenindu-l să plieze legendelor locale nume cu rezonanță ale antichității. În apropierea Găeștilor, prima oprire de pe traseu, auzea povestea Vlașcăi, în fapt, împământenirea numelui purtat de generalul roman Lucius Pomponius Flaccus. Și argumentația nu suporta vreo contradicție. Doar era vorba de cel care impusese cu forța armelor civilizația latină în acea parte a Daciei. Lumea îl proslăvea în filozofia orgoliului identitar. Câți dintre românii din alte regiuni își puteau asocia repere zonale cu personaje legendare? Conform perspectivei filologice, astfel se explica și denumirea „Vlacu sau Valacu, dată locuitorilor din România de către unele popoare europene și aceea de Vlachia sau Valachia”[3].

După un drum agreabil, următorul popas îl făcea la Câmpulung, prezentat fără nici cea mai mică reținere drept vechea Romula[4]. Îl frapa numărul bisericilor de rit ortodox, dintre care cea mai însemnată era catedrala lui Negru Vodă. Descoperea cu plăcere și un lăcaș catolic, bine întreținut de călugării ordinului franciscan. Îmbucurătoare îi apărea și

---

[2] Vezi seria *Călători străini*, coordonată sub patronajul Academiei Române.

[3] Théodore Margot, *O călătorie în cele șaptesprezece districte ale României. Noțiuni despre România și Oltenia*, în *Călători străini*, serie nouă, volumul VII (1857-1861), coordonatorul volumului Daniela Bușă, autori Daniela Bușă, Venera Achim, Adrian-Silvan Ionescu, Bogdan Popa, Nicoleta Roman, Raluca Tomi, București, Editura Academiei, 2012, p. 324.

[4] *Ibidem*, p. 325.

politica de sistematizare urbană. Orăşelul de la poalele Carpaţilor era organizat mult mai bine decât majoritatea comunităţilor din Ţara Românească. Construcţiile cu valoare istorică, amenajările privilegiind ordinea amplasamentelor şi curăţenia străzilor recomandau târgul drept locaţie de neocolit pe rutele oricărui drumeţ. Zona atrăgea vizitatori, corespondenţa trimisă Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice vorbind de câteva mii anual. Călătorii îşi găseau timp pentru un scurt popas „să vază acest oraş ce a stătut cândva capitala ţării”[5]. Asocia Câmpulungului figurile lui Nicolae Alexandru, domn al Ţării Româneşti (1352-1364), a pictorului I. Negulici, a literaţilor C.D. Aricescu ori Nicolae Rucăreanu. Trecutul şi prezentul, recomandările din istorie, literatură şi pictură, plus anumite comportamente publice demne de a fi popularizate dădeau aşezării o imagine aparte. În comparaţie cu alte foste capitale, dar şi cu aşezări în care se mai rezistau vechi monumente, lipsite însă de viaţă, Théodore Margot găsea Câmpulungul animat, ambiţionându-se să nu iasă din istorie, să nu trăiască doar din amintiri.

Elogii aducea şi Târgoviştei, forţându-i originile şi plasându-le într-o cetate antică, Tiriscu. Poziţia geografică, mulţimea de clădiri reprezentative, mormântul lui Mihai Viteazul de la mănăstirea Dealu şi cântarea în versuri a ruinelor Curţii Domneşti de către poetul Vasile Cârlova confereau târgului o poziţie atractivă pe harta oricărui voiajor. Doar că, în inima comunităţii, ruina se confunda de multă vreme cu destinul însuşi.

Zonele trecute pe itinerarul său, observaţiile făcute în proximitatea monumentelor şi întâlnirile cu figuri locale reprezentative trădează, ne place să credem, o minimă documentare. În comparaţie cu scriitura lui Alexandru Pelimon, naraţiunea lui Théodore Margot nu abundă în metafore şi construcţii generoase. La Dragoslavele, francezul trecea pragul vechii biserici, ridicată în 1661. Urca şi în clopotniţă, unde importanţa lăcaşului îi era confirmată de citirea inscripţiei de pe clopot. Undeva, pe drumul ce lega Câmpulungul de Braşov, pe marginea prăpastiei, zărea cetatea Oraţiei, construită în veacul XIV. Preluând informaţia oferită de însoţitorii săi, consemna în jurnalul de călătorie că ar fi fost ridicată la porunca lui Radu Negru. Decizia abaterii de la traseu s-a dovedit inspirată. Deşi din fortificaţie nu mai rămăseseră, este adevărat, în ruină, decât două capele, una ortodoxă, cealaltă catolică, Théodore Margot descoperea uimit bogăţia inscripţiilor, lizibile încă pe unii pereţi. Şi nimeni dintre contemporani nu le considera suficient de importante ca să le salveze, măcar şi în transcriere.

---

[5] ANIC, fond MCIP, dosar 223/1856, f. 5.

Se oprea și la Curtea de Argeș, menționată de majoritatea peregrinilor. Din vorbă în vorbă, complexul arhitectonic devenise o recomandare călduroasă pentru iubitorii de frumos. Arta miniaturală a zidirii lui Neagoe Vodă devenise emblema regiunii. Francezul considera Biserica Domnească „cel mai frumos edificiu al României; cel mai măreț monument al măreției sale trecute"[6]. Vremelnica comparație cu alte vechi zidiri îi era favorabilă, întrecând chiar și renumitele biserici din Italia. Sunt anii în care legenda mănăstirii renăștea, clamând imperativ salvarea construcției. În pledoariile lui Théodore Margot, apoi ale lui Alexandru Pelimon, identificăm nu doar o atenționare publică a autorităților, dar și geneza unei presiuni publice în favoarea reșlefuirii pietrei, a curățirii picturilor înnegrite. Considerații similare îi conduceau pașii la Topolog, unde aflase că ținuseră sfat boierii lui Mihai Viteazul după uciderea acestuia; dar și la Cotmeana, unde se refugiase Mircea, fiul lui Mihnea Vodă, precum și către episcopia de la Râmnicu Vâlcea. Scurta oprire la episcopie aducea și cea dintâi îndoială majoră asupra corectitudinii unor interpretări atingătoare numelor de așezări. Citise în lucrările lui Iosif Genilie, profesor de geografie la Sf. Sava, că Râmnic ar însemna Roma mică. Prin urmare, asculta cu atenție și părerea unui bătrân din zonă care combătea teoria dascălului.

La Ostrov, vedea, într-o adunătură de pietre, resturi din ceea ce fusese cândva Sargidava. Nimic de pe insulița din mijlocul Oltului nu întărea totuși o atare ipoteză. Denumirea își avea povestea sa. Cândva, o inscripție incrustată în zidurile presupusei fortificații antice păstrase amintirea vremurilor în care romanii locuiseră în zonă. De la o posibilă cetate romană, Sandova, situată la două poște de Craiova, mai rămăsese o banală comunitate, Sadova. Credința îi era întărită de omniprezența fundațiilor din piatră ivite din pământ la tot pasul, precum și de rezultatele săpăturilor făcute, în special, de căutătorii de comori. Mici monede de argint, inscripții și vase funerare fuseseră scoase de pe mai toată întinderea așezării. Măcar acolo iluzoriile pretenții se racordau la descoperiri arheologice de dată recentă. La Buzău însă, o localitate lipsită de monumente antice, împărtășea părerea că modernitatea se construise pe ruinele anticei Napoca. Și la Râmnicu Vâlcea, unde mai rezista o singură zidire trecătoare prin veacuri, cea ctitorită de Constantin Brâncoveanu, punea geneza comunității pe seama unei cetăți dacice, neidentificate, Ramidava.

Seria fantazărilor continua cu Giurgiu, a cărui nume, cu rezonanță italiană, îl făcea să se gândească la ctitoriile genovezilor. Cozia lui

[6] Ulterior, Théodore Margot își arăta preferința pentru Cernica.

Mircea cel Bătrân îi apărea lipsită de identitate, percepând-o drept un amalgam de corpuri de clădire vechi și de adaosuri neinspirate. Deranjantă îi apărea imaginea unui permanent șantier în curtea mănăstirii. Mai mult decât lăcașul, francezul admira clopotnița, notându-și senin că ar fi datat din vremea romanilor. Bistrița, refăcută nu cu mult timp în urmă și repictată de G.M. Tattarescu, își etala nu doar eleganța arhitecturală dar și prosperitatea financiară. Cu iz de certitudine, însemna că fondatorul lăcașului ar fi fost Alexandru cel Bun, deși unii îl atenționaseră că ar fi fost ridicată la dorința marelui ban Barbu Craiovescu. Arnota, Hurez, Tismana completau ruta peregrinărilor. La aceste mănăstiri privirile se îndreptară către piatră, care părea să nu mai reziste prea mult timp. La cea de la Șerbănești remarca, telegrafic, bogăția arhivei istorice. În toate cele 87 de pagini era singura menționare a unui fond arhivistic.

Alegerile făcute de francez întăresc ideea informării prealabile. Practic, Théodore Margot trecea prin toată istoria exponențială a valahilor. Preciza însă, scrupulos, că ceea ce văzuse el îi amintea de vremurile memorabile ale medievalității și prea puțin de posteritatea antichității. Iar când aceasta devenea subiect al relatării, era pigmentată cu identificări preluate credul din cultura populară. *Dealul Războaielor* și *Cetatea Uriașilor* păreau referiri indubitabile la momente și fapte de vitejie vrednice de admirație. Durata de vechime își etala însă relativitatea. Ruine „veritabile" depista și la Craiova, în fapt ceea ce mai rămăsese dintr-un han nemțesc proiectat în vremea ocupației austriece în Oltenia.

Jurnalul călătoriei lui Théodore Margot pare, la o primă lectură, o înșiruire naivă de legende preluate cu bună credință. Astăzi, într-o formulare clișeizată, am emite pretenția unei minime filtrări a informațiilor, imputând autorului superficialitatea argumentării. Doar că în epocă, mai ales pentru un străin, fascinația poveștilor era mai tentantă decât reconstituirea exactă a trecutului. Dar, nu însemna implicit și o apetență conștientă pentru falsificarea istoriei.

Istoria văzută prin ochii unui literat

O altă lucrare memorialistică, schițată pe parcursul unei călătorii prin Țara Românească, purta semnătura lui Alexandru Pelimon. În comparație cu Théodore Margot, Pelimon avea un dram de notorietate în mediile culturale. Parcurgerea listei cu lucrările sale probează un scriitor prolific. Indiscutabil, dintre cei trei voiajori, Théodore Margot, Grigore Musceleanu și Alexandru Pelimon, ultimul avea pana cea mai stilată și, credem noi, și cel mai cultivat. Critica literară l-a trecut însă printre

autorii minori[7]. În 1847, îi apăruse o broşură cu poezii, majoritatea de dragoste, câteva dintre ele, chiar şi imnuri, cu tentă istorică[8]. Zece ani mai târziu, semna o nouă colecţie de poezii, *Faptele eroilor*[9]. Recunoştea în prefaţă că versurile fuseseră concepute cu ani buni în urmă.

În anul călătoriei, 1858, îi apărea un alt volum, *Bucur, istoria fundării Bucureştilor*[10], în care vorbea de „mulţimea monumentelor, mănăstirile şi cetăţile de care e ţara plină”[11]. Ştia că în munţi şi pe malurile Dunării se găseau nebănuite vestigii; ele vorbeau, celor care îşi găseau răgazul să le admire, de vremuri cu mult înaintea legendarelor „descălecări”.

Faţă de scrierea lui Théodore Margot, opera lui Alexandru Pelimon, *Impresiuni de călătorie în România*, se întindea pe 279 de pagini[12]. În mare, cei doi vizitaseră un număr identic de monumente istorice, ţinând o bună bucată de vreme de acelaşi traseu. Doar că, în vreme ce francezul preferase sobrietatea relatării, membrul Comisiei Documentale opta pentru aşezarea celor văzute într-o ramă literaturizantă. Valoarea estetică concura valoarea de adevăr, fantezia împrospătând farmecul unor timpuri osificate în liniaritatea impersonală a documentelor. Furat de peisaje şi de atitudinile oamenilor, nu ezita să le caute locul pe firul povestirii unei călătorii întinse pe două luni, în vara anului 1858. Dorea să scape de prăfăria şi căldurile nesuferite ale capitalei, dar şi să evite noroaiele şi îngheţurile care veneau odată cu toamna. Pleca din Bucureşti pe 16 iulie, convins că „tot ce este monument în România trebuie considerat ca sfinţit pentru istoria şi viitorul ei”. Rândurile introductive ne permit se bănuim că, aidoma lui Théodore Margot, nu pleca în necunoscut. Schiţase un plan al traseului, prin nordul Munteniei şi Olteniei, regiuni bogate în vechi zidiri. Prioritate aveau Târgoviştea, Câmpulungul, Curtea de Argeş, Topologul, Cozia, Tismana, Bistriţa, Horezul. Traseul îi era cerut şi de administraţie, în vederea eliberării biletului de drum. Pe hârtia primită

---

[7] George Călinescu, *Istoria literaturii române. De la origini până în prezent*, ediţia a doua, revăzută şi adăugită, ediţie şi prefaţă de Al. Piru, Bucureşti, Editura Minerva, 1982, p. VIII.

[8] Alexandru Pelimon, *Poezii*, Iaşi, Tipografia Institutului Albinei, 1847.

[9] Idem, *Faptele eroilor*, cu ilustraţie de Alessandru Pelimon, Bucureşti, Imprimeria Naţională a lui Iosif Romanov et Companie, 1857.

[10] Idem, *Bucur, istoria fundării Bucureştilor*, Bucureşti, Tipografia Naţională a lui Iosif Romanov et Comp., 1858.

[11] *Ibidem*, p. 11.

[12] Vezi Alexandru Pelimon, *Impresiuni de călătorie în România*, cuvânt înainte de Şerban Cioculescu, ediţie îngrijită, note, biobibliografie şi glosar de Dalila-Lucia Aramă, Bucureşti, Editura Sport-Turism, 1984.

de la poliție se arăta că Alexandru Pelimon mergea de la București la Turnu Severin „prin poalele munților, fără trăsură”. La eliberarea documentului se întâlnea cu Florian Aaron, profesorul de istorie încurajându-l să-și împlinească dorința.

Prima oprire mai îndelungată o făcea la Câmpulung, unde se mai păstrau „multe monumente istorice și admirabile”. Atenția îi era captată de „monastirea cea edificată de un Radu voievod și apoi prefăcută de Matei vodă Basarab, care e întâiul monument al capitalei”[13]. Firul narativ pleca de la o improbabilitate, adică legitimarea istorică a voievodului Radu, pentru a se încheia cu două certitudini: aportul lui Matei Basarab la refacerea zidirii și atestarea mănăstirii drept cea mai veche construcție a orașului. Expunerea contopea certitudini istorice și legende neverificate ale localnicilor. Pomenea și de o mică bisericuță a lui Negru Vodă, amintind de vremurile descălecatului și de formarea Țării Românești. Orașul își cupla deci începuturile la momentul fondator al principatului de la sud de Carpați. Dar la marginea orașului, pășea printre ruine numite de localnici *Jidova* sau *Cetatea Jidovilor*. Alexandru Pelimon căuta și explicații etimologice. „Jidovi” nu avea în cazul de față accepțiunea uzuală, călătorul aflând că locuitorii din Câmpulung „prin vorba jidovi înțeleg pe daci și toți popolii antici care stătură înainte de Hristos...”[14].

Descrierea putea să indice orice dar nu o cetate antică. Într-un perimetru de 150 de pași lungime și 100 lățime, Pelimon vedea doar îngrămădiri de pietre. Nimeni din Câmpulung nu știa de când data zidirea: nimeni nu-i putea asocia nici un eveniment important și nu o identificase în vreun document istoric; nimic spectaculos pe movilele năpădite de iarbă și mușchi. Profita de șederea la Câmpulung pentru a trage o fugă spre Dâmbovicioara, la cetatea lui Negru Vodă.

Ajungea apoi la Curtea de Argeș, „a doua rezidență a lui Negru Vodă”[15]. Biserica o definea drept „cea mai admirabilă din lume, de o nedescrisă artă”. Nu-și contextualiza însă afirmația, nu făcea trimitere la vreo zidire similară. În fond, nu dispunem de date care să certifice preumblarea lui Pelimon în Occident, practică ce i-ar fi dat posibilitatea formulării unor enunțuri credibile, precum cel despre zidirea istorică de la Curtea de Argeș. Lui Șerban Cioculescu îi plăcea să creadă că Alexandru Pelimon consultase ghiduri ale țărilor europene, la fel cum credea de cuviință că nu ar fi nimerit să i se ceară călătorului nostru „cunoașterea științifică exactă a istoriei noastre naționale”.

---

[13] *Ibidem*, p. 28.
[14] *Ibidem*, p. 30.
[15] *Ibidem*, p. 49.

Ornamentaţia exterioară l-a captivat, urmărind liniile arhitecturale de la bază şi până în vârful turnurilor. Furia a trei secole nu zguduise ireversibil structura zidirii. Înăuntrul bisericii se oprea în dreptul mormintelor lui Neagoe Basarab şi a celor în care se aflau osemintele a trei dintre copiii săi, Anghelina, Ioan şi Pătru. Identifica şi pe cel al Stanei, o altă fată a lui Neagoe, pe al cărei mormânt era trecut numele Sofronia. Era nedumerit de ce soţia, Despa (Despina), şi fiul Teodosie nu fuseseră aduşi şi îngropaţi alături de restul familiei. Spre uşa bisericii mai sesiza alte trei pietre mormântale, aparţinând lui Constantin, nepotul lui Matei Basarab, mitropolitului Anania şi Chiasnei, soţia unui armaş aflat în slujba aceluiaşi Matei Basarab. Interiorul lăcaşului îi părea păstrat în condiţii bune.

Tot la Curtea de Argeş intra şi în biserica domnească – ctitorită după legende, de Radu Negru – ştiind că era mai veche decât mănăstirea. Încă mai putea aprecia întinderea fostei Curţi Domneşti şi mai putea aproxima unde fusese cândva cetăţuia lui Radu Negru. Pe unul dintre pereţii exteriori, Alexandru Pelimon observa o piatră de mormânt, la fel ca altele depuse deja la muzeul din Bucureşti, ale cărei detalii îi stârneau curiozitatea. Privirea i s-a fixat pe „un bărbat stând cu mâinile la piept, ce poartă o haină lungă, fiind partea gulerului ei ornată până la piept cu o pasmanterie şi cu colţişori, precum se purtau simizetele mai demult. Pe cap are o căciulă ca aceea numită cazaclească şi e cu plete lungi sau bucle atârnând până la umeri"[16]. Rămânea neplăcut surprins să vadă că niciunul dintre însoţitorii săi nu îi putuse oferi vreo deslușire despre acel personaj sau despre contextul în care fusese sculptat. La o cercetare mai amănunţită, sesiza că obrazul şi căciula personajului prins în piatră erau sfărâmate. Lângă această piesă de patrimoniu se mai găseau multe alte pietre sculptate dar deteriorate: de asemenea afla că proveneau din zidurile bisericii şi din structura vechii clopotniţe. În peretele clopotniţei mai rezista încă o acvilă din piatră. Lucrată de un meşter destoinic, pasărea era surprinsă cu aripile întinse, găsindu-se „în prea bună stare". Culoarea lucrării îl determina pe Alexandru Pelimon să o plaseze în epoca ridicării bisericii şi a curţii împrejmuitoare. Era un argument suplimentar în acreditarea acvilei drept marcă a Ţării Româneşti.

Puţin mai încolo, sub coasta unui deal, privea ruinele Sânicoarei, aşezământ ridicat la dorinţa doamnei Ana, soţia lui Negru voievod. Nu departe de oraş, pe malul Argeşului, i se arătau alte ruine, ce ar fi aparţinut, cândva, unui anume Rodovanu. Nimeni însă nu ştia cine fusese bărbatul sau de când datau ridicăturile din piatră. Lucrurile păreau să se

[16] *Ibidem*, p. 56.

împletească. În zonă puteau fi observate numeroase aglomerări din pietre – numite de săteni *Movilele Tătarilor* – purtând cu ele povestea unor migratori care s-ar fi stabilit acolo. Jalnica perspectivă lăsa a se înțelege că mormanele respective închideau în ele zbuciumul unor comunități distruse de interminabilele confruntări armate.

Ruinele Sânicoarei (colecție particulară)

Păreri de rău îl încercau și la vederea cetății lui Vlad Țepeș de la Poenari. Timpul, dar mai ales necugetarea omului o afectaseră. Piatra și cărămida smulse brutal din zidurile fortificației erau utilizate la construirea caselor și la înjghebarea unor sobe. Ceea ce părea că fusese odinioară calea de acces în fortificație prin latura de nord-vest era „concurată" (multiplicată) de golurile din pereți rezultate în urma

scoaterii pietrei de „mâna cea sacrilege a omului"[17]. Abia mai putea identifica fostele bucătării, cămările și locurile în care, nu demult, mai stăteau în picioare turnurile cetății. Alexandru Pelimon auzea că furturile masive avuseseră loc în ultimii 15 ani, de când sătenii din împrejurimile fortificației coborau piatra în curțile lor. Se dovedea, din nefericire, cum doar nevolnicia câtorva ani putea distruge truda mai multor secole.

La Cozia îl mâna curiozitatea de a vedea mantia lui Mircea cel Bătrân. O afla preschimbată într-un veșmânt preoțesc. Credul, accepta tot ce i se spunea, notându-și până și culoarea înfloriturilor de pe pânză. E greu de crezut că mantia lui Mircea cel Bătrân ar fi putut rezista atâtea veacuri, fie și transformată într-un veșmânt preoțesc. Alexandru Pelimon identifica mormintele din interiorul mănăstirii: acela al lui Mircea cel Bătrân, dar și mormântul colectiv în care se odihneau osemintele maicii Teofana, mama lui Mihai Viteazul, ale doamnei Florica și ale voievodului Nicolae, fiul lui Mihai. Uzura pietrei de pe mormântul lui Mircea cel Bătrân făcea imposibilă descifrarea inscripției. Zugrăveala abia se mai cunoștea, iar pereții crăpaseră în profunzime. Cerceta și cele două clopote ale mănăstirii, mulțumit să constate că unul dintre ele era turnat chiar în timpul marelui voievod, în 1393, iar un altul în 1413, sub domnia lui Mihail, fiul lui Mircea. Alături de acestea mai era folosit la oficierea serviciului divin un alt clopot, turnat în 1834. Zăbovea puțin la Cozia, deranjat de atitudinea indolentă a călugărilor.

Se oprea și la Episcopia Noului Severin de la Râmnic. Căuta locul în care fusese ucis Radu de la Afumați, apoi urca pe un deal numit de localnici *Câmpul lui Traian* și mergea pe un drum atribuit tot împăratului roman. Dorind să ajungă pe 15 august, de sărbătoarea Sfintei Maria, la mănăstirea Bistrița, își planifica puține popasuri. Căuta odihna la mănăstirea Dintr-un Lemn și la Surpatele. Dintre toate edificiile vizitate și descrise, indiscutabil, Bistrița era cea mai frumoasă. Poziționarea și reconstrucțiile făcute în ultimii ani conferiseră așezământului splendoarea pierdută în cursul veacurilor. Arnota, Horezul, Polovraci și Tismana încheiau lista lăcașurilor vizitate în mai puțin de două luni. Se îndrepta apoi către Turnu Severin, pentru a privi rămășițele podului lui Traian, ceea ce se mai păstra dintr-o cetate antică și turnul atribuit împăratului Sever. În afara picioarelor podului înfipte pe ambele maluri, Alexandru Pelimon spera să poată vedea și celelalte 18 puncte de sprijin ale podului lui Traian, care se zăreau doar când Dunărea scădea. Fenomenul era cunoscut în lumea românească, fiind semnalat de zeci de ani în gazetele din Principate.

[17] *Ibidem*, p. 61.

Ultima parte a drumului mergea pe cursul Dunării. Își dorea să ajungă la Călugăreni, la crucea de piatră, înaltă de trei stânjeni, făcută în 1683 la porunca lui Șerban Cantacuzino. La fața locului, se întreba dacă mândria unei națiuni nu reclama însă un alt monument dedicat victoriei repurtate de armata lui Mihai Viteazul. Reîntoarcerea acasă îi risipea orice dileme privitoare la înaintași. Avea toate argumentele să le elogieze destinele[18].

Drumurile prin țară i-au folosit lui Alexandru Pelimon nu doar pentru publicarea acestor impresii. O întreagă operă poetică de factură istorică era închegată în deceniile care au urmat călătoriilor. Văzuse, palpase subiectele poeziilor sale. Cu puțin timp înainte de moarte, Alexandru Pelimon publica un volum intitulat *Amintiri poetice istorice*. Personajele Negru Vodă, Vasile Lupu, Matei Basarab, Mircea cel Bătrân, Stroe Buzescu, Mihai Viteazul și Constantin Brâncoveanu se bucurau acum și de o posteritate versificată. Nu greșim când afirmăm că pentru Alexandru Pelimon călătoriile nu au reprezentat doar o sursă de documentare pentru lucrările sale, ci și o relectură a istoriei, mult mai veridică decât cea inserată în filele cărților din epoca sa.

Pasiunile și dezamăgirile unui preot

Un al treilea călător de la care s-au păstrat note privitoare la monumentele istorice din cele două Principate este preotul Grigore Musceleanu. Peregrinările prin Țara Românească și Moldova le făcuse „numai că să nu piară acele antice inscripțiuni"[19]. Cheltuielile voiajurilor le asigurase din strâmtoarea mijloacelor personale. Purta cu el, de fiecare dată, un ordin al ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice către superiorii așezămintelor, prin care erau atenționați să-i dea concursul necesar. Împărțea mănăstirile și bisericile în două categorii: administrate de români și străini. Părăginire și indiferență regăsea mai la toate lăcașurile unde poposise. La cele închinate se indigna când vedea că, în locul inscripțiilor care aminteau de ctitorii așezămintelor, apăreau mențiuni privind actualul proprietar, în speță patriarhul Ierusalimului. Îl încerca o bănuială, greu de demonstrat însă: distrugerea sau acoperirea inscripțiilor nu reprezentau cazuri izolate, bunele intenții privind refacerea unor corpuri

---

[18] *Ibidem*, p.144-145.

[19] *Calendar pentru anul de la Christos 1863. Care conține monumente sfinte și inscripțiuni istorice ale celor mai vechi monastiri române, administrate de pământeni și de străini (egumeni greci) din România de peste Milcov (Moldavia)*, culese și așezate de preotul Grigore Musceleanu, Imprimeria Națională a lui Stephan Rassidescu, 1863, p. 49.

de clădire nepărându-i nici ele plauzibile. Dimpotrivă, îi păreau a fi dovezi neinspirate ale vanității umane, întreținute subtil pe cale ierarhică.

Informațiile privind contextul străbaterii regiunilor alese sunt lapidare. Din precizările făcute la finalul unor transcrieri, putem deduce că deplasările prin Țara Românească le-ar fi făcut pe parcursul mai multor ani, începând din 1849. Curiozitățile lui Grigore Musceleanu au persistat mai bine de un deceniu. Până atunci, pasiunile mai tuturor voiajorilor arseseră rapid, consumându-se la finalul preumblărilor. Nici unul dintre antecesori nu găsise motivații, dincolo de cele financiare, pentru a reveni în fiecare vară să caute câte ceva din trecut: un cuvânt, un desen sau un obiect.

Onest, recunoștea că îi fusese imposibil să ajungă la toate construcțiile incluse în sumarul calendarelor din 1862-1863. De la unele, precum Sf. Nicolae din Târgoviște, primea transcrierea din partea unor preoți, a unor profesori din zonă, dar și a unor cunoștințe. Alături de transcriere, Grigore Musceleanu era înștiințat despre calitatea pietrei din structura zidirii, despre ornamentele și sculpturile care îi confereau maiestuozitate. Astfel de corespondențe reprezentau o practică binevenită, privându-l însă de controlul direct asupra mărturiilor înscrise în piatră.

Datele istorice aferente fiecărui vestigiu, unele poate lipsite de rigurozitate, erau mult mai ample decât cele oferite de Alexandru Pelimon și Théodore Margot. Sumarele reconstituiri punctuale erau, în fond, cele dintâi microistorii ale comunităților respective. Tema părăginirii fusese evitată sistematic în cărți, în paginile gazetelor și în programele școlare. Spre deosebire de cei doi, Grigore Musceleanu observa la unele așezăminte că podoabele erau „noi, artificiale”, că cele vechi se pierduseră, chiar cu bună știință, fără ca guvernanții să ia măsurile necesare[20]. Și nu înțelegea de ce. Prin vocea preotului pulsau – anterior discuțiilor tensionate privind secularizarea averilor mănăstirești – un amalgam de reproșuri față de tăcerea unanimă a elitei politice. În acea fază, a anilor 1850, Grigore Musceleanu invoca vehement distrugerea cu bună știință a zestrei noastre culturale și mai puțin dezastruoasa realitate economică. Și lista sesizărilor scandaloase continua. Mai arăta că unele morminte de domni și doamne fuseseră profanate, iar numeroase hrisoave și acte vechi se aflau într-o stare avansată de degradare; iar

---

[20] *Calendar pentru anul de la Christos 1862. Care conține monumente sfinte și inscripții antice-istorice ale monastirilor române administrate de români, cât și de străini (egumeni greci)*, culese și așezate de preotul Grigore Musceleanu, București, Tipografia Stephan Rassidescu, 1862, p. 98.

egumenii nu erau deloc interesaţi de valoarea lor istorică; cel mult aveau vreun câştig bănesc de pe urma lor.

Grigore Musceleanu îi amintea obligatoriu pe ctitorii lăcaşurilor: un gest de pietate, seriozitate şi migală prin care arăta că cercetarea nu ţinea doar de precizia faptelor. Se căutau începuturi neştiute, care să revigoreze demnitatea şi dărnicia marilor familii boiereşti. Utopia exemplarităţii palpa într-o lume dezorientată. Eroii fuseseră totuşi identificaţi; invocarea lui Ştefan cel Mare sau a lui Mihai Viteazul putând fi benefică pe timp de război. Societatea românească avea nevoie însă de revitalizarea unor principii, de regăsirea unor modele de conduită. Iar piatra, lemnul şi culoarea nu l-au dezamăgit, oferindu-i sugestiile cuvenite. Ştim că, la 11 octombrie 1861, el preda pentru tipărire prima parte a unui manuscris despre inscripţiile şi zidirile în piatră cu valoare istorică din Ţara Românească[21]. Apariţia însemnărilor, fie şi într-o publicaţie fără rezonanţă, a stimulat dorul faţă de trecut. Autorul lor a fost unul dintre puţinii călători care nu au deplâns continuu starea clădirilor, nepăsarea contemporanilor sau lipsa unui cadru juridic menit să protejeze vestigiile. A preferat să evidenţieze apetitul creator al unei lumi bulversate de calamităţi şi războaie. Adresa contemporanilor o întrebare şi, totodată, o provocare: cum s-a putut construi în acele cumplite timpuri, iar la mijloc de veac XIX nu exista măcar intenţia de a conserva monumentele istorice? Grigore Musceleanu propunea şi un altfel de trecut. Reorienta curiozităţile dinspre câmpurile de bătălie către tăcutele trăiri comunitare. În interiorul acestora, ferite de lăcomie şi patimi distructive, se mai păstra câte ceva din munca şi talentul înaintaşilor. Nu-şi ascundea impresia că, din truda acestora, beneficiau acum mulţi dintre conaţionalii săi.

Seria se deschidea cu mănăstirea din Câmpulung, veche de 647 de ani. Aici copia inscripţii şi descria picturile interioare. Astfel, afla că în timpul lui Matei Basarab avusese loc prima reparare a aşezământului, dictată de consecinţele dramatice ale unui cutremur. Chiar şi aşa, începerea lucrărilor întârziase. Mai bine de şapte ani, lăcaşul zăcuse în starea deplorabilă de după acel dezastru. Din citirea inscripţiilor, preotul înţelegea că, la finalizarea reparaţiilor, Matei Basarab decisese transformarea bisericii într-o mănăstire, înzestrând-o cu moşii şi ţigani. Mai afla Grigore Musceleanu că, pe parcursul celor şapte veacuri, biserica fusese „prefăcută de trei ori tot cu aceleaşi pietre"[22]. Dacă la primele două intervenţii, aşa cum sesiza din picturi, lăcaşul îşi păstrase

[21] *Ibidem*, p. 20.
[22] *Ibidem*, p. 21.

toate cele cinci cupole (turnuri), la finalizarea celei poruncite de Grigorie Ghica, în 1826 şi terminată în 1831, mai rămăseseră doar trei.

În jurul Bucureştiului găsea organizată încântător mănăstirea Pantelimon, adăpostind un spital pentru bolnavii cronici. La mănăstirea Creţulescu totul era foarte bine îngrijit, gândul curat îndreptându-se mai de fiecare dată spre fondatorii acestor aşezăminte. Aprecia nu doar intenţia ctitoririi, ci şi disponibilitatea fondatorilor de a fi pus la dispoziţia lăcaşurilor respective veniturile necesare. Doar că, în prea multe situaţii, legământul fusese uitat, chiar încălcat cu premeditare. La Cernica, observa cum vechea mănăstire era lăsată cu intenţie în ruină, deşi ctitorii se îngrijiseră să aibă la dispoziţie venituri anuale suficiente, la care se adăugaseră, pe parcurs şi alte donaţii. Vina pentru situaţia găsită o atribuia episcopului de Râmnic, Calinic. Acesta decisese lăsarea în paragină a mănăstirii, după ce se consultase cu alţi înalţi ierarhi, catalogaţi de către popa Grigore Musceleanu „cu totul tâmpiţi”[23].

El a fost printre puţinii călători care depistau şi inscripţii falsificate. La Sf. Spiridon Vechi, deasupra uşii bisericii, observa cum sub inscripţia originală fuseseră adăugate „două rânduri în limba turcească”[24]. La mănăstirea Tazlău pisania era completată în anul 1852 cu numele celor care păstoreau aşezământul în acea perioadă[25]. Vanitatea umană îşi cerea dreptul la posteritate. În alte aşezăminte nici nu mai aflau vreo inscripţie, ele fiind distruse în timpul nenumăratelor reparaţii. Pe unii dintre egumeni, mai ales de la mănăstirile închinate, îi bănuia de rea intenţie. Stricându-le, aceştia reacreditau un alt început al zidirii, implicit o altă istorie. Musceleanu nu se ocupa doar de piatră. La mănăstirea Tazlău găsea o uşă din lemn masiv, păstrătoare a unor inscripţii ce atestau că fusese lucrată în timpul lui Ieremia Movilă[26]. Se mulţumea doar să consemneze, fără a propune şi măsuri de protejare a vestigiilor.

După un repaus neelucidat din biografia sa, pornea din nou la drum, de data aceasta peste Milcov. Pe cele din Moldova le vizita în vara anului 1862, ordinul către egumeni fiind semnat de ministrul G. Creţeanu, la 7 iulie 1862. Trei zile mai târziu, la 10 iulie, părăsea Bucureştiul pentru a merge în fostul principat moldav.

La biserica domnească din Piatra Neamţ nu mai descoperea nici un obiect rămas de la fondatori[27]. Găsea însă motive de optimism văzând

[23] *Ibidem*, p. 53.
[24] *Ibidem*, p. 86.
[25] *Calendar pentru anul de la Christos 1863*, p. 56.
[26] *Ibidem*. p. 56.
[27] *Ibidem*, p. 60.

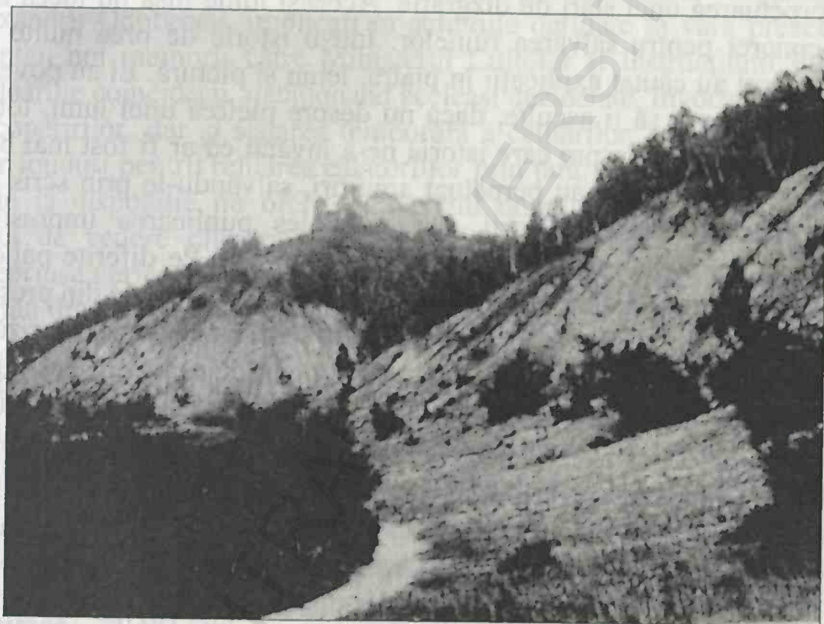
încăpăţânarea nemţenilor de a ţine în picioare o parte din moştenirea strămoşească. Aflase că nu le fusese uşor, că nu puţine fuseseră urgiile abătute peste ei. Invaziile tătarilor, polonilor şi ungurilor şterseseră dovezile unor acte de bună credinţă. Odoare, cărţi vechi, chiar bolovan pe bolovan nu mai rămăseseră după plecarea acestora. Dar la Piatra Neamţ comunitatea locală reînzestrase lăcaşul cu noi podoabe. Acea zidire atât de prigonită dădea puls târgului, întruchipând principalul reper identitar al câtorva mii de persoane.

Nici la mănăstirea Bistriţa, cea din Moldova, nu afla vreun odor din cele donate de ctitor. Putea însă citi destul de clar inscripţiile de pe ziduri şi de pe clopote. Puţinul timp avut la dispoziţie era suficient pentru formarea unei păreri despre administrarea lăcaşului. Nu-şi ascundea deziluzia faţă de egumen. Aflase că galeria care străbătea curtea mănăstirii, pustie şi plină de buruieni, devenise în ultima vreme un subiect savuros al bârfelor din satele învecinate. Iar „meritul" îi aparţinea superiorului aşezământului. Transformase respectivul tunel în spaţiu de depozitare a vinului pe care, la timpul potrivit, îl vindea în beneficiul personal[28]. Din strălucirea de odinioară a Bistriţei lui Alexandru cel Bun nu mai rămăsese nimic. Viaţa religioasă îi apărea inertă, serviciul divin ţinându-se rar din lipsă de lemne şi lumânări. Credinţa se mărginea la un pumn de ceară şi câteva cioate de copaci. Ca şi în alte părţi, Grigore Musceleanu se arăta intrigat citind că şi la această mănăstire „stăpân este Prea sfinţitul Patriarh al Ierusalimului. K.K. Kiril". Fără actele fondatorilor şi fără o arhivă a mănăstirii, nedreptatea acelui prezent era imposibil de combătut. Nemulţumirea lui Grigore Musceleanu se îndrepta şi către Comisia Documentală, care ar fi trebuit să preia din timp arhivele mănăstireşti pentru a preîntâmpina astfel de cazuri. Contracara una dintre scuzele cel mai des invocate, lipsa spaţiilor de depozitare, oferind, poate, cea mai convenabilă soluţie: depunerea anumitor documente în biblioteci şi muzee. Dar o astfel de măsură depindea strict de angrenajul instituţional. Îşi aducea aminte că, la biserica Radu Vodă din capitală, abia după intervenţia ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice reuşise să copieze portretele ctitorilor, înainte de a fi distruse în intervenţiile reparatorii din 1859[29]. Existau însă şi excepţii, depinzând nu de soartă, ci de grija şi cumpătarea vremelnicilor superiori.

La mănăstirea Neamţ, consultarea catalogului bibliotecii, revizuit în 19 iulie 1859, îi prilejuia întocmirea unei succinte statistici: 244 cărţi

[28] *Ibidem*, p. 63.
[29] *Calendar pentru anul de la Christos 1862*, p. 112.

religioase, 422 manuscrise române istorice, 410 manuscrise greceşti, latineşti şi slavone, 129 manuscrise reprezentând traduceri în limba română, 129 manuscrise originale în diferite limbi, alte 137 de manuscrise în greacă, română şi slavonă. Îşi găsea timp şi pentru o fugă la cetatea de pe culme. Din depărtare părea uitată, frecventată doar de cărăuşii de piatră. Ajuns în proximitatea fortificaţiei, prejudecata pierdea orice drept la recurs. Grigore Musceleanu sesiza că „temeliile sunt foarte tari până azi, parcă vor să mai nareze posterităţii moleşite gloria străbunilor”[30].

Cetatea Neamţului (colecţie particulară)

Din ţinutul Neamţului, preotul se îndrepta către Iaşi. La mănăstirea Cetăţuia afla mormântul lui Duca Vodă „în cea mai de plânsu stare, mai mult de douăzeci de minute m-am ostenit măturând cifrele de praf, care se pietrificase, după care am găsit litere cioplite”[31]. Nimic nu se schimba la Cetăţuia în următoarea jumătate de veac. Nefericita constatare a preotului era împărtăşită şi de Nicolae Iorga.

Una dintre concluziile lui Grigore Musceleanu nu era încurajatoare. Le dădea dreptate călătorilor străini care spuneau că românii „neglijează

[30] *Calendar pentru anul de la Christos 1863*, p. 125.
[31] *Ibidem*, p. 159.

monumentele lor care au fost atât de multe și atât de prețioase", declarându-se dezamăgit că „ele din zi în zi pier fără ca guvernele să ia măsurile cuvenite"[32]. Situația era generalizată pe întreaga întindere a țării. Mai peste tot pe unde umblase întâlnea dezinteres, uneori chiar și o apetență distructivă. Nici nu încercase schițarea unei comparații privind starea vechilor zidiri din cele două principate.

Lectura operelor lui Théodore Margot, Alexandru Pelimon și Grigore Musceleanu ne scutește de tânguirile excesive și accentele fataliste. Ceea ce surprindeau nu era sugestionat drept sfârșit de destin, ci doar perpetuarea unei stări de dizgrație. Aceeași lume însă nu făcea mai nimic concret pentru salvarea ruinelor. Într-o istorie de prea multe ori mută, cei trei au căutat explicații în piatră, lemn și pictură. Ei au povestit celor care au vrut să îi asculte, dacă nu despre pieirea unei lumi, totuși despre transformări despre care istoria ne-a învățat că ar fi fost mai bine de evitat. Impresiile lor au perpetuat amintiri, salvându-le prin scris din haosul uitării. Aceste călătorii, dar mai ales publicarea impresiilor aferente au produs emoție în societatea românească. Pe diferite paliere, vechile zidiri intrau definitiv în dezbaterea publică. Articolele din presă și discuțiile din cabinetele ministeriale anunțau nu doar legea secularizării, ci și o nouă arhitectură juridică, menită a proteja mai eficient vestigiile. Seria descrierilor de călătorie inițiate de cei trei au cultivat așadar și un soi de moralitate socială, au propus spre reflecție un soi de învățăminte slujind adevărului, dar și esteticului.

Călătorii de studiu desfășurate în Țara Românească în 1861

La finalizarea cercetărilor din toamna anului 1860[33], comisarii guvernamentali își dădeau seama că nu fuseseră inspectate o bună parte dintre obiectivele stabilite de comun acord cu Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Rămăseseră prea multe locuri în care nici nu ajunseseră, darămite să mai inițieze vreo documentare. În alte zone, orarul poștalioanelor îi zorise pe cei patru colaboratori ai ministerului, obligându-i să renunțe la analizele prea amănunțite, așa că la sfârșitul preumblărilor se observa o atmosferă generală de nemulțumire. Dar nu toate neîmplinirile le puteau fi imputate. Amploarea acestui proiect ambițios, planificarea vizitării unui număr prea mare de așezăminte într-un interval de doar două-trei luni, precum și lipsa resurselor financiare ori

[32] *Calendar pentru anul de la Christos 1862*, p. 64.
[33] Călătoriile din anul 1860 fac obiectul unei cercetări distincte.

şicanele făcute de către egumeni şi autorităţile locale explicau atingerea doar parţială a scopurilor urmărite. Rămăseseră locaţii necercetate, iar o mulţime de obiecte cu valoare istorică selectate în grabă nu erau încă trimise la Bucureşti. Se adăugau descoperiri inedite, trecute, din lipsă de timp, pe o listă de aşteptare. Toate aceste eforturi păreau să nu fi produs nimic concret. Dorinţa reluării cercetărilor şi imperativul salvării unor piese aflate într-o accentuată stare de degradare conturau premisele susţinerii instituţionale a unor noi voiajuri.

În primele luni ale anului 1861, cei patru reprezentanţi guvernamentali, Alexandru Pelimon, Cezar Bolliac, Dimitrie Papazoglu şi Alexandru Odobescu, implicaţi în acţiunile derulate în vara precedentă, înaintau noi memorii către Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Pledoariile coincideau, menţionând aceleaşi deziderate. Invocau sumedenia descoperirilor, dar şi sistarea temporară a căutărilor, solicitând primirea unor fonduri pentru reluarea călătoriilor prin ţară. Arătau că puţinele luni avute la dispoziţie nu oferiseră răgazul unor cercetări temeinice. Din punct de vedere climatic, vara era singurul sezon în care puteau fi întreprinse periegeze mai amănunţite. Or, ploile din primăvară şi toamnă scurtau drastic sezonul propice investigaţiilor arheologice. Dimpotrivă, în alte arealuri cu o climă mai blândă, precum Grecia, erau preferate zilele de primăvară şi toamnă[34]. O efervescenţă culturală părea, totuşi, să confirme perfectarea unui mecanism instituţional creat din nimic şi care îşi căuta ritmul doar de câteva luni. Disponibilitatea arătată de miniştrii succedaţi în fruntea ministerului, coroborată cu pasiunea şi curiozităţile câtorva intelectuali tindeau să transforme efemerele preumblări într-un adevărat proiect de ţară. În lipsa unor *reglementări juridice*, bunele intenţii s-au constituit în abordări binevenite în protejarea urmelor istoriei. Din actele existente în arhiva ministerului deducem că iniţiativa a aparţinut exclusiv comisarilor, decidenţii arătându-şi disponibilitatea de a-i sprijini, după negocieri nu tocmai uşoare. Acţiunile necoordonate ale celor patru colaboratori reflectau însă limitele demersurilor întreprinse de ei. Ceea ce aceştia considerau drept intervenţii salvatoare erau, în fond, doar continuări ale muncii depuse cu un an înainte. Oricum, nu reuşeau să propună o nouă viziune asupra vestigiilor istorice, să treacă la un alt nivel organizatoric. Practic, nici unul dintre ei nu a pus problema colaborării, nu a căutat sfatul celorlalţi. Abia mai târziu, corespondenţa, încă inedită, dintre Cezar Bolliac şi Dimitrie Papazoglu, cuprindea trimiteri la obiectele găsite în vara anului 1861.

[34] Christine Peltre, *Retour en Arcadie. Le voyage des artistes français en Grèce au XIXe siècle*, Paris, Klincksieck, 1997, p. 200.

Cazul Alexandru Pelimon

Activitatea lui Alexandru Pelimon din 1861 a fost la fel de prodigioasă ca şi în anul precedent. După vizitele la mănăstiri din Buzău, Râmnicul Sărat, Ialomiţa şi din Focşani, publica o lucrare, intitulată *Memoriu. Descrierea sfintelor mănăstiri*. Erau notiţele făcute în aşezămintele care „conservară în trecut simţământul de pietate, naţionalitate, credinţă, bravura, conservarea limbii şi a datinilor şi a tot ce consolidă pe români în clasicul lor pământ"[35]. Această cărticică, doar de 100 de pagini, a fost scrisă într-un limbaj mai tehnic decât *Impresiile de călătorie*. În fond, *Memoriul* este suma actelor birocratice puse la dispoziţia responsabililor din minister de către Alexandru Pelimon, în calitate de comisar. Posibil ca autorul *Memoriului* să fi adoptat atitudinea lui Cezar Bolliac privind difuzarea în spaţiul public a informaţiilor adunate, nu tocmai îmbucurătoare, despre lăcaşurile religioase din ţară. Încerca să obţină un profit personal, să-şi supradimensioneze imaginea publică de pe urma unor însărcinări instituţionale. Descrieri sumare ale locaţiilor, completate cu inventarele obiectelor de cult găsite în încăperile aşezămintelor, semnalarea unor inscripţii formau registrul dominant al relatărilor.

Una dintre concluzii, plasată în paginile introductive, inducea lectorului un anumit orizont de aşteptare: privea starea de ruină a mănăstirilor închinate[36], majoritatea celor puse în discuţie fiind în zona Focşanilor. Nu ezita să vorbească despre ilegalitatea trecerii bisericilor şi a mănăstirilor sub autorităţi străine, încălcându-se dorinţele ctitorilor. Argumentele-forte erau actele fondatoare, daniile făcute de ctitori, hrisoavele în care se precizau condiţiile şi regulile de funcţionare ale stabilimentelor. Dureroasă nu era neapărat doar uriaşa pierdere bănească suferită de români prin aceste preluări. Cu timpul fondurile puteau fi recuperate. Dar aceasta era cea mai vizibilă consecinţă, nu neapărat şi cea mai importantă. De fapt, odată cu pierderea controlului asupra mănăstirilor româneşti, filonul cultural şi specificul autohton fuseseră grav perturbate; o continuitate istorică, fie ea cât de firavă, nu doar că se fractura, dar, mai grav, se pierdea. În acele zidiri se păstraseră, până la un moment dat, reperele fundamentale ale istoriei românilor. Mai tot ce se construise, tot ce se adunase şi se crease în spaţiul de la nord de Dunăre ţinea de atmosfera vieţii religioase. Domniile şi marile victorii repurtate

[35] Alexandru Pelimon, *Memoriu. Descrierea sfintelor mănăstiri*, Bucureşti, Tipografia jurnalului „Naţionalul", 1861, p. 1.
[36] *Ibidem*, p. 9-10.

de voievozi erau asociate lăcaşurilor de cult, manuscrisele şi cărţile care circulaseră în lumea românească tot în biserici se conservaseră cel mai bine, iar pictura ultimelor secole tot pe pereţii acestor edificii mai putea fi încă văzută. Şi, brusc, societatea românească afla, la 1860-1861, că mănăstirile erau goale, furate tocmai de cei care trebuiau să le protejeze; că se mai putea vorbi, la rigoare, doar despre nişte resturi prăpădite în pericol de a fi acoperite de bălării. Pentru Alexandru Pelimon „călugărul străin (fusese – n.n.) cel mai mare inamic al instituţiunilor patriei române"[37]. La mănăstirea Slobozia, din districtul Ialomiţa, constata că multe obiecte din argint fuseseră trimise de egumen peste graniţă, la mănăstirea unde era închinat aşezământul religios. Primind un raport detaliat de la Alexandru Pelimon, autorităţile interveneau, solicitând egumenului repatrierea pieselor[38].

Într-un secol în care singura şansă a naţiunii române de a reveni pe harta europeană era modernizarea societăţii şi cuplarea ei la ambiţiile ştiinţifice ale lumii occidentale, realitatea economică, mascată sub diverse forme de proprietate şi sfere de influenţă era nefavorabilă unui atare ideal. O parte importantă a autorităţilor locale nu doar că ignora trendul vremii, dar chiar jucau şi nu doar în domeniul financiar, împotriva intereselor ţării.

Autorul lucrării milita ferm pentru regândirea rosturilor câtorva dintre lăcaşurile abandonate, până nu se pierdea orice speranţă de redresare. Găsea nimerită refacerea structurilor de rezistenţă ale respectivelor lăcaşuri şi folosirea lor drept spitale şi şcoli. Călătoria din 1861 îi reconfirmase temeri încercate în timpul precedentei misiuni. Administratorii acelor ruine, prea multe pustii, nu mai aveau interesul să le renoveze; iar din bugetul statului nu mai puteau fi întreţinute. Miza nu era doar recuperarea unor vaste proprietăţi, ci şi valorificarea lor în spiritul binelui public. Unul dintre subiectele delicate îl constituia educaţia fetelor, aproape inexistentă, ţinând cont de ceea ce se întâmpla în statele civilizate. În cazul tinerelor copile, o parte din aşezăminte, reintegrate sub Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, puteau ameliora o carenţă a cărei amprentă pe viitorul naţiunii nu era greu de bănuit de Alexandru Pelimon. Bunăstarea unei naţiuni depindea şi de şcolarizarea şi implicarea femeilor în societate.

În memoriul depus la cabinetul ministrului, Alexandru Pelimon nu insista pe valoarea patrimonială, pe valoarea istorică şi artistică a

---

[37] *Ibidem*, p. 31.

[38] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 19.

obiectelor sau pe rațiuni financiare; își construia expozeul în paradigmă juridică. Ca și Cezar Bolliac, literatul considera că se adunaseră suficiente probe pentru trimiterea în judecată a egumenilor, pentru furt și proastă administrare. În comparație cu Alexandru Odobescu și Dimitrie Papazoglu, mulțumiți să consemneze ceea ce găseau, construind povestioare cu impact public, Cezar Bolliac și Alexandru Pelimon militau pentru aplicarea legii și formulau capete de acuzare. Două argumente majore erau invocate: în primul rând, *legitimitatea acțiunii* lor, implicit recunoașterea meritelor comisarilor și, în al doilea rând, că o *inechitate istorică*, perpetuată ca o nedorită moștenire, nu putea fi îndreptată prin naivități și pasiuni literare. Reconfigurarea fizionomiei unei lumi corupte părea a fi cheia problemei.

Alexandru Pelimon lansa o provocare celor care aveau îndoieli asupra obiectivității și acurateții constatărilor sale. Îi invita să-l însoțească prin țară, să urce pe ruinele vechilor fortificații, pentru a asculta șoaptele mormintelor, și a contempla ceea ce mai rămăsese în picioare de la marii voievozi. Îi motiva să se entuziasmeze față de orice rest patrimonial și să vadă în tezaurele existente mai mult decât un potențial financiar. În comparație cu ceilalți comisari, aventura lui Alexandru Pelimon printre vechile monumente istorice se sfârșea în 1861, dată de la care documentele nu ne mai oferă detalii.

Voiajul lui Cezar Bolliac

În mai 1861, Cezar Bolliac relua, la rândul său, problema finanțării excursiilor științifice. Experiența dobândită în cursul drumețiilor, de mai bine de un deceniu, prin Țara Românească, îi permitea să facă propuneri concrete ministrului. Promitea că orice obiect important descoperit, care putea fi transportat în condiții sigure, urma să fie trimis Muzeului Național de Antichități. Fără a indica și criteriile evaluării pieselor, semnatarul dădea de înțeles că în patrimoniul Muzeului Național de Antichități se vor regăsi, la finalul investigațiilor, vestigii unicat. Filozofia centralistă a elitei politice își făcea resimțite efectele și în strategiile culturale: tot ce era mai însemnat trebuia adus în capitală, răpindu-se diferitelor localități sau regiuni șansa de a-și cultiva o identitate specifică.

Pentru prima oară în practica ministerului, voiajul nu mai era proiectat ca o experiență individuală. Cezar Bolliac gândea călătoria drept o cercetare de echipă. Fiindcă multe dintre sarcinile ultimei expediții rămăseseră restante, arăta că avea nevoie de bani pentru a

angaja un pictor, un copist și un inginer[39]. Structura grupului lăsa să se întrevadă intențiile lui Cezar Bolliac. „Pariul" nemărturisit al personajului nostru era de a copia cât mai multe picturi de pe vechile zidiri, de a transcrie tot ce se mai putea descifra din pietrele roase de vreme și ploi sau stricate intenționat de semenii săi. Voia să-și asigure un fond de crochiuri și desene cu monumentele reprezentative, tinzând totodată să încropească un corpus de documente și inscripții transcrise de pe manuscrise, piatră și lemn. Proiectele editoriale urmau să desăvârșească munca de teren. La fel de importantă era misiunea inginerului. Cezar Bolliac era mânat de ambiția de a lucra la o hartă completă și corectă a principatului. Ceea ce trasase până atunci – căi de comunicație, vechi fortificații, locurile în care se obținuseră marile victorii militare, desene cu arme și uniforme militare – era, în bună măsură, o fantezie, lucru recunoscut chiar de colecționar. Identificări greșite preluate din autorii latini, tentația de a da credit legendelor auzite la localnici ori supoziții articulate pe descoperiri aleatorii compromiteau orice inițiativă de cartografiere a Principatelor.

Dar stăruința lui Cezar Bolliac însemna totuși mai mult decât menționarea așezărilor, a cursurilor de apă, a carantinelor și a poștelor. În concepția lui, țara cuprindea și monumentele istorice, teritoriul fiind încă traversat de drumurile romane, precum și de cele folosite de domnii români în campaniile lor militare. Inserarea acestora în reprezentările cartografice revenea inginerului dorit în echipă, a cărui identificare îi punea în încurcătură pe decidenți. De unde putea fi detașat un astfel de specialist? Discuțiile în epocă se purtau între responsabilii de la Culte, de la Lucrări Publice și superiorii Armatei. Nimeni nu dorea să se dispenseze, în perioada cea mai propice lucrărilor de construcție, de unul dintre puținii specialiști aflați în subordine. Păstrând amintiri nu tocmai plăcute din voiajul trecut, Cezar Bolliac bifa încă o doleanță. Avea nevoie și de o circulară către egumenii mănăstirilor și către ofițerii din punctele militare de pe cursul Dunării pentru a i se acorda sprijinul dorit.

Cezar Bolliac își prezenta convingător prioritățile. Dorea să străbată țara pentru „tragerea drumurilor romane pe o hartă a Daciei la care lucrez de mai mulți ani"[40]; de asemenea își concentra eforturile pe descoperirea și cercetarea ruinelor romane din bazinul Dunării, mai precis de la Orșova în jos, precum și pe înscrierea în inventare a obiectelor arheologice și istorice din districtele Ilfov, Vlașca, Teleorman și Romanați[41]. Luând în calcul

[39] *Ibidem*, f. 84.
[40] *Ibidem*.
[41] *Ibidem*, f. 96.

condițiile climaterice, își fixa un calendar strict al activităților. În timpul verii, planifica să meargă prin ținuturile mai îndepărtate, lăsând pentru toamnă cercetările din Ilfov și capitală.

În prima fază, cererii depuse de Cezar Bolliac i se răspundea negativ. Era atenționat că nu-și îndeplinise obligațiile prevăzute în anteriorul contract, deși avusese la dispoziție timp suficient pentru a-și onora îndatoririle. I se imputa și o lipsă de tact. În presă apăruseră ample materiale ale lui Bolliac despre situația dezastruoasă a mănăstirilor, inflamându-i pe cititori și deranjând Biserica. Lumea românească devenise sensibilă și critică, punând presiune pe autorități într-un mod care îi irita pe funcționarii indolenți. Nici nu avea cum să fie altfel, dacă ținem cont de dimensiunile dezastrului descris cu patos. Or, înțelegerea dintre minister și Cezar Bolliac avea un caracter oarecum confidențial, datele strânse urmând a fi prelucrate și folosite în conturarea unor strategii guvernamentale. Fără a exclude o viitoare colaborare, poziția ministrului arăta că orice propunere putea fi negociată abia după ce semnatarul depunea rapoartele aferente activității sale, precum și actele contabile pentru banii cheltuiți. Or, Cezar Bolliac nu justificase cu acte nici un ban din cei primiți, o parte chiar și în avans. Prestigiul profesional și onorabilitatea publică a lui Cezar Bolliac erau deci puse la îndoială; iar reacția nu întârzia.

Răspunsul din 3 iunie 1861 devoala atât interesele personale și divergențele cu superiorii din structura guvernamentală, cât și carențele din filozofia instituțională a ministerului. Cezar Bolliac își croia apărarea invocând numele fostului ministru, C.A. Rosetti, din partea căruia se bucurase de toată susținerea. Insista că misiunea primită de la acesta fusese gândită inițial mai degrabă din interes economic[42] și mai puțin istoric. Arăta că publicarea unor rapoarte despre starea mănăstirilor Radu Vodă, Comana sau Glavacioc în „Monitorul Oficial" avusese rostul lor, nu doar unul emoțional. Generaseră o dezbatere publică, legitimând autoritățile să ia măsurile de cuviință. Egumenii mănăstirilor respective fuseseră trimiși în judecată. Dar succesorul lui C.A. Rosetti la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Vasile Boerescu, decidea închiderea litigiilor cu egumenii – fără a da explicații – stârnind uimire și nemulțumire. Abil, Cezar Bolliac indica drept problemă de fond incoerența hotărârilor luate în birourile ministeriale.

Comisarul arheologic nu avea nici o reținere să afirme că nu se putuse înțelege cu Vasile Boerescu[43]. Denunța și o nedreptate: oprirea

---

[42] *Ibidem*, f. 94v.

[43] Cezar Bolliac, *Cercetări prin mănăstiri*, în „Românul", nr. 242, 30 august 1861, p. 766.

proceselor însemna desconsiderarea tuturor eforturilor făcute, nu doar de el, în vara lui 1860. În atari condiții, Cezar Bolliac începea publicarea unei serii de articole într-o rubrică specială, a „Românului", *Mănăstirile noastre*. Avertiza că alte 200 de file, cuprinzând relatări și constatări, nu dintre cele mai bune, erau îndosariate pentru a fi predate ministerului.

Fire tumultoasă, Cezar Bolliac nu se mulțumea doar să combată inerția vremelnicilor responsabili administrativi. Își încheia pledoaria tranșant, reiterând că blocajul nu fusese generat de el și că vina nu îi aparținea. Lansa și rugămintea de a fi aplanată disensiunea, înainte de a spune tot ce știa: „De ce nu l-am trimis (raportul – n.n.) în minister, Domnule Ministru? Chem generozitatea D-stră să nu mă siliți a o spune"[44]. Amenințare sau insinuare, apelul a avut oricum efect. Poziția lui Cezar Bolliac a determinat, finalmente, reevaluarea colaborării dintre cele două părți.

În rezoluția ministrului din 7 iunie 1861, decidenții din centrala instituției erau de acord cu finanțarea călătoriei, în condițiile în care și intempestivul personaj devenea mai conciliant. Urmau să îi pună la dispoziție lui Cezar Bolliac câte doi galbeni pe zi, pentru un interval de două luni jumătate. Ținându-se cont că jurnalistul se deplasa prin locuri îndepărtate, retrase, unde ar fi fost imposibilă trimiterea banilor necesari, secția contabilă din minister dispunea acordarea unui avans de 150 de galbeni, reprezentând diurna zilnică pe toată perioada cercetărilor. Pentru celelalte nevoi – plata săpăturilor și a achizițiilor – se deschideau capitole bugetare separate. Doar că, pentru aprobarea lor, se instituia un regim de control, precum și o practică administrativă. Într-o primă fază, Cezar Bolliac trebuia să trimită o adresă cu descrierea pieselor propuse spre cumpărare ori despre arealul în care dorea să sape. Fiecare apel menționa pretențiile financiare ale vânzătorilor ori ale oamenilor dispuși să lucreze pe șantierele arheologice improvizate. Comisii formate la nivel ministerial evaluau recomandările și înaintau ierarhic poziția lor. În funcție de părerile acestora, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice dispunea contabilului-șef plata aferentă. Au fost situații când, urmare a prețurilor mari ale unor vestigii, a fost nevoie de deschiderea unor noi credite. Pentru bunul mers al cercetărilor erau redactate și două adrese, una către prefecții din Vlașca, Teleorman și Romanați, la 13 iunie 1861, iar o alta către egumeni, prin care li se impunea colaborarea necondiționată cu trimisul ministerului. Toate pregătirile decurgeau fără știrea impetuosului colaborator.

[44] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 95.

Abia peste şase zile de la acordul ministrului, i se aduceau la cunoştinţă lui Cezar Bolliac condiţiile finanţării excursiei. În paralel, ministrul de Război, colonelul Istratie Sămăşescu, ordona comandanţilor garnizoanelor de pe Dunăre să se pună la dispoziţia lui Cezar Bolliac. Acelaşi ministru de Război ordona eliberarea unui paşaport lui Cezar Bolliac, pentru traversarea Dunării; dincolo de fluviu, el avea relaţii printre numeroşii comercianţi de antichităţi. Paşaportul îi era indispensabil în încercarea repatrierii unor obiecte scoase din pământul ţării. Iar pentru urgentarea aprobărilor administrative se apela şi la ministrul de Interne.

Cezar Bolliac era dator să trimită, pe adresa ministerului, rapoarte la fiecare 15 zile, acestea cuprinzând descoperirile făcute. În funcţie de importanţa celor aflate şi de calitatea rapoartelor, ministrul se angaja să coopteze în echipă un pictor şi un inginer[45]; nimic însă despre copistul cerut de Cezar Bolliac. Chiar şi aşa, componenţa misiunii se schimba periodic. Având în vedere că miniştrii chestionaţi refuzaseră să se dispenseze de serviciile inginerilor tocmiţi în Bucureşti, voiajorul îşi punea toate speranţele în bunăvoinţa autorităţilor din fiecare district. Ei urmau să delege, pe perioade scurte, câte un inginer. Termenii colaborării cu pictorul erau clari: el îşi începea lucrul abia după centralizarea informaţiilor despre toate monumentele văzute, precum şi după analizarea informaţiilor privitoare la ele.

Având experienţa cercetărilor anterioare, Cezar Bolliac insista, la 14 iunie 1861, pentru primirea întregului fond al călătoriei, în sumă de 150 galbeni. Ministrul aproba eliberarea banilor, fiind convins că, prin locurile îndepărtate şi retrase pe unde urma să ajungă trimisul guvernamental, era greu să intre în posesia banilor. De data aceasta colaborarea se derula în termenii conveniţi.

La data de 29 iulie 1861, Cezar Bolliac adresa ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice nu mai puţin de trei memorii. În primul, critica vehement „nepăsarea şi neîngrjirea în care autorităţile bisericeşti şi laice au lăsat catedrala Banilor Craiovei"[46]. Deplângea o construcţie despre care aflase că fusese zidită la începutul secolului XIII de Ioan Asan[47] şi refăcută în timpul domniei lui Matei Basarab. Pleda pentru examinarea construcţiei de către un specialist căci „oricât ar costa această reparaţie, tot n-ar fi mult. A repara această biserică, care reprezintă o epocă atât de

---

[45] *Ibidem*, f. 94.

[46] *Ibidem*, f. 133v.

[47] Printre cei care au combătut în epocă teoria ridicării construcţiei de către Asan a fost B.P. Hasdeu, *Originile Craiovei*, în „Columna lui Traian", iulie 1876, p. 291-292.

adâncă în vechime, şi care atestă o civilizaţiune naţională în epocă, face mai mult decât a zidi din nou zece biserici, de mâini nedibace, fără stil şi fără artă şi care să nu reprezinte nimic"[48]. Indignarea lui era cu atât mai îndreptăţită cu cât se ştia în sfera publică de veniturile consistente pe care biserica Sf. Dumitru le producea. Marea problemă era că banii nu se foloseau pentru bunul mers al aşezământului! Doar din arendarea moşiilor se adunau anual zeci, sute de mii de lei. Se adăugau şi împrumuturile acordate în numele bisericii, cu dobânzi ce aduceau câştiguri suficiente pentru o administrare prosperă a zidirii. La acel moment, Cezar Bolliac părea convins că nu mai putea găsi un peisaj mai dezolant; nu credea că pe toată întinderea ţării mai putea fi vreun vestigiu într-o stare mai critică. Dar nu trebuia să se depărteze prea mult de Craiova pentru a-şi tenta, din nou, deznădăjduirea. Bucovăţul, cu vechea-i biserică, îi pricinuia alte depresii. Şi acolo totul era în ruină.

Având statutul de aşezământ închinat, stareţul îşi aroga deplina libertate a dciziilor. Or, Cezar Bolliac constata că superiorul aşezământului abandonase vechea zidire, poruncind ridicarea unei alte biserici, Bucovăţul Nou, „o îngălitură ca toate celelalte ce au ieşit din mâna acestui călugăr"; şi „în tinda căruia au zugrăvit, faţă cu ctitorii ce ei au socotit că trebuie să-i copieze aici, au zugrăvit [...] spre derâderea acelor pioşi bani şi domni ai ţării, spre scandalul tuturor, o cucoană cu malacof"[49]. Era doar un exemplu trist, din alte câteva sute.

Mai peste tot se lovea de indolenţă, fie că era vorba de cetate, biserică ori săpături arheologice. Poposind pe traseu şi la Comana, palpa zidurile a ceea ce fusese cândva fortificaţia gândită de Şerban Cantacuzino. Şi drept răsplată, acesta nu se bucura de tihna cuvenită. Lespedea de pe locul de veci nu mai era decât o piatră printre altele. Şi nici unul dintre călugări nu ştia cum ajunsese acolo. Fireşte că o astfel de decizie nu privea protejarea vestigiilor. Fără a avea şi argumente puternice, semnatarul memoriului lăsa a se înţelege că mormântul fusese deschis, furându-se obiectele de valoare din el. Doar că nimeni nu putea indica persoanele care profanaseră mormântul şi nimeni nu ştia ce se scosese din criptă.

Resturi cu valoare artistică se vedeau cu ochiul liber în toată curtea. Un imens puzzle istoric îşi cerea de la modernitate dreptul recompunerii credibile şi benevole; lipsea însă numele ctitorului[50]. Din tot ansamblul de la Comana – cetate, biserică, case, beciuri, chiar şi un turn de

---

[48] Cezar Bolliac, *Monastirile din România*, Bucureşti, Tipografia Stephan Rassidescu, 1862, p. 455.

[49] *Ibidem*, p. 456-457.

[50] *Ibidem*, p. 32-33.

observație – nu mai rămăsese aproape nimic. Curtea o găsea plină de moloz, cărămizi, gunoi și bălării. În biserică, doar sărăcie lucie, nevăzând măcar o candelă aprinsă. Dar fenomenul era generalizat în Principate. La biserica din Dulcești, unde se aflaseră șapte pietre de mormânt, patru dispăruseră fără urmă[51]. Și acolo, cinstita față bisericească suferea de o amnezie profundă.

Obișnuit cu astfel de constatări, voiajorul arăta că pe unde trecuse nu văzuse „acele manuscrise voluminoase, pe pergamente și mulțimea hrisoavelor pline de imaginea hramurilor și ale ctitorilor, aurite și argintate, cu sigiliul de plumb și de ceară în covăjele, de pe care s-ar putea explica atâtea lucruri [...] capete de operă ale uricarilor, celebri pentru pana și penelul lor" și alte odoare scumpe. Rațional propunea contemporanilor: „să lăsăm lamentarea pentru cele pierdute și să scăpăm rămășița"[52]. Cezar Bolliac configura un dezastru, vorbind de o zestre națională ignorată și vândută cu intenție. Situația era cu mult mai rea decât și-o imaginau cei implicați în organizarea călătoriilor începute în 1860. Devenea limpede că reluarea cercetărilor de teren nu mai era doar o binemeritată și necesară continuare a precedentelor documentări, ci un imperativ.

În al doilea act, datat tot în 29 iulie 1861, Cezar Bolliac puncta alte probleme întâlnite la edificiile vizitate[53]. Amintind de misiunile primite de la foștii titularii ai portofoliilor de la Culte și Instrucțiune Publică, Al. C. Golescu și C.A. Rosetti, comisarul arăta că operase următoarea clasificare: 1) Mănăstiri neînchinate; 2) Mănăstiri închinate; 3) Mănăstiri brâncovenești[54]. Acest al doilea memoriu, înfățișat în presă drept primul raport pe anul 1861[55], privea mai degrabă constrângeri administrative actuale decât evaluări istorice. Constata doar că, deși mai toate mănăstirile primiseră de la ctitori, precum și de la urmașii acestora și de la alte persoane, numeroase danii și proprietăți, lăcașurile erau în paragină. Apărea și întrebarea firească: unde erau toate acele bunuri, unde se duceau banii rezultați din administrarea tuturor proprietăților? Cezar Bolliac avertiza că, dacă trecutul și oamenii săi fuseseră generoși cu zestrea națională, prezentul părea dispus să distrugă fără nici un menajament bruma patrimonială ce persevera în aducerea aminte a gloriei de odinioară.

[51] G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, Institutul de Arte Grafice „E. Marvan", 1933, p. 39.

[52] Cezar Bolliac, *Monastirile din România*, p. 32-33.

[53] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 136-140.

[54] Clasificarea mănăstirilor agreată de Cezar Bolliac diferea de cele operate de Alexandru Odobescu, Alexandru Pelimon și Dimitrie Papazoglu.

[55] Cezar Bolliac, *Raportul I*, în „Românul", nr. 242, 30 august 1861, p. 766.

La schitul Dideşti nu găsea nimic demn de a fi consemnat. Deranjantă era şi starea în care se aflau mormintele mai tuturor ctitorilor, acoperite de bălării peste care treceau animalele crescute în gospodăriile egumenilor. Pentru cei din urmă, Cezar Bolliac nu găsea nici un dram de înţelegere sau vreo urmă de respect. Îi considera drept simpli arendaşi, atenţi doar să strângă venitul moşiilor, pe care îl întrebuinţau după bunul plac. Mii de galbeni îşi pierduseră urma prin mâinile şi sutanele călugărilor. Deşi aceste mănăstiri primeau anual din bugetul Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice bani pentru plata personalului care să asigure toate cele necesare unei activităţi, Cezar Bolliac cu greu găsea câte un locţiitor de egumen de la care abia putea scoate câteva cuvinte. Analfabetismul şi sărăcia însoţeau îndeaproape aceste zidiri în care fuseseră investiţi nu doar bani, ci şi speranţele de mai bine ale neamului. Mai peste tot unde ajungea, avea sentimentul că sosirea lui nu era văzută cu ochi buni, impresia fiind încercată şi de ceilalţi comisari.

Trimisul guvernului era decepţionat şi de calitatea obiectelor de cult. Deşi în popor se ştia că orice biserică importantă primise încă de la întemeiere daruri de la ctitori, apoi şi pe parcursul atâtor secole diverse danii, Cezar Bolliac constata că în locul odoarelor bisericeşti originale se foloseau piese care nu preţuiau mai mult de 50-60 de galbeni. Îi apărea evident că majoritatea pieselor prezentate cu mare fast de către egumeni nu erau mai vechi de câţiva ani. Şi dacă ar fi fost vorba doar de odoarele folosite la ţinerea slujbelor.

Mirarea şi frustrarea îl încercau şi atunci când dorea să vadă pomelnicul ctitorului, precum şi documentele vechi ale fiecărui lăcaş. Consternant, i se răspundea că nu mai exista nimic în rafturile bibliotecilor aşezămintelor, nici măcar o listă cu actele şi manuscrisele păstrate cândva în camere întunecate şi în beciuri. Inevitabil, vina cădea pe egumenii dinaintea lor, care nu se îngrijiseră de bunul mers al lăcaşului. Orice urmă de culpabilitate se pierdea în „negura veacurilor”. Deranjantă era şi ţinuta zdrenţăroasă a călugărilor, plus condiţiile mizerabile în care se complăceau. O astfel de situaţie găsea Cezar Bolliac la Comanca. Iar recomandarea înaintată ministrului era „ca această bisericuţă să înceteze de a mai figura ca schit şi să se şteargă din buget”[56].

În ultimul memoriu, datat în aceeaşi zi de 29 iulie şi întins pe şapte pagini, arăta că în districtele de margine se mai păstrau prea puţine obiecte istorice în comparaţie cu zonele retrase de la munte. Expunerea geografică îşi avea consecinţele sale. De pildă, în districtul Teleorman nu

[56] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 139v.

aflase „nimic important afară de mănăstirea Drăgăneşti[57], care mai ameninţă ruina şi care este foarte important a se observa pentru stilul său cel pur bizantin, localizat ca toate clădirile ce ne-au mai rămas din secolele XV, XVI şi XVII”[58]. Vedea cum locurile de veci ale ctitorilor şi ale rudelor serveau drept loc de păşunat pentru vite. Edificiul ameninţa să se prăbuşească, necesitând reparaţii urgente.

Lucrat în stil bizantin din cărămidă şi var, fără tencuială, cu cornişele, brâiele şi soclul executate cu simţ artistic, aşezământul de la Drăgăneşti păstra încă, spre mijlocul veacului XIX, dovezi suficiente că fusese ridicat de meşteri dibaci. Cezar Bolliac îl recomanda drept subiect de studiu pentru arhitecţii „noştri moderni”. Peioraţia îi privea pe acei ingineri şi antreprenori mulţumiţi doar să schimbe câteva pietre sfărâmate şi să înlocuiască nişte bârne de lemn putrezite, fără a oferi soluţiile unei restaurări generale. Voiajorul nota conştincios ce putuse vedea printre atâtea ruine. Îşi manifesta nedumerirea faţă de lipsa oricăror măsuri intervenţioniste şi de protejare a patrimoniului naţional, soarta celor mai reprezentative monumente istorice depinzând de indiferenţa guvernanţilor de la Bucureşti.

Poveştile bisericii Drăgăneşti vorbeau de Matei Basarab şi de mama acestuia, ctitora aşezământului. Îşi găsea timp pentru a transcrie inscripţiile de pe mormintele din interiorul mănăstirii: în comparaţie cu aspectul exterior, pietrele funerare din interior erau bine conservate, Cezar Bolliac apreciind calitatea sculpturii, precum şi claritatea literelor încrustate în piatră. Descifrarea inscripţiilor nu ridica nici o problemă, călătorul nostru putându-le copia integral.

Şi la mănăstirea Brâncoveni găsea cu încântare ordinea şi liniştea unui lăcaş de cult. Din ceea ce văzuse în prima parte a călătoriei, din vara lui 1861, aşezământul Brâncoveni îi apărea edificiul cel mai bine întreţinut[59]. Lăuda patriotismul câtorva călugări români care împiedicaseră furtul ori dispariţia unor piese de patrimoniu. Şi aici, alături de obiecte de cult, de cărţi şi produse vechi de secole, Cezar Bolliac se apleca asupra inscripţiilor săpate în lespezi; erau păstrate în condiţii foarte bune, lucru rar întâlnit. Într-una din acestea regăsea, pe scurt, povestea familiei Preda, neam boieresc influent în secolul XVII. De pe o singură piatră, în câteva rânduri, puteau fi desprinse relaţiile de putere,

[57] Metoh al mănăstirii Văcăreşti. Informaţia inserată de Cezar Bolliac îşi avea pilda sa. Arăta că starea jalnică a aşezămintelor nu se datora doar administrării greceşti. Şi cele româneşti sufereau aceleaşi consecinţe nefaste.

[58] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 131.

[59] Cezar Bolliac, *Raportul I*, în loc. cit., p. 767.

adversităţile şi loialităţile elitelor de altădată. Genealogii în filigran, precum cea a jupânesei Stanca Cantacuzino, erau şi ele detectabile pe o altă lespede din mănăstirea Brâncoveni.

Dar ceea ce l-a frapat în cercetările de la Brâncoveni a fost descoperirea portretului lui Mahomed, „acoperit de protecţiunea unui înger", în frontispiciul clopotniţei. Deducţia sa privea capacitatea de adaptare în vremuri de restrişte. Singura şansă de a feri lăcaşul de vandalismul turcilor a fost „să se pună sub protecţiunea lui Mahomed". Şi nu avea vreun reproş faţă de o asemenea „adaptare", impusă de suferinţele vremurilor de demult.

Tot în acest ultim memoriu milita pentru finanţarea, din bugetul ministerului, a unui „album daco-român care să reproducă şi să explice tot ceea ce ne-a mai rămas din antichităţile dacice, romane şi române"[60]. Gândea ca în fiecare lună să poată scoate câte trei-patru stampe, estimând că abonamentul anual ar fi costat patru galbeni. Încerca să-l convingă pe ministru să contracteze 100 de exemplare pentru protocol, pe care autorităţile să le plătească în avans. Recunoştea că, fără un astfel de sprijin, proiectul nu avea nici o şansă de izbândă. Şi reuşea. La 4 octombrie 1861, Cezar Bolliac anunţa ministerul că terminase tablourile *Daco-Romane*, livrând cele 100 de exemplare plătite deja de autorităţi[61].

Mărturiile şi corespondenţa incluse în arhiva Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice sunt astăzi singurele mărturii despre peregrinările lui Cezar Bolliac prin ţară, în vara anului 1861. Informaţiile din presă sunt sărace. Dacă despre alte călătorii mai ştim câte ceva din fragmente memorialistice, misiunea în cauză îşi aşteaptă surse mai consistente. Cert este că Cezar Bolliac nu s-a oprit din căutări. În anii care urmau îl regăsim mereu pe drumuri, adunând de oriunde monezi, medalii, diverse obiecte din fier sau mici sculpturi.

Prin ţară cu Dimitrie Papazoglu

De acelaşi tratament financiar şi de condiţii identice precum Cezar Bolliac avea parte şi Dimitrie Papazoglu. Iar iniţiativa continuării cercetărilor aparţinuse tot maiorului. La 2 iunie 1861, la câteva zile după ce Bolliac îşi depusese memoriul, colecţionarul de antichităţi intervenea, la rându-i, pentru un nou voiaj ştiinţific. Ştirile circulau repede în Bucureşti, ducând cu ele vestea intenţiilor celorlalţi comisari. Dimitrie Papazoglu dorea să meargă în districtele Olt şi Romanaţi[62]. La 13 iunie

[60] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 141.
[61] *Ibidem*, f. 169.
[62] *Ibidem*, f. 92r.-v.

1861, aceeaşi zi în care i se dădea lui Cezar Bolliac răspunsul favorabil, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice admitea şi cererea fostului militar. I se alocau câte 2 galbeni pe zi pentru nevoile curente. Separat, se ajusta un fond pentru achiziţii şi plata oamenilor folosiţi la diverse săpături. Avea la dispoziţie maxim două luni pentru efectuarea călătoriilor. La 21 iunie, şefului contabilităţii din minister i se transmiteau termenii financiari ai colaborării cu Dimitrie Papazoglu.

Şi în cazul său era vorba mai mult decât un simplu plan de prospecţii. Rezultatele periegezelor anterioare îl ambiţionaseră. Dar ceea ce propunea era mai degrabă o utopie. Arătând că în pământul ţării se aflau „cele mai preţioase antichităţi din vremea coloniilor romane şi altor neamuri ce au locuit pe dânsul. Obiecte preţioase atât în valoarea lor materială cât şi istorică, precum medalii, statui, bijuterii, vase, plăci sculptate, armături, instrumente şi altele”[63], Dimitrie Papazoglu tindea să înceapă inventarierea lor, pentru a le arăta conaţionalilor ce putuseră realiza strămoşii lor. În paralel cu întocmirea unor cataloage, el voia să pregătească şi un album cu reprezentări ale descoperirilor recente. Fără a prezenta un itinerariu detaliat, Dimitrie Papazoglu vorbea de nu mai puţin de 56 de locuri în care cercetase[64] şi unde dorea să revină pentru noi căutări şi completarea rapoartelor datorate. Despre altele, prin care doar trecuse, le semnala ministerului. Vehiculată atât ca argument, dar şi ca subiect al pledoariilor fostului maior, situaţia precară a locurilor cercetate conducea către o singură concluzie: coordonarea intervenţiilor în regim de urgenţă. Bunăoară, mitropoliei din Târgovişte îi prevedea un final rapid şi trist, întreaga clădire fiind crăpată, ruptă, dezvelită. Iar din partea autorităţilor locale nu întrezărea nici o reacţie.

În mai toate rapoartele vorbea de urgentarea căutărilor. Şi avea destule motive. Experienţa de peste 30 de ani în cercetările pe teren îl familiarizase cu practicile negustorilor de antichităţi. Acţionând fie în interes personal, fie stimulaţi de muzeele europene, aceştia treceau peste graniţă obiecte preţioase. Ştia foarte bine slăbiciunile sistemului administrativ autohton, corupţia generalizată a funcţionarilor şi lacunele legislative. Practic, oricine găsea o piesă de valoare o vindea imediat, alţii le topeau pe cele făcute din aur şi argint fie pentru a le pierde urma, fie pentru a le remodela în bijuterii la modă. Şi gustul comercializării obiectelor vechi prindea repede la români. Mai la orice târg ţinut prin satele româneşti, zarafii şi argintarii ştiau că pot achiziţiona marfă bună la

---

[63] *Ibidem*, f. 92.
[64] *Ibidem*, f. 111.

prețuri de nimic. Aceste carențe puteau fi suplinite, momentan, printr-un efort de strângere accelerată a antichităților și depozitarea lor în odăile Muzeului Național de Antichități. Atât Dimitrie Papazoglu, cât și ceilalți comisari arheologici clamau, în 1861, intensificarea cercetărilor, arătând cum în fiecare an vestigii istorice, multe unicat, erau vândute muzeelor străine, fie colecționarilor privați. Conform unui astfel de scenariu totul era în contratimp.

Într-un raport din 18 septembrie 1861, Dimitrie Papazoglu împărțea edificiile vizitate în mănăstiri închinate, pământene și biserici vechi domnești din orașe[65]. Îi era imposibil totuși să spună care dintre ele avusese o soartă mai blândă. Văzuse nu mai puțin de 64 de lăcașuri. Raportul urma să îl lămurească pe ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice „de toată starea obiectelor istorice și arheologice, cum și biblioteci”.

Relatarea privea mănăstirile din Olt. Pe cele din Prahova, Dâmbovița și Muscel le cuprinsese în memoriile depuse anterior. Lipseau încă reflecțiile despre așezămintele din Romanați. La ce era bun un astfel de raport? Dimitrie Papazoglu considera că îl putea informa pe ministru despre starea reală a antichităților, zidirilor și patrimoniului autohton. Era încântat că multe dintre piesele găsite în varii locații le putuse prelua cu acceptul scris al proprietarilor și le transferase la București. O minimă rigoare legal-administrativă era respectată. Dar un regret îl încerca totuși. Dintre artefactele pe care nu le putuse lua era și piatra de mormânt a doamnei Elena, soția lui Matei Basarab, „bine sculptată în marmură cu diferite arabescuri bizantine și inscripții latine și slavone și care se află în Sfânta Biserică de la Curtea Domnească din orașul Târgoviște”[66]. Remușcarea era cu atât mai mare cu cât lăcașul era în ruină totală, putându-se prăbuși în orice clipă; adică distrugând, implicit, și mormântul. Și câte ar mai fi fost de făcut.

Recomanda și luarea unor pietre cu inscripții, în număr de trei, elegant lucrate, de la mănăstirea Dealu. Prima era de pe mormântul lui Vladislav, a doua, sarcofagul lui Radu cel Mare, iar ultima acoperea craniul lui Mihai Viteazul. Dimitrie Papazoglu nu cerea ca acestea să fie desprinse din contextul lor arhitectural. Le găsise împrăștiate prin biserică, călcate de vizitatori, fiind vizibilă deteriorarea inscripțiilor și a ornamentațiilor. Până când urmau a fi transportate în capitală, în scenariul optimist, comisarul cerea ministrului să dispună ca respectivele pietre să fie depozitate în condiții mai sigure. Aidoma celorlalți, Dimitrie

---

[65] *Ibidem*, f. 149.
[66] *Ibidem*.

Papazoglu avertiza că, pe la mănăstirile cercetate, nu găsise documente și hrisoave originale.

La 19 septembrie, o dispoziție dată din centrala Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice îl soma pe egumenul mănăstirii Dealu să dea „grabnice dispozițiuni" pentru conservarea respectivelor vestigii. Printre manuscrisele descoperite în cursul anchetelor din 1861 este și caietul de modele al lui Radu Zugravu, pictor din secolul al XVIII-lea, însă puțin cunoscut, dar găsit de D. Papazoglu, la mănăstirea Bunea din districtul Dâmbovița[67].

Totuși, nici de data aceasta maiorul nu reușea să-și termine căutările. La 14 mai 1862, el cerea o nouă aprobare pentru plecarea peste Olt, în districtele Dolj și Romanați[68]. Avea nevoie de fonduri pentru sine și plata unui pictor, precum și pentru rezolvarea necesităților cotidiene, dar și de suportul prefecților. Prin urmare, la 23 mai 1862, prefecții celor două districte erau avertizați să coopereze cu Dimitrie Papazoglu. Deși ieșit la pensie, fostul militar a profitat de colaborările cu Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice pentru a-și cultiva pasiunea față de istorie. Își îmbogățea colecțiile personale folosindu-se de oportunitățile oferite de asemenea excursii.

Perseverența lui Alexandru Odobescu

Alexandru Odobescu se adresa și el ministrului, la 30 mai 1861, prezentându-și serviciile pentru o nouă experiență științifică[69]. Admitea însă că avea restanțe majore în angajamentele luate cu un an în urmă. Pleda însă pentru clemență. Aidoma partenerilor săi, literatul vorbea în termeni generali despre rostul întreprinderii sale. Căutările, preluările de obiecte și realizarea unor desene reprezentau obiectivele viitoarei misiuni. Își propunea vizite în „toate localitățile cât de depărtate, de neînsemnate acum, de ruinate, ce poartă numirea de mănăstire, schit sau biserică veche ori loc istoric".

Spre deosebire de ceilalți trei comisari, Alexandru Odobescu își fixa traseul călătoriei de studiu. Alegea să înceapă din județele Gorj și Mehedinți. Pornea din Polovraci, urmând linia munților pe la Crasna, Lainici, Tismana, Baia de Aramă și termina prima parte a voiajului la

[67] Aflat astăzi la BAR, manuscrisul nr. 5307, cf. indicației din Alexandru Odobescu, *Opere*, II, text critic și variante de Marta Arineanu, note de Virgil Cândea, București, Editura Academiei, 1967, p. 646; vezi și Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, București, Editura Academiei, 1992.

[68] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 204.

[69] *Ibidem*, f. 85.

Topolnița. Mai departe, în districtul Dolj, pe drumul spre Craiova, își planifica popasuri la Țânțăreni, Gura Motrului, Strehaia. Gândea cercetări și la mănăstirile Segarcea și Sadova, spre Dunăre, dar și la câteva din județul Romanați, cu precădere la mănăstirile Brâncoveni și Călui. Lăsa la urmă, în funcție de timp și de resursele financiare, câteva schituri din Olt și Teleorman. În intenția lui se afla și un răgaz la Curtea de Argeș[70]. Erau anii în care vechile zidiri de la Argeș deveniseră un subiect fierbinte pe agenda secției tehnice a Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice.

Ca și în 1860, Alexandru Odobescu dorea să plece prin țară nu mai târziu de mijlocul lunii iunie, sperând să termine totul la finele lui august. Amintind de interesul stârnit de crochiurile și desenele lui Heinrich Trenk, literatul dorea să ia și în acest pelerinaj un artist, căruia guvernul să îi plătească cel puțin diurna. Punea și o condiție: respectiva diurnă să nu fie mai mică de un galben pe zi. Găsind înțelegere și libertatea cuvenită la minister, Alexandru Odobescu îl lua pe același Heinrich Trenk[71]. Exceptând colaborarea bună dintre cei doi, mai era un motiv, nespus, pentru nominalizarea lui Heinrich Trenk. Știm că, după primul voiaj, pictorul semnase un contract cu Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Se obliga să predea periodic un număr de planșe cu zidirile istorice și peisajele surprinse în vara lui 1860. Și artistul își ținea cuvântul dat, respectând nu doar termenele, dar și numărul de compoziții ce trebuiau finalizate. Doar că, în cazul câtorva pânze, calitatea nu era cea așteptată. Părerea nu a fost contestată nici de Alexandru Odobescu, nici de Heinrich Trenk. Într-un memoriu din 8 septembrie 1681, literatul propunea schimbarea lor cu lucrări noi, dar și îndreptarea altora, precum vederea cu mănăstirea Tutana. Era în joc și prestigiul lui Alexandru Odobescu. Nominalizarea lui Heinrich Trenk era și o dovadă a încrederii de care se bucura artistul din partea lui Alexandru Odobescu. Iar prietenia lor avea să fie reconfirmată în realizarea multora dintre proiectele asumate de Alexandru Odobescu. Este, poate, cea mai productivă amiciție culturală a acelor decenii. La 31 martie 1862, literatul cerea din nou acordul ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice pentru ca Heinrich Trenk să poată schița reproduceri după piesele descoperite la Pietroasa și păstrate într-una din camerele Eforiei Școlilor. Avea nevoie de desenele respective pentru elaborarea faimosului său studiu despre tezaur. La 13 aprilie, primea aprobarea necesară, ministrul considerând că nu găsise nici un inconvenient în dorința literatului.

---

[70] *Ibidem*, f. 103.
[71] *Ibidem*, f. 171.

Pentru cercetările din iunie-august 1861, Alexandru Odobescu primea din partea ministerului scrisori către egumenii mănăstirilor. Aceştia erau preveniţi să nu ascundă nimic faţă de trimisul guvernamental şi să îi dea tot concursul pentru realizarea unui inventar cât mai cuprinzător al lucrurilor aflate sub administrarea lor. Cel de la Călui era invitat să arate toate „odoarele bisericii, cărţile vechi ce se vor fi aflând în biblioteca mănăstirii, documentele şi orice altele de asemenea natură cuprinse în inventariul mănăstirii, cât şi altele câte vor fi scăpate”[72]. Despre cele *scăpate*, cu intenţie sau nu, autorităţile cereau cât mai multe date. Căci, verificări puteau fi întreprinse prin comparaţie cu catagrafiile mai vechi. Egumenului de la Bistriţa i se solicita să înmâneze lui Alexandru Odobescu cărţile vechi „care au un interes istoric şi care nu sunt de nici o trebuinţă serviciului bisericii”[73]. Dar cărturarul nu reuşea să ajungă peste tot, abătându-se, din varii considerente, de la traseul stabilit. Implicit, o bună parte din obiective rămâneau în aşteptare.

La 28 august 1861, Alexandru Odobescu revenea cu un alt apel către ministru. Lăsase, din lipsă de resurse şi timp, cărţi vechi şi manuscrise la mănăstirile Bistriţa şi Cozia, pe care le găsise „aruncate în neîngrijire şi ameninţând a se pierde”[74]. Dorea să plece câteva zile pentru a le aduce în Bucureşti. Pledoaria literatului reitera aceleaşi argumente, expuse în memoriile anterioare. Încerca să-l convingă pe ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice că „aceste cărţi, manuscrise şi tipărite, sunt de o importanţă mare pentru limba noastră şi cea slavonă, pentru arta tipografiei în ţară la noi. Sunt cărţi rare şi care lipsesc în Biblioteca Naţională”. Ştia însă că egumenii de la Bistriţa şi Cozia nu îi vor preda de bunăvoie, fără un ordin scris, respectivele tomuri şi file. Încerca să revină şi la Brâncoveni, apoi la Călui, pentru a-şi completa studiile începute. Dacă la Bistriţa şi Cozia era vorba de tomuri, la Călui dorea să cerceteze antichităţile păstrate în acel lăcaş[75]. Şi ministrul intervenea, atenţionând egumenii să predea cărţile alese de trimisul său.

Peregrinările de câteva zile ale lui Alexandru Odobescu de la începutul toamnei nu au fost fără urmări. La 13 septembrie 1861, egumenul mănăstirii Cozia trimitea ministrului lista cu titlurile alese. O zi mai târziu, pe 14 septembrie, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice era înştiinţat de către prefectul de Vâlcea că literatul depusese deja în sediul prefecturii 20 de volume luate din fondul amintitei mănăstiri.

---

[72] *Ibidem*, f. 105.
[73] *Ibidem*, f. 105v.
[74] *Ibidem*, f. 144v.
[75] *Ibidem*, f. 158.

Ierarhiile instituţionale începeau să funcţioneze. Rezoluţia dată în cabinetul ministerial aproba, cât mai repede cu putinţă, transferul cărţilor în Biblioteca Naţională. Pe listă se aflau cărţi vechi, unele tipărite cu mai bine de două veacuri în urmă: *Evanghelii*, *Biblia* tipărită în 1688, *Cazanie* de la 1632, *Noul Testament* tipărit la Bolgrad în 1648, un *Teofilact slavon* scris în 1698, *Cartea românească de învăţătură* apărută în 1643, *Noul Testament* tipărit la Bucureşti în 1703, *Divanul* lui Cantemir, *Istoria Ţării Româneşti de când au descălecat pravoslavnicii creştini*, un *Mineu*, *Învăţăturile creştineşti*, culeasă la Snagov în 1700, un alt *Teofilact slavon*, păstrat în manuscris.

La mapa ministrului, alături de cele două înştiinţări administrative, era depus şi memoriul lui Alexandru Odobescu. Cărturarul semna un amplu raport, în care oferea lămuririle cuvenite asupra rezultatelor misiunii încredinţate. Arăta că la Cozia alegerea cărţilor nu a fost una uşoară. Trecuseră prin mâinile sale mai bine de 200 de tomuri, relativ bine păstrate. Nu oferea însă vreo explicaţie despre argumentele care stătuseră la baza alegerii celor 20 de titluri. Probabil, optase pentru cele care nu se mai găseau în alte aşezăminte, pentru cele cu valoare istorico-literară, dar şi pentru acelea păstrate în condiţii bune. Măcar la Cozia sesizase o oarecare preocupare a călugărilor pentru protejarea fondului de carte.

La Bistriţa situaţia era dramatică. Permiţându-i-se accesul în odăile şi beciurile mănăstirii, putuse consulta peste 320 de volume, din care 48 în manuscris, mai ales lucrări bisericeşti. Doar atâtea i se arătaseră. Dezamăgirea încercată la vederea condiţiilor degradante în care se ţineau respectivele opere o transmitea pe cale ierarhică. Îl atenţiona pe ministru că erau „foarte stricate de putregai, de umezeală şi de neîngrijire, ca în general toate cărţile vechi de pe la mănăstiri"[76]. Tristeţea şi disperarea erau cu atât mai mari, atunci când observa că, printre tomuri, se aflau şi unele cărţi „împodobite cu grele ferecături de argint aurit". Clasificarea lor îl punea în dificultate. Nu ştia cum să le clasifice: tipăritură ori argintărie.

Ţinând cont de circumstanţe şi de puterea conferită de guvern, Alexandru Odobescu impunea călugărilor mutarea a tot ceea ce mai putea fi salvat, fie şi parţial, într-o cămăruţă „ce servea de bibliotecă". Iar monahii îi dădeau ascultare, semn că procedurile instituţionale tipice statelor moderne începeau să dea roade; este adevărat, abia după un an de şicane şi refuzuri. Aceeaşi calitate îi permitea să ia o decizie în interes

[76] *Ibidem*, f. 158.

personal, înainte de a se consulta și primi girul superiorilor: acționa însă abil, fără a încălca vreo prevedere a angajamentului semnat cu ministerul.

Lua din fondul mănăstirii Bistrița 19 cărți în slavonă și românește, manuscrise și tipărituri. Intenționa să le păstreze timp de șase săptămâni, socotindu-le utile în elaborarea studiilor aflate în lucru. Era vorba despre psaltiri, tetraevanghelii, pravile bisericești, viețile sfinților, liturghii, un ceaslov, un octoih. Formația literară a comisarului își spunea cuvântul. Abia după ce le preluase, Alexandru Odobescu îl anunța pe ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice de dorința sa, de a le cerceta pe cont propriu, asigurându-l că le va preda la termenul precizat. Plănuia apoi să împrumute și cele 20 de volume de la Cozia. Și nimeni nu se opunea. Practic, îl interesa tot ce pusese deoparte. Ca și ceilalți colaboratori ai ministerului, Alexandru Odobescu a considerat aceste voiajuri mai mult decât o obligație contractuală. Dimitrie Papazoglu și Cezar Bolliac au profitat și ei de oportunitățile ivite pentru a-și îmbogăți colecțiile. Din vânzarea lor, derulată în mai multe faze pe parcursul deceniilor, Dimitrie Papazoglu și Cezar Bolliac obțineau sume frumoase. Alexandru Pelimon a publicat diverse cărțulii, precum și mai multe materiale în gazete. Alexandru Odobescu a fructificat experiențele anilor 1860-1861 în textele științifice și în confirmarea unei cariere academic-diplomatice respectabile.

La mănăstirea Călui, interesul său era direcționat către inscripții. Piatra păstrase, mai bine decât manuscrisele, pilda unor fapte vechi de aproape trei veacuri. Urmărind șirul literelor conturate pe piatră, Alexandru Odobescu bănuia o istorie, nu tocmai generoasă, a zidirii. Afla că ridicarea mănăstirii Călui începuse în 1568, la inițiativa banului Vlad Buzescu, ajutat de frații lui, Dumitru pârcălabul și Balica spătarul. Ideea depășea însă fervoarea unei ambiții personale. Frumoasa lor intenție devenea, în tumultul acelor timpuri, un adevărat crez familial, construcția lăcașului fiind continuată pe parcursul câtorva generații. Literatul descoperea că aproape 30 de ani energiile și averile familiei fuseseră cuplate acelui act creator. Documentele consultate vorbeau de finalizarea ei abia în 1594, de către spătarul Radu Buzescu și de frații săi, spătarul Preda și stolnicul Stroe.

În 1861, Alexandru Odobescu sesiza că, din construcția originală, doar gardul împrejmuitor rămăsese în picioare. Părea singura zidire din complex căreia nu-i fusese distrusă sau măcar mișcată vreo piatră. O bună parte dintre modificările structurale, dar și unele ornamentale erau ușor vizibile oricărui drumeț. Semnala că tinda bisericii și unele arcade laterale, realizate în vremea lui Matei Basarab, de către banul Radu Buzescu, fuseseră

dărâmate în 1856, la porunca epitropului, egumenul de la Văcărești. Drept argument în luarea deciziei era invocarea iminentei prăbușiri. Recursul la un astfel de exemplu îi prilejuia lui Alexandru Odobescu dreptul de a cere ministrului să supravegheze mai atent la intervențiile asupra lăcașurilor, pentru a nu fi pierdute stilurile originale. În semnalarea comisarului găsim și un alt rost al acestor călătorii. Erau vremurile în care devenea tot mai evidentă nevoia elaborării unui cadru legislativ menit să protejeze vestigiile și antichitățile din Principate.

Se declara încântat de starea mormintelor, șapte la număr, oferind detalii despre inscripțiile de pe acestea. În numerotarea propusă, 2, 3 și 6, locurile de veci aveau inscripții în slavonă, iar pe cele identificate drept 1, 4, 5, și 7, în românește. Admitea că, până să ajungă la Călui, nu știa nimic despre ele. Citea răbdător inscripțiile pentru a înțelege că aparțineau ctitorilor. Trei dintre acestea se aflau în biserică. Primul, cel al banului Preda Buzescu, din marmură, „foarte frumos sculptat", al doilea al Stancăi, soția armașului Radu Buzescu, cel de-al treilea al postelnicului Stroe Buzescu, fiul armașului Radu. Celelalte patru se aflau în locul unde fusese cândva tinda. Cât timp fuseseră protejate, locurile de veci nu suferiseră vreo stricăciune. Lăsate însă în aer liber, pradă intemperiilor, dar și pornirilor umane nesăbuite, mormintele avuseseră de suferit. Alexandru Odobescu insista în memoriul către ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice să „dea ordin grabnic ca acele pietre mormântale să se acopere fiecare cu câte o căptușeală de scânduri". Se referea la mormântul marelui clucer Radu Buzescu, „din marmură și cu o frumoasă inscripție"; la un altul colectiv, Alexandru Odobescu nominalizându-i ca îngropați acolo pe Radu, David, Maria, Ilinca și Preda; la acela al lui Radu Buzescu mare ban și al soției sale, iar ultimul al lui Constantin Buzescu.

Nu uita nici clopotele din incinta așezământului, două la număr. Cel mai mare fusese refăcut în 1857, iar celălalt rezista așa cum fusese turnat în vremea lui Radu Buzescu, armașul, în 1588. Din argintăriile originale nu mai găsea nimic, decât amintirea lor în filele unor inventare. Referențiarul era catagrafia din 1740. Nici despre cărți nu spunea mare lucru, aflând împrăștiate, prin încăperile mănăstirii, doar pe cele folosite la oficierea slujbelor.

În ceea ce privește amploarea cercetărilor și volumul de informații adunate la finalul călătoriilor din 1861, acestea nu au mai atins nivelul din anul precedent. Căutările au câștigat însă printr-o mai bună sistematizare a căutărilor și prin adunarea unor obiecte cu certă valoare istorică. Se valorifica deja experiența acumulată în peregrinările anterioare. Investigațiile de teren din 1861 au fost însă afectate de instabilitatea politică,

repercutată asupra activităților ministeriale. Patru guverne, mai mulți miniștri la Culte și Instrucțiune Publică, nu toți titulari ai portofoliului, ci doar interimari, intrigi politice și răfuieli personale necontenite au afectat conturarea unei strategii culturale de durată. Cezar Bolliac mărturisea că reîntoarcerea de pe teren, în 1861, fusese grăbită de temerea de a nu retrăi spaimele încercate în 1858, în contextul acuzațiilor de instigare la revoltă.

Chiar și așa, călătoriile din 1860-1861 au avut urmări benefice. Popularizarea vestigiilor istorice și scoaterea din izolare a unor locații neștiute au fost primele rezultate, deloc neglijabile. Poate, mai mult decât oricât, călătoriile au semnalat tensiunile dintre regimul proprietății și interesele patrimoniale. În paginile unor ziare, precum „Românul", erau publicate înștiințări de la oameni din provincie, criticându-se comportamentul vreunui egumen ori reprezentant administrativ. În 1861, o relatare depusă la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice arăta nemulțumirea localnicilor din Grojdibodu față de însușirea forțată, de către Mihalache Ghica, cu ani buni în urmă, a două tăblițe de aramă. Povestea preluării pieselor era cunoscută de toată lumea. Odată scoase din pământ erau trimise la București, lui Petrache Poenaru, „ca să le descifreze și în urmă prin multă stăruință i s-au luat de răposatu Mihalache Ghica"[77]. Nemulțumirea unor oameni simpli devoala carențele statului juridic al antichităților, dar și abuzurile celor care ar fi trebuit să aplice legea, să propovăduiască dreptatea. Oprobriul și presiunea publică începeau totuși să funcționeze.

Plecând de la însărcinări punctuale, comisarii guvernamentali au extins aria cercetărilor, provocați fiind de ceea ce găseau pe teren. Amprenta exhaustivă a rapoartelor trimise către București avea deci tâlcul ei. Poate cerințele nu fuseseră îndeplinite integral, însă erau compensate prin semnalarea unor stări de fapt nebănuite în birourile ministeriale. E de ajuns a compara investițiile făcute în alte excursii științifice pentru a aprecia consecințele preumblărilor celor patru comisari.

În 1861, Adunarea Țării îi oferea lui V.A. Urechia o mică sumă de bani pentru a face cercetări istorice în Italia și Spania[78]. Lucra în biblioteca Brera din Milano, în arhiva din Genova, în San Sidro din Madrid. O parte dintre documentele găsite atingătoare istoriei românilor le folosea la cursul de la universitate; altele erau publicate de Hasdeu în „Arhiva" sa, iar altele rămâneau în biblioteca personală și apoi în fondul

[77] ANIC, fond MCIP, dosar 90/1857, f. 117.

[78] V.A. Urechia, *Din tainele vieții. Amintiri contimporane (1840-1882)*, ediție îngrijită, studiu introductiv, tabel cronologic, note și glosar de Leonidas Rados, Iași, Editura Polirom, 2014, p. 134.

dăruit bibliotecii din Galaţi. Doar că impactul public al documentării întreprinse de V.A. Urechia a fost minimal. În acelaşi timp, de pe urma anchetelor făcute de Alexandru Pelimon, Cezar Bolliac, Dimitrie Papazoglu şi Alexandru Odobescu s-au îmbogăţit fondurile Muzeului Naţional de Antichităţi; a fost semnalată nevoia votării în regim de urgenţă a unor legi menite a apăra vestigiile istorice; s-au publicat cărţi şi materiale în presă care au popularizat o deficienţă cronică a Principatelor. Din acei ani, de la acele investigaţii făcute într-o manieră pasională, uşor vindicativă, să acceptăm lucrul acesta, statul a reacţionat, croindu-şi o altă arhitectură instituţională, readaptându-şi concomitent şi filozofia juridică.

La drum cu Dimitrie Bolintineanu (1866). Confirmarea nedorită a unui eşec

În cursul anului 1866, fostul ministru îşi planifica o scurtă excursie, de doar câteva zile, prin ţară. Impresiile dobândite, nu puţine, le publica, în foileton, în numerele „Trompetei Carpaţilor". Iar cele despre mănăstiri nu erau tocmai favorabile. Consonau cu mărturiile voiajorilor anteriori. Dimitrie Bolintineanu le citise şi constata că aceştia subliniaseră mai tot ce era demn de remarcat[79].

La aşezămintele în care poposise nu găsise decât mizerie şi ruină[80], deşi veniturile acestora însumau milioane de lei. Dar vina nu era aruncată exclusiv în seama egumenilor. Un sistem netransparent de colectare a resurselor financiare îi transformau pe superiorii mănăstirilor, mulţi dintre ei apreciaţi pentru probitatea şi virtuţile promovate, în ţinte publice, bănuiţi fiind de activităţi contrare moralei creştine. De fapt, observa Dimitrie Bolintineanu, aceştia nu câştigau „nici cât bucătarul unui minister; că cheltuiala bisericii este cincizeci lei pe lună; că cheltuiala cu oaspeţii este de douăzeci şi cinci de lei pe lună"[81]. Atunci, unde erau toţi banii? Până la secularizare, vina fusese atribuită, fără nici cea mai mică îndoială, preoţilor greci. Dar ulterior, sub administraţie românească, situaţia nu cunoscuse vreo îmbunătăţire. Ca fost decident în politica de adunare a obiectelor vechi din mănăstiri, Dimitrie Bolintineanu avea destule dileme referitoare la eficienta respectivelor măsuri. Accepta că ridicarea argintăriilor – chiar şi a acelora fără valoare istorică – din mănăstiri şi depunerea lor la Muzeul Naţional de Antichităţi nu fusese o

[79] Dimitrie Bolintineanu, *Mănăstirea Tismana*, în „Trompeta Carpaţilor", nr. 45, 20 septembrie 1866, p. 1802.
[80] Idem, *Domnule Redactor*, în „Trompeta Carpaţilor", nr. 450, 13 septembrie 1866, p. 1798.
[81] Idem, *Mănăstirea Tismana*, p. 1802.

idee tocmai înţeleaptă. Iar şanse prea mari pentru îndreptarea situaţiei nu se întrevedeau. Centralizarea excesivă produsese deja cele dintâi efecte. În baza aceloraşi argumente, Dimitrie Bolintineanu reflecta, retoric, de ce „nu s-au strămutat la muzeu şi moaştele Sf. Dimitrie de la Mitropolie"?

Mai mult, lumea ştia de abilităţile călugărilor de a ascunde averile bisericeşti în timpul invaziilor militare. Astfel, ele au putut fi păstrate timp de secole. Fostul ministru se întreba dacă includerea lor în patrimoniul Muzeului Naţional de Antichităţi nu le expunea inutil, în cazul unor viitoare ocupaţii militare. Prin ţară mai „alerga o vorbă": o parte dintre argintăriile strânse din Valahia fuseseră trimise muzeului din Iaşi, iar altele predate unor biserici din Moldova, cum era cazul celei din Ruginoasa. Pentru a se risipi orice îndoieli şi nemulţumiri, Dimitrie Bolintineanu cerea publicarea în „Monitorul Oficial" a inventarelor tuturor argintăriilor şi locurilor în care se aflau. Literatul nu explica ce îl deranja mai mult: faptul că rarităţi muntene ajunseseră în Moldova sau că distribuirea lor fusese aleatorie.

Nedumerirea călătorului era amplificată şi de regimul juridic al respectivelor odoare. Majoritatea obiectelor de cult fuseseră donate aşezămintelor de către fondatori, ale căror dorinţe explicite se găseau înscrise în actele mănăstirilor şi în testamente. Prin preluarea lor la Bucureşti, statul încălca un drept de proprietate şi se comporta aidoma ierarhilor bisericeşti atât de puternic contestaţi în sfera publică. Pedagogia naţională se articula şi pe decizii injuste. Iar naţiunea română modernă îşi construia prezentul, întorcându-şi, atunci când interesele i-o cereau, faţa de la trecut.

În faţa acestor acuzaţii, celelalte semnalări păreau minore, uşor de remediat. Văzuse cum la mormintele lui Mircea cel Bătrân şi al mamei lui Mihai Viteazul, de la Cozia, nu ardea nici o candelă şi buruienile invadaseră aşezământul. Dimitrie Bolintineanu nu avea vreo îndoială, că fără măsuri urgente, Cozia, Bistriţa[82], Tismana şi Horezul, vor fi pierdute total, ajungând ca ruinele Târgoviştei. În toate aceste lăcaşuri ploua în interior. Avansa o soluţie inedită, asigurarea mănăstirilor „la asociaţiunile din Bucureşti". Din măreţia de odinioară, pronosticul voiajorului indica doar mormane acoperite de ierburi şi cuiburi pentru cucuvele. Chiar şi aşa, literatul se mira că vechile zidiri erau vizitate zilnic „cu droaiele". Arnota se număra printre puţinele clădiri încă bine conservate. Acest fapt se datora, paradoxal, transformării ei în închisoare. Dintre toate districtele vizitate, cel mai pitoresc şi mai bine îngrijit îi apărea Gorjul.

[82] Autorul o numea „mărgăritarul Carpaţilor".

Publicarea în foileton a impresiilor lui Dimitrie Bolintineanu punea sub semnul întrebării un întreg efort instituţional, aruncând sămânţa îndoielii printre contemporani. Iar semnatarul nu putea fi bănuit de rea credinţă. Era în toate aceste articole de presă spovedania unui om căruia funcţia guvernamentală nu-i pervertise judecata; promova un raţionament croit pe o formaţie culturală, dovedindu-se sensibil la zestrea patrimonială lăsată de înaintaşii săi.

Vechile zidiri în notele de călătorie şi în pictura românească din secolul XIX

Minime precizări metodologice

Lumea românească a descoperit târziu rostul şi mirajul călătoriei. Implicit, cunoaşterea şi recuperarea trecutului a cunoscut un defazaj în raport cu expertiza occidentală. Acolo, încă din a doua jumătate a veacului XVIII, voiajul şi desenul au provocat un alt mod de povesti trecutul[83], au acreditat o tradiţie intelectuală a perceperii străinului şi a spaţiului în care acesta se mişca. Se schimbau şi paradigmele filtrante. Trăirea romantică a secolului XIX înlocuia cuprinderea epistemologică seacă a ultimelor decenii; pictura devenea şi un mijloc de a refuza modernitatea. După 1830, în doar două decenii, Grecia era „scanată" de interminabilele echipe ştiinţifice trimise, în special, de guvernele franceze şi engleze. La încheierea misiunilor erau publicate rezultatele expediţiilor, acestea constituind o etapă decisivă în cunoaşterea respectivei zone. Zeci de albume, lucrări iconografice şi volume despre monumentele antice erau îngrijite pe tot cuprinsul european[84]. Viziuni devalorizante şi credinţe ce apăreau de nezdruncinat se mlădiau, încercate de multe îndoieli după experienţa preumblărilor. Voiajorul modern a fost îngăduitor cu neajunsurile vieţii cotidiene, întreţinându-şi disponibilitatea de a se emoţiona la vederea unor ruine. A jucat şi rolul fericitului spectator, prin faţa căruia se perindau generos mostre de dăruire artistică din alte timpuri. Iar proiecţia noastră a plecat de la o curiozitate aparent banală: în ce măsură perspectiva artistică asupra monumentelor istorice a reuşit să iniţieze preocuparea pentru trecut,

---

[83] Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité. Pour une archéologie du tourisme: le voyage des français en Italie, milieu XVIIIe siècle – début XIXe siècle*, Roma, École française de Rome, 2008, p. 74.

[84] Vezi Christine Peltre, *op. cit.*

vorbind altfel despre vremurile de odinioară, apoi completând și nuanțând un discurs eminamente scriptic?

Nu ne propunem să restrângem semantica conceptului *zidiri* doar la edificii impunătoare sau la ceea ce se mai păstra din ele pe parcursul secolului XIX. Lăsăm deoparte acele castele de vacanță bine conservate, venerabile construcții cu faimă publică atent întreținute. Aveau o cu totul altă menire. La fel cum nu girăm ruinei, necondiționat, iluzia măreției de altădată. Căutăm trecutul fără să-i încredințăm doar faptele bune, luându-ne libertatea de a-l bănui uneori de neșansă ori de neacomodarea celor care l-au trăit cu soarta ce le fusese dată. Invocăm în demersul nostru încă un argument. Spre deosebire de rezultatele unei bătălii sau de ridicarea unor edificii impresionante, existența artei a fost rareori legată de un singur mare conducător; și nici nu poate fi fixată în date precise asemenea momentelor fondatoare. Valoarea artistică presupune tradiții, un parcurs acumulativ. De pildă, fără a fi ferită de presiuni ideologice, pictura a reușit să devoaleze, fie și nostalgic, frânturi de istorie, ilustrându-le uneori mai bine decât cuvântul scris.

O astfel de analiză tinde să înțeleagă cum se transformă cititorul cărților de călătorie într-un voiajor pasionat care își exersează uneori și veleitățile artistice. Iar noi îi căutăm pe aceia care au manifestat, cu predilecție, un interes față de orice putea fi bănuit că are vreo valoare istorică. Vom vedea care au fost pretextele inițierii peregrinărilor și maniera prezentării impresiilor de călătorie, cum au redat pictorii piatra, culoarea, lemnul, pe coala de hârtie sau pe pânză. Și ne vom da astfel seama dacă voiajurile formative, de instruire au cultivat discursuri iar mai târziu politici patrimoniale.

Vorbim de tipologii multiple, iar dificultatea identificării precise rezidă în natura voiajului perceput ca o experiență solitară. Fețe bisericești, nobili și diplomați, militari, oameni ai legii, erudiți, ingineri, agronomi, economiști, artiști, arhitecți și desenatori cutreierau lumea, adunând informațiile de care aveau nevoie. Fiecare individ avea sensibilitatea și gustul său. În cazul spațiului românesc, singurii care plecau la drum au fost boierii și bursierii, cei mai mulți după 1830. Mențiunea nu este întâmplătoare. Analizele de caz întreprinse pentru arealul occidental arată că cei mai tineri călători au fost artiștii și arhitecții. E vorba aici de apetența pentru cunoaștere, de dinamica lumii moderne.

Cert este că mici frânturi de lume se încăpățânau să dăinuie pe coama unui deal, pe marginea unor drumuri, pe ulițele satelor ori în vreo fundătură de târg, aducând în fiecare prezent, fixat de voiajori, amintiri răzlețe despre oameni și metehnele lor. În veacul XIX, se mai vedeau

temeliile unor fortificaţii sau aşezăminte religioase, un rest din ceea ce fusese cândva spaţiu al pioşeniei şi vitejiei. Sentimentul ruinelor risipite în toate părţile încerca lumea românească. Era o arhitectură răsfirată, poate chiar dezolantă, dar suficient să transmită idei şi sugestii. Într-un spaţiu lipsit de monumentalitate şi grandoare, orice veche ruină – fie şi o movilă de pământ – era legată de un cântec, o legendă ori de un nume de viteaz[85]. Piatra nu trebuia doar privită şi citită, ea merita să fie ascultată, căci îi dădeau viaţă tânguirile folclorului. Astăzi răsfoim relatările de călătorie privilegiind ruina, încredinţaţi că ne va vorbi în felul său, ea deţinând, suntem siguri, un excedent de istorioare nevalorificate. Că ea şi-a spus povestea mereu, dar prea puţini au ştiut să o asculte. Relectura unor astfel de mărturii ar putea disipa confuzii sedimentate, dacă nu într-o conştiinţă comunitară, atunci măcar în pildele culturii populare.

Nici epitetelor *istoric* şi *vechi* nu le conferim înţelesuri rigide, în funcţie de cronologiile oficiale, şi nici nu le utilizăm într-o sinonimie perfectă. Căutăm mai departe de relatările clasice privind mentalităţile, localizările geografice, informaţiile istorice, faptele de viaţă cotidiană, pentru a descoperi sensibilităţi, a depista intuiţii, a înţelege raţionamente, a percepe rostul mesajelor fondatoare şi a observa cum şi-au lăsat piatra şi culoarea amprenta asupra mizelor modernităţii româneşti. Au reuşit ele să legitimeze şi să estetizeze identitatea unor oraşe sau regiuni? Dacă un tablou putea fi admirat în galerii de artă sau în colecţii particulare, ruina era ingredientul inevitabil al unui „peisaj". Oamenii puteau bănui în ea cât de glorios ori traumatizant fusese trecutul. Istoria ne arată că, în spaţiul românesc, construcţiile rareori au fost expresia eforturilor unei comunităţi, nefiind produsul unui spirit edilitar. Se ridicau biserici în amintirea unei bătălii câştigate[86], dar nu se plănuiau reamenajări urbane. Arhitectura civilă s-a rezumat la curţile domneşti, apoi la casele boierilor. În genere, „stabilimente foarte modeste în privinţa artei"[87].

Subiecte ale cercetării de faţă s-ar fi nimerit să fie, cu dreaptă măsură, şi construcţiile din lemn. În cazul lor, trecerea timpului a fost, în majoritatea situaţiilor, ireversibilă. S-au mistuit înainte de a fi surprinse în imagine. Mai sunt păstrate totuşi impresii despre aceste mostre de artă românească în scrierile voiajorilor străini[88], în vestigii acoperite de

---

[85] Alexandru Vlahuţă, *România pitorească*, Bucureşti, Editura Semne, 2008, p. 130.

[86] G.M. Cantacuzino, *Arcade, firide şi lespezi*, Bucureşti, Editura „Cartea Românească", 1932, p. 6.

[87] „Trompeta Carpaţilor", nr. 33, 27 iunie 1865, p. 129.

[88] J.A. Vaillant, *România sau istoria, limba, literatura, orografia, statistica românilor*, în *Călători străini despre ţările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă,

pământ, dar și pe câte o grindină scrijelită cu vreun nume ori an important[89].

Impresiile de călătorie ne mai ajută să sesizăm, în cursul perioadei intermediare, scurse din contextul realizării lucrării și până la așternerea pe hârtie a relatărilor, a schițării imaginilor, mai multe *trecuturi* și *prezenturi*. Există un timp al creării operei, o durată interpusă între finalizarea și conștientizarea valorii ei, precum și momentul în care unul dintre prezenturi o recunoaște drept capodoperă. Astfel, putem considera zidirea și o *suprapunere de prezenturi ale istoriei*, fiecare venind cu noi adăugiri. Sentimentul trăirii în post-istorie îi încerca pe mulți. Era și provocarea plasării între *odată* și *acum*. Or, acest fapt este sesizabil și în unele lucrări artistice.

Multe dintre aceste construcții au stârnit curiozitatea pictorilor. Fantezia că piatra putea vorbi i-a determinat pe unii să o reproducă pe pânză sau hârtie. *Degradarea naturală* conferea farmec priveliștii, dădea impresia reîntoarcerii pietrei în starea ei primară din care fusese smulsă prin prelucrare. Imaginile le-au surprins la un moment dat, mai deteriorate sau mai murdare, dar purtând cu ele tainicele pilde ale trecutului. Compoziții cu diverse obiecte antice ori medievale descoperite în pământ românesc au fost lucrate în a doua parte a secolului XIX. *Peisajul istoric* a captivat însă atenția generală.

Așa au apărut *excursiile pictorilor* și, nu cu mult mai târziu, *voiajul fotografic*, conferind scriiturii șansa de a fi mai atractivă pentru cititori[90]. Înfățișarea, sentimentul redării lumii în oglindă, stabilea un echilibru între luciditate și sensibilitate, propunând un nou regim enunțiativ, un alt orizont enciclopedic. Astfel s-au legitimat noi raționamente, subiectivitatea autorului putând fi calibrată de o reprezentare. Pentru unii călători, crochiurile și desenele fixate în fugă pe hârtie ori fotografierea ruinei dădeau iluzia contemporaneității cu evenimentele importante la care construcția fusese martoră. Imaginea s-a transformat, în lipsa documentelor istorice, a relatărilor literare, într-o formă de acreditare a locului, propunând chiar și un alt fel de legitimare istorică. Culorile îi

---

vol. IV, coordonatorul colecției Paul Cernovodeanu, coordonatorul volumului Daniela Bușă, autori: Daniela Bușă, Paul Cernovodeanu, Adriana Gheorghe, Adrian-Silvan Ionescu, Bogdan Popa, Marian Stroia, Raluca Tomi, Șerban Rădulescu-Zoner, București, Editura Academiei, 2007, p. 424.

[89] Ioana Cristache-Panait, Titu Elian, *Bisericile de lemn din Moldova*, în „Buletinul Monumentelor Istorice", nr. 2, 1972, p. 39-59.

[90] Vezi Michel Makarius, *Ruines. Représentations dans l'art de la Renaissance à nos jours*, Paris, Flammarion, 2011; Marta Caraion, *Pour fixer la trace. Photographie, littérature et voyage au milieu du XIXe siècle*, Genève, Droz, 2003.

provocau pe acei oameni dispuşi să asculte, să se lase seduşi de mirajul experienţelor inedite.

Vorbim şi de o schimbare de paradigmă. Decenii bune după 1800, rămăşiţele acelor *locuri ale memoriei* erau atribuite exclusiv unei persoane, unei familii sau unui sistem politic ori religios. Imperceptibil, pe parcursul veacului, ele vor deveni, de drept, subiecte ale *patrimoniului naţional*. Cu ajutorul notelor de călătorie şi al mapelor pline de schiţe putem lămuri, fie şi parţial, nu doar transformarea dreptului de proprietate, ci şi apetenţa pentru a oferi istoriei şansa de a povesti şi lucruri mai puţin importante, dar care au jucat, nu de puţine ori, o carte pierzătoare în vremuri. De pildă, Cezar Bolliac mărturisea, în 1874, că de doar câţiva ani lumea românească se interesa de urmele civilizaţiei dacice. Iar curiozitatea publică fusese generată de publicarea câtorva desene cu obiecte dacice. Până atunci, tot ceea ce nu putea fi atribuit orizontului cultural roman era desconsiderat.

În acel context, pictura a reuşit să surprindă cum *posesia personală* căpăta anvergura *zestrei naţionale*. În reflecţiile voiajorilor şi în reproducerile peisagistice regăsim cele dintâi atitudini militante pentru conservarea patrimoniului. În paginile memorialistice se descria o diversitate culturală inaccesibilă majorităţii. Căci, pentru călători, spaţiul străbătut putea fi asemuit, din nefericire, de prea multe ori, cu un câmp de ruine într-un prezent lipsit de orice miză. Acestea nu mai păstrau nimic din scenariile romantice ale începutului de secol XIX, devenind prilej de reflecţie asupra vanităţii umane, a riscului pierderii sentimentului identitar.

Mulţi dintre voiajori se detaşau de reperele orientative oficiale, pentru a se perinda într-o geografie mitică. Astfel, de la o literatură de călătorie standardizată, se ajungea la o pluralitate de perspective personalizate.

Pictura, arhitectura, inscripţiile se puneau la dispoziţia drumeţilor ce trăiau utopia reîntâlnirii cu eroii. Intrarea în catedralele gotice, în castele şi în cetăţi nu îi aducea pe călători într-o simplă zidire, ci îi reîntorcea într-un alt timp, într-un alt spaţiu. Ruinele şi vechile oraşe distruse erau repuse pe harta lumii şi de arheologi; şi nu doar într-un joc imaginar. Relatările sumare, condiţionate involuntar de insuficientele legitimări documentare erau compensate prin desene şi topografii. Dar, în comparaţie cu alte timpuri istorice, precum medievalitatea, antichitatea a fost reanimată pe şevalet în regim preferenţial.

Filoanele intelectuale ale modernităţii erau reinterpretate deci şi prin intermediul cercetărilor arheologice. Documentaţia de teren ridica

întrebări, stârnea curiozități, neagreate până atunci de versiunile oficiale. Arheologia își articula propriul discurs, refractar la divagații și căutând precizia, dincolo de cea a istoricilor. Cei din urmă mizau pe verosimil, în vreme ce arheologii își doreau tot mai mult veridicul: popularizau obiecte vechi, asociate notițelor și creionărilor de la fața locului.

Pentru mulți dintre cei care poposeau în dreptul zidurilor, forma fizică și exteriorul reprezentau reperele principale. Prea puțini „citeau" și în piatră aflându-i povestea. Se înfiripa așadar un soi de compatibilitate între personalitatea călătorului și identitatea spațiului. Valoarea notelor de călătorie, reflectarea fidelă a vestigiului într-un banal crochiu se revendica din cultura personajului, din calitatea lexicului, din capacitatea de a-și controla emoțiile, de a nu balansa mereu între extaz și agonie. Nostalgia istorică putea fi utilă atâta vreme cât nu altera decisiv reconstituirea. Acest tip de literatură devenea un exercițiu al ideii de frontieră, aducea subiectul într-o altă lume. Din cărți voiajorul își nuanța percepții. Pe teren însă se confrunta cu argumentele și zestrea unei istorii mai deloc știute.

Călătorii asociau vechilor construcții noi repere cronologice, reconstituiau tipologii, găseau sens unor simboluri. Alături de știrile politice, de curiozitățile cotidiene, ruinele se înscriau, din a doua parte a veacului XIX, pe lista subiectelor demne de interes pentru mai toți voiajorii. Întruchipau acele locuri care permiteau călătorului să-și aleagă ce istorie voia, ce momente din trecut prefera. Din ce în ce mai mult, drumețul era interesat să-și noteze aproape tot ceea ce îi stârnea interesul. Sesizăm deja indiferența față de acele locuri lipsite de suvenire istorice, de tradiții și, implicit, de istorie. Cuvântului scris, mult mai amplu și mai convingător după 1800, precum și periegezelor arheologice li se adăugau acum imaginile picturale și fotografice.

Secolul XIX a denunțat și tirania canoanelor. Antichității nu i s-a mai recunoscut privilegiul de fi unica făuritoare de idealuri artistice[91]. A fost nevoie însă de un interval de adaptare. Chiar și tăcutele morminte păstrau noi obiecte ale curiozității istorice pe care momentan, lumea modernă nu le înțelegea[92]. Din ele, Dimitrie Papazoglu lua numeroase obiecte, precum minuscule busturi de chihlimbar, oglinzi mici cu diferite inscripțiuni, cutioare de parfumuri cu mozaicuri, inele de fier cu pietre prețioase sculptate, jucărioare de copii lucrate în lut ars (cărucioare, cai și

[91] Aloïs Riegl, *Le culte moderne des monuments. Sa nature, son origine*, traduit et présenté par Jacques Boulet, Paris, L'Harmattan, 2003, p. 58.

[92] Carmen Sylva, *Colțul penaților mei*, vol. II, în românește, cuvânt introductiv și addenda de Dumitru Hîncu, București, Editura Vivaldi, 2002, p. 105.

păsărele), instrumente de os şi de bronz pentru toaleta feminină, frunze de cunună şi nasturi de aur, şiruri de mărgele cu diferite flori şi culori foarte curioase, tortiţe mici de cercei[93]. Ce putem deduce din înşiruirea meticuloasă a lui Dimitrie Papazoglu? Că şi lumea de odinioară, oricând ar fi trăit ea, se juca, făcea artă şi se îngrijea de propriile veşminte.

Povestea ruinelor a început să fie mai bine cunoscută atunci când călătorii au făcut din picturile şi fotografiile lor şi *artă de salon*; cu alte cuvinte, când au considerat că şi un castel în ruină sau un zid din vechime putea fi „o înfăţişare vrednică a fi desenată"[94]. Trecutul nu era deci doar zăngănit de arme, ci şi artă, căutare neîntreruptă a frumosului[95]. În contrapartidă, puţini artişti înţeleseră să transforme *relatarea artistică* în *expunere istorică*.

Trecutul de pe şevalet

Intuiţia personală stătea la baza multor semnalări de obiective cu un trecut exploatabil. Un zid surpat nu-şi spunea povestea de unul singur. Pornind de la fapte concrete, voiajorul îşi exersa imaginaţia fără a cădea implicit în capcanele fabulaţiei. Prin tablouri şi fotografii, imaginarul romantic primea şansa de a se transpune într-un text istoriografic. Melancolia devenea un instrument al retrospectivei.

În Occident, desenele, schiţele şi fotografiile[96], dar şi datele prelucrate statistic de arheologi constituiau o parte a documentaţiei utilizate la refacerea vechilor monumente. Crochiurile şi picturile se regăseau în dosarele peregrinărilor încă din veacul XVIII. De exemplu, ducele La Rochefoucauld străbătea Italia, în 1765-1766, alături de un pictor, un naturalist şi un literat[97]; iar comisia însărcinată de Directorat să întreprindă cercetări în Belgia şi Italia cuprindea şi artişti, matematicieni, chimişti. Pentru prima oară, savanţii şi artiştii lucrau în comun[98], respectând directive administrative. Un întreg mecanism coordonat prin Institutul Franţei transforma vestigiul istoric în politică de stat. Numeroase misiuni şi itinerarii, parcurse pe durata câtorva luni, reflectau

---

[93] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. nenum.
[94] Johann Wolfgang Goethe, *Din viaţa mea. Poezie şi adevăr*, vol. I, traducere şi studiu introductiv de Tudor Vianu, Bucureşti, Editura pentru Literatură şi Artă, 1955, p. 266.
[95] Nicolae Iorga, *Istoria românilor în chipuri şi icoane*, vol. II, Bucureşti, Editura Librăriei Socec, 1905, p. 3.
[96] Marta Caraion, *op. cit.*, p. 12.
[97] Gilles Bertrand, *op. cit.*, p. 49.
[98] Christine Peltre, *op. cit.*, p. 90.

fidel ambiţiile franceze. Autoritatea epistemologică se legitima acum prin publicarea unor serii tematice închegate în timpul expediţiilor ştiinţifice.

Fotografia îşi câştigase recunoaşterea ca sursă de documentare în 1851, atunci când apărea lucrarea lui Maxime Du Camp, *Egypte, Nubie, Palestine et Syrie*, în al cărei cuprins se regăseau numeroase ilustraţii. Alte momente de referinţă le-au constituit tipărirea volumului *Ierusalim*, care conţinea 174 de planşe, publicat de Auguste Salzmann, un arheolog pasionat de pictură şi fotografie, precum şi apariţia primului periodic specializat, *La Lumière, revue photographique*[99]. Patru ani mai târziu, în 1855, Disderi edita trei albume fotografice. Aşadar, entuziasmul fotografic prindea lumea occidentală, cuplând-o mai bine la istorisirile vechilor civilizaţii.

Fotografia a adus un plus de credibilitate relatării, a remodelat discursul literar. Fixând obiectivul, fie şi în plan secund, ea îl reda cu un plus de precizie, oferind detalii care, altfel, scăpaseră naraţiunilor anterioare. Fotografia reuşea să obţină aprecierea publică şi pe fondul unei aparente crize de erudiţie. Scrisul nu mai era convingător, imaginea revitalizând dezbaterile ştiinţifice.

În cele două Principate, Carol Popp de Szathmari, Ludwig Angerer şi Th. Hansen s-au numărat printre primii fotografi de la care mai păstrăm câteva imortalizări. Ludwig Angerer a fotografiat ansambluri urbane cu vechi reşedinţe domneşti, precum cea din 1856, cu Podul Mogoşoaia. De la Th. Hansen avem imagini din 1860 cu mănăstirea de la Curtea de Argeş[100], înconjurată de ruinele seminarului teologic. Dar începuturile picturalizării vestigiilor istorice erau ceva mai vechi.

Printre primele reprezentări ale unor ruine în cultura românească se numără şi cea de la Baia, veche reşedinţă domnească. Un rest de piatră, undeva într-un plan secund, acoperit de vegetaţie, era prezentat cititorilor de calendare şi almanahuri[101]. Lumea românească aştepta creionarea unor politici instituţionale menite să conserve imagistic un trecut atât de puţin cunoscut. Părăginirea se întindea mai pe oriunde. Aproape două decenii treceau până când, în contextul înfiinţării Şcolilor de Belle-Arte de la Iaşi şi Bucureşti, autorităţile începeau să susţină cercetările pe teren. După

---

[99] Marta Caraion, *op. cit.*, p. 12.

[100] Pavel Chihaia, *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1974, p. 124.

[101] Vezi litografia care completează articolul *Ştefan cel Mare în târgul Băiei*, în „Almanah de învăţătură şi petrecere”, Iaşi, La Cantora Foiei Săteşti, 1845, p. 42-56; nesemnat, reprodus, împreună cu litografiile ilustrative în „Calendar pentru poporul romănesc”, Iaşi, 1846, p. 42-56.

cum vom vedea, abordările din cele două Principate împărtăşeau aceeaşi filozofie. Doar că la Bucureşti intensitatea vieţii artistice, implicit şi reverberaţiile în sfera publică erau net superioare celor din urbea moldavă. B.P. Hasdeu, titularul cursului de „Arheologie figurată" la Şcoala de Belle-Arte din Bucureşti, scotea în volum separat primele numere ale „Arhivei istorice a României" pentru a fi la îndemâna elevilor săi[102]. Era îndemnul adresat tinerei generaţii de a privi atent orice obiect ce putea deveni o mărturie istorică. Mostre de talent şi artă autohtonă erau depistate şi în scrijelirea pietrei, ca şi în filigranul documentelor. Pictori şi desenatori de compoziţii istorice, alături de mulţi călători pasionaţi de ce mai puteau vedea la o margine de drumuri conturau, nu mult după jumătatea veacului XIX, unul dintre cele mai interesante „dosare" de lucru ale culturii autohtone. Refăcându-le secvenţial destinele, observăm că personajele noastre nu au colaborat mai deloc. Nu au intrat însă nici într-o concurenţă aprigă. Fiecare şi-a văzut de propriile preocupări, construindu-şi insular operele. Şi nu neapărat din vina lor. Le lipsea acea structură instituţională care să le susţină pasiunile şi talentul, coagulându-le într-un amplu proiect de ţară. Nu a fost să fie.

Contractul lui G.M. Tattarescu

În Ţara Românească, unul dintre cei dintâi artişti nominalizaţi să meargă pe la mănăstirile din ţară pentru a copia obiecte arheologice şi istorice a fost G.M. Tattarescu. În memoriile depuse la minister, G.M. Tattarescu era considerat „cel mai bun pictor de la noi"[103]. Aprecierea era cu atât mai onorabilă cu cât la acea vreme activau zugravi şi pictori ce „s-au ocupat îndestul timp cu căutarea şi aflarea adevăratelor portrete"[104] ale marilor domni.

În 1860, avea deja în portofoliu lucrări de anvergură. În 1853, zugrăvea biserica Zlătari din Bucureşti. În 1855, muncea la mănăstirea Bistriţa, iar în 1856 la Târgşor. Pictase şi interiorul bisericii de la Mărgineni[105]. În 1859, lucra la paraclisul mănăstirii Antim şi la biserica Creţulescu. Tot în acelaşi an, i se propunea să refacă pictura paraclisului mănăstirii Negru Vodă din Câmpulung, preţul cerut de artist fiind de

[102] B.P. Hasdeu, *Dare de seamă din partea redactorului pentru primul semestru al publicaţiunii „Arhiva istorică a României"*, Bucureşti, Imprimeria Statului, 1865, p. III.

[103] ANIC, fond MCIP, dosar 223/1856, f. 47.

[104] Alexandru Pelimon, *Domnului maior Papazoglu*, în „Românul", nr. 18, 4/16 martie 1858, p. 71.

[105] Tereza Sinigalia, *Arhitectura civilă de zid din Ţara Românească în secolele XIV-XVIII*, Bucureşti, Editura Vremea, 2000, p. 378.

600 de galbeni[106]. Devizul detaliat arăta și sarcinile pictorului. Personaje și scene biblice, reprezentate pe pereți, pe icoane ori sculptate în marmură urmau a fi refăcute fie în tehnica poleirii cu aur, fie recuperate folosindu-se uleiuri – cazul picturilor – „păstrând stilul bizantin al bisericii". Unul dintre argumentele pentru acordarea fondurilor necesare refacerii zidirii era și numărul mare de călători care poposeau anual în Câmpulung, atrași fiind de legendele locului.

Dovadă a prestigiului tânărului artist era și contractul acceptat de minister, semnat în condițiile cerute de pictor. La 2 iulie 1860, artistul cerea eliberarea primei tranșe de bani, în valoare de 200 de galbeni, „pentru înlesnirea celor trebuincioase" șantierului de la Câmpulung. La 15 octombrie același an, G.M. Tattarescu revenea cu o nouă adresă, arătând că realizase jumătate din lucrare și pretinzând să i se elibereze alți 200 de galbeni. Respectând clauzele contractului, pictorul anunța decidenții, la 10 mai 1861, că își finalizase misiunea, invocând cea din urmă tranșă ce i se cuvenea. Ultima parte a angajamentului de la Câmpulung se suprapunea cu voiajurile pe la lăcașurile de cult.

Știm că la 2 iunie 1860 pictorul solicita finanțarea unei călătorii artistice „pe la toate mănăstirile din țară, pământene și închinate, mari și mici, spre a se copia tot ce se va găsi antic, costume, portrete, datini, căci timpul și neîngrijirea le distruge"[107]. Artistul își manifestase această intenție de mai multe ori, fără sorți de izbândă. Credea cu tărie că orice vestigiu care mai putea fi salvat merita toate eforturile. Istoria pe care o căuta G.M. Tattarescu avea mai puțin de-a face cu viziunea elitistă, exclusiv politică, restrânsă la domni și la anturajele curților. Își îndrepta atenția și spre cultura populară, mult prea tăcută, e adevărat. Știa însă, din experiențele de zugrav pe la diferite mănăstiri, câte indicii prețioase furnizau obiectele vechi de sute de ani.

Pictorul invoca o întârziere și în domeniul artistic pe care națiunea română nu și-o mai putea permite. Obiectivul fundamental al proiectului său era închegarea unei colecții prețioase atât din punct de vedere patrimonial-muzeistic, cât și ca suport de lucru pentru tinerii pictori. În viziunea lui G.M. Tattarescu, culorile pânzelor nu profilau o clădire sau un peisaj, ele validând *subiecte naționale* pentru o *nouă pedagogie identitară*. De asemenea, demersurile lui se racordau și la contextul discuțiilor privind oportunitatea deschiderii unei școli de pictură.

În urma acestui memoriu, ministrul dispunea, la 15 iulie același an, întocmirea unui referat, elaborat trei zile mai târziu, la 18 iulie, ce urma a

[106] ANIC, fond MCIP, dosar 223/1856, f. 47v.
[107] ANIC, fond MCIP, dosar 120/1860, f. 63.

fi înaintat Consiliului de Miniştri: era vorba de finanţarea excursiei artistice lui G.M. Tattarescu. I se acordau 50 de galbeni, precum şi asigurarea deplasării prin intermediul sistemului poştelor. Banii erau luaţi din fondurile eparhiilor şi ale mănăstirilor, dar şi din veniturile aşezămintelor închinate, preconizându-se că, în scurt timp, statul le va avea la dispoziţie. Pictorul era însărcinat cu pregătirea unui *Album naţional*. I se promitea că, la terminarea acestuia, guvernul îi va răsplăti efortul.

Argumentaţia decidenţilor din minister recunoştea acum şi o omisiune a deciziei luate la 29 ianuarie 1860, când se alegeau cei patru comisari, Dimitrie Papazoglu, Cezar Bolliac, Alexandru Odobescu şi Alexandru Pelimon, care să inventarieze piesele cu valoare istorică şi artistică păstrate pe la mănăstirile din ţară. Mai precis, abia peste câteva luni, autorităţile îşi dădeau seama că le-a „scăpat din vedere că pe lângă cei patru comisari de circumscripţie să numească şi câte un pictor care să copieze şi să adune desene de costumele antice, de portrete, zidiri vechi, monumente şi chiar puncte de vedere extraordinare şi mai cu seamă acelea unde s-au săvârşit fapte străbune glorioase”[108]. Doar că în cazul de faţă unii ar fi dorit ca tânărul artist să fie, la rându-i, însoţit de un istoric sau literat, pentru ca fiecare tablou să aibă istoria lui. Persoana vehiculată era Alexandru Odobescu[109].

Prin jurnalul Consiliului de Miniştri, din 18 iulie, G.M. Tattarescu primea tot ce avea nevoie pentru a începe un proiect atât de frumos, dar mai ales vital pentru societatea românească. În sprijinul solicitărilor înaintate pe cale ierarhică, G.M. Tattarescu era considerat „unul din tinerii indigeni ce au făcut studiile sale în pictură şi a dat probe de capacitatea sa, considerând că chiar propunerea sa derivă dintr-un sentiment nobil şi patriotic”[110]. Decizia Consiliului de Miniştri era înaintată, spre aprobare, domnitorului Alexandru Ioan Cuza, la 19 iulie 1860, de ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, Vasile Boerescu. Rezoluţia domnului era favorabilă.

G.M. Tattarescu urma să închege un portofoliu de compoziţii printre care să se regăsească, alături de portretele unor mari conducători, îmbrăcaţi în veşmintele epocii, şi zidirile emblematice, peisaje din natură, odoare bisericeşti, diferite bijuterii şi arme; nu în ultimul rând, interesau şi porturile populare. Expectativa era una generalistă, în raport cu albumele tematice publicate în vestul continentului. O misiune trimisă de

---

108 *Ibidem*, f. 64r.-v.
109 ***, *Arheologia*, în „Revista Carpaţilor”, iulie 1860, p. 399.
110 ANIC, fond MCIP, dosar 120/1860, f. 65.

Ministerul de Interne francez, cu mai bine de 20 de ani în urmă, în care activa și pictorul de d'Aligny, primea ca obiective de îndeplinit realizarea a 12 mari desene reprezentând situri istorice din principalele orașe grecești. Știau cu exactitate ce doreau, existând un itinerar prestabilit. Și nu era vorba de tărâm francez. Prin pretențiile trecute în contract demonstrau că descoperirea lumii grecești nu se limita doar la Atena, negravitând în jurul câtorva foste centre de putere. Subiecte istorice, curiozități etnografice și varietăți artistice urmau a fi surprinse în culori. Se spera că, prin publicarea albumului, autoritățile vor avea la îndemână un mijloc eficace de conservare și de protejare a patrimoniului național.

Lucrurile tergiversau, iar sezonul călătoriilor era la mijloc; fapt care l-a determinat pe G.M. Tattarescu să se adreseze ministrului la 28 iulie 1860, rugându-l să îi dea galbenii promiși pentru a pleca în excursie, dar și hârtiile necesare pentru folosirea poștalioanelor. O zi mai târziu, la 29 iulie 1860, prin decizia nr. 2763[111], emisă de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, tânărul pictor primea un răspuns favorabil plecării prin țară, croit pe cele mai bune intenții. Primea îndemnul „să meargă pe la toate mănăstirile din țară ca să copieze obiectele arheologice și istorice, precum portretele domnilor, costume, vase, monumente, poziții și alte spre formare unui Album Național"[112]. Caracterul oficial al misiunii lui G.M. Tattarescu era întărit prin publicarea în „Monitorul Oficial al Țării Românești" a dispoziției date tuturor prea cuvioșilor părinți de a-i oferi toate înlesnirile cuvenite și a-l informa despre obiectele prețioase păstrate în mănăstiri[113].

Artistul era încredințat că „sentimentul de naționalitate se întreține foarte mult prin suvenirile istorice, prin tradițiunile locale"[114]. Trecutul se perpetua prin cărți de istorie, poezie, muzică și pictură. Dintre toate acestea, recunoștea însuși ministrul, în special pictura fusese neglijată de titularii de la Culte și Instrucțiune Publică. O privire retrospectivă îl încredința pe ministru că „puține tablouri naționale avem, care să reprezinte faptele și lucrările străbunilor noștri"[115]. Reproducerile urmau a fi incluse și în patrimoniul galeriei naționale, proaspăt

---

111 Aurelian Sacerdoțeanu, *Cercetări istorice și pitorești prin mănăstirile noastre acum optzeci de ani. Lucrările lui Al. Odobescu, H. Trenk și G. Tătărescu* (urmare), „Arhiva românească", tom VII, 1941, p. 2.

112 ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 87.

113 ***, *Publicații ministeriale. Ministerul Cultelor*, în „Monitorul Oficial al Țării Românești", nr. 184, 3 august 1860, p. 850.

114 ANIC, fond MCIP, dosar 120/1860, f. 79.

115 *Ibidem*.

înființată. Era un proiect inedit pentru acele vremuri. Inițial, a fost vorba doar despre executarea unor copii de mici dimensiuni. Aproape nimeni nu bănuia bogăția de imagini păstrate pe pereții lăcașurilor de cult. Iar excursia din 1860 abia îl familiariza cu oportunitățile unei cercetări sistematice de teren. Conștientiza că unele reproduceri nu puteau fi făcute la scară redusă.

Într-un memoriu din 26 mai 1861, G.M. Tattarescu insista pentru o suplimentare a fondurilor, invocând că, odată cu copierea acelor obiecte în format mic, să se întreprindă și reproducerea lor în mărime naturală. Pânzele rezultate urmau să fie destinate galeriei de tablouri preconizată să se înființeze cât mai curând. Invoca o *înțelegere verbală* cu ministrul, stabilindu-se la acea discuție ca primul portret să fie al lui Mircea cel Bătrân îmbrăcat în costumul descoperit recent la Cozia. Propunea și un preț estimativ al fiecărei lucrări, 100 de galbeni. Invocând constrângeri bugetare, ministrul respingea pe moment petiția, considerată altfel „foarte nimerită". Ar fi greu de evaluat astăzi pretențiile lui G.M. Tattarescu. Apreciem totuși că ele nu erau chiar scăzute de vreme ce Heinrich Trenk primea pentru o reproducere, e adevărat în mărimi mai mici, doar 5 galbeni. Așadar, o miză importantă în susținerea campaniei artistice, exceptând *albumul național*, era constituirea unui fond de pânze, crochiuri și desene menite a fi incluse într-o galerie națională, dar și pentru a fi suport didactic în activitățile școlilor de Belle-Arte de la București și Iași.

Lui G.M. Tattarescu i se lăsa libertatea alegerii subiectelor și traseelor, obținând chiar promisiunea unor intervenții la „guvernul din țara suroră", Moldova, pentru a fi sprijinit la nevoie. O singură obligație îi era pusă în vedere, trimiterea lunară a unui raport. Era sfătuit să înceapă cât mai curând voiajul. Toamna se apropia, implicit și ploile, care ar fi îngreunat munca artistului. Experiențele anilor trecuți demonstraseră că orice campanie de studiu putea fi derulată în condiții optime până la jumătatea lunii septembrie. În plus, în birourile de la București, se știa și de alte contracte în care era implicat tânărul pictor, necesitând la rândul lor timpul cuvenit creației. Din partea guvernului primea toate hârtiile utile pe durata deplasării voiajului. Adrese către egumenii mănăstirilor închinate și pământene, către prefecți și direcțiunea poștei probau sprijinul și încrederea investită de autorități în munca lui G.M. Tattarescu. Toate înștiințările erau publicate și în „Monitorul Oficial", conferindu-i un plus de autoritate și reprezentativitate. Practic, artistul se bucura de statutul celor patru comisari. Dar, ca și ei, G.M. Tattarescu se confrunta în scurt timp cu problema străbaterii teritoriului românesc. Pictorul îl atenționa pe ministru că rețeaua poștelor nu acoperea în întregime zonele

în care își planificase preumblări. Cerea să i se dea bani suplimentari pentru a se descurca „după trebuință". Titularul de la Culte și Instrucțiune Publică aproba acordarea unui decont de 50 de galbeni din fondul poștelor[116]. Iar investiția a fost profitabilă. La finalul preumblărilor din 1860 se adunau 36 de desene[117].

Între timp, la finele lunii iunie 1860, G.M. Tattarescu primea o nouă propunere, de pictare a 24 de icoane mici pentru biserica cea nouă a Episcopiei din Râmnic[118] și poleirea stranei domnești. Alegerea, adusă la cunoștința ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice în 30 iunie 1860, fusese determinată și de faptul că același pictor zugrăvise interiorul bisericii menționate. Prețul cerut de G.M. Tattarescu se ridica la 286 de galbeni[119], contractul fiind semnat în iulie 1860. La 26 iulie 1860, cerea un acont de 100 de galbeni pentru „înlesnirea culorii trebuincioase". Încă 100 urma să primească pe măsură ce înainta cu lucrarea, iar restul, de 86 de galbeni, la finalul muncii. Se obliga să păstreze stilul bizantin al bisericii, iar „toate aceste icoane vor fi cu ulei și cu aur bun se va polei toate ornamentele pe oriunde va cere trebuința la strana domnească"[120].

În 10 mai 1861, G.M. Tattarescu anunța terminarea lucrului, cerând și eliberarea celor 86 de galbeni. Toate aceste experiențe i-au conferit imaginea unui artist plecat de la „zugrăvia bizantină ca să parcurgă toate etapele laicizării picturii și modernizării gustului, până la peisagistica sfârșitului de secol"[121]. În lipsa publicării unui album tematic cuprinzând compozițiile la care lucrase în vara lui 1860, numele său rămânea asociat exclusiv picturii bisericești[122].

Cercetările lui Gheorghe Panaiteanu Bardasare

În Moldova, pictorul Gheorghe Panaiteanu Bardasare primea, abia peste cinci ani, însărcinări similare. Ideea coagulării unor desene istorice se regăsea în premieră în decretul nr. 45, din 13 august 1860, semnat de Mihail Kogălniceanu, în dubla sa calitate de președinte al Consiliului de

---

[116] *Ibidem*, f. 78.
[117] Ion Frunzetti, *Arta românească în secolul XIX*, cuvânt înainte de Dan Grigorescu, București, Editura Meridiane, 1991, p. 193.
[118] ANIC, fond MCIP, dosar 287/1860, f. 3.
[119] *Ibidem*, f. 4v.
[120] *Ibidem*, f. 6.
[121] Ion Frunzetti, *op. cit.*, p. 165.
[122] ***, *Mișcarea artistică în România în anul 1866*, în „Atheneul român", nr. 6-7, noiembrie-decembrie 1866, p. 143.

Miniştri din Moldova şi ad-interim la Culte şi Instrucţiune Publică. În actul respectiv, alături de realizarea unui album, similar celui atribuit lui G.M. Tattarescu, erau vizate deschiderea unei şcoli de artă, a unui muzeu şi alocarea unui fond pentru restaurarea pânzelor deteriorate[123].

În Moldova, Gheorghe Panaiteanu Bardasare, alături de Gheorghe Năstăseanu erau consideraţi singurii artişti de viitor[124]. În misiunea sa, Gheorghe Panaiteanu Bardasare avea să poposească pe la bisericile şi mănăstirile din Moldova, dar şi din Bucovina, unde trebuia să copieze podoabe bisericeşti şi portrete murale[125]. La întoarcerea în Iaşi, bucurându-se de concursul financiar al autorităţilor, trebuia să pregătească un album naţional, precum cel la care lucra şi G.M. Tattarescu[126]. Una dintre marile mize ale voiajurilor pe la aşezămintele religioase era „de a găsi imaginea cea adevărată a lui Ştefan cel Mare"[127]; căci, chipul lui Mihai Viteazul devenise cunoscut cu ceva vreme în urmă, datorită cercetărilor în arhivele şi bibliotecile din străinătate. În cazul lui Ştefan cel Mare, legendele dăinuiau încă. Portretele publicate de Constantin Lecca în „Biblioteca românească" nu convinseseră. Fuseseră popularizate şi în „Românul" compoziţii semnate de acelaşi pictor. La 22 mai 1858, cititorii ziarului erau anunţaţi că pot procura de la librăria lui George Ioanid tablouri de inspiraţie istorică. Printre lucrările făcute de Constantin Lecca erau menţionate: *Moartea lui Mihai Viteazul*, *Al 40-lea an al domniei lui Ştefan cel Mare* (boieri, căpitani, oşteni de rând, alături de marele voievod erau surprinşi pe câmpia de la Valea Albă), *Întâlnirea domnilor Bogdan al Moldovei, fiul lui Ştefan cel Mare cu Radu V. al Ţării Româneşti*, *Intrarea lui Mihai Bravul cu triumf în Belgrad*. Alături de acestea, doritorii mai puteau achiziţiona un tablou cuprinzând portretele a 19 domni, alături de reproduceri ale unor monumente istorice[128]. Vânzările nu mergeau conform aşteptărilor. La 2 decembrie 1860, redacţia „Românului" anunţa reduceri la reproducerile după C. Lecca[129]; „decanul pictorilor români"[130] nu mai era gustat de publicul avizat din Principate.

---

[123] Adrian Silvan Ionescu, *Învăţământul artistic românesc 1830-1892*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1999, p. 65.

[124] *Ibidem*, p. 58.

[125] DJANI, fond Academia de Arte Frumoase, dosar 2/1865, f. 56.

[126] DJANI, fond MCIP, dosar 96/1859, f. 49.

[127] DJANI, fond Academia de Arte Frumoase, dosar 2/1865, f. 141.

[128] ***, *Bibliografie*, în „Supliment al Românului", nr. 40, 22 mai 1858, nep.

[129] „Românul", nr. 337, 2 decembrie 1860, p. 1036.

[130] *Discursul rostit de C. Stăncescu la inaugurarea conferinţelor pe 1868-1869*, în „Atheneul român", ianuarie-august 1869, p. 105.

Gheorghe Panaiteanu Bardasare planifica să înceapă căutările la mănăstirea în care își dormea somnul de veci marele domn. Acolo credea că ar fi fost cele mai mari șanse să găsească adevăratul chip al lui Ștefan cel Mare. În acest sens, el înainta o cerere pentru a i se aproba „un pelerinaj arheologico-artistic la mormântul marelui nostru erou de la mănăstirea Putna din Bucovina, spre a-l desena cu cea mai mare strictețe și religiozitate și apoi a-l reproduce dimpreună cu Mihai Viteazul, Vasile Lupu și Basarab [...] spre fala și mândria tuturor românilor”[131]. O triadă legendară părea să se înfiripe. Mai dorea să se „abată cu cercetările artistice pe la Rădăuți, Sucevița, Slatina din Moldova pentru a putea culege de acolo tot ce se va putea găsi”[132]. Ca și în cazul lui G.M. Tattarescu, Gheorghe Panaiteanu Bardasare pleca la drum, la finele anului 1865, doar cu multe speranțe și fără prea multe certitudini. Trebuia să ajungă la mănăstirile Neamț, Slatina și Suceava și „pe cât posibil și prin alte locuri, spre a procura ministerului mai cu deosebire portretul lui Ștefan cel Mare, al lui Nestor Ureche și al d-nei Mitrofana și diverse facsimile după icoane, cărți vechi”[133]. Ambiguitatea obiectivelor lui Gheorghe Panaiteanu Bardasare proba mai degrabă bunăvoința și disponibilitatea autorităților de a finanța o astfel de cercetare. Exceptând mănăstirile nominalizate, nu aflăm nicăieri alte locații indicate cu precizie. Nimeni nu avea habar de trecuturile ce supraviețuiseră încă pe întreaga întindere a Moldovei. Și dorința îi era aprobată, primind 50 de galbeni din partea ministerului. În octombrie 1865, copii după portretele murale, dar și după odoare bisericești erau predate Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice. În „Buletinul” ministerului era anunțată primirea „portretului lui Ștefan, care este așezat la mormântul său, și pe acela al Lucsandrei Doamna”[134]. Întâmplător, Panaiteanu Bardasare descoperise în casa unui bucovinean, Costin, descendent al familiei cronicarului, un vechi portret al acestuia, precum și o cutie de bronz aurit, de la același cronicar. Pe o parte a cutiei se afla un herb, despre care se bănuia că fusese al Moldovei în vremuri îndepărtate. Panaiteanu Bardasare pomenea de o spadă fixată între două semiluni, încadrate la dreapta de o femeie, iar la stânga de un delfin. Pe cealaltă parte a cutiei era reprezentat Bogdan vodă ucigând zimbrul. Relatarea din oficiosul ministerului acorda mai multă atenție ultimei descoperiri, întâmplătoare, decât reproducerii picturilor interioare. În iunie 1866, în paginile „Buletinului”, erau reproduse portretele lui Radu Negru,

[131] DJANI, fond Academia de Arte Frumoase, dosar 2/1865, f. 141.
[132] *Ibidem*, f. 141.
[133] *Ibidem*, f. 66.
[134] ***, *Varietăți*, în „Buletinul Instrucțiunii Publice”, octombrie 1865, p. 154.

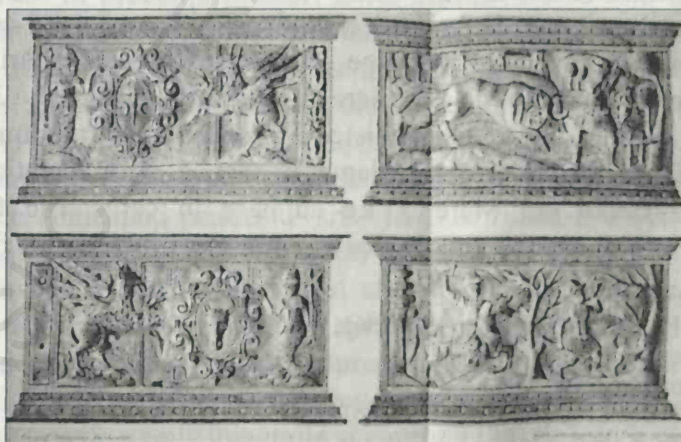
desen făcut de Stăncescu în 1859, după o lucrare descoperită în muzeul din Pesta, şi cel al lui Miron Costin, semnat de Panaiteanu Bardasare[135]. Susţinerea ideii că ultimul personaj nu era altcineva decât renumitul cronicar, pleca de la asemănările evidente cu portretul logofătului Ioan Tăutu, descoperit în biserica Sf. Nicolae din Bălineşti, ctitorită de acesta: fizionomiile, costumele veneţiene brodate identic şi atitudinea subiecţilor întăreau convingerea recuperării unei imagini de calitate a cărturarului.

Radu Negru

Miron Costin

Imagini de pe cutie

[135] V.A.U., *Buletin arheologic*, în „Buletinul Instrucţiunii Publice", iunie 1866, p. 519-520.

Alături de voiajurile prin ţară, directorul pinacotecii din Iaşi era solicitat să cerceteze şi fonduri din străinătate. În mai 1861, pleca împreună cu Bogdan Petriceicu Hasdeu la Lemberg, cu un scop precis. Societatea arheologică din oraş, articulată în jurul muzeului Ossolinski, organiza o „expoziţie de antichităţi, numismate, manuscrise etc."[136]. Cei doi urmau să realizeze „copii exacte de pe originalele atingătoare de România"[137]. În memoriul înaintat autorităţilor, ei semnalau descoperirea a numeroase gravuri şi tablouri în patrimoniul muzeului Ossolinski. Văzuseră „cinci diferite portrete de a lui Mihai, trei de a lui Ştefan Burduja vodă[138] (încă necunoscute), un foarte frumos portret al Mariei, fata lui Vasile Lupu (de asemenea necunoscut)[139]. Mai adăugau un tablou în ulei despre care credeau că este „portretul înfiinţătorului Moldovei: Joannes Bogdan Dux Valachiae, făcut în vechi stil bizantin şi purtând o lungă inscripţiune gotică despre viaţa acestui domn!"[140]. În consecinţă, V.A. Urechia elogia în paginile „Buletinului Instrucţiunii Publice" travaliul artistic al lui Panaiteanu Bardasare în Polonia[141].

Peste doar un an, B.P. Hasdeu revenea la Lemberg, frecventând asiduu anticarii. La buchinistul Igel găsise, în puzderia de cartoane vechi, portretul lui Ion Vodă, o copie făcută undeva în jurului anului 1800; o achiziţiona cu 25 de florini[142]. Acceptase să plătească un preţ mare, ştiind că în ţară singurele imagini veridice ale fostului domn se puteau observa pe unele monezi de aramă deteriorate. Mai avea ştiinţă de publicarea unor portrete ale lui Ion Vodă de către Săulescu şi Papiu Ilarian, considerate însă fanteziste.

Pe oriunde a mers, B.P. Hasdeu a adunat şi a copiat tot ce atingea istoria înaintaşilor săi. După mai bine de un deceniu de plimbări, colecţia personală devenea subiect de negociere cu decidenţii români. La 30 martie 1872, B. P. Hasdeu depunea la Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice 16 ilustraţii fotografice şi patru planşe în ulei, a căror tematică privea domnia lui Ştefan cel Mare[143]. Le adunase în cercetările făcute în bibliotecile străine. Propunerea venea în contextul problemelor financiare

---

136 DJANI, fond MCIP, dosar 173/1861, f. 69.

137 *Ibidem*.

138 Gheorghe Ştefan vodă.

139 DJANI, fond MCIP, dosar 173/1861, f. 69.

140 *Ibidem*, f. 98.

141 V.A. Urechia, *Buletin arheologic*, în „Buletinul Instrucţiunii Publice", martie-aprilie 1868, p. 75-76.

142 B.P. Hasdeu, *Portretul lui Ion Vodă*, în „Atheneul român", nr. 6-7, noiembrie-decembrie 1866, p. 203.

143 ANIC, fond MCIP, dosar 132/1872, f. 43.

resimţite de cărturar. Nouă dintre ilustraţii fuseseră executate după *Evanghelia* din 1502, lucrată în mănăstirea Neamţ. Exemplarul studiat de B.P. Hasdeu se găsea la biblioteca imperială din Viena. Alte şapte fotografii reproduceau file din *Evanghelia* tipărită în 1492, tot la mănăstirea Neamţ şi tot din ordinul lui Ştefan cel Mare, fiind păstrată la biblioteca regală din Munchen. În cele patru planşe puteau fi admirate portretele familiei lui Ştefan cel Mare, cercetate de B.P. Hasdeu în interiorul bisericii Bădeuţi din Bucovina. Puteau fi admiraţi Ştefan cel Mare, fiul său, Bogdan, doamna Roxanda şi domniţa Elena.

Semnatarul pretindea 3.200 de lei pentru fotografii, calculând un preţ de 200 de lei pentru fiecare exemplar. În cazul planşelor dorea 1.200 de lei, fiecare fiind evaluată de el la 300 de lei. În termeni pompoşi, B.P. Hasdeu vorbea de un adevărat *album iconografic*. Ca şi în cazul lui G.M. Tattarescu, Gh. Panaiteanu Bardasare, apoi la Heinrich Trenk şi Carol Popp de Szathmari, vedem resuscitată dorinţa prinderii unor frânturi de istorie într-un *album*. Acesta juca pentru iconografia istorică rolul atribuit unei sinteze de istoria românilor, atât de invocată în a doua parte a veacului XIX.

Procedural, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice dispunea înfiinţarea unei comisii pentru analizarea ofertei. La 31 martie 1872, Cezar Bolliac, V.A. Urechia, A. Treb. Laurian, Al. Odobescu şi D.A. Sturdza erau invitaţi a doua zi, 1 aprilie, să consulte planşele şi să formuleze un punct de vedere. Convocată în regim de urgenţă, comisia nu se putea întruni în prezenţa tuturor. D.A. Sturdza nu se afla în capitală, fiind plecat la Iaşi. Din semnăturile date pe raportul comisiei, datat totuşi 1 aprilie, deducem că fuseseră prezenţi doar trei membri, Cezar Bolliac, Alexandru Odobescu şi V.A. Urechia. Examinând planşele, membrii comisiei nu aveau nici o îndoială asupra calităţii artistice, fiind convinşi că valorau mai mult decât preţul cerut de Hasdeu. Doar că bugetul Muzeului Naţional de Antichităţi pentru tot anul 1872 se ridica la 5.000 de lei, iar achiziţionarea pieselor l-ar fi epuizat aproape în întregime. Propuneau deci o sumă de 2.200 lei, dorind şi ca B.P. Hasdeu să ataşeze fiecărei planşe câte o notă istorică. La 3 aprilie i se aducea la cunoştinţă lui B.P. Hasdeu decizia comisiei, asumată şi de ministru. Cărturarul nu abandona. În aceeaşi zi, 3 aprilie, revenea cu o nouă ofertă, arătându-şi disponibilitatea de a ceda imaginile şi pentru 3.000 de lei. Şi insistenţa nu i-a fost zadarnică. La 4 aprilie rezoluţia semnată de Christian Tell aproba eliberarea sumei de 3.000 de lei „din fondul de lei 5.000 prevăzut în bugetul anului curent la art. 150, lit. A, sub titlul Fondul pentru excursiuni arheologice şi de colecţiuni” pentru achiziţionarea colecţiei.

Reconstituirea trecutului nostru nu a fost doar rodul călătoriilor artistice finanţate din bugetul public. Referinţele depistate în însemnările publicate la încheierea peregrinărilor sunt la fel de importante ca rapoartele depuse la ministere. Şi ele s-au înmulţit după 1850.

Aventurile lui Grigore Musceleanu

Acolo unde nu s-au putut copia frescele şi imaginile dorite, voiajorul le-a transpus în text, redându-le în scurte fragmente narative. Grigore Musceleanu, în scurtul popas la mitropolia din Târgovişte, prefera să apeleze la un profesor din localitate pentru a-i copia inscripţiile. Îşi propunea să studieze picturile din aşezământ. Observa că „domnii şi doamnele sunt îmbrăcaţi în haine lungi de stofe aurite şi coroane imperiale, unii asupra acelor haine au mantale ca împăraţii bizantini, iar alţii au nişte tătărci cu ceaprazuri de fir greu şi nasturi mari, şi fiecare cu câte un stilet (hanger) la brâu, al cărui mâner este numai în mărgăritare şi pietre preţioase. Mircea însă şi Mihai diferă de ceilalţi, căci ei au haine scurte de oşteni; o tunică până la genunchi, încheiată până la brâu şi mantale precum au şi domnii de azi în ziua întronării lor şi încinşi cu săbii lungi”[144]. Mirajul imperial, fastul vestimentar, hainele ostăşeşti păreau imaginile emblematice ale medievalităţii româneşti. Grigore Musceleanu insista pe evidenţierea luxului afişat în reprezentările ctitorilor. Nu spunea nimic despre calitatea picturii sau despre fizionomia personajelor şi nu le găsea locul în peisajul epocii. Relatarea, altfel binevenită, nu reuşea să evolueze spre o naraţiune istorică. La mănăstirea din Câmpulung se concentra pe două compoziţii interioare: în prima, Radu Negru şi Nicolae Alexandru, fără doamne, ţineau în mâini cea dintâi biserică; mai încolo, Matei Basarab şi doamna sa, Elena, erau îmbrăcaţi în costume bizantine şi cuprindeau, la rândul lor, în palme, biserica.

Acelaşi interes pentru identificarea ctitorilor aşezămintelor l-a manifestat în toate lăcaşurile unde pictura îi mai permitea ancorări în trecut. La Domniţa Bălaşa, la Cotroceni, la Curtea de Argeş, la mitropolia din Târgovişte, la Colţea, nota minuţios dispunerea picturilor, a personajelor, completate cu descrieri vestimentare; strict însă, în paradigma artistică.

Trecând Milcovul, Grigore Musceleanu îi identifica în picturile interioare de la mănăstirea Neamţ pe Bogdan I, Roman I, Ştefan I, Petru al II-lea, Alexandru cel Bun, Iliaş I, Ştefan cel Mare, Bogdan al III-lea, Alexandru Lăpuşneanu, Ieremia Movilă[145]. Şi nu îşi găsea răgazul studierii

[144] *Calendar pentru anul de la Christos 1862*, p. 58.
[145] *Calendar pentru anul de la Christos 1863*, p. 80.

doar în cazul așezămintelor reprezentative. La mănăstirea Răducanu îi privea pe Răducanu Racoviță vel logofăt și Petrache vel paharnic, în dreapta, în stânga aflându-se Maria log. Buhușoaie și Elena Racoviță pahărniceasa. La mănăstirea Tazlău, din districtul Bacău, îi admira pe Ștefan voievod „cu coroană pe cap, haină roșie imperială, iar dedesubt verde" și pe Bogdan cu un „costum asemenea, are însă o sabie în mână ținută în jos și cu blană" – zugrăviți pe peretele din dreapta. În stânga, o recunoștea pe doamna Maria îmbrăcată în „haină de stofă imperială și roșie, deasupra alta scurtă verde și cu blană, cu nasturi în briliante și la mâini asemenea cu nasturi, în cap o batistă albă, iar deasupra coroana"[146]. La mănăstirea Bistrița, Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare purtau coroana imperială. Utopia imperială revenea obsesiv în notele lui Grigore Musceleanu. Decodificând apetența preotului pentru acest concept, aflăm și interstițiul în care moldovenii și muntenii erau conduși de domni care purtau însemnele puterii imperiale.

La Secu, zidită de Nistor Ureche, îi identifica pe peretele din dreapta pe Nistor Ureche și soția sa, Mitrofana, alături de Eremia Movilă și doamna Maria. Pe celălalt zid erau zugrăviți starețul Paisie și mitropolitul Veniamin. Nistor Ureche era îmbrăcat cu o „tătarcă blănită, căciulă de oaie românească, în mâna dreaptă cu toiag al rangului său, pe dedesubt cu antereu. Mitrofana, cu o scurteică albastră, cu blană albă, pe cap are un fel de căciulă roșie (nu fes, altă formă), rochie și papuci în picioare. Domnul și Doamna cu haine (strae) și coroane imperiale, având sceptru în mână. Starețul în haine monahale și mătănii în mână, iar mitropolitul cu mantie și pateriță (cârjă)"[147].

În trecerea sa prin Iași, în august 1862, Grigore Musceleanu își făcea timp pentru a vizita lăcașurile importante. Nu știm cât a zăbovit aici, însă volumul relatărilor ne îndreptățește să-l întrezărim mai mereu pe drumuri. Prima oprire a fost la Sf. Nicolae Domnesc. Copia inscripții și își nota minuțios personajele zugrăvite în interiorul așezământului. În prima încăpere, prezentată de călător drept sala I, se aflau pictați ctitorii. Îi identifica pe „Antonie vodă, Zoi Doamna, Alexandru voevod, Ioan voevod, George voevod, Elena doamna. Costumul acestora este adoptat de la fanarioți, căciuli de blană în cap și sugrugiu, damele asemenea"[148]. În biserica cea mare îi regăsea pe „Ștefan voevod, Maria doamna, Bogdan voevod, Evdochia doamna, Duca voevod, Anastasia doamna. Toți acești domni sunt costumați cu haine imperiale, coroană pe cap, sceptru în

[146] *Ibidem*, p. 56.
[147] *Ibidem*, p. 88.
[148] *Ibidem*, p. 141.

mâini, iar Ştefan voevod are în mână o sabie lăsată în jos"[149]. Ca şi în alte situaţii, Grigore Musceleanu insistă să vorbească despre poziţionarea săbiilor, fie fixate la şold, fie înfipte în pământ. Este oare, în această alegere, intenţia de a promova tihna unei lumi şi nu nesfârşitele războaie de care fusese perturbată?

La Trei Ierarhi îi recunoştea pe Vasile Lupu şi doamna Teodosia, însă nu ştia numele celor trei copii din imagine, un băiat şi două fete. Calitatea picturii îi permitea reconstituirea articolelor de îmbrăcăminte: „Costumul este haine (strae) de stofă, căciuli de blană cu pene, damele cu nişte căciuli în forma caucelor roşii cu zagara (cordea) de blană neagră, pe al căror fund sunt pietre. Doamna are un lanţ de aur gros, încrucişat pe piept şi pe la spate"[150].

La Golia îi admira pe „Vasilie voevod, Ecaterina Doamna, Ioan Ştefan Voevod, Rucsanda Doamna, Ioan Golea logofăt, Ana Goleasa, Mihail, fiul lor"[151], iar la Barnovschi pe „Miron Barnovschi voevod, Elisaveta Monahia Doamna (se înţelege că s-a făcut călugăriţă, costumul însă era de Doamnă), muma lui Miron. Costumul, haine imperiale şi coroana de asemenea"[152]. De aici se îndrepta spre Cetăţuia. În dreptul ctitorilor îi studia pe „Ioan Duca voevod, Elena Doamna, Constantin voevod, Anastasia Doamna. Copiii, Ecaterina, Rucsanda, Elena. Costumul acestora este imperial de stofe aurite, în cap căciuli de blană şi cu pene"[153].

Descrierile ne lasă să bănuim calitatea încă bună a picturilor, de vreme ce Grigore Musceleanu putea oferi atâtea detalii vestimentare. În unele situaţii, precum în cazul Agapiei, semnala că zugrăveala nu era decât o copie după pictura originală. Fără a avea veleităţi literare şi o consistentă cultură istorică, Grigore Musceleanu a salvat în scris amănunte care, ulterior, s-au pierdut.

Contribuţia lui Alexandru Pelimon

La rându-i, Alexandru Pelimon descria pe cei zugrăviţi pe zidurile bisericilor. Maniera relatării era asemănătoare expunerilor lui Grigore Musceleanu. Personaje, veşminte şi sugestii privind decriptarea vremurilor de demult închegau scenariul povestioarelor. La Curtea de Argeş îi identifica pe Radu voievod şi pe soţia sa Rocsanda, fiica lui Neagoe, pe Teodosie, fiul lui Neagoe. În continuare, îl recunoştea pe Neagoe având

[149] *Ibidem*.
[150] *Ibidem*, p. 146.
[151] *Ibidem*, p. 148.
[152] *Ibidem*, p. 152
[153] *Ibidem*, p. 159.

la picioarele sale, în partea dreaptă, o acvilă, iar alături pe doamna Despina și cei șase copii: Teodosie, Pătru, Ion, Stana, Rocsanda, Anghelina.

Un alt grup de picturi, bine conservat, îi reprezenta pe „Radu Negru și pe soția sa doamna Ana. Mai la vale, Io Pătru voievod, Io Marcu voievod – Cneaz Lazăr și soția sa Golubița, despotul Serbiei – Vladislav voievod – Io Vlad voievod și Vintilă voievod – un Radu voievod". În prelungire ar fi trebuit să fie Vlad Țepeș, dar Alexandru Pelimon aflase povestea ștergerii picturii. Episcopul Iosif, „neputând suferi a vedea persoana lui Țepeș pe peretele s. biserici, a pus de l-a șters și-n locul lui se află preasfinția sa zugrăvit"[154]. Falsificarea istoriei era primită cu indulgență atunci când i se dă un aer anecdotic. Mai încolo se găseau domnii Mircea și Alexandru. Pe o piatră de mormânt, privirea îi era captivată de „un bărbat stând cu mâinile la piept, ce poartă o haină lungă, fiind partea gulerului ei ornată până la piept cu o pasmanterie și cu colțișori, precum se purtau simizetele mai demult. Pe cap are o căciulă ca aceea numită cazaclească și e cu plete lungi sau bucle atârnând până la umeri"[155]. Însemnarea lui Alexandru Pelimon memora contururile unei pietre înainte ca acestea să se deterioreze, cum se întâmpla adesea.

La Cozia însă nu putea desluși mai nimic, deoarece pereții erau crăpați, iar zugrăveala era înnegrită. Sesiza în pereți urme ale gloanțelor, observa cum picturile fuseseră zgâriate intenționat, iar pietrele sfărâmate și inscripțiile șterse. Lângă tronul domnesc îl recunoștea pe Mircea cel Bătrân, iar puțin mai încolo trei boieri alături de doamnele lor[156]. Pe Mircea îl descoperea „înveșmântat ca împărații Constantinopolului, cu lorică, cu mantă și purtând coroană pe cap"[157]. Voiajorul remarca figura angelică a voievodului, tipică reprezentărilor de sfinți. Inscripția de pe piatra de mormânt a lui Mircea era, la rându-i, deteriorată.

Își nota minuțios ctitorii de la mănăstirea Dintr-un Lemn și de la Surpatele. La prima însemna „spre dreapta, în partea ctitorilor: Fundator Matei vodă Basarab și soția sa, doamna Elena; Preda vel vornic Brâncoveanu, tatăl Papii; Papa postelnicul, tata lui Constantin voievod Brâncoveanu; Constantin voievod Brâncoveanu; spre partea stângă: Ștefan Cantacuzino voievod și doamna sa Păuna; băneasa Elisaveta schimonahia Brâncoveanca; Șerban Cantacuzino voievod și doamna Maria, soția lui Șerban voievod". Reconstituia în filigran, răbdător, ierarhii de putere.

---

[154] Alexandru Pelimon, *Impresiuni de călătorie în România*, p. 53-54.
[155] *Ibidem*, p. 56.
[156] *Ibidem*, p. 69.
[157] *Ibidem*.

La Băbeni, în ţinutul Râmnicului, îi recunoştea, imediat pe dreapta, pe „Jupân Radu Dedulescu, vel căpitan, văr primar logofătului Negoiţă, Matei Bagdat, jupâneasa Maria, fata spătarului George, jupân Negoiţă logofătu Dedulescu, jupâneasa dumisale Preda fata lui Stroe vel vornic şi cu mai multe fiice ale sale. Cei de la stânga: jupânu Dedu Dedulescu, jupân Nicolae Dedulescu, jupâneasa Kira, jupâneasa Maria vel spătărească, vară primară logofătului Negoiţă, jupân Mihai Cantacuzino vel spătar, ctitor, Io Constantin VV (şi împreună cu un copil), Io Matei VV”[158]. Un adevărat arbore genealogic se desfăşura pe câţiva pereţi, oferind indicii nebănuite călătorilor. Notiţele lui Alexandru Pelimon erau precise. Nicăieri nu sesizăm vreo îndoială privind identificarea personajelor. Trecutul se contura din certitudini. Statutul social, legăturile familiale şi structurile de putere se păstraseră, imortalizate în interioarele lăcaşurilor de cult.

La Surpatele, îi găsea în dreapta pe „Io Matei voievod; Papa postelnicul, tatăl lui Constantin voievod; jupâneasa lui, Stanca; Ştefan voievod; Constantin voievod, alăturea cu această inscripţiune: Bunul şi înţeleptul şi lăudatul şi de Dumnezeu încoronatul Io Constantin Brâncoveanul voievod; şi în faţă, patru femei şi un copil”, iar în stânga „Antonie voievod; alături, Neagu, postelnicul, tata doamnei Mariei şi jupâneasa Ilinca, soţia sa”[159].

La fel şi la Arnota îi regăsea în dreapta pe Matei vodă, Papa postelnicul, jupâneasa Stanca, Preda spătarul, iar în stânga pe Danciu, vel vornic, pe jupanul Radu şi pe Jupanul Barbu. Se căznea să descifreze şi inscripţiile de pe mormintele lui Matei Basarab şi al tatălui său.

La mănăstirea Horezul, fondată în 1694, în zilele lui Constantin Brâncoveanu, îi privea pe membrii familiilor domnitoare. În dreapta, după obicei, erau reprezentanţi ctitorii cu familiile: „Constantin Basarab dimpreună cu soţia sa, doamna Maria şi cu mai mulţi copii lângă dânşii, patru băieţi şi şapte fete; alături, Matei Basarab – Neagoe Basarab – Laiotă, mai mulţi boieri, părinţi şi străbuni ai Basarabilor, Brâncovenii”. Pe peretele de vizavi îi recunoştea pe „Şerban voievod, fiul lui banul Şerban, 7110 (1602), a domnit 9 ani; Constantin voievod, fiul lui Şerban vodă, 7163 (1655), a domnit 10 ani; spre uşă, se află o sumă de personaje, atât din familia doamnei, cât şi a domnului Constantin Brâncoveanu”[160]. În comparaţie cu alţi voiajori, Alexandru Pelimon

[158] Alexandru Pelimon, *Memoriu. Descrierea sfintelor mănăstiri*, p. 49.
[159] Idem, *Impresiuni de călătorie în România*, p. 82.
[160] *Ibidem*, p. 107.

oferea mai mult decât o aparentă înşiruire de nume. Fixa ani de domnie şi refăcea anturajele perindate pe la curţile domneşti. De la Horezu se îndrepta către Polovraci, unde, în dreapta, se afla pictată familia Brâncoveanu, iar în stânga putea citi „Bunul şi prea luminatul Io Matei voievod , jupân Danciu-Pârâianu vel p-e (sic!), jupâneasa Stanca, sora Danciului vel p-e (sic!), jupan Preda vel căp., jupan Barbu vel ban., jupan Pătru vel clucer"[161]. Publicarea impresiilor lui Alexandru Pelimon nu a fost în zadar, provocând o adevărată emulaţie.

Chipuri, veşminte şi ierarhii sociale puteau fi analizate, corelate. Nu puţini voiajori începuseră să adune de prin ţară ori străinătate diferite planşe şi pânze. O parte dintre acestea erau deja propuse spre achiziţionare statului român.

Medievalitatea începea să se fixeze mai temeinic în conştiinţa colectivă, dar clasificările epistemologice nu erau uşor de realizat. Căci imaginea şi textul se intersectau într-o relaţie inedită, nu tocmai uşor de gestionat. Fotografia mai echilibra scrisul, temperând imaginaţia romanticilor. Visarea lor, descrierile fermecătoare ale ruinelor erau puse la îndoială de câte un instantaneu. Melancolia secolului XIX se desprindea progresiv de amprenta fanteziei pentru a pendula între reverie şi ştiinţă. Veridicul devenea o alternativă la ficţiune, iar arta observaţiei căpăta dreptul la reprezentări multiple. Imaginea nu a inhibat descrierea, nu a atrofiat-o, ci doar i-a adus un plus argumentativ, un adaus de exactitate. Toate aceste strădanii, dar şi eforturile financiare făcute de autorităţi îşi aveau rostul lor. Treptat, se încropeau colecţii cu figurile personajelor legendare, se conturau expertize ştiinţifice creatoare de noi adevăruri, cu impact public.

La 11 aprilie 1881, o comisie formată din V.A. Urechia, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, B.P. Hasdeu, Alexandru Odobescu, Theodor Aman şi Gr. G. Tocilescu se întrunea pentru „a stabili forma coroanei lui Ştefan cel Mare şi a sceptrului lui Mihai Viteazul"[162]. Informaţiile urmau a fi utilizate la confecţionarea coroanei regale, dar şi la baterea unei medalii comemorative pentru ziua de 10 mai 1881. Neavând suficiente informaţii scrise, apelau la studierea tablourilor care îi reprezentau pe voievozi. De la Muzeul Naţional de Antichităţi se primeau şapte copii. La 12 aprilie comisia se întrunea, iar în urma deliberărilor rezultau următoarele recomandări: „1) Coroana Regală a României să aibă forma coroanei lui Mircea cel Mare şi a lui Alexandru cel Bun, care

[161] *Ibidem*, p. 110.
[162] ANIC, fond MCIP, dosar 3/1881, f. 2.

ambii au purtat coroana regală după tipul celei româno-bulgare a Asanilor. Domnul Aman binevoiește a se însărcina de a schița forma acelei coroane după monumentele ce i se pun la dispozițiune; 2) Tot dl Aman va face o schiță de forma sceptrului regal, conducându-se după modeluri occidentale, reproduse de dr. Böckh, cu adausul însemnelor țării"[163]. Perseverențele și stipendiile ultimelor două decenii nu fuseseră deci în zadar. Dar nici ușor nu a fost.

Moștenirea lui Heinrich Trenk

Cel dintâi pictor care a reușit să alcătuiască o mapă cu schițe, crochiuri și desene reprezentând o parte din vechile edificii românești a fost Heinrich Trenk. Format la Düsseldorf[164], el picta în Ardeal înainte de a ajunge la București. Ca și Carol Popp de Szathmari[165], lucra o bună perioadă de timp, între 1846 și 1851, la Sibiu. Obținuse un angajament la un negustor din oraș[166]. Realizarea unor portrete[167] ale protipendadei locale, precum și ocuparea unei catedre de desen, îi asigura necesitățile cotidiene. În capitala Principatelor Unite era cunoscut de unii drept „fotograf, desenator și peisagist minunat"[168].

Notorietatea în societatea românească și-a câștigat-o cu albumul despre monumentele din districtele Argeș și Râmnicu-Vâlcea, finalizat până în 1862. Știm că, la 6 aprilie 1860, predase deja ministerului un număr de 18 piese. La 17 august 1860, Alexandru Odobescu îl înștiința pe ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice că pictorul formase deja „un album de 125 bucăți în acuarelă și sepia"[169]. Era pentru prima oară când mediile administrative și intelectuale din Principate înțelegeau concret mizele voiajurilor pitorești, generos finanțate pe continentul european încă de la finele veacului XVIII[170]. Și nu erau toate: criticul de artă George Oprescu avansa, pentru întreaga-i carieră, un număr de 148 de planșe[171].

---

163 *Ibidem*, f. 6.

164 George Oprescu, *Pictura românească în secolul XIX*, cuvânt înainte de Mircea Popescu, București, Editura Meridiane, 1984, p. 83.

165 Árvay Árpad, *Pilda precursorilor. Contribuții ale unor artiști din secolul trecut la întărirea legăturilor româno-maghiare*, în românește de Gelu Păteanu, prefață de Ion Bănuță, București, Editura Kriterion, 1975, p. 83.

166 George Oprescu, *Pictura românească în secolul XIX*, p. 84.

167 Maria Chira, *Pictura lui Henric Trenk în muzeele din Transilvania*, în „Acta Musei Porolissensis", 1978, extras, p. 436-437.

168 ***, *Arheologia*, în „Revista Carpaților", iulie 1860, p. 398.

169 ANIC, fond MCIP, dosar 120/1860, f. 88v.

170 Vezi Christine Peltre, *op. cit.*

171 George Oprescu, *Pictura românească în secolul XIX*, p. 85.

Dar Oprescu nu oferea nici o precizare asupra cifrei, Trenk nefiind printre artiştii lui preferaţi. De altfel, George Oprescu l-a considerat „lipsit total de geniu, de graţie şi de ingeniozitate"[172]. Alţii s-au rezumat doar să-l creadă „mai puţin talentat decât Szathmari"[173]. Anumite limpeziri nu pot surveni decât în urma consultării documentelor de arhivă. Un referat intern înaintat către ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice din 21 septembrie 1860 analiza intenţia lui Alexandru Odobescu privind publicarea unui bogat album „folositor atât pentru istorie, cât şi pentru frumoasele arte"[174]. Odobescu vorbea despre 30 de planşe pentru Episcopia de Argeş şi schiturile care depindeau de dânsa, un număr identic de imagini pentru mănăstirea Bistriţa cu schiturile sale, 20 de planşe pentru episcopia Râmnic, alte 20 pentru mănăstirea Cozia, 25 de desene cu mănăstirile brâncoveneşti, 10 cu mănăstirile Arnota şi Govora, 8 cu mănăstirile spitalelor şi 5 cu cele închinate.

În lista depusă la minister, în dreptul fiecărui obiect făcea mici observaţii: locul în care fusese găsit, aprecieri istorice etc. Majoritatea pieselor erau desenate în speranţa includerii lor într-un album istoric şi artistic. Şi nu erau puţine desene. Pentru Arnota şi Govora propunea: 1) Biserica Arnota, exterior; 2) Biserica Arnota, interior; 3) Matei Basarab şi doamna Elena, portrete la Arnota; 4) Danciu, Datcu şi Calea din Brâncoveni, portrete la Arnota; 5) Mormântul lui Matei Basarab, Arnota; 6) Cădelniţe la Arnota; 7) Dobriceni. 8) Govora; 9) Cruci de argint de la Vintilă Vodă, la Govora; 10) Rucăriţe, la Govora.

Din mănăstirile brâncoveneşti se decidea: 1) Horezu, vedere generală; 2) Schitu Sf. Ioan de la Horezu; 3) Mănăstirea dintr-un Lemn; 4) Bolniţa ei; 5) Bolniţa de la Horezu; 6) Balcon în curte la Horezu; 7) Constantin Vodă Brâncoveanu şi familia, portret la Horezu; 8) Familia Cantacuzino, portret la Horezu; 9) Antonie vodă în portret în bahniţa de la Horezu; 10) Epitaful; 11) Cruce cu smaragduri; 12) Chivot; 13) Epitrahir; 14) Cârja; 15) Dveră de serasis; 16) Argintării; 17) Argintării; 18) Argintării; 19) Icoana de la Mănăstirea dintr-un Lemn; 20) Coroana acestei icoane; 21) Surpatele şi Mamu; 22) Constantin Brâncoveanu, portret în gravură; 23) Gravură dintr-o carte tipărită sub Matei Basarab; 24) Schiturile Sf. Ştefan şi Sfinţii Apostoli la Horezu; 25) Harta ţărilor dintr-un atlas de la 1688.

---

[172] Idem, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, volumul I, Bucureşti, Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, 1942, p. 44.

[173] Ion Frunzetti, *op. cit.*, p. 249.

[174] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 20.

De la mănăstirile spitalelor alegea: 1) Cornet, vedere generală dinspre Olt; 2) Cornet, vedere dinspre munţi; 3) Faţada bisericii de la Cornet şi Şerbăneşti Morunglav; 4) Berislăveşti, 5) Fedeleşoiu; 6) Titireciu; 7) Ocna văzută din fundul ei; 8) Ocna văzută de pe gălărie.

De la Cozia propunea: 1) Vedere generală a Coziei; 2) Vedere generală a paraclisului Coziei de la Olt; 3) Pridvor în curtea Coziei; 4) Cotmeana; 5) Scăueni, clopotniţa; 6) Scăueni, poarta; 7) Turnu; 8) Stânişoara; 9) Masa lui Traian; 10) Cârligele, pe Olt; 11) Mircea şi fiul său, portret la Cozia; 12) Stofa hainei lui Mircea; 13) Epitaful de la Cozia; 14) Mormântul Teofanei, muma lui Mihai Viteazul la Cozia; 15) Uşa şi tronul de piatră, la Cozia; 16) Armele lui Matei Basarab, Vasile Lupu şi George Racoţi; 17) Trivalea; 18) Scăueni, vedere generală; 19) Inăteşti; 20) Gravură dintr-o carte a lui Cantemir.

Cele mai multe reproduceri erau executate la mănăstirea Bistriţa: 1) Vedere generală a Bistriţei şi Arnotei; 2) Poziţia între stânci pe apa Bistriţei; 3) Uşa de piatră sculptată de Manea meşterul; 4) Icoana Sfântului Procopie; 5) Sicriul de argint al Sfântului Grigorie Decapolitul; 6) Chivot de argint aurit; 7) Cădelniţă de argint aurită; 8) Căţie de argint aurită; 9) Potir de argint aurit; 10) Epitrahir cusut; 11) Covor de catifea săpată dat de Neagoe Vodă; 12) Faţă iluminată dintr-o Evanghelie; 13) Ferecătura unei evanghelii de la 1519; 14) Iconiţă portativă de argint aurit şi smalţi de la 1521; 15) Aghiasmatar, cupă, două linguri, de la 1526; 16) Faţă iluminată dintr-o Evanghelie de la 1512; 17) Candelă dată de Matei Vodă Basarab; 18) Epitrahir de la mănăstirea Tinvina din Rusia; 19) Inele, armorii a doamnei Elena, soţia lui Matei Basarab; 20) Facsimile de pe un desen vechi de Evanghelie (Christos şi Petru pe mare); 21) Uşa de lemn sculptată, de la bolniţă; 22) Clopotniţa Bistriţei văzută dintre stânci; 23) Peştera veche; 24) Capul sfinţilor voievozi din peşteră; 25) Schitul Păpuşa; 26) Costeşti Petreni; 27) Schitul de sub piatră; 28) Troiţă de bronz la schitul de sub piatră; 29) Mănăileşti; 30) Bistriţa precum a fost înainte de 1847.

Pentru Episcopia de Argeş califica drept reprezentative: 1) Vederea Episcopiei de Argeş din faţă; 2) Vederea Episcopiei de Argeş din dos; 3) Biserica Episcopiei; 4) Biserica Domnească din oraş; 5) Brădet; 6) Robaia; 7) Ostrov; 8) Cetatea lui Ţepeş la Căpăţâneni din depărtare; 9) Cetatea lui Ţepeş la Căpăţâneni de aproape; 10) Ornamente sculptate din biserica episcopiei; 11) Restaurarea sălii celei vechi de la episcopie, în perspectivă; 12) Cercei şi ghiordanul Sfintei Filoftei; 13) Negru Vodă şi familia Vodă, portret la Argeş; 14) Negru Vodă şi doamna Ana, portret la Argeş; 15) Lucsandra şi Miliţa; 16) Potir de argint la Argeş; 17) Cruce de lemn

şi argint la Argeş; 18) Antimis de la Apafi Mihel la Argeş; 19) Pomelnic troiţă de lemn la Brădeşti; 20) Icoană la Ostrov; 21) Cruce de argint la Ostrov; 22) Plan şi tăietură transversală a vechii săli de la Argeş; 23) Exteriorul acestei clădiri; 24) Ruinele Sânicoarei şi Brătăşeşti; 25) Mormântul lui Neagoe Vodă la Argeş; 26) Mormântul lui Radu Vodă la Argeş; 27) Ruinele vechiului palat la Argeş; 28) Crucea de piatră de la Vărzaru; 29-30) Văleni, Bascov, Bădiceni, Costeşti.

Cetatea lui Vlad Ţepeş de la Căpăţâneni (colecţie particulară)

Cetatea lui Vlad Ţepeş de la Căpăţâneni (colecţie particulară)

La Episcopia Râmnic se oprea asupra următoarelor obiective: 1) Vedere generală asupra Episcopiei; 2) Iezerului; 3) Dobruşa; 4) Jgheaburi; 5) Pătrunsa; 6) Muntele Buila; 7) Crucea de argint a lui Antonie Vodă la Râmnic; 8) Sărăcineni; 9) Flămânda; 10) Biserica de la Flămânda; 11) Peştera de la Iezer; 12) Cascadă pe apa muerească; 13) Stâncă; 14) Frăsinei şi Slătioara; 15) Comanca; 16) Câmpul Troianului; 17) Cheia; 18) Izvorul frumoasei; 19) Costum din biserica de la Olăneşti; 20) Cetăţuia, Goran şi Buletea.

De la mănăstirile greceşti alegea: 1) Tutana; 2) Biserica Tutana; 3) Stăneşti; 4) Mormântul lui Stroe Buzescu la Stăneşti; 5) Vestelein şi arhanghel.

Un calcul sumar ne arată că doar pachetul propus la 21 septembrie 1860 însuma 148 de planşe. Era pariul recuperării secvenţiale a patrimoniului românesc. Comparând piesele propuse de Alexandru Odobescu şi cele predate de Heinrich Trenk sunt sesizabile câteva diferenţe de conţinut. Posibil ca finalizarea schiţelor şi crochiurilor făcute în natură să fi întâmpinat dificultăţi insurmontabile în atelierului artistului. Omiterea unor detalii, nesiguranţa pensulei şi a creionului au condiţionat eliminarea unor compoziţii.

Munca lui Heinrich Trenk era apreciată, considerându-se că „a luat desene exacte a tuturor localităţilor ce a vizitat cum şi a obiectelor arheologice ce s-au găsit prin acele mănăstiri”[175]. Şi nu au fost puţine şi nici timpul îngăduitor. De fapt, pictorul lucra pe teren *desene pregătitoare*, transformate apoi în atelierul său în *planşe definitive*. Având în vedere că planşele reproduceau fidel construcţiile şi obiectele văzute, semnatarul referatului susţinea propunerea lui Odobescu, arătând că astfel putea scuti statul român de cheltuieli cu realizarea altor albume.

Tatonările şi negocierile dintre pictorul Heinrich Trenk şi oficialităţi nu au rămas fără urmări. Pictorul arăta că tablourile puteau fi făcute cu ulei pe hârtie cernită, altele cu acuarelă, altele cu sepia, dar şi în tehnica tuşului. Se arăta dispus să reducă preţul unui tablou la 5 galbeni şi în fiecare lună să depună la minister 10 lucrări[176]. Într-un referat intern din 21 iulie 1860, decidenţii din minister vorbeau de un acord verbal cu Heinrich Trenk. Pânzele lui Trenk urmau a fi strânse, alături de cele comandate lui G.M. Tattarescu şi inserate în cuprinsul unui album naţional[177].

[175] *Ibidem*.
[176] *Ibidem*, f. 20v.
[177] *Ibidem*.

Discuţiile purtate cu pictorii nu vizau doar preţul sau maniera de realizare a tablourilor. Oficialii invocau să se asigure că doar guvernul va avea dreptul să publice imaginile în cauză „ca să nu se desfigureze prin copiere de speculanţi ce se gândesc numai la interesul pecuniar"[178]. Semnatarul referatului mai nutrea speranţa că albumul va trezi un interes major în societatea românească, iar vânzările vor compensa cheltuielile făcute cu realizarea sa.

Rezoluţia Consiliului de Miniştri din 26 septembrie 1860 aproba propunerea venită din partea Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, argumentând că albumul nu era interesant doar prin prisma informaţiilor istorice. Dând credit lui Alexandru Odobescu, susţinătorul necondiţionat al lui Heinrich Trenk, Consiliul de Miniştri angaja toate cele 148 de desene făcute în timpul voiajului la preţul de 5 galbeni deşi, până la acel moment, fuseseră văzute doar câteva dintre ele. Plata avea să se facă dintr-un fond de 100.000 de lei, creat pentru „premii şi încurajări ştiinţifice". Ceea ce a contat au fost şi mizele educaţiei în spirit naţional. Autorităţile erau încredinţate că lucrarea va contribui la „introducerea gustului artei picturii între tinerimea noastră"[179]. Dar una dintre condiţiile puse era păstrarea lucrărilor originale care compuneau albumul în patrimoniul Muzeului Naţional de Antichităţi.

În contractul semnat de Heinrich Trenk cu Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, încheiat la 4 octombrie 1860, pictorul se angaja să le realizeze, respectând promisiunea făcută în vară, parte cu ulei pe hârtie cernită, parte cu acuarelă, iar restul cu sepia. Onest, artistul recunoştea că proprietarul moral al schiţelor realizate în timpul pelerinajului era Alexandru Odobescu. Spera că va obţine acordul acestuia pentru prelucrarea lor. Era nu doar un gest de probitate, dar şi de recunoştinţă pentru cel care îi deschisese o carieră în societatea românească.

Într-un paragraf adăugat la finele contractului, pictorul se angaja, în conformitate cu dorinţele decidenţilor din minister, să nu permită nimănui realizarea unor copii după tablourile în cauză, precum şi „nici a face posibilă reproducerea lor prin fotografii, litografii sau alt fel"[180]. Statul îşi securiza astfel investiţia. Succesiunea predării operelor de artă probează nu doar seriozitatea pictorului dar şi truda depusă pe parcursul călătoriei alături de Alexandru Odobescu. Atunci fuseseră fixate pe coală amănunte şi detalii arhitecturale şi peisagistice irepetabile.

---

178 *Ibidem*, f. 21.
179 *Ibidem*, f. 27v.
180 *Ibidem*, f. 29v.

La 7 noiembrie 1860, Heinrich Trenk depunea la minister un număr de 15 tablouri[181], solicitând să i se facă plata pentru ele, în valoare de 75 de galbeni. Peste aproximativ o lună, la 11 noiembrie, prezenta alte 12 pânze[182]. La 15 decembrie mai preda încă 15 desene[183]. Artistul menţinea ritmul de lucru. În ianuarie şi februarie 1861, Trenk finaliza alte 20 de tablouri[184]: Bolniţa de la mănăstirea Cozia; Schitul Stănişoara de lângă Cozia; Schitul Sărăcineşti, lângă Râmnicu Vâlcea; Familia postelnicului G. Cantacuzino din biserica de la Horez; Paraclisul mănăstirii Cozia; Schitul Comanca Bujoreanului, lângă Olăneşti; desenul stofei din care fusese creată haina lui Mircea Voievod, ce se păstra la Cozia; Schitul Pătrunsa, la obârşia Otăsăului; Epitaf cusut la Cozia de la 1396; Exteriorul bisericii de la Arnota; Schiturile Titireciul la Ocna Mare şi Şerbăneştii Morunglav, lângă Drăgăşani; Potir de argint la Curtea de Argeş; Cruce de lemn şi argint şi ferecătura mâinii Sf. Nifon la Curtea de Argeş; Schitul Flămânda pe Topolog; Neagoe Vodă şi familia la biserica de la Curtea de Argeş; Schitul Turnu lângă Cozia; Mormântul Teofanei, mama lui Mihai Viteazul la Cozia; Radu Negru Voievod şi doamna sa Ana din Biserica de la Curtea de Argeş; Pridvor şi fântână în curtea mănăstirii Cozia; Schitul Dobruşa lângă Drăgăşani. Şase planşe erau în ulei, nouă în acuarelă şi cinci în sepia.

La 7 aprilie 1861 mai aducea încă 18 bucăţi: Biserica Domnească de la Curtea de Argeş; Cruce de botez la Episcopia de Râmnic şi miruitoare la Sărăcineşti; Brădetul, schit din districtul Argeş; Piatră monumentală şi statuie în basorelief la Biserica Domnească din Curtea de Argeş; Faţadă şi parte laterală a bisericii de la Flămânda pe Topolog; Rucaviţe sau mânicuţe preoţeşti la Govora; Iconostas de lemn sculptat şi două ferestre de piatră la Cotmeana; Mormântul lui Neagoe Basarab voevod în Biserica Episcopiei de Argeş; Trei portrete de rude ale lui Matei Vodă Basarab, în biserica de la Arnota; Cornetul, văzut din josul mănăstirii, pe Olt; Surpatele şi Mamu, două schituri de maici în districtul Vâlcea; Robaia, schit în districtul Argeş; Bădicenii, Costeştii, Vălenii şi Bascovul, patru schituri de maici în districtul Argeş; Episcopia de Râmnic cu lunca Oltului, numită Troianul; Matei Vodă Basarab şi doamna sa Elena în biserica de la Arnota; Cârligele, vedere peste Olt; Uşa bisericii la Cozia cu tronul de piatră ce se află alături; Tutana,

181 *Ibidem*, f. 45.
182 *Ibidem*, f. 51.
183 *Ibidem*, f. 59.
184 *Ibidem*, f. 65.

mănăstire în districtul Argeş. Dintre acestea patru bucăţi erau în ulei, nouă în acuarelă şi cinci în sepia.

Piatră, stofă, metal, lemn prinseseră culoare pe şevalet, punând pe hârtie traseele prin istorie ale românilor. Lista nu e impresionantă exclusiv prin numărul planşelor, copleşitor totuşi, mai ales că nimeni nu se ocupase înainte de reproduceri ale vechilor monumente. Parcurgând-o, reconstruim drumurile care, nu de puţine ori, se despărţeau de rutele poştalioanelor pentru a îndruma paşii voiajorilor spre locaţii nebănuite, spre zidiri neştiute şi spre tot ce mai rămăseseră din ele, ascunse printre pâlcuri de pădure. Majoritatea lor, dacă erau pomenite în vreun hrisov, se datora vreunei pricini de hotărnicie şi nu pentru că acolo ar fi fost cândva un eveniment demn de consemnat. Nedreptatea scrisului primea dreptul la recurs. Iar imaginea apărea drept şansa istoriei de a câştiga, simultan, credibilitate şi vizibilitate.

La 19 mai 1861 încă 16 piese erau lăsate la minister: Schitul Ostrovu, într-o insulă în Olt; Schitul Brătăşeşti, lângă Curtea de Argeş. Ruina Sem Nicorei la Curtea de Argeş; Peştera de la schitul Ezerul; Trivalea şi Scănenii, metohe ale Coziei; Poarta schitului Scănenii; Armele lui Vasile Lupu, George I Rakoczi, prinţul Transilvaniei, şi doamna Elena soţia lui Matei Vodă Basarab; Inoteştii lângă Râmnicu Vâlcea, metoh al Coziei; Interiorul bisericii de la Arnota; Mormântul lui Matei Basarab, la Arnota, Matei Vodă Basarab şi doamna sa Elena, la Arnota; Cărţi, cruci şi copii de la Matei Vodă; Trei portrete de rude ale lui Matei Vodă; Schitul Borislăveşti; Familia lui Constantin Vodă Brâncoveanul în biserica de la Horez; Icoană de la mănăstirea dintr-un lemn; Meşterii care au zidit mănăstirea Horez[185]. Tot în aceeaşi zi, 19 mai 1861, Heinrich Trenk făcea un bilanţ de etapă arătând că depusese la minister 88 de tablouri având ca teme piese şi zidiri istorice, peisaje din districtele Argeş şi Vâlcea[186]. Un simplu calcul privind tablourile predate la minister în perioada noiembrie 1860 – mai 1861 indică 96 de lucrări. Diferenţa de opt compoziţii faţă de cifra indicată de Heinrich Trenk e posibil să rezulte din reproducerile insuficient finisate. Concomitent, Alexandru Odobescu solicita ministrului să dispună predarea celor 88 de bucăţi pentru ca literatul să le atribuie fiecăruia titlul cuvenit.

O constatare: nu avem nicăieri indicii care să ne lămurească gruparea planşelor. Perioadă istorică, areal geografic, afinităţi pentru vreun personaj ori calitatea vestigiului reprodus pot fi susceptibile de a stârni

[185] *Ibidem*, f. 78.
[186] *Ibidem*, f. 80-81.

interes, nimic mai mult. Nicăieri Heinrich Trenk nu-şi justifică opţiunile; nici în scrierile cu tentă memorialistică ale lui Alexandru Odobescu literatul nu lasă să se întrevadă un plan al călătoriei, implicit, o proiecţie artistică. Hazardul făcea din nou istorie.

La 3 iulie 1861, Heinrich Trenk mai depunea încă 16 desene destinate albumului arheologic şi pitoresc[187]: 1) Mormântul lui Radu de la Afumaţi la Episcopia de Argeş; 2) Cetăţuia lui Ţepeş la Căpăţâneni; 3) Ezerul, în districtul Vâlcea; 4) Gravură dintr-o carte a lui Cantemir; 5) Horezul; 6) Sf. Ion de la Horez; 7) Idem; 8) Portret al lui Constantin Vodă Brâncoveanu; 9) Dveră şi cârjă episcopală la Horez; 10) Epitaf cusut cu mărgăritare la Horez; 11) Chivot de aur la Horez; 12) Gravură din timpul lui Matei Basarab; 13) Mănăstirea dintr-un Lemn; 14) Bisericuţa cea veche de la Mănăstirea dintr-un Lemn; 15) Coroana icoanei de la Mănăstirea dintr-un Lemn; 16) Fedeleşoiul[188]. Două zile mai târziu, la 5 iulie, şeful contabilităţii din minister primea dispoziţia de a-i pune la dispoziţia artistului suma de 80 de galbeni în contul pânzelor încredinţate.

Dar nu toate reproducerile erau de calitate. Într-un memoriu din toamna lui 1861, Alexandru Odobescu propunea ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, în urma unor observaţii făcute lui Heinrich Trenk şi acceptate de artist, renunţarea la desenele conturate la Inoteşti, Fedeleşoi, precum şi a Bolniţei de la Horez. Nu ştim de ce nu s-a încercat refacerea lor, preferabilă abandonării. În schimb, Heinrich Trenk urma a depune următoarele lucrări: 1) Un epitaf de la 1601, de la Bistriţa; 2) Uşa sculptată din lemn de la Bolniţa de la Bistriţa, datată 1650; 3) Clopotul de la Mircea Vodă şi patru rozete de piatră de la Cozia. Alte vederi, precum cea a mănăstirii Tutana se angaja, prin memoriul din 8 septembrie 1861, să le îndrepte.

Pentru transcrierea caligrafică a titlurilor tablourilor şi munca legătorilor implicaţi în finalizarea albumului pitoresc guvernul aloca, prin şedinţa Consiliului de Miniştri din 12 octombrie 1861, încă 815 lei. Graba şi implicarea fermă a autorităţilor în terminarea albumului ţineau şi de oportunitatea trimiterii acestuia la expoziţia de la Londra. La 26 decembrie 1861, comisia delegată cu alegerea exponatelor ce urmau a fi prezentate în capitala imperiului britanic cerea concursul ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice pentru selecţionarea albumului. Printre membrii acelei comisii era şi Petrache Poenaru[189]. Finalmente, fără a

---

187 *Ibidem* f. 127.

188 *Ibidem* f. 128.

189 *Ibidem*, f. 199.

prezenta și cuvenitele argumente, autoritățile abandonau ideea participării la expoziție. La 28 februarie 1862, lui Petrache Poenaru i se cerea restituirea albumului arheologic.

Peste ani, George Oprescu identifica 75 de tablouri la Muzeul Național de Artă, semnate de Heinrich Trenk, legându-le de interesul cercetătorilor pentru vechea arhitectură. Dintre ele amintim: Ruinele cetății lui Vlad Țepeș, la Căpățâneni, pe Argeș; Ruina cetățuii lui Țepeș, văzută de aproape, Cotmeana, jud. Argeș; Berislăvești, monastire în districtul Argeș; Mormântul lui Neagoe Basarab; Ruinele Sânnicoarei, la Curtea de Argeș; Mormânt și basorelief presupuse ale lui Radu Negru, în Biserica Domnească de la Curtea de Argeș; Mănăstirea Cozia pe apa Oltului; Mormântul călugăriței Teofana, mama lui Mihai Viteazul, în Biserica de la Cozia; Episcopia de la Râmnicul Vâlcei; Mănăstirea Bistrița sub muntele Arnotei; Jupânița Culea; Jupân Datko, Jupân Danciu (rude ale lui Matei Vodă în biserica de la Arnota); Postelnicul Cantacuzino cu soția și șase fii ai săi de la Hurezi; Matei Vodă Basarab și Doamna sa Elena, de la Arnota; Odoare dăruite de Matei Basarab Arnotei și Ostrovului; Portret al lui Constantin Brâncoveanu, după o gravură din 1712; Ruinele mănăstirii Stănești de lângă Drăgășani; Mormântul lui Stroe Buzescul Stolnicul, la Stănești; Mormântul lui Matei Basarab la Arnota; Mănăstirea Govora în districtul Vâlcea; Gravură pe lemn dintr-o carte tipărită de Matei Basarab de la Hurezi; Masa lui Traian în apa Oltului; Crucea lui Leon Vodă din București; Ruinele de la Herăstrău, București. Sunt tot atâtea probe elocvente despre cum un străin a străbătut Țara Românească, descoperindu-i istoria și bucurându-se de frumusețea ei mai mult decât majoritatea contemporanilor născuți în principatul de la nord de Dunăre. În mod previzibil, desenele lui Heinrich Trenk au stârnit curiozități, făcându-l cunoscut în mediile intelectuale și administrative din Țara Românească. Era căutat pentru calitatea operelor sale. Cei patru membri ai comisiei pentru „regularea documentelor și averilor mănăstirilor închinate”[190], Filaret Scriban, I. Brezoianu, Ștefan Dimitrie Greceanu și B.P. Hasdeu, găseau în biserica mănăstirii Mihai Vodă portretele ctitorului și a soției, Stanca. Apelau la Heinrich Trenk pentru realizarea unei copii pe care o donau apoi Muzeului Național de Antichități din București.

Pictorul propunea, la 9 martie 1864, realizarea unui album asemănător pentru edificiile cu valoare istorică din București. În argumentația sa, arăta că „aceste monumente se împuținează din ani în ani [...] încât se

[190] ANIC, fond MCIP, dosar 835/1862, f. 196.

prevede că în vreo câţiva ani nu va mai exista nimic"[191]. Şi câtă dreptate avea. Privind retrospectiv, Al. Tzigara Samurcaş observa, în 1939, că cele mai multe dintre mănăstirile şi bisericile surprinse de Heinrich Trenk „sunt azi cu totul în ruină"[192]. Câteva părţi, resturi de piatră şi inscripţii au mai putut fi salvate prin includerea lor în patrimoniul unor muzee. În cel al Muzeului Naţional de Antichităţi se găseau, în 1906, o piatră cu inscripţie de la zidul de înconjurare al mănăstirii Colţea, precum şi o alta de la turnul mănăstirii, pe care erau încrustate armele familiei Cantacuzino[193]. Totuşi, prea puţin. Prestigiul dar şi seriozitatea probată pe durata contractului anterior simplificau negocierile dintre părţi.

La 14 aprilie, Heinrich Trenk semna cu Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice un nou angajament, prin care îşi asuma obligaţia „de a desena monumentele ce au un interes arheologic din Bucureşti cum şi detailurile lor cele interesante"[194]. Spre diferenţă de zidirile din restul Principatului, reproduse în ansamblu, cele din uliţele capitalei se bucurau de un privilegiu: având mai mult timp la dispoziţie, artistul se ambiţiona să prindă detalii, compoziţii de scurtă întindere, ornamentaţii, asigurându-le un plus de vizibilitate. Valoarea de vechime şi cea artistică constituiau principalele argumente ale recunoaşterii publice. Iar încrederea decidenţilor din minister în Heinrich Trenk era probată de libertatea dată artistului în a-şi alege subiectele. Pictorul prezenta o listă din care reprezentanţii ministerului erau invitaţi să opteze ce reproduceri doreau. Mai toate erau lăcaşuri de cult: „biserica Sf. Elefterie; Turnul şi biserica Colţea – unele detalii, două portrete din interiorul bisericii; ruina de la Floreasca, biserica Sf. Antim; biserica Stavropoleos – coloanele faţadei, diferite ornamente; biserica Sfinţilor; biserica Văcăreşti – un interior, câteva detalii"[195].

Artistul îşi negocia atent clauzele contractului, insistând că „monumentele şi detailurile care se vor distinge prin poziţiunea lor pitorească voi fi obligat a le lucra în culori de ulei, iar cele care au numai un interes anticar, voi fi obligat a le lucra în acuarelă, nu sepia"[196]. Tehnica de lucru

[191] ANIC, fond MCIP, dosar 126/1864, f. 131.
[192] Al. Tzigara-Samurcaş, *Carol I şi monumentele străbune*, în *Din viaţa regelui Carol I*, mărturii contemporane şi documente inedite culese de Al. Tzigara-Samurcaş, Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1939, p. 325.
[193] *Catalogul Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti*, publicat de Gr. G. Tocilescu, Bucureşti, Imprimeria Statului, 1906, p. 15.
[194] ANIC, fond MCIP, dosar 126/1864, f. 129.
[195] *Ibidem*, f. 132.
[196] *Ibidem*, f. 129.

ţinea cont de natura compoziţiei. Ca şi în alte situaţii, Heinrich Trenk lucra peisajele în ulei. Pentru fiecare tablou realizat, ministerul se obliga să îi achite 5 galbeni, la fel ca în cazul înţelegerii cu planşele realizate în timpul excursiei din 1860: o recompensă minoră faţă de pretenţiile lui Carol Popp de Szathmari. Două pânze semnate de acesta, „Biserica Sf. Gheorghe Nou din Bucureşti, portretul cum a fost mai înainte de ardere şi Biserica Stavropoleos, tot portretul"[197], fuseseră cumpărate de către minister pentru suma totală de 40 de galbeni.

Aproape trei ani a lucrat Heinrich Trenk, luând la pas mahalalele prăfuite ale Bucureştiului. La 7 decembrie 1866, preda autorităţilor un număr de 15 picturi[198]. Instantaneele redau zidiri istorice de peste tot din capitala Principatelor: „Biserica Antim; Detalii de la Turnul Colţea; Turnul Colţea; Detalii de la Stavropoleos; Biserica Sf. Elefterie; Sculpturi de la Biserica Colţea; Biserica Stavropoleos; Fântâna de la Filaret; Picturi exterioare de la Biserica Stavropoleos; Biserica Mănăstirii Colţea; Crucea de la biserica Oboru vechi; Capela şi dociliu la Mitropolie; Clopotniţa de la mănăstirea Antim; Biserica cu Sfinţi; Bisericuţa lui Bucur"[199].

A fost şi o ultimă şansă de a păstra în amintirea posterităţii unele edificii. Era şi cazul turnului Colţea. Grigore Musceleanu relata, la mijlocul veacului XIX, despre un „turn (clopotniţă) foarte înalt, deşi a patra parte lipseşte dintr-un cutremur, este însă destul de înalt, are o construcţie foarte solidă"[200]. Deteriorarea masivă survenea în anii care au urmat. Păstra însă farmecul unei zidiri peste care se abătuse, nu de puţine ori, urgia vremurilor. Joseph Caillat, medic francez, trecea ruinele palatului lui Mihai Viteazul şi Turnul Colţea pe itinerarul bucureştean care merita văzut de străini[201]. În 1879, la Bucureşti, ajungea prinţul moştenitor al Suediei. Auzind legenda construirii Turnului Colţea, şi-a manifestat interesul să îl vadă. Destinat însă supravegherii, turnul nu se mai remarca prin nimic, fiind o „ruină, încât numai cu primejdia vieţii se

---

[197] *Ibidem*, f. 133.
[198] ANIC, fond MCIP, dosar 252/1865, f. 150.
[199] *Ibidem*.
[200] *Calendar pentru anul de la Christos 1862*, p. 50.
[201] Joseph Caillat, *Călătorie medicală în provinciile dunărene*, în *Călători străini despre ţările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. VI (1852-1856), coordonatorul volumului Daniela Buşă, autori: Daniela Buşă, Venera Achim, Constantin Ardeleanu, Adrian-Silvan Ionescu, Bogdan Popa, Nicoleta Roman, Marian Stroia, Raluca Tomi, Bucureşti, Editura Academiei, 2010, p. 526.

poate urca cineva în el”[202] pentru a admira panorama urbei. Demolarea sa, câţiva ani mai târziu, genera protestele pictorilor, literaţilor şi sculptorilor români[203]. Barbu Ştefănescu Delavrancea era indignat că, într-o capitală în care maidanele şi canalele infestau aerul, primăria era mai preocupată să pună la pământ un monument decât să înceapă lucrări edilitare. Denunţând fanfaronada faptelor, le arăta celor care susţinuseră demolarea turnului că nu era nevoie de documente pentru a recunoaşte valoarea istorică unui edificiu. Aşadar, nu le accepta decidenţilor competenţe în aprecierea vechilor zidiri.

Pe Heinrich Trenk îl mai aflăm realizând zece planşe cu antichităţi descoperite de Cezar Bolliac în timpul călătoriei de studiu din 1869, terminată la jumătatea lunii septembrie acelaşi an[204]. Iar Bolliac îi promisese fostului ministru, Al. Creţescu, realizarea unor desene a diferite obiecte antice.

În urma ofertei făcută de pictor şi înregistrată la 16 septembrie cu numărul de 7768, preţul unei planşe era stabilit la 3 galbeni. Rezulta un total de 30 de galbeni pentru întreg travaliul. În doar două săptămâni, artistul pretindea că îşi terminase treaba. La 1 octombrie, Heinrich Trenk prezenta la minister o adresă semnată de Cezar Bolliac, prin care se confirma că planşele erau gata, iar pictorul trebuia să primească cei 30 de galbeni. Din casieria ministerului i se elibera lui Heinrich Trenk suma cerută, urmând ca Cezar Bolliac să depună în cel mai scurt timp planşele[205]. Din corespondenţa ulterioară deducem că lucrările fuseseră încredinţate, pentru scurt timp, ministerului. În fapt, colile făceau parte dintr-un proiect editorial, intitulat *Vederi de la Buzău*. Pe parcursul excursiei arheologice, Cezar Bolliac trecea pe la bisericile rupestre din zonă[206]. Acolo, Heinrich Trenk schiţa desenele ajunse subiect de dispută şi tipărite finalmente în 1871.

În februarie 1870, Cezar Bolliac solicita ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice eliberarea celor zece planşe în acuarelă lucrate de Heinrich Trenk, pretinzând că erau ale sale şi că doar le lăsase pentru

---

[202] *Memoriile regelui Carol I al României de un martor ocular*, volumul XV, Bucureşti, Editura Tipografiei ziarului „Universul”, p. 67.

[203] Barbu Ştefănescu Delavrancea, *Jos Logica* şi *Turnul Colţea*, în *Opere*, VI, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi variante, glosar şi bibliografie de Emilia Şt. Milicescu, Bucureşti, Editura Minerva, 1970, p. 200-202 şi 203-205.

[204] ANIC, fond MCIP, dosar 132/1872, f. 31.

[205] *Ibidem*, f. 31.

[206] Marica Grigorescu, *Henri Trenk şi arta restituirii tezaurelor. 100 de ani de la moartea artistului (1818-1892)*, Bucureşti, Muzeul Naţional de Artă, 1992, p. 11.

observare fostului ministru. Reitera ideea că planşele urmau să îi servească la finalizarea unui album arheologic[207]. Din memoriul semnat de Cezar Bolliac reiese că Heinrich Trenk lucra alături de el la realizarea respectivului album. Preşedintele Comitetului Arheologic cerea încuviinţarea ministerului pentru „a autoriza pe d. Trenk, pictorul, să urmeze înainte, pentru că i-am pregătit materialul necesar"[208]. Planşele fuseseră împrumutate, la 21 februarie 1870 şi lui Alexandru Odobescu. Abia la 24 martie 1870 planşele erau preluate de către Cezar Bolliac. Nu i se impunea o dată la care să le returneze, scăpare care s-a dovedit a produce tensiuni administrative. Astfel, în 11 martie 1872, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice era anunţat de tergiversarea restituirii planşelor. Şi Cezar Bolliac nu ceda. Într-un răspuns către ministru, de la finele lunii martie 1872, arăta că înţelegerea dintre el şi autorităţi nu-l obliga la cedarea planşelor. Dimpotrivă, se considera nedreptăţit, deoarece cheltuise din fondurile proprii sume importante de bani, pe care nu mai avea nici o speranţă să le recupereze. Prin urmare, avea tot dreptul să păstreze originalele, iar dacă ministerul dorea să le aibă putea să comande copii.

Subiectul reproducerii unor obiecte vechi pe planşe era discutat de Cezar Bolliac şi cu Dimitrie Papazoglu. Într-o scrisoare nedatată, Cezar Bolliac aproape că-l implora pe Dimitrie Papazoglu să-i dea „prescurea[209] şi ciocănaşul de piatră"[210], necesare în completarea unei planşe cu obiecte din piatră. Semnatarul îi bătea obrazul lui Dimitrie Papazoglu, amintindu-i că ori de câte ori acesta îl rugase ceva, niciodată nu îl refuzase. Această colaborare a lui Heinrich Trenk cu Cezar Bolliac este ultima despre care mai păstrăm mărturii documentare.

Criticii de artă nu i-au fost favorabili lui Heinrich Trenk. Apreciindu-i totuşi bunele intenţii, i-au calificat opera sa ca fiind cel mult drept mediocră[211]. Pentru reîmprietenirea noastră cu trecutul ea este însă utilă, păstrând frânturi de imagine din zidiri care abia se mai susţineau. Nu e nici un secret că entuziasmul pionieratului a stat sub profunda impresie a revelaţiei desăvârşite. Or, ceea ce a făcut Heinrich Trenk a fost să surprindă o ipostază, să valorizeze drept esenţiale construcţii din locuri neştiute de prea mulţi dintre români. El nu şi-a asortat culorile,

---

[207] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 59.

[208] *Ibidem*.

[209] Având sensul de *rozetă*.

[210] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Cezar Bolliac către Dimitrie Papazoglu, nedatată, f. nenum.

[211] George Oprescu, *Pictura românească în secolul XIX*, p. 84.

confruntându-şi proiecţia artistică cu relatările scrise; nimic imputabil am spune, ştiind că nici nu avea unde să se informeze. În fapt, dintre toţi cei care se mişcaseră prin ţară în acei ani, Heinrich Trenk a fost cel mai productiv artist, onorându-şi contractele. În mediile europene, un astfel de travaliu era asumat de către o comisie pluridisciplinară şi se finaliza prin publicarea unor volume.

Ion Frunzetti cataloga desenul său „un document admirabil"[212], bănuindu-l că prinsese în tuş ori acuarelă şi ceea ce nu făcea obiectul cercetărilor lui Alexandru Odobescu. Fără a avea talentul unor pictori consacraţi, Heinrich Trenk reprezintă o sursă indispensabilă nu doar istoricilor, dar şi arhitecţilor pentru „fidelitatea aproape naturalistă a desenului"[213]. De la el se păstrează cele mai multe reproduceri ale monumentelor. Ceilalţi, Grigorescu, Aman, Andreescu, G. Demetrescu Mirea, au preferat portretele, peisajele din natură şi viaţa socială, interioarele de biserici etc.

Exceptând rolul jucat în configurarea politicilor patrimoniale, precum şi în fixarea unor instantanee unice, opera lui Heinrich Trenk a contribuit la promovarea mişcării artistice din principat. Schiţele şi desenele realizate de el în timpul călătoriei din 1860 au determinat decidenţii din minister să organizeze concursuri tematice cu subiecte istorice. În ianuarie 1861, referatul pentru realizarea unui tablou reprezentând lupta dintre Buzescu şi nepotul hanului tătar la Teişani strângea toate semnăturile necesare, astfel încât, în şedinţa Consiliului de Miniştri din 27 ianuarie 1861, era aprobată finanţarea picturii. La 3 februarie, era anunţat în „Monitorul Oficial" un premiu de 300 de galbeni pentru cea mai bună pânză cu respectivul subiect[214]. Concursul era programat pentru 12 februarie 1861[215], după un regulament strict. Li se recomandau doritorilor şi lecturi pentru familiarizarea cu atmosfera epocii.

Celor interesaţi să se înscrie în concurs li se oferea o sugestie. Să meargă la aşezământul din Stăneşti, unde se afla mormântul lui Stroe Buzescu, lăsat atunci în părăsire. Acolo, în doar câteva fraze, puteau citi cum decursese lupta. Pe piatra de mormânt, alături de o inscripţie, erau sculptaţi cu multă măiestrie „doi călăreţi armaţi luptându-se cu săbiile. Unul din ei, ce are scris alături cu capul numele Stroe, străpunge pe celălalt ce poartă inscripţia Tătarul şi care se pare a cădea de pe cal"[216].

[212] Ion Frunzetti, *op. cit.*, p. 279.
[213] *Ibidem*, p. 249.
[214] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 4/1861.
[215] ANIC, fond MCIP, dosar 8/1861, f. 1.
[216] ANIC, fond MCIP, dosar 4/1861, f. 10v.

Deasupra imaginii se putea citi inscripţia, întinsă pe nu mai puţin de 27 de rânduri. Doritorii erau anunţaţi că la Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice se aflau desenele şi transcrierile lui Heinrich Trenk şi Alexandru Odobescu, consemnate şi în memoriul depus de aceştia la minister, la 17 august 1860. Totuşi, arhimandritul Iosif Naniescu publica în „Revista Carpaţilor" un consistent avertisment asupra câtorva scăpări în transcrierea inscripţiei[217]. Îi găsea circumstanţe atenuante lui Alexandru Odobescu, ştiind că avusese prea puţin timp pentru o descifrare în bune condiţii.

Printre cei care răspundeau propunerii ministeriale a fost şi Dimitrie Papazoglu. Prezenta un proiect în şase articole, menit să asigure o cât mai bună realizare a tabloului; insista pe utilitatea documentării, a cunoaşterii amănunţite a evenimentului. Or, reproducerea de pe mormânt, fie ea cât mai exactă, nu era suficientă. Preconiza ca unul dintre cei mai buni desenatori, însoţit de un comisar desemnat de minister, să meargă la locul luptei; şi acolo să studieze în amănunt toponimia locului, dealuri, văi, pâraie, şesuri, păduri bătrâne, câmpii, dar şi costumele vechi păstrate de săteni. La rândul său, comisarul trebuia să vorbească cu oamenii mai în vârstă ca să afle tradiţiile şi poveştile păstrate despre lupta lui Stroe Buzescu, şi să-şi ia notiţe folositoare lucrului la şevalet.

În paralel, ministerul trebuia să alcătuiască un comitet însărcinat cu citirea istoriilor scrise despre respectiva luptă, dar care să găsească şi manuscrise inedite[218]. Comisarul avertiza că diferitele versiuni despre acea luptă vor ridica probleme lectorilor. În acea fază, importantă era crearea unei imagini de ansamblu, validată printr-un raport depus la minister. Mai ales că Dimitrie Papazoglu nu venea cu detalii în plus; nu cunoştea nici manuscrise vechi şi nici locurile unde puteau fi consultate. Se mărginea la o formulă ambiguă „culegându-le dupe la mai mulţi amatori ce astăzi le posedă"[219].

Un alt comitet trebuia să se ocupe cu cercetarea costumelor purtate odinioară de români. Dimitrie Papazoglu avansa şi o sugestie. Să se studieze cu mare atenţie veşmintele polone şi ungureşti, pentru că în veacurile XV-XVI acestea erau la modă în ţările române. Alte subiecte ale curiozităţii trebuiau să fie armele, gătelile cailor, precum şi planurile cetăţilor. Şi nu era ultimul comitet: complementar, ministerul trebuia să mai finanţeze căutarea şi cercetarea tablourilor vechi risipite prin ţară, dar şi să studieze noile tehnici artistice prin consultarea albumelor moderne.

---

[217] Arhimandrit Iosif Naniescu Găiseanul, *Despre mormântul lui Stroe Buzescu*, în „Revista Carpaţilor", noiembrie 1861, p. 577.

[218] ANIC, fond MCIP, dosar 4/1861, f. 18.

[219] *Ibidem*, f. 18v.

În fine, desenatorul urma să copieze de pe mormânt, cu precizie, chipul lui Stroe Buzescu și cel al tătarului, spre a le transpune apoi în tablou.

Dimitrie Papazoglu dădea atenție oricărui amănunt plauzibil, arătând că adevărul nu trebuia căutat doar în cărți. Se recomanda consultarea colecției de desene cu domni închegată de Heinrich Trenk și Alexandru Odobescu. Dar toate aceste cerințe erau greu de satisfăcut într-un interval atât de scurt. Din acest motiv, Dimitrie Papazoglu vehicula ideea prelungirii termenului de finalizare a picturii. Pentru că nu era vorba doar de reproducerea unei imagini. Marea miză era salvarea, pe cât posibil, a unor opere de artă cu certă valoare istorică. Nu s-a întâmplat așa. Dimitrie Bolintineanu sesiza, printre altele, în timpul excursiei din 1866, „trista stare în care se lasă mormintele erorilor români Buzești"[220].

Portret de colecționar

În paralel cu derularea contractului asumat de Heinrich Trenk, maiorul Dimitrie Papazoglu propunea publicarea unui alt album, care să reproducă 140 de schițe și tablouri[221], realizate cu prilejul misiunii încredințate de minister la 29 ianuarie 1860. Era un număr apropiat de cele semnate de Heinrich Trenk, lăsându-ne să bănuim că pictorii și desenatorii găseau relativ ușor subiecte de lucru. Despre ele vorbea Dimitrie Papazoglu într-un raport trimis la București și datat 26 august 1860. Deja, la acea dată, comisarul adunase cele 140 de desene făcute de artistul plătit din fondurile personale. În presă i se imputa că nu binevoise a face public numele autorului, dar și că deschisese „prenumerațiune de abonament spre a le specula în folosul său privat"[222]. Șirul acuzațiilor nu se oprea. Era desființată și prima litografie dată ca model publicului, *Schitul Peștera sau Izvorul Ialomiței*, catalogată „o păcătoasă litografie, care nu are nici o valoare artistică"[223]. În mapă se găseau imagini cu „toate obiectele ce au fost mai de importanțe istorică, cum și pozițiile celor mai frumoase mănăstiri"[224]. Profitul științific, dar și notorietatea publică dobândite de Alexandru Odobescu și Heinrich Trenk minimalizau constrângerile financiare suferite. Câștigurile erau evidente pentru amândoi, mai puțin pentru maior.

[220] Dimitrie Bolintineanu, *Domnule Redactor*, în „Trompeta Carpaților", nr. 450, 13 septembrie 1866, p. 1798.
[221] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 61.
[222] ***, *Arheologia*, în „Revista Carpaților", iulie 1860, p. 396.
[223] *Ibidem*.
[224] ANIC, fond MCIP, dosar 120/1860, f. 92v.

Într-un memoriu de la 12 septembrie 1860, Dimitrie Papazoglu revenea cu o altă întâmpinare, înştiinţându-l pe ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice că fuseseră desenate „vederea fieşcărui mănăstiri, precum şi obiectele ce am găsit printr-însele cele de importanţă istorică”[225]. Intenţia sa evidentă se concentra asupra valorizării conceptului *pedagogiei naţionale*. Mai precis, operele artistice trebuiau să devină instrumente de popularizare a istoriei naţionale, urmând a fi răspândite „de la palat până la bordei”[226], combătând tablourile străine. Asumându-şi angajamentul de a termina lunar câte un tablou, cerea concursul autorităţilor în închegarea unui *album naţional*[227]. În referatul din 28 ianuarie 1861, decidenţii din minister vorbeau de un cost total de realizare al celor 140 de desene de 100 de galbeni. O simplă constatare ne arată că preţul pe lucrare era inferior celui oferit lui Heinrich Trenk.

Papazoglu gândea şi două posibile formule de concretizare a intenţiei sale. Fie statul îi cumpăra întreaga colecţie şi o publica sub forma unui album asemenea celui lucrat de Heinrich Trenk şi Alexandru Odobescu, fie guvernul se angaja să îi achiziţioneze câte şase exemplare pentru fiecare tablou. Fixa şi preţul, câte patru sfanţi de exemplar[228], ce urmau a fi plătiţi din „bugetul pentru tipărituri”. Iată cum, pe parcursul unui an, guvernul se arăta dispus să aloce fonduri pentru nu mai puţin de trei proiecte artistice – G.M. Tattarescu, Heinrich Trenk şi Dimitrie Papazoglu – a căror anvergură era încă necunoscută lumii româneşti. Doar despre primul se ştia în mediile restrânse că avea potenţial.

Decizia autorităţilor era pentru abonarea unui număr de şase copii de exemplar, pentru fiecare pânză plătindu-se preţul cerut de maior. În total, era vorba de 3.360 de sfanţi acordaţi în mai multe tranşe[229]. Relaţiile cu autorităţile nu decurgeau tocmai bine. În scurt timp, Dimitrie Papazoglu rămânea restant la predarea inventarelor şi respectarea unor obligaţii faţă de minister. În aceste condiţii, atunci când Dimitrie Papazoglu depunea, la 15 mai 1861, o nouă cerere privind sprijinul financiar necesar litografierii schiţelor făcute în cursul campaniei din 1860 din Prahova, Dâmboviţa, Muscel şi Olt, rezoluţia nu îi era favorabilă. În orice caz, întreprinderea maiorului nu avea ritmicitatea şi consistenţa implicării lui Heinrich Trenk.

---

[225] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 3.
[226] *Muzeul Papazoglu*, Bucureşti, Tipografia C.A. Rosetti, 1864, p. 15-16.
[227] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 3.
[228] *Ibidem*, f. 61.
[229] *Ibidem*, f. 200.

La 14 martie 1862, Dimitrie Papazoglu cerea eliberarea a 1.120 de sfanţi, argumentând că îi erau necesari la continuarea proiectului. Şi îi primea. Spre deosebire de Heinrich Trenk, Dimitrie Papazoglu îşi negocia mai bine interesele. Dacă în cazul lui Heinrich Trenk, odată terminată treaba, toate lucrările intrau în patrimoniul ministerului, Dimitrie Papazoglu obţinea dreptul de a vinde, în folos personal, copii ale pânzelor finanţate din resurse publice. Obţinerea contractului îi mai aducea un avantaj maiorului. De acum încolo, Dimitrie Papazoglu, din postura de colaborator al guvernului, apela la prefecţi pentru a-şi asigura o reţea de vânzare a „ediţiunilor istorice naţionale"[230]. Îşi făcea reclamă şi în gazete. Cezar Bolliac publica, în vara anului 1867, în numerele „Trompetei Carpaţilor", anunţul scoaterii la vânzare a unui tablou gândit de Dimitrie Papazoglu şi realizat de C. Weinrich. Desenul îl surprindea pe Carol I inspectând tabăra armatei române de la Giurgiu[231].

Ajungând în momente dificile, când nu mai avea cu ce să-i plătească pe „lucrătorii litografi", maiorul îi presa pe prefecţi, cerându-le să îi trimită banii exemplarelor vândute, fie să le returneze pe cele aflate încă la ei. Acest sistem de relaţii a fost cultivat de Dimitrie Papazoglu decenii bune la rând. A fost poate cel mai longeviv colecţionar şi întreprinzător cultural român din a doua parte a veacului XIX. La 6 august 1876, Dimitrie Papazoglu îi scria lui Alexandru Odobescu, rugându-l să-l ajute cu vânzarea a nu mai puţin din 20 de tablouri reprezentând scene din războiul turco-sârb[232]. Tot în acelaşi an, apela şi la prefecţi pentru difuzarea celor 20 de pânze. Prefectului de Olteniţa îi adresa rugămintea de a distribui în paralel şi un alt tablou, înfăţişând alianţa dintre Mihai Viteazul şi regele Ungariei, Sigismund Bathory[233].

Tot lui Alexandru Odobescu îi scria în 1885, pentru a-i anunţa finalizarea unui tablou dedicat reginei Elisabeta. În el era reprezentată „virtutea Dnei Despina a lui Neagoe Vodă"[234]. Îşi dorea răspândirea lui printre cunoscuţii literatului, dar şi distribuirea câte unui exemplar în şcolile din regat. Ca şi în alte cazuri, pânza cu doamna Despina era recomandată prefecţilor şi primarilor, preţul unui exemplar fiind de doi lei.

[230] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Dimitrie Papazoglu către prefecţi, nedatată, f. nenum.

[231] ***, *Belle Arte*, în „Trompeta Carpaţilor", nr. 358, 3/15 iulie 1867, p. 2152.

[232] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Dimitrie Papazoglu către Alexandru Odobescu din 6 august 1876, f. nenum.

[233] BAR, Manuscrise, Arhiva Papazoglu, IV Varia 1-50, f. nenum.

[234] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Dimitrie Papazoglu către Alexandru Odobescu din 1885, f. nenum.

Abil, Dimitrie Papazoglu avea grijă să sublinieze că respectiva operă avea „înalta aprobare a M.S. Reginei noastre"[235]. Solicitări similare ajungeau și în mapele miniștrilor. În cazul lor însă, Dimitrie Papazoglu folosea o altă strategie. Alături de invocarea patronajului reginei, Dimitrie Papazoglu îi încredința pe titularii portofoliilor că absolut toți predecesorii lor ar fi sprijinit mișcarea istorico-artistică, implicit și pe semnatarul memoriului. Și nu erau puține compoziții în discuție.

De-a lungul vremii, Dimitrie Papazoglu a cumpărat și păstrat în colecția lui pânze de inspirație istorică. La 3 aprilie 1885, nota într-un carnet tablourile istorice adunate în decurs de 28 de ani, între 1856 și 1884. Le clasifica în funcție de valoarea lor materială, estimându-le la 3, 2, respectiv 1 franc: „Cele cu 3 franci – Coroana traiană; Istoria Țării Românești în coloană; Mihnea cel Rău; Bustul lui Traian; Bustul lui Ștefan cel Mare; Bustul lui Tudor Vladimirescu; Domnul Cuza și Doamna Sa; Matei Vodă și Doamna Elena; Mănăstirea Peștera; Mănăstirea Viforâta; Mănăstirea Dealu; Monumentul Cantacuzino; Planul capitalei București; Harta munților cu mănăstiri; Împroprietărirea țăranilor; Deschiderea Constituantei la Mitropolie; Renașterea României, Principatele Unite; Căderea Plevnei; Monument cu ofițeri morți; Cortegiul lui Vodă Ghica; Bombardarea Vidinului; Deputațiunea sârbă; Familia imperială rusă; Cununia Neagoi Vodă; Bătălia grecilor la Drăgășani; Mănăstirea Nămăești; Mănăstirea Sinaia, Regele călare; Aducerea prizonierilor; Generalul Florescu cu Sarielman; Despărțirea Apostolilor; Harta Palestinei; Regele cu regina în buchete; Napoleon cu generalii; Cortegiul Sf. Dumitru.

Cele cu 2 franci – Bătălia pompierilor la 48, Regimentele ce au dat asalt la Grivița, Bătălia lui Mircea la Rovine; Bătălia lui Ștefan la Codrii Cosminului; Încoronarea regelui; Alianța lui Mihai cu Bathory, Crucea de la Călugăreni; Intrarea triumfală; Pichetele Dunării; Calendarul vânătorului; Cetatea lui Negru Vodă; Ocna părăsită; Soarta militarului; Angheluși; Ferosu Bași-Buzuc; Ursitoarele; Moartea lui Ștefan cel Mare; Canalizarea Dâmboviței; Căpeteniile elene cu împăratul; Regele Suediei cu bătăliile; Prințul Bulgariei, Battemberg; Bucur Ciobanu; Davila; Costache Negri; Turnul Colței; Generalul Florescu; Mitropoliți cu mănăstirile; Împăratul Iustinian în mozaic; Bătălia Chenigraz; Omorârea fratelui regelui; Bustul părintelui regelui; Doamna Despina a lui Neagoe Vodă; Organizarea oastei; Bătălia lui Ipsilanti la Drăgășani.

Cele cu 1 franc – Pantazescu cu arămăriile; Bătălia de la Rahova; Bătălia de la Smârdan; Bătălia de la Turtucaia; Bătălia de la Vidin;

[235] BAR, Manuscrise, Arhiva Papazoglu, IV Varia 1-50, f. nenum.

Bătălia de la Grivița; Bătălia de la Nicopole, Bătălia de la Corabia; Luarea drapelului; Osman Pașa; Călugărița Varvara; Brătianu; Kogălniceanu; Statuia lui Mihai; Statuia lui Ștefan cel Mare; Mihai călare; Garibaldi; Episcopul Calinic mort; Trecerea Oltului lui Tudor Vladimirescu"[236].

Despre preocupările lui Dimitrie Papazoglu privind desenarea pieselor cu valoare istorică aflăm și din corespondența cu Gr. G. Tocilescu, director al Muzeului Național de Antichități. La 25 ianuarie 1886, ultimul îl încredința pe Dimitrie Papazoglu că dăduse dispozițiile necesare pentru ca desenatorul să aibă permisiunea să copieze raritățile expuse în sala muzeului[237]. Dar nu era vorba doar despre reproduceri ale unor obiecte cu valoare istorică.

Mirajul uniformelor militare

Una dintre colaborările cu armata țării, derulată la mijlocul deceniului nouă, privea reproducerea câtorva costume militare purtate între 1824 și 1860[238]. Propunerea nu putea fi o surpriză având în vedere cariera militară onorată de Dimitrie Papazoglu mai bine de trei decenii. Anterior, colecționarul se îngrijise de executarea altor tablouri, înfățișându-i pe Mircea cel Bătrân sau Vlad Țepeș. Nu toate au fost bine primite. Alexandru Pelimon îl acuza public, în paginile „Românului", că imaginea cu Mircea cel Bătrân o preluase dintr-una din cărțile sale, *Faptele eroilor*, apărută nu cu mult timp în urmă[239]. Pe cea cu Vlad Țepeș o identificase într-un alt volum, aparținând lui Alexandru Odobescu. Alexandru Pelimon îl sfătuia ca următoarele intenții restitutive să respecte minimele cerințe de bun simț prin menționarea sursei de unde era preluată compoziția. Dimitrie Papazoglu a ținut cont de sfat. Câteva numere mai încolo, tot în „Românul", era anunțată finalizarea copierii portretului lui Mihai Viteazul, aflat într-o lucrare a unui istoric olandez[240].

Lista era consistentă, împărțită pe ani, ierarhii și, deloc neglijabil, precizându-se costurile reproducerilor: pe ansamblu, cinci ani, cu semnificații și rezonanțe istorice. În corespondența purtată cu autoritățile, Dimitrie Papazoglu nu făcea vreo trimitere la sursele consultate și nu pomenea de necesitatea unei documentări. Astfel, pentru anul 1824, când

[236] *Ibidem.*

[237] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Gr. G. Tocilescu către Dimitrie Papazoglu din 25 ianuarie 1886, f. nenum.

[238] BAR, Manuscrise, Arhiva Papazoglu, IV Varia 1-50, f. nenum.

[239] Alexandru Pelimon, *Domnului maior Papazoglu*, p. 71.

[240] Maior D. Papazoglu, *Mihai Vodă al V-lea*, în „Românul", nr. 28, 11/23 aprilie 1858, p. 112.

domn era Grigore Ghica, se selectau uniformele purtate cândva de marele spătar, polcovnicul de seimeni, cătană de rând, seimeni de rând, căpitan panduri călare, ceauş de panduri călare, tulumbagiu, copil de casă, ceauşi de poteraşi, lipcani (unul în cărucior de poştie şi celălalt pedestru), dar şi chindia sau meterhaneaua domnească. În total, 12 tablouri, cu preţuri diferite, al căror cost total era de 430 de lei.

Anul 1830 era ales drept moment al organizării armatei române. Dintre uniformele purtate atunci, opţiunile s-au oprit asupra celor îmbrăcate de spătar, ofiţerii de infanterie, soldat, ofiţerii de cavalerie, vachmaister călare, muzicant de stal. Pentru cele şase pânze, Dimitrie Papazoglu cerea 90 de lei. Fără a avea alte indicii privind calitatea şi mărimea desenelor, observăm că reproducerile uniformelor din 1830 erau considerabil mai ieftine decât ţinutele din vremea lui Grigore Ghica.

Următorul reper îl constituia domnia lui Alexandru Ghica Vodă, anul de referinţă fiind 1834. Cele cinci tablouri selecţionate înfăţişau un ofiţer de infanterie, un soldat de rând, un ofiţer de cavalerie, un soldat obişnuit şi un muzicant, evaluate la 70 de lei. Nici aici şi nici în precedentele cazuri, maiorul nu-şi explica opţiunile. De ce alesese respectivele uniforme? Posibil să fi deţinut reproduceri mai vechi, să fi avut în colecţia personală o parte din veşminte.

Din timpul domniei lui Bibescu atrăseseră atenţia uniformele purtate de un ofiţer de infanterie, subofiţer, un soldat de rând, un ofiţer de lăncieri călare, un soldat de rând călare, un ofiţer de pompieri, un soldat de rând *detto*, un ofiţer de artilerie călare, un soldat *detto* pedestru, un ofiţer de şalupe, un soldat *detto*. Pachetul celor 11 tablouri valora 140 de lei.

Cea mai consistentă serie viza domnia lui Barbu Ştirbei. Selecţia se oprea asupra uniformelor unui general, şef al oştirii călare, adjutantul de Stat Major călare, ofiţer de infanterie, subofiţer, ofiţer de lăncieri călare, soldat de rând *detto*, ofiţer de artilerie călare, *detto* soldat de pedestru, ofiţer de pompier, *unter* ofiţer, *unter* ofiţeri de cordonaşi, soldat de rând elev al Şcolii Militare, ofiţer de flotilă, soldat de rând *detto*, ofiţer de dorobanţi de district călare, *detto* soldat de rând. Înţelegerea dintre părţi aloca pentru aceste desene suma de 240 de lei noi.

Per total, era vorba de 51 de piese, valoarea contractului ridicându-se la 970 de lei[241]. Din partea Ministerului de Război, cel care fusese

---

241 Printre hârtiile personale, Dimitrie Papazoglu încropea, la 3 decembrie 1875, un plan de lucru pentru 79 de desene, dorind a i se plăti 1.540 de lei, în două tranşe: un acont de 1.000 de lei, iar după predarea unui număr de 50 de desene, restul de bani (vezi BAR, Manuscrise, Arhiva Papazoglu, IV Varia 1-50, f. nenum.).

însărcinat de ministrul Ion Em. Florescu să țină corespondența și să supravegheze derularea contractului, semnat la începutul lunii decembrie a anului 1875, era colonelul Ioan Moescu[242]. Și nu erau puține clauzele stricte. Într-o adresă de la 15 decembrie 1875, Ioan Moescu îl atenționa pe Dimitrie Papazoglu să se asigure ca toate tablourile „să fie bine exacte și curat lucrate"[243]. Mai mult, reitera dreptul exclusiv al ministerului de a deține originalele, interzicând orice copie a vreunei lucrări. Vorbim însă doar de reproducerile incluse în contractul dintre cele două părți.

În arhiva personală, Dimitrie Papazoglu creionase un alt proiect utopic. Mai precis, se ambiționa să tușeze hainele purtate de armata lui Decebal, apoi de soldații romani conduși de împăratul Traian. Ideea nu era nouă. Pe o hartă a *Regatului daco-roman*, îngrijită de Dimitrie Papazoglu cu ani buni în urmă, puteau fi văzute, parțial, veșmintele lui Dromihete, Zamolxe, Oroles I, Burebista, Oroles II, Cotison și Decebal. Într-un colț al hărții, în partea dreaptă, sus, erau reproduse armele dacilor – coifuri, sulițe, scuturi, arcuri și celebrii capi de lup. Pe aceeași hartă, erau plasați și șase împărați romani: Traian, Marcus Aurelius, Alexandru Severus, Adrian, Antonius Caracalla, Constantin cel Mare. Într-o poziționare simetrică cu armele dace se afla o parte din tehnica de luptă romană.

La începutul anului 1860, maiorul publica, la împlinirea unui an de la unirea din 24 ianuarie 1859, un tablou, *Trecerea romanilor în Dacia pe podul lui Traian*, în care puteau fi admirate uniformele oștirilor dacă și romană, precum și portretele lui Traian, Decebal și ale mai multor generali. Ambiția lui Dimitrie Papazoglu era de a închega o serie de gravuri cu toate războaiele romanilor[244]. Stabilea și un preț, de un galben pentru șase tablouri, plătit în avans.

Mai mult poate ca oriunde în scrierile sale, Dimitrie Papazoglu se lăsa sedus de tentația inventării unor statute și grade. Transfera dinspre modernitate ierarhii necunoscute lumii vechi. În timpul „împăratului" Decebal[245], se oprea la îmbrăcămintea purtată de „custode (ofițer de gardă); simiofor (stegar), prăștier (svendonist); dorofor (lăncier); tocsofor (săgetător); spătar (cavalerist)". Romanii puteau fi admirați în costume de „centurion (căpitan călare); decurion (ofițer infanterist); tropheofor (stegar); longhist (soldat lăncier pedestru); pretorian (cavalerist); comanat (săbier cavalerist)". Iar în succesiunea istorică planifica desene cu

---

[242] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Ioan Moescu către Dimitrie Papazoglu din 7 decembrie 1875, f. nenum.

[243] BAR, Manuscrise, Arhiva Papazoglu, IV Varia 1-50, f. nenum.

[244] ***, *Tablouri*, în „Românul", nr. 54, 23 februarie 1860, p. 172.

[245] În harta *Regatului daco-roman*, Decebal era prezentat drept rege.

îmbrăcămintea folosită în timpul lui Constantin cel Mare: duce (general călare); flambular (stegar pedestru); spadafor (soldat călăreţ); doriofor (lăncier).

Pasiunea pentru costumele militare nu s-a limitat doar la strălucirea celor romane. Căuta şi propunea indicii privitoare la hainele purtate de oştenii primilor domni ai principatului de la nord de Dunăre. Fără nici cea mai mică şovăială, descria veşminte ale celor care i-ar fi slujit lui Radu Negru. Îi prefera pe „vornic sau căpitan călare; stegari călare; dorobanţ pedestru; dorobanţ călare; slujitor statornicit (în permanenţă); cătană de sentinelă călare; tălpaş pedestru". Din listele depuse la minister nu aflăm de unde preluase datele necesare. Printre fişele pline de însemnări, păstrate în arhiva personală, unele tăiate cu creionul, aflăm că o sursă documentară folosită de Dimitrie Papazoglu fusese studiul *Puterea armată*, semnat de Nicolae Bălcescu.

Un alt reper îl constituia Mircea cel Bătrân. Oferea şi un argument în sprijinul propunerii sale. Şi nu era vorba despre faima marelui voievod. Maiorul îl prezenta pe Mircea cel Bătrân drept „organizatorul cel dintâi al armatei regulate". Dintre oamenii domnului, se oprea la poziţiile de „căpitan călare (general); stegar călare; ferendar pedestru; sefegiu pedestru; tălpaş (soldat pedestru); ceauş de slujitori statorniciţi (pedeştri); roşu de ţară (călare); vătafi de călăraşi (călare); copil de casă (pedestru), sărăul şi scutelnicel (călărimea Bucureştiului); vânător pedestru; haiduc călare; mazil călare (corp însemnat compus din cei ieşiţi din slujbă)". Era cel mai consistent set de imagini în corpusul dedicat marilor conducători.

Pe listă mai apăreau hainele purtate de oştenii lui Mihai Viteazul. Alegerea îi privea pe un „căpitan călare (general), stegar călare, fustaş pedestru; cazac pedestru; cazac călare; roşu de peste Olt (călare); puşcaş artilerist (călare), deliu şi beşliu (pedestrimea organizată de Mihai)". Şi din domnia lui Matei Vodă Basarab propunea şase uniforme: „căpitan călare (general); stegar în infanterie; seimeni cu spadă (pedestru); ceauş de aprozi (călare); curtean (gardă călăreaţă); puşcaş artilerist (pedestru)". Patru modele din vremea lui Şerban vodă Cantacuzino interesau la rândul lor: „căpitan călare (general); stegar călare; cătană în infanterie; slujitor călare".

Ultimele mostre de vestimentaţie erau atribuite domniei lui Grigore I Ghica: „călăraş călare; dorobanţ pedestru; roşior pedestru; vistiernicel pedestru; spătărel călare; postelnicel călare; vornicel pedestru; păhărnicel pedestru; comisel călare". Aceasta este singura serie în care Dimitrie Papazoglu aducea clarificări. Toate personajele aveau suliţe şi steaguri multicolore şi se remarcaseră în bătălii, precum cea de la Hotin,

câştigând aprecierea sultanului. Oferea şi argumentul finalizării proiectului vestimentar la acest domn. La sfârşit de secol XVII, armata ţării fusese desfiinţată. Întreaga colecţie de poze o estima la 2.040 de lei.

În însemnările personale, Dimitrie Papazoglu lămurea şi de ce nu alesese măcar un model de uniformă purtată de oştirile moldoveneşti. Admiţând că nu ştia mare lucru, colecţionarul intenţiona să ceară de la autorităţi un acont de 2.000 de lei pentru proiect. I-ar fi fost suficienţi lui, precum şi unui desenator, spre a merge la Iaşi să le caute şi să studieze ceea ce mai rămăsese din vestimentaţia militară. Practic, la acel moment, Dimitrie Papazoglu nici nu ştia ce să caute.

Alături de haine, Dimitrie Papazoglu planifica şi o serie de reproduceri ale unor scene de luptă, precum şi ale armamentelor. Imaginile urmau să arate cum dacii incendiau fortificaţii, redând „maşina numită berbecii prin care dărâma murii cetăţilor; maşina tren prin care se apropia de muri; maşina praştie prin care azvârlea cele mai mari bule de piatră – acestea le-au avut şi romanii; după invenţia pulberii de puşcă, belmezurile/tunuri mari, prin care arunca bombele; tunuri purtăreţe trase cu cai".

Dar acestea nu erau toate desenele făcute de artistul învoit din fondurile proprii. La 10 ianuarie 1876, Dimitrie Papazoglu îi scria ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Aflase din „Curierul Bucureştilor" despre un proiect privind „costume vechi ale fondatorilor diferitelor mănăstiri ce se văd încă desenaţi pe murii lor, precum domnitori vechi, doamne, fiii lor de ambe sexe, ale boierilor vechi şi a jupâneselor lor"[246]. Dimitrie Papazoglu propunea mai multe desene copiate de pe zidurile a 60 de mănăstiri cercetate în timpul campaniei din 1860. Vocaţia militară şi curiozităţile istorice închipuiau proiecte culturale cu impact public, suplinind deficienţe instituţionale. Un freamăt artistic pulsa în paralel cu perspectiva pedagogică.

Cei patru comisari revin

În 1861, cei patru comisari nominalizaţi cu un an în urmă îşi reluau călătoriile prin judeţele din Ţara Românească. Fiecăruia îi mai rămăsese câte ceva de făcut. Două luni nu fuseseră suficiente pentru îndeplinirea tuturor angajamentelor. În fapt, misiunea lor fusese de a întocmi inventare cu obiectele găsite. Abia pe teren conştientizau câte mai puteau fi de făcut. Ca şi în 1860, Alexandru Odobescu dorea să plece prin ţară la mijlocul lunii iunie, sperând să termine la finele lui august. Amintind de

[246] BAR, Manuscrise, Arhiva Papazoglu, IV Varia 1-50, f. nenum.

interesul stârnit de crochiurile și desenele lui Heinrich Trenk, literatul voia să își asocieze și în acest pelerinaj un artist pe care guvernul să îi plătească cel puțin diurna, nu mai mică de un galben pe zi. Găsind înțelegere, Alexandru Odobescu îl lua tot pe Heinrich Trenk[247]. Nominalizarea lui Heinrich Trenk era și o dovadă a încrederii de care se bucura artistul din partea lui Alexandru Odobescu. Iar prietenia lor avea să fie reconfirmată în realizarea multor proiecte. La 31 martie 1862, literatul cerea acordul ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice pentru ca Heinrich Trenk să poate schița reproduceri după piesele descoperite la Pietroasa și păstrate într-una din camerele Eforiei Școlilor. Avea nevoie de desenele respective pentru elaborarea studiului său despre tezaur. La 13 aprilie, primea aprobarea necesară, ministrul considerând că nu găsise nici un inconvenient în dorința literatului.

Alexandru Odobescu ajungea și la Călui, unde admira portretele lui Petru Vodă Cercel, Mihai Viteazul, a doamnei Stanca, soția lui Mihai Viteazul, cu fiul său, al domniței Florica, fiica lui Mihai Viteazul, cu soțul său, postelnicul Preda „ce-i zicea Floricoiul", al celor trei frați Buzești, Radu, Preda și Stroe, cu soțiile lor, Ana, Cătălina și Sima[248]. Literatul mai putea afla doar că în tinda dărâmată a lăcașului fuseseră portretele lui Matei Basarab cu doamna sa, Elena, dar și al banului Radu Buzescu înconjurat de familie. Alexandru Odobescu își încheia paragraful despre pictura interioară prin nominalizarea zugravului Pimen drept autor al tuturor portretelor, terminate în 1594; în plus mai avea informații despre o refacere a lor în 1834.

Și Cezar Bolliac avansa, la 29 iulie 1861, într-unul dintre cele trei memorii depuse la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, ideea închegării și publicării unui *Album daco-roman* „care să reproducă și să explice tot ceea ce ne-a mai rămas din antichitățile dace, romane și române din mediul evu care este de mare interes, cred, pentru istoria românilor și pentru reîntipărirea stilului străbun la renașterea artelor și a meșteșugurilor în țara noastră"[249]. Cu doar un an înainte, tatonase ideea și în paginile „Românului". Într-o știre din 5 martie 1860, abonații ziarului erau anunțați de pregătirea unui tablou, *Daco-România*, de un metru și zece centimetri lungime, optzeci și cinci lățime, în care urmau a fi cuprinse divinități, sacrificii, chipuri, costume și arme, monede daco-romane. Era mai mult decât un tablou. Cezar Bolliac își asigura potențialii cumpărători

[247] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 171.
[248] *Ibidem*, f. 159r.-v.
[249] *Ibidem*, f. 141.

că pe acea planşă vor avea de fapt o reconstituire istorică. Imaginile erau însoţite de explicaţii, autorul mărturisind că prinsese „tot ce s-a putut afla dac şi daco-roman, reprezentând epoca Daciei din cea mai adâncă antichitate până în secolul IV după Hristos"[250]. Desenele erau făcute la Paris, de către desenatorul cabinetului de numismatică al Franţei şi calcografiate la Bucureşti de către Heinrich Trenk. Preţul fixat pe un exemplar era de 2 galbeni sau 64 lei. Deja la acel moment, Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice subscrisese 100 de exemplare. Compoziţia ieşea de sub presă abia în septembrie 1861, fiind elogiată în paginile „Românului"[251] şi ale „Revistei Carpaţilor"[252]. Structura lucrării era diferită de ceea ce se preconizare iniţial. În toamna lui 1861, doritorii erau anunţaţi că erau reproduse „porturile, armele, deprinderile şi sacrificiile dacice, monedele Daciei superioare şi inferioare, monedele împăraţilor romani şi monede bizantine atingătoare de Dacia, monede ale imperiului româno-bulgar, în fine, monede ale domnilor români, între care sunt însemnate ale lui Mircea, Mihai Viteazul, Constantin Basarab, Ştefan cel Mare şi alţii"[253]. În afara exemplarelor plătite de Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, Eforia Şcolilor achita încă 40 de bucăţi, destinate şcolilor din Ţara Românească. Chiar şi aşa, vânzarea nu confirma aşteptările celor implicaţi în proiect. Peste doar şase luni, preţul unui exemplar era redus la un galben[254]. Alături de compoziţia îngrijită de Dimitrie Papazoglu, *Trecerea romanilor în Dacia pe podul lui Traian*, propunerea lui Cezar Bolliac populariza în spaţiul public românesc o temă ignorată, poate chiar dispreţuită, istoria dacilor.

Cezar Bolliac nu se gândea la un simplu corpus de imagini. Avea nevoie de ele pentru a populariza vestigii, a căror istorie povestită doar în scris risca să fie neatrăgătoare. În fiecare lună urmau să apară colaje de opt-zece file, cu reproduceri a trei-patru stampe cu vase, monede, arme, costume etc. În dreptul fiecărei piese autorul dorea să insereze lămuriri minimale. Proiectul editorial se dorea a fi publicat în condiţii de lux, preţul unui abonament anual fiind estimat la patru galbeni. Ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice era chemat să aboneze nu mai puţin de 100 de exemplare, de dorit ca plata să fie făcută în avans. Departe de vreo tonalitate dramatică, recursul la creaţii atât de vechi întrezărea un blocaj cultural al societăţii româneşti moderne; nici nu se punea

[250] ***, *Daco-Romania*, în „Românul", nr. 65, 5 martie 1860, p. 212.
[251] ***, *Daco-Romane*, în „Românul", nr. 272, 29 septembrie 1861, p. 859.
[252] ***, *Daco-Romane*, în „Revista Carpaţilor", septembrie 1861, p. 448.
[253] ***, *Daco-Romane*, în „Românul", nr. 272, 29 septembrie 1861, p. 859.
[254] ***, *Bibliografie*, în „Românul", nr. 73, 14 martie 1862, p. 227.

problema căutării modelelor în prezentul acelor vremuri. Propunerea a avut succes. La 4 octombrie 1861, Bolliac depunea la minister litografiile daco-romane, arătând că primise deja banii în contul celor 100 de exemplare depuse[255].

Într-un alt memoriu, tot din 29 iulie 1861, relatarea căpăta conotaţii dramatice. Era încântat de aşezământul de la Bucovăţ, din stânga Jiului, susţinând că „nu avem nimic în ţară mai frumos şi mai demn de păstrat ca pictură[256] decât interiorul acestei biserici, pe care o credem anterioară celei din Craiova[257], cu un stil minunat, zidită până la soclu cu cărămidă romană scoasă din ruinele unei cetăţi din apropiere de unde scot şi azi. Clopotniţa pare posterioară şi totul nu aşteaptă decât bunăvoinţa şi intervenţia ministerului pentru a fi salvată". Pe pereţii interiori ai lăcaşului se mai vedeau încă costume şi se mai puteau citi nume ale vechilor bani „înainte de Negru"[258]. În cazul Bucovăţului principalul duşman nu a fost omul, ci revărsările apei care îşi schimbase cursul până în uşa bisericii. Eroziunea solului a cauzat prăbuşirea turnului şi a tindei. Norocul bisericii a fost că sfărâmăturile turnului creaseră în apă un fel de zăgaz. Soluţia tehnică avansată de Bolliac nu era dificil de realizat, fiind vorba de ridicarea unui dig. Pentru a fi mai convingător, semnatarul memoriului ataşa o fotografie cu mănăstirea Bucovăţ, sperând că imaginea putea avea un impact mai mare decât filele umplute cu vorbe. Şi nu a fost în zadar. La 17 august, din dispoziţia ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, se începea conturarea unui plan de intervenţie, prin creionarea unui deviz pentru construirea cheiului menit a proteja vechiul lăcaş. Lucrarea îi era încredinţată arhitectului oraşului Craiova. În 1871, încă se mai găseau pe pereţii interiori portretele fondatorilor[259]. Ploile din acel an distruseră însă tencuiala şi, implicit, frescele. Iar printre ultimii care priviseră cu atenţie la portretele ctitorilor era N. Măldărescu. Cea dintâi remarcă avea în vedere lipsa inscripţiilor, şterse de picurii de ploaie. Izolat, descâlcea două-trei litere. Îi identifica figura unui mare ban, Ştefan, a jupânului Pârvu, a unui Miloş voievod, a lui Petru voievod, a lui Alexandru voievod care avea lângă dânsul un copil şi pe Caterina doamna. Cei doi ţineau biserica în mână. În 1873, era finalizată refacerea picturii[260].

---

[255] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 169.

[256] Un studiu despre pictura Bucovăţului vezi la Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura de la Bucovăţ*, în „Buletinul Monumentelor Istorice", nr. 4, 1971, p. 63-72.

[257] Este vorba despre biserica Sf. Dumitru din Craiova.

[258] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 113v.

[259] N. Măldărescu, *Vechea biserică a Bucovăţului*, în „Columna lui Traian", mai, 1876, p. 270.

[260] Carmen Laura Dumitrescu, *op. cit.*, p. 66.

Acuarelele lui Amedeo Preziosi şi Carol Popp de Szathmari

Alături de Heinrich Trenk sau G.M. Tattarescu şi alţi pictori îşi câştigaseră un bun renume în societatea românească. Îi amintim pe Carol Popp de Szathmari, Emil Volkers, venit în ţară odată cu Carol I, pe F. Kaiser, G.F.A. Healy, Aug. Becker, pe polonezul Adjukiewicz[261] sau pe Amedeo Preziosi. Spre finele deceniului şapte, Amedeo Preziosi şi Carol Popp de Szathmari erau printre cei mai apreciaţi artişti din România. Ultimul îşi dobândise celebritatea la curtea imperială din Viena. La 7 martie 1855, împăratul Austriei îi conferea medalia „pentru Artă şi Ştiinţă". Tot în 1855, regina Victoria a Angliei îi acorda şi ea o distincţie, alta obţinând-o la o expoziţie internaţională desfăşurată la Paris. Carol Popp de Szathmari câştigase, în octombrie 1863, un contract în valoare de 300 de galbeni pentru portretele lui Alexandru Ioan Cuza şi al doamnei Elena[262]; cei doi trebuiau să pozeze în atelierul artistului, iar tablourile să fie în format mare. În contul celor 300 de galbeni urmau a fi oferite guvernului câte 150 de copii cu Alexandru Ioan Cuza şi alte 150 cu Elena. Pentru public, Carol Popp de Szathmari stabilea preţuri diferite. Dacă era achiziţionat un singur exemplar, cerea 2 ducaţi. Pentru două tablouri era dispus să accepte 3 ducaţi. Primea şi titlul de „Pictor şi fotograf al Curţii Alteţei Sale Principelui Domnitor al Principatelor Unite"[263].

Ştim despre Szathmari[264] că trecea Carpaţii prin 1845, după ce făcuse studii teologice la Colegiul Reformat din Cluj[265]. Sunt anii în care Carol Popp de Szathmari începea să lucreze pe coala de desen. În 1828, termina *Cetatea Hunedoarei*, văzută din flanc. Cam din aceeaşi perioadă ar fi şi un desen intitulat *Ruine*[266]; undeva, în fundal, în spatele unui bordei, mai puteau fi văzute zidurile unei cetăţi demantelate. Ştim că în 1837 sunt datate acuarelele cu vederi din Argeş, din Dolj şi din Văratecul Moldovei[267].

Greutăţi familiale şi moartea părintelui său îl duceau spre Sibiu. Acolo locuia unul dintre unchii săi, preot reformat în Ocna Sibiului.

---

[261] Al. Busuioceanu, *Acuarelele lui Preziosi*, extras din „Studii italiene", I, 1934, p. 3-4.

[262] ANIC, fond MCIP dosar 945/1863, f. 2r.-v.

[263] Ion Frunzetti, *op. cit.*, p. 70.

[264] Pentru o regăsire a lui Carol Popp Szathmari în cheie literară, vezi Árvay Árpad, *Pictorul peregrin*, în româneşte de Constantin Olariu, Bucureşti, Editura Ion Creangă, 1977.

[265] Idem, *Pilda precursorilor...*, p. 80.

[266] George Oprescu, *Szathmary*, Bucureşti, Editura pentru Literatură şi Artă, 1954, p. 14.

[267] *Ibidem*, p. 19.

Şederea i-a prilejuit lecţii de desen şi pictură la unul dintre artiştii preţuiţi în zonă, Franz Neuhauser. În Ţara Românească, colabora cu maiorul Dimitrie Papazoglu la cea dintâi hartă a principatului[268]. Talentul său artistic cartografia acum un ţinut trasat mai bine doar în hărţile militare. Umblase mult prin lume şi adunase numeroase schiţe, cel mai adesea în tehnica rapidă a acuarelei şi note. Ion Frunzetti grupa voiajurile lui Carol Popp de Szathmari în „călătorii în Orient, călătorii în Occident, călătorii prin ţară"[269].

Venirea lui Carol I în Principatele Române a impulsionat şi mişcarea artistică. Erau anii marilor călătorii[270]. Mai mereu, în timpul voiajurilor prin noua ţară, principele avea în anturajul său câte un pictor. Despre Carol Popp de Szathmari se ştia că era consilierul artistic al lui Carol, demnitate onorifică pe care şi-a respectat-o până în 1878, când părăsea ţara[271]. A reprezentat o bună şansă pentru mulţi artişti de a călători printr-o lume aparent devastată, de a se plimba într-o istorie aproape necunoscută. Aşa s-au îmbogăţit portofoliile multor pasionaţi de şevalet.

Tot lui Szathmari îi era încredinţată în 1867 realizarea unor albume de fotografii, în format mare. Cel dedicat lui Carol I apărea în scurt timp, fiind considerat primul album al românilor[272]. Vânzările individuale ale compoziţiilor întâmpinau dificultăţi. În februarie 1868, se decidea o nouă ofertă, sub forma unui abonament, al cărui cost era de 10 lei[273]. În contul lor, doritorii urmau a primi trei caiete cu lucrări. Două fascicule erau deja gata. În cea dintâi erau incluse costume femeieşti din Argeş; portretul lui Ştefan cel Mare şi mănăstirea Tismana. În al doilea grupaj se aflau intrarea lui Carol I în portul Galaţi, costume de la Brăila şi chipuri de români de la Marea Neagră. În cea de-a treia serie erau gândite reproduceri ale mănăstirilor şi oraşelor din ţară, plus cele mai frumoase porturi populare. Ruine, panorame urbane, portrete ale unor oameni simpli, exotism etnografic; toate stârniseră interesul pictorului. V.A. Urechia, fost ministru al Cultelor şi Instrucţiunii Publice, îşi amintea că în deceniul

---

[268] Em. G., *Pictorii Carol şi Alexandru Satmary. Tatăl şi fiul*, în „Calendar literar şi artistic", Bucureşti, Socec, 1909, p. 125.

[269] Ion Frunzetti, *op. cit*, p. 265.

[270] *Ibidem*, p. 273.

[271] Em. G., *op. cit.*, p. 129. Citând din lucrări mai vechi, Adrian Silvan Ionescu vorbeşte de angajarea lui Carol Popp de Szathmari ca fotograf şi pictor al curţii princiare, în Muzeul Naţional Cotroceni, *Carol Popp de Szathmari*, Bucureşti, 2012, p. 16.

[272] ***, *România. Album Înălţimii Sale Domnitorului Carol I*, în „Românul", 15 noiembrie 1867, p. 977.

[273] ***, *Albumul Înălţimii Sale Domnitorului Carol I*, în „Românul", 26-27 februarie 1868, p. 179.

şapte, Szathmari, alături de Trenk, era unul dintre pictorii însărcinaţi de minister să reproducă în acuarele mănăstirile din ţară[274]. Albumele rezultate erau făcute cadou de demnitari, inclusiv de V.A. Urechia.

Obiectivele vizate de către Carol Popp de Szathmari erau mănăstirile Curtea de Argeş, Cozia, Bistriţa, Horezu şi Sinaia[275]. 50 de bucăţi, în trei exemplare, urmau a fi plătite cu 30 de galbeni compoziţia. Alte albume, în format mai mic, 60 de bucăţi, tot în trei exemplare, erau gândite pentru surprinderea unor privelişti din Moldova şi Ţara Românească. La 27 februarie 1868, Szathmari dovedea că mai fuseseră făcute fotografii la mănăstirea Pasărea, dar şi trei panorame din Bucureşti, alături de două tablouri în ulei ale artistului Millo[276]. Pentru piesele depuse primea suma de 1.496 lei[277].

În 1868, Carol Popp de Szathmari termina pictura *Vizita domnească la o mănăstire de maici*[278]. Ca şi în cazul reproducerilor altor mănăstiri, lăcaşul era aşezat în gura unei văi, având în spate pădurea. Dintre bisericile bucureştene se impuneau Stavropoleos şi Batiştei[279], apoi Curtea de Argeş[280]. Ultima cunoştea mai multe reprezentări. În aceea finalizată în anul 1868, *Vizita lui Carol I la Curtea de Argeş*, mănăstirea apărea în ruină, la marginea unei liziere. Perspectiva nu era întâmplătoare. Sugestiile picturilor erau întărite de cuvântul scris. Ajuns în octombrie 1866 la Curtea de Argeş, prinţul găsea biserica episcopală, „un mic giuvaer al arhitecturii”[281], uitată de lume, într-o stare deplorabilă. Interiorul fusese distrus de un incendiu, iar o parte a clădirii era afectată de cutremure. Carol I aflase că focul fusese pus chiar de către episcop, la începutul anilor ’60, pentru a putea muta reşedinţa episcopală la Piteşti. În oraş, prinţul se oprea şi la ruina fostei biserici catolice şi o admira şi pe cea atribuită lui Radu Negru. Revenea în anul următor, pentru a verifica stadiul lucrărilor, aşteptând să fie gata acoperişul.

Tot în acelaşi an, Carol Popp de Szathmari finaliza şi *Vizita lui Carol I la mănăstirea şi Cetatea Neamţului*. Dacă mănăstirea, plasată

---

274 V.A. Urechia, *Din tainele vieţei. Amintiri contimporane (1840-1882)*, ediţie îngrijită, studiu introductiv, tabel cronologic, note şi glosar de Leonidas Rados, Iaşi, Editura Polirom, 2014, p. 173.

275 ANIC, fond MCIP dosar 252/1868, f. 2.

276 *Ibidem*, f. 8.

277 *Ibidem*.

278 Muzeul Naţional Cotroceni, *Carol Popp de Szathmari*, p. 60.

279 *Ibidem*, p. 108-109.

280 *Ibidem*, p. 110.

281 *Memoriile regelui Carol I al României. De un martor ocular*, vol. II, Bucureşti, Editura Tipografiei ziarului „Universul”, p. 44-45.

undeva între un pâlc de copaci şi peretele drept al muntelui, arăta mai bine decât cea de la Curtea de Argeş, cetatea părea pierdută şi uitată sus pe creastă. Este posibil ca, prin picturile menţionate, artistul să fi prezentat în ce stadiu preluase Carol I ţara: în ruină, devastată nu doar de armatele de ocupaţie, ci şi de reaua credinţă a unora dintre locuitorii săi. Aceasta pare să fi fost şansa vechilor monumente. Acolo unde majoritatea vedea doar decadenţa unei comunităţi fără memorie, Carol I presimţea un trecut aparte. A ştiut să insiste pentru şlefuirea pietrei cea fără de scăpare, revigorând astfel pulsul unei naţiuni. Relatările din presă confirmau interesul domnitorului pentru vestigii. La sosirea în Câmpulung, în iulie 1868, prima locaţie vizitată a fost ruina celei dintâi cetăţi, atribuită lui Radu Negru[282]. De atunci, pe tot parcursul domniei prinţului german, cetatea Neamţului şi mănăstirile din Moldova erau vizitate periodic, legate fiind de amintirea lui Ştefan cel Mare[283]. Între timp, unele dintre ele aveau să fie refăcute.

În ceea ce priveşte Mehadia[284], Szathmari i-a pus în valoare atracţiile turistice, imortalizând un spaţiu al promenadei şi relaxării. Şi Carol I aprecia aşezarea, vizitând-o când trecea prin zonă[285]. În comparaţie cu peisajele ruinelor din principate, dezolante, reproducerile spaţiului bănăţean, dar şi ale celui transilvănean inspirau senzaţia de ordine. Cetatea Târnava[286] domina de pe un deal întreaga zonă, perfect aranjată şi delimitată, separând domeniul fortificaţiei de drumurile de acces, spre deosebire de Curtea de Argeş şi mănăstirea Neamţului unde totul părea pustiu.

Albumul fotografic comandat de Carol I lui Carol Popp de Szathmari se deschidea cu Biserica Mitropoliei din Bucureşti, cu Turnul Bisericii Colţea, Biserica Colţea, Intrarea, Mănăstirea Hurezu, Foişorul lui Dionisie, Biserica Antim, Mănăstirea Cernica, Mănăstirea Cozia, Biserica Stavropoleos, Craniile domnitorilor Mihai Viteazul şi Radu cel Mare în relicvariul Mănăstirii Dealu, Curtea Domnească din Târgovişte[287]. Mai pe toate le văzuse în călătoriile din anii 1866-1867, încercat fiind de tristeţe la vederea trecutului românilor ajuns în ruină[288]. Dărâmăturile

---

[282] ***, *Călătoria Măriei Sale Domnitorul*, în „Românul", 25 iulie 1868, p. 632.

[283] *Memoriile regelui Carol I al României de un martor ocular*, volumul XV, Bucureşti, Editura Tipografiei ziarului „Universul", p. 72.

[284] Muzeul Naţional Cotroceni, *Carol Popp de Szathmari*, p. 115.

[285] *Memoriile regelui Carol I al României de un martor ocular*, volumul VI, Bucureşti, Editura Tipografiei ziarului „Universul", p. 66.

[286] Muzeul Naţional Cotroceni, *Carol Popp de Szathmari*, p. 116.

[287] *Ibidem*, p. 129-134.

[288] *Memoriile regelui Carol I al României de un martor ocular*, vol. I, Bucureşti, Editura Tipografiei ziarului „Universul", p. 71.

arătau că făcusem şi lucruri bune în istorie, că am suferit, dar am şi păcătuit ca neam. Dintre artiştii străini, chiar şi dintre cei români, exceptându-l pe Grigorescu, „n-am avut artist care să iubească pământul ţării... ca Satmary”.

Carol I le revedea peste ani, alături de regina Elisabeta, încântat să le regăsească într-o stare mai bună. O parte dintre aceste reuşite artistice erau transpuse în fotografii, trimise de Carol apropiaţilor săi. Primele au fost finalizate reproducerile din Ţara Românească. Prinţului moştenitor al Prusiei îi preciza că „Moldova (ale cărei vederi fotografice nu sunt încă terminate) va cuprinde reproducţii şi mai minunate, precum marile mănăstiri din munţi şi vestita vale a Bistriţei”[289]. Nu mai era un secret pentru nimeni că lucrările lui Carol Popp de Szathmari se înscriau pe lista cadourilor dăruite de principe regelui Belgiei şi contelui de Flandra[290]. Arta inspirată din istoria românilor devenea demnă de a fi admirată în interioarele palatelor de la marile curţi europene. În scurt timp, albumul, denumit „albumul Măriei Sale”, se bucura de aprecieri. La 7 octombrie 1868, autorităţile decideau realizarea altuia, în format mic, pentru a fi trimis lui Iosif Vulcan, redactorul „Familiei” din Pesta.

Unul dintre pictorii care a stat în preajma principelui a fost şi maltezul Amedeo Preziosi. L-a însoţit pe Carol I, între 26 iunie şi 9 iulie 1868, într-o călătorie prin Argeş, pe la mănăstirile Cozia, Bistriţa, Hurez, Surpatele şi Dintr-un Lemn[291]. Tot de la Amedeo Preziosi a rămas o schiţă peisagistică de la Turnu Severin, unde, pe malurile Dunării, se mai vedeau încă resturile podului împăratului Traian. Pe cel de pe malul stâng Amedeo Preziosi tuşa chiar steaguri. Prefecţii de Severin vorbeau de necesitatea împrejmuirii sale cu un gard de fier, dar fără a întreprinde ceva concret. Dimpotrivă, spre ruşinea unor severineni, „se descarcă acolo şi depozitele latrinelor din oraş”[292]; iar cineva săpase o groapă adâncă în apropierea piciorului, afectându-i stabilitatea. În 1867 şi 1868 erau luate primele măsuri împotriva vandalizării resturilor de zidiri. Apoi din 1869, ministrul de Interne interzicea construirea caselor în perimetrul fostului castru roman şi a podului. Abia în 1911 erau declarate monumente istorice[293].

[289] *Memoriile regelui Carol I al României de un martor ocular*, volumul IV, Bucureşti, Editura Tipografiei ziarului „Universul”, p. 4.

[290] ***, *Revista artistică. Albumurile d-lui Szathmari*, în „Ţara”, nr. 34, 21 februarie, 1868, p. 157.

[291] Adrian-Silvan Ionescu, *Preziosi în România*, Bucureşti, Editura Noi Media Print, 2003, p. 33.

[292] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. 159v.

[293] Ioan Opriş, *Monumentele istorice din România (1850-1950)*, Bucureşti, Editura Vremea, 2001, p. 91.

În *Vederea Bucureştilor de la Filaret*, realizată în 1868, mitropolia se zărea în depărtare, dominând oraşul. Atenţia era atrasă şi de micile bisericuţe, precum cea de la Măgurele. Ca şi Szathmari, reproducea biserica Stavropoleos din faţă, puţin din stânga coloanelor. Şi tot ca şi contemporanul său o termina în 1868, la 24 iulie. Anul 1868 pare a fi cel mai bogat în realizări pentru Amedeo Preziosi. La rându-i, picta biserica Batiştei văzută dinspre strada Polonă. Biserica episcopală din Curtea de Argeş o termina în 1869, la fel ca şi o vedere de ansamblu asupra Curţii de Argeş. La *Mănăstirea Cozia*, datată 28 iunie 1869, reuşea să surprindă diferenţele dintre corpurile ansamblului, datorate neîntreruptelor reconstruiri de pe parcursul secolului XIX. Părţile mai vechi erau desenate într-o culoare mai închisă, mai ternă, bogate în decoraţii exterioare, în vreme ce adăugirile mai recente sunt luminoase şi simple. Tot de la el s-au păstrat *Mănăstirea Surpatele*, 30 iunie 1869, şi *Mănăstirea dintr-un lemn*, 3 iulie 1869, *Hurez*, 2 iulie 1869, *Intrarea în biserică, Vălenii de Munte*, 8 iulie 1869, *Mănăstirea Sf. Gheorghe Buzău*, 7 iulie 1869. Dintre aceste opere, unele fuseseră tuşate cu prilejul celei de-a doua călătorii întreprinse în vara anului 1869, tot la invitaţia principelui Carol I. Rămânea cel mai prolific an al carierei lui.

O schiţă preliminară, păstrată de la Cozia, ne familiarizează cu stilul şi tehnicile lui de lucru. Pe teren el reuşea să facă doar contururile, să traseze detaliile mai importante. Terminarea picturilor avea loc în atelierul personal. Scriindu-i prietenului Carol Popp de Szathmari, îi preciza că „sunt în Valahia, până peste urechi; nu lucrez altceva din jumătatea lui septembrie decât ceea ce am desenat împreună în splendidele noastre excursii"[294]. Ceea ce merită menţionat la desenele de viaţă cotidiană ale lui Amedeo Preziosi este că, în majoritatea peisajelor, undeva, în fundal, apare turla unei biserici. Involuntar, Preziosi proba că edificiul reprezentativ pentru civilizaţia românească, dacă nu şi unicul, era biserica.

Pentru acelaşi interstiţiu, V.A. Urechia pomenea de o lucrare scoasă de Melchisedec, *Oratorul*, în care erau reproduse gravuri reprezentând „mănăstiri din Dacia Traiană şi Aureliană, antichităţi de mare valoare, odăjdii ctitoriceşti"[295].

---

[294] Marin Nicolau-Golfin, *Amedeo Preziosi*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1976, p. 13.

[295] V.A. Urechia, *Din tainele vieţei...*, p. 198.

Propunerea lui P. Verussi

În Moldova aceleiaşi perioade, mişcarea artistică nu a fost trăită la intensitatea de peste Milcov. Singurul pictor interesat de compoziţiile cu rezonanţă istorică a fost Gheorghe Panaiteanu Bardasare, directorul Şcolii de Belle-Arte şi al pinacotecii din Iaşi. Călătoriile sale prin Moldova şi Bucovina, începute undeva după 1865, au ajutat la popularizarea unor monumente istorice importante. De fapt, voiajurile erau făcute fie în scop pedagogic, fie pentru a rezolva sarcini primite pe cale ierarhică de la Bucureşti. De câteva ori, profesorul pleca la drum însoţit de doi-trei învăţăcei.

Interesul nostru priveşte însă o propunere lansată la mijlocul deceniului opt de către profesorul de la Şcoala de Belle-Arte din Iaşi, P. Verussi. În cercurile din Bucureşti, chiar în unele medii politice, numele fostului bursier la Paris era cât de cât cunoscut. Primele pânze le expunea la Ateneu în 1866[296]. În anul următor, 1867, se oferise să facă portretul lui Carol I[297]. În 1871, în contextul serbării de la Putna, P. Verussi realiza compoziţia *Mormântul lui Ştefan cel Mare*[298]. Scoasă în 1.000 de exemplare, la preţul de 5 lei bucata, lucrarea urma să fie răspândită pe tot cuprinsul României. Pictorul anunţa că muncea în paralel la o altă pânză, strict legată de ceremoniile de la Putna, *Ducerea darurilor la mormânt*, redând chipurile delegaţilor sosiţi la mănăstire cu acel prilej.

La 10/22 iunie 1875, P. Verussi înainta ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice un memoriu. Solicita sprijin pentru finanţarea unui voiaj artistic pe la vechile zidiri, biserici şi mănăstiri „zugrăvite cu ctitori, după vechiul obicei portrete de Domni, Domniţe şi alte persoane al căror nume se găsesc în istoria noastră"[299]. El îşi argumenta cererea prin iminenta pierdere a unui patrimoniu şi aşa înnegrit de vremuri. Propunea şi un plan: ministrul să desemneze un pictor de încredere care să meargă şi să copieze, pe cât posibil, toate portretele din principatul de la est de Carpaţi. O ambiţie utopică, de vreme ce nicăieri nu exista o listă a picturilor interioare din Moldova. Nici chiar P. Verussi nu avansa vreo cifră şi nici nu indica edificiile care ar fi meritat atenţie. Riscăm o supoziţie; la acel moment, exceptând vechile lăcaşuri din Iaşi, P. Verussi

---

296 ***, *Cronica artistică*, în „Atheneul român", ianuarie-august 1869, p. 77.

297 ***, *Belle-Arte şi încurajări*, în „Trompeta Carpaţilor", nr. 515, 7/19 mai 1867, p. 2059.

298 Uniunea Liberală, *Mormântul lui Ştefan cel Mare*, în „Românul", 9 octombrie 1871, p. 875.

299 ANIC, fond MCIP, dosar 121/1875, f. 43.

nu ştia mai nimic despre picturile păstrate în bisericile şi mănăstirile moldovene. Nici un document de arhivă nu păstrează vreun indiciu despre vreun voiaj artistic întreprins de P. Verussi anterior propunerii înaintate către minister. De observat că şi primele lucrări depuse au fost copii ale unor portrete studiate în fosta capitală moldavă.

Ca tehnică de lucru, P. Verussi făcea următoarea recomandare: „Se va calchia portretul ce în urmă se va transporta pe carton şi se va colora; aceasta va fi copia fidelă care va rămâne ca un fel de document; după aceasta pictorul va executa pe pânză în ulei, cu îndreptările trebuincioase din punctul de vedere al desenului şi al anatomiei"[300]. Profesorul era fidel aceleiaşi metode aplicate şi de Heinrich Trenk şi Carol Popp de Szathmari sau Amedeo Preziosi. Pretenţiile ţineau cont de costurile deplasării, de răgazul afectat fiecărui popas artistic, dar şi de inconfortul resimţit. Într-un astfel de scenariu, pictorul nu avea la dispoziţie, în cel mai fericit caz, decât maxim o zi pentru a copia portretele existente într-un lăcaş.

Condiţiile impuse artistului erau „să reproducă întocmai amănunţimile costumului care va fi ca o nouă lumină istorică, urmărindu-se din asemănarea portului cu acela al altor popoare legăturile de negoţ şi schimburi ce au putut avea cu ele"[301]. Detalii fizionomice, atenţia la nuanţe şi calitatea îmbrăcămintei erau doar câteva din aşteptările învestite în travaliul pictorului. Deşi arta portretului fixa chipuri, picturile reînviau frânturi dintr-o lume ce mai răzbătea puţin din scrierile cronicarilor şi mai deloc din hrisoave. Astfel, moda şi tabieturile puteau fi surprinse în culorile pânzei.

Aşadar, proiectul se anunţa dificil. Iniţiatorul gândea copierea a zece portrete în fiecare vară, estimând că, în ritmul preconizat, travaliul artistic avea să se întindă pe 4-5 ani. Un calcul simplu ne arată că profesorul de la Şcoala de Belle-Arte din Iaşi estima o mapă însumând maxim 50 de planşe; insuficient pentru recuperarea vizuală a trecutului, dacă ţinem cont de numărul bisericilor şi mănăstirilor din Moldova.

La finele lunii septembrie, în fiecare an, ministrul urma să primească atât cartonul, cât şi pictura în ulei. Primul urma să fie *arhivat*, celălalt *expus*. Verussi avansa şi un preţ, 300 de lei pentru fiecare portret, 3.000 de lei prima serie de zece portrete. Una dintre marile mize era patrimonializarea istoriei. Tablourile urmau a fi expuse într-un muzeu. La finalul memoriului, P. Verussi îşi oferea serviciile în termenii deja prezentaţi.

---

300 *Ibidem*, f. 43.
301 *Ibidem*, f. 43v.

Răspunsul lui Titu Maiorescu era favorabil, nu fără a pune patru condiții: „1) De a nu se schimba nimic din portretele originale, chiar fiind greșite din punctul de vedere al desenului și al anatomiei; 2) De a nu se întrebuința în anul acesta (1875 – n.n.) decât 1.800 lei, adică pentru șase portrete; 3) De a se însărcina D. Verussi să copieze asemenea și alte desenuri și picturi interesante fie ca ornamentică sau ca policromie sau în genere pentru arta noastră"[302]. Citind recomandările ministrului, este sesizabilă intenția diversificării subiectelor de interes. Portretul devenea o componentă a unui ambițios program restitutiv. Deloc întâmplător, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice nu admitea nici un rabat de la pictura originală. Orice greșeală sau deformare anatomică putea avea alte subînțelesuri. Lumii moderne îi rămânea să descâlcească tâlcurile acestor imagini cu care nu se mai simțea contemporană.

Rezoluția semnată de Titu Maiorescu se încheia cu cererea ca operele să fie depuse în pinacoteca Iașului. Din păcate, angajamentul financiar al ministerului se va dovedi însă imposibil de onorat.

O necesară precizare: aprobarea dată de Titu Maiorescu nu implica recunoașterea publică a valorii lui Verussi. La București se știau puține lucruri despre mișcarea artistică ieșeană. V.A. Urechia arăta că, la revenirea lui Grigorescu de la studii, în 1869, „puțini dacă nu deloc erau românii care aveau gustul de a-și împodobi saloanele cu pânze artistice. De-abia Theodor Aman izbutise să atragă atențiunea societății prin picturi de ale lui, căci cei doi pictori din Iași, Anăstăseanu și Panaiteanu Bardasare, ori nu erau în țară, ori nu lucrau și nici nu expuneau la vederea publicului nici o operă d-ale lor"[303].

Profesorul și-a început treaba în Iași. Câteva luni mai târziu, la 17 septembrie 1875, P. Verussi expedia la minister primele pânze lucrate doar în capitala Moldovei: Vasile Lupu cu familia, pictură din interiorul bisericii Trei Ierarhi, Alexandru Lăpușneanu vodă cu doamna Ruxandra, precum și Sultana domnița, fiica lor, aflate la mănăstirea Socola[304]. P. Verussi arăta că, în tablourile trimise, se puteau observa opt portrete, dintre care cinci finisate doar pe o pânză. Solicita să i se elibereze suma de 1.800 de lei, convenită în iunie. Decizia ministrului, Titu Maiorescu, survenită în primele zile din octombrie, încerca să respecte termenii colaborării, dar și să țină seama de constrângerile financiare. Astfel, se dispunea biroului contabilității din minister eliberarea sumei de 1.800 de lei. Concomitent,

[302] *Ibidem*, f. 43.
[303] V.A. Urechia, *Din tainele vieței...*, p. 194.
[304] ANIC, fond MCIP, dosar 121/1875, f. 79.

trebuia anunţat pictorul că, din acel moment, nu i se mai putea plăti pentru tablourile sale decât jumătate din preţul stabilit în iunie acelaşi an (1875). P. Verussi accepta modificarea angajamentului, prelungind astfel un proiect inedit în cultura românească.

La 8 martie 1877, P. Verussi îi scria ministrului, rugându-l să-i fixeze numărul portretelor ce trebuiau copiate, fără a întreba şi la ce picturi să lucreze. Pentru fiecare portret copiat, artistul cerea 150 de lei, la fel ca în anul anterior, 1876, când predase şase portrete, pentru care primise acelaşi preţ[305]. Rezoluţia ministerială nu-i era favorabilă, copierea portretelor era oprită, ministerul neavând fondurile disponibile[306].

Dincolo de acest caz, în care decizia întreruperii colaborării era corectă, atât din punct de vedere financiar, cât şi ca urmare a calităţii pânzelor semnate de P. Verussi, pictura istorică în a doua jumătate a secolului XIX, mai precis în interstiţiul dintre 1860 şi 1880, a fost rezultatul exclusiv al pasiunilor personale şi nicidecum expresia susţinerii instituţionale. E de ajuns să vedem ce se expunea în expoziţiile organizate de pinacotecile din Bucureşti şi Iaşi pentru a înţelege că tabloul de inspiraţie istorică românească nu era gustat în societatea autohtonă. Multe dintre tablourile expuse la Bucureşti, în anii 1864-1865, puteau fi admirate în salonul Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Theodor Aman participa cu *Lupta moldovenilor cu polonii la Plonin* şi cu *Primirea ambasadorilor turci de Mihai*[307]. La acel moment, Theodor Aman mai avea terminată o lucrare, *Cea din urmă noapte a lui Mihai Bravul*, căruia îi făcea publicitate în „Românul". Reprodusă în mai multe exemplare la Paris, compoziţia lui Theodor Aman putea fi cumpărată la preţul de un galben bucata[308].

În intervalul 1862-1866, la Iaşi nu era prezentată în cadrul expoziţiilor locale nici o creaţie originală[309]. Presa nu se sfia a vorbi că „gustul bellelor arte e prea puţin dezvoltat la noi"[310], neînţelegând indiferenţa românilor în contemplarea frumosului. Se admitea că pictura îşi dovedise utilitatea doar în decorarea sfintelor lăcaşuri. Abia în 1867, apărea la secţiunea peisaje după natură, *Cetatea Neamţului văzută din depărtare*[311].

---

[305] ANIC, fond MCIP, dosar 130/1877, f. 35v.
[306] *Ibidem*, f. 35.
[307] ***, *Folliola „Trompetei Carpaţilor"*, în „Trompeta Carpaţilor", nr. 25, 30 mai 1865, p. 97-98.
[308] „Românul", nr. 298-299, 24-25 octombrie 1860, p. 912.
[309] ANIC, fond MCIP, dosar 129/1873, f. 20-24.
[310] ***, *Folliola „Trompetei Carpaţilor"*, p. 97.
[311] ANIC, fond MCIP, dosar 129/1873, f. 25.

La Bucureşti, în primăvara anului 1868, era organizată a doua *Expoziţie a artiştilor în viaţă*, prima fiind în 1865. Fusese o intenţie şi în 1866, când ministerul dorise deschiderea unei expoziţii şi la Iaşi, proiect eşuat din lipsa propunerilor artistice. Doar Theodor Aman trimise o lucrare, *Prinţul Lăpuşneanu arătându-i Doamnei Rucsandra piramida de capetele boierilor ce-i omorâse*, fixând şi un preţ de 300 de galbeni pentru eventualii doritori[312]. În 1868, erau premiate lucrări semnate de Constantin Lecca, *Radu Negru mergând să-şi fixeze reşedinţa la Câmpulung*, Carol Popp de Szathmari, *Cozia şi masa lui Traian*. Nici la expoziţia din 1870 creaţiile de inspiraţie istorică nu recâştigau teren. Unica pânză era semnată de bătrânul pictor Constantin Lecca, *Bătălia de la Călugăreni*[313]. Un an mai târziu, în 1871, erau reproduse în tehnica gravurii şi xilografiei mănăstirile Bisericani, Agapia, Secu sau *Eşirea din mormânt a lui Ştefan cel Mare*[314]. În 1874, *Catalogul Expoziţiei*[315] includea biserici şi mănăstiri semnate de Amedeo Preziosi ori *Moartea lui Lăpuşeanu* de Theodor Aman. Din câteva sute de creaţii doar acestea priveau istoria românească!

Nici la concursurile cu premii, organizate anual, pretendenţii la recunoaşterea academică nu intrau în competiţie cu pânze inspirate din trecut. La mai puţin de un deceniu de la unirea din 1859, „tematica istorică trecea pe plan secund pentru a-şi pierde, după aceea, aproape complet audienţa"[316]; parcă prea devreme, dacă ne gândim la strategiile culturale promovate în imediata noastră vecinătate. Aşa ne explicăm de ce nemulţumirea şi reticenţa faţă de rolul şcolilor de Belle Arte nu s-a estompat nici la început de veac XX, voci reprezentative pentru lumea artiştilor clamând necesitatea unei reformări a învăţământului artistic[317].

Semnale ale încropirii unor colecţii particulare răzbăteau în sfera publică. D.A. Sturdza anunţa în paginile „Columnei lui Traian" intenţia îngrijirii unei serii de portrete a domnilor români. Pleca de la ceea ce adunase N. Bălcescu, în urmă cu aproape un sfert de veac, completând lista cu cercetări în bibliotecile pariziene, în colecţia particulară

[312] Adrian Silvan Ionescu, *Mişcarea artistică oficială în România secolului al XIX-lea*, Bucureşti, Noi Media Print, 2008, p. 103.

[313] *Ibidem*, p. 129.

[314] ANIC, fond MCIP, dosar 129/1873, f. 28.

[315] ***, *Catalogul Expoziţiunii Publice din Bucureşti*, I, în „Columna lui Traian", nr. 2, 16 ianuarie 1873, p. 30.

[316] Adrian Silvan Ionescu, *Mişcarea artistică oficială în România...*, p. 8.

[317] Vezi George P. Sterian, *Pedagogia desenului în şcolile de Arte-Frumoase*, Bucureşti, Tipografia Modernă Grigore Luis, 1909.

împărătească din Viena, în fondurile de artă deținute de Al. Papiu-Ilarian și Dimitrie Constantin Sturdza Skeianul[318]. Excludea din acest proiect portretele domnilor găsite în lăcașurile ctitorite sau restaurate de ei. Lăsa deoparte și o însemnată colecție de copii după picturile interioare, aparținând logofătului Iordache Beldiman, etichetându-le drept imaginare, străine de portretele vechi, autentice. Lista începea cu Vlad Basarab Țepeș și se încheia cu fanariotul Mihail Suțu. 28 de personaje, surprinse în 71 de ipostaze, testau lipsa de interes a publicului. D.A. Sturdza se consultase cu Al. Odobescu în identificarea unora. Dar nu erau nici suficiente ca număr și nici nu se putea pune temei pe valoarea respectivelor compoziții.

Un model bun de urmat venea dinspre Viena. Între 1886 și 1902 era publicată seria de 24 de volume, *Monarhia austro-ungară în cuvânt și imagine*[319]. În ultimul tom semnau Ion G. Sbierea, Simion Florea Marian, Dimitrie Dan, Karl A. Romstorfer, Raimund F. Kaindl și Isidor cavaler de Onciul. Și nu era vorba exclusiv de inițiative instituționale.

Succinte descrieri ale picturilor din lăcașurile de cult le aflăm și în *Charta arheologică a Bucovinei*, realizată de Dionisie O. Olinescu. La Pătrăuți se mai putea admira portretul lui Ștefan cel Mare „zugrăvit fără barbă, cu fața plină și păr lung, sub o coroană cu 5 țepușe, îmbrăcat într-o manta roșie și înaurită și ornată cu mărgele, ținând în mâna stângă biserica, pe când cea dreaptă este ridicată în sus. Pe urma lui Ștefan cel Mare stă fiul său Bogdan, asemenea îmbrăcat, iară soția lui Ștefan cu coroană pe cap și într-o manta roșie înaurită cu guler negru și cu mâneci ornate cu mărgele pune mâinele pe capul fetiței ei, pe când o alta îi urmează”[320].

La Humor, Dionisie O. Olinescu îi privea pe Petru Rareș cu o coroană pe cap și într-o manta roșie, alături de soția sa Elena, de asemenea cu coroană pe cap, având mâna stângă pe umerii băiatului Ștefan. Tot la Humor, deasupra mormintelor lui Teodor și Anastasia Bubuiog, erau portretele celor trecuți în neființă. Ea „era îmbrăcată într-o manta verde cu flori, cu pălăria de paie pe cap înfrumusețată cu doi trandafiri de aur; el însă are un veșmânt gălbeniu, e cu barbă și cu cușmă pe cap”. În finalul notei despre Humor, Dionisie O. Olinescu nota că în biserică „se păstrează și tetraevangheliul lui Ștefan cel Mare, în care e

[318] D.A. Sturdza, *Memoriu asupra portretelor domnilor români*, în „Columna lui Traian”, nr. 9, 1874, p. 217.

[319] Bogdan Petru Niculică, *Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina. Societatea arheologică română*, Suceava, Editura Universității Suceava, 2009, p. 43.

[320] *Ibidem*, p. 139-140.

zugrăvit fără barbă, ce a făcut atâta alarmă înainte de 10 ani în cercurile literare"[321].

La Voroneţ se păstra un „Ştefan cel Mare cu faţa plină, mustăcios şi încoronat, cu biserica în mâini, iar înapoia lui pre soţia lui Maria", alături de chipul lui Daniile Sihastrul, dar şi fixarea în istorie a momentului în care Alexandru cel Bun primea la poarta Sucevei moaştele Sf. Ioan. Moldoviţa îl mai păstra pe Petru Rareş, alături de soţie, doi fii şi fata Ruxandra. La Arbure, deşi zugrăveala era afectată, se mai putea distinge chipul ctitorului Luca Arbore, la fel cum la Suceviţa puteau fi admiraţi Ieremia şi Simeon Movilă. Un Ştefan cel Mare „plin la faţă şi cu barbă" se regăsea şi în interiorul bisericii Sf. Procopiu de la Bădăuţi. Curiozităţile lui Dionisie O. Olinescu popularizau cercetările artistice în Bucovina şi nu numai.

Seria descrierilor picturilor din Bucovina continua la început de secol XX. N. Iorga le căuta pe pietrele de mormânt, pe zidurile lăcaşurilor de cult, oriunde bănuiala îl purta. La mănăstirea Humor observa cum în locul ctitorilor, Teodor logofătul şi soţia acestuia Anastasia, era zugrăvită familia domnească: „Petru Rareş purtând pe cap coroana de aur cu cinci ramuri; are faţa rotundă, barba tânără, părul lung; veşminte arhiereşti bogate îl acopăr. Elena Doamna apare de o frumuseţe rară, sub aceeaşi coroană măreaţă, în haine de brocard de aur, pe fond verde cu mânecile roşii"[322]. În doar câteva fraze, românii şi-l apropiau pe Petre Rareş, şi-l închipuiau aşa cum menţionările documentare nu o puteau face. La Voroneţ, istoricul observa iarăşi că, în locul ctitorilor, îi admira pe „Ştefan, cu păr bălan, cu ochi căprui, Doamna Maria, frumoasă, oacheşă, Bogdan, icoană a tatălui său, şi o mică domniţă fără nume, cu cerc de mărgăritare pe cosiţe – toţi în brocard greu de aur"[323]. Reprezentările vizuale nu erau doar despre personaje, ci despre gusturi artistice, despre modă, despre ierarhii sociale.

Toate aceste relatări şi tânguiri despre pierderea inevitabilă a patrimoniului istoric, o parte semnalate insistent în spaţiul public, au sensibilizat autorităţile, ba chiar au pus presiune asupra lor. La sfârşit de secol XIX şi început de veac nou, se contura ideea colecţionării tuturor elementelor „care interesează istoria artei naţionale, precum fotografii, acuarele, releuri"[324]; şi se anunţa închegarea unei biblioteci „care să

[321] *Ibidem*, p. 140.

[322] Nicolae Iorga, *Neamul românesc din Bucovina*, Bucureşti, Editura Institutului de Arte Grafice „Minerva", 1905, p. 85.

[323] *Ibidem*, p. 91.

[324] ANIC, fond MCIP, dosar 1506/1905, f. 54.

conţină toate uvrajele de istorie, arheologie, arhitectură religioasă şi militară, precum şi publicaţiunile din diferitele ţări care interesează arta şi monumentele istorice de la noi"[325]. Resursele financiare insuficiente determinau o triere draconică a materialelor achiziţionate de minister. Arhitectul Vladimir Mironescu oferea spre cumpărare, la 13 martie 1909, un fond istorico-arheologic referitor la monumentele din vremea lui Ştefan cel Mare: 147 clişee fotografice pe sticlă, reprezentând o serie de monumente şi obiecte de cult, 80 de planşe, parte în tuş, celelalte în acuarelă, o hartă medievală inedită, 53 clişee fotografice cu vederi de monumente, 20 de fotografii mari ale vechilor zidiri din epoca lui Ştefan cel Mare[326]. Arhitectul fixa un preţ de 3.000 de lei, asigurând autorităţile că banii vor fi folosiţi pentru cercetarea aşezămintelor din perioadele lui Alexandru cel Bun şi Petru Rareş. Rezoluţia îi era însă nefavorabilă arhitectului.

Coroborarea unei atari neputinţe cu nişte comportamente discutabile ale unor arhitecţi deja notorii îngreuna închegarea unui fond de imagini cu vechile zidiri. La 9 iulie 1905, N. Gabrielescu propunea Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice fotografierea tuturor lucrărilor din trecut „pentru că ceea ce s-ar putea face astăzi, nu se mai poate face mâine, fiind prea târziu"[327]. Arhitectul arăta că, până la început de veac XX, lumea privise cu o anumită compasiune arta naţională, îi deplânsese ruinarea, fără a o studia şi a întreprinde acţiuni concrete în sprijinul ei. Mai bine de un secol se scursese de când lumea românească părăsise tradiţiile pământene în artă. Unul dintre argumentele sale arăta că o istorie completă nu va putea face decât după strângerea nu doar a documentelor istorice şi arheologice, ci şi a imaginilor precum „releveuri de monumente, acuarele pentru părţile pitoreşti, mulaje de sculpturi, copii după picturile religioase şi după portretele istorice, să se fotografieze ce mai avem în toate direcţiile şi genurile de lucrări ca arhitectură, sculptură, pictură, mobilier, argintării, ţesături, broderii, veşminte, costume"[328]. Cererea îi era aprobată, fiindu-i puşi la dispoziţie, într-o primă etapă, 2.500 lei, din care arhitectul a putut cheltui doar 1.500. Condiţiile colaborării nu fuseseră stabilite de la bun început, astfel încât, nu peste mult timp, au început să apară nemulţumiri şi reproşuri din ambele părţi.

N. Gabrielescu era somat în 1907, de către ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, să dea clişeele după fotografiile monumentelor

[325] *Ibidem*.
[326] ANIC, fond MCIP, dosar 2614/1908, f 1r.-v.
[327] ANIC, fond MCIP, dosar 2590/1908, f. 9.
[328] *Ibidem*, f. 9v.

istorice[329]. Adresa, redactată în ton ultimativ, dându-i arhitectului un termen de cinci zile pentru rezolvarea situației, venea după o serie de cereri anterioare neonorate de N. Gabrielescu. Presat, arhitectul depunea nu mai puțin de 618 clișee fotografice.

În afara acestor inițiative, coordonate la nivel instituțional în România începutului de secol XX, activa o piață a fotografilor particulari în expansiune. Nu întâmplător, primăriile orașelor mai importante erau solicitate să aprobe deschiderea mai multor ateliere fotografice, întreprinzătorii fiind îndeobște străini. Și nu puține erau impedimentele. Exista un oarecare pericol din cauza materialelor folosite la realizarea fotografiilor, dar și din pricina structurii din lemn a atelierelor, autorizațiile erau acordate pentru zone precis delimitate. Mai apăreau și excepții: Siegmund Packer solicita primarului din Iași să facă o derogare de la regulamentul industriilor insalubre, pentru acordarea dreptului de practică fotografică, plus permisiunea instalării aparaturii într-o zonă centrală[330]. Răspunsul nefavorabil arăta că, din punct de vedere legal, nu erau permise construcții din lemn în perimetrele I-II ale urbei.

Un alt fotograf dornic să-și înceapă o afacere în Iași era Adolf Contz[331]. Apăreau însă probleme, unii profesioniști încălcând legea. Fotograful Weiss era avertizat să-și autorizeze galeria de fotografii din str. Săulescu, altminteri risca să i se închidă atelierul[332]. O decizie similară era adusă și la cunoștința fotografului Marcovici, care își amenajase o galerie de imagini pe strada Lăpușneanu.

Acestor întreprinzători le datorăm fixarea în timp a multor obiective, despre care astăzi mai aflăm numai din memorii, rânduite pe coală de un pasionat de istorie ori vreun personaj cu veleități literare. Au reușit să minimalizeze intrigile și cabalele mediului politic, salvând în câteva sute de fotografii creații cu certă valoare istorică. Pasiunea unor astfel de personaje se distanțau de afacerile guvernamentale, promovând în sfera publică rostul inițiativelor civice.

---

329 *Ibidem*, f. 2, 5.
330 DJANI, fond Primăria Iași, dosar 187/1903, f. 1.
331 *Ibidem*, f. 17.
332 *Ibidem*, f. 23.

Alexandru Russo la mănăstirile Cozia, Govora, Bistrița și Horezu

Cât contează contextul

Drumurile străbătute de Alexandru Russo[333] în verile anilor 1865, 1868 și 1875 ieșeau din sfera preocupărilor personale. Conservatorul Muzeului Național de Antichități din București pleca în excursii de doar câteva zile, pentru onorarea unor obligații stricte de serviciu. Ideea nici măcar nu îi aparținea.

Ca să înțelegem contextul, în 1865 se împlineau cinci ani de când guvernul de la București inițiase un amplu program de cercetare și sistematizare a patrimoniului istoric. Literați, precum Alexandru Pelimon și Alexandru Odobescu, pasionați de istorie, precum Cezar Bolliac, pictori, ca Heinrich Trenk și G.M. Tattarescu, dar și colecționari, de felul lui Dimitrie Papazoglu, luaseră țara la pas pentru a regăsi poveștile trecutului în obiecte ignorate până atunci. Text și imagine începeau să constituie binemeritate motive pentru reîntâlnirea cu istoria, dar și pentru reorganizarea administrativă a țării. Cele consemnate pe teren de comisarii guvernamentali erau folosite acum și în pregătirea reformelor legislative.

O inițiativă, luată în iulie 1865 de Comitetul Arheologic și sprijinită de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, privea aducerea unor antichități adăpostite în mănăstiri din districtul Vâlcea – mai ales cele de la Horezu, Bistrița, Cozia și Govora[334] – la Muzeul Național de Antichități din capitală[335]. Corespondența administrativă ne sugerează că decizia fusese luată în urma unor rapoarte elaborate de Alexandru Odobescu. Scriitorul avea experiența unor voiajuri anterioare, pe parcursul cărora văzuse cum, din neglijență și nepăsare, se deteriorau ori se pierdeau vestigii râvnite atât de muzee renumite de pe continent, cât și de colecționari străini largi la pungă. Observase o adevărată rețea de căutători de comori ce activa la nord de Dunăre, nestânjenită în vreun fel de reglementări legale. Ce se putea face pentru securizarea artefactelor trecutului? Dacă slăbiciunea evidentă a statului era o chestiune imposibil de ameliorat pe termen scurt, se spera că prin intervenții administrative punctuale, dublate de cultivarea pasiunilor individuale, a gustului pentru

---

[333] O precizare: personajul nostru nu este cunoscutul literat moldovean, Alecu Russo, ci conservatorul Muzeului Național de Antichități din București.

[334] ANIC, fond MCIP, dosar 1002/1865, f. 5.

[335] Vezi *ibidem*.

patrimoniu, putea fi trezit acel spirit public necesar recuperării artefactelor cu valoare probatorie pentru istoria noastră.

Alături de pledoaria lui Alexandru Odobescu, în arhiva ministerului se găseau catagrafii de dată recentă a multora dintre așezămintele din țară, cuprinzând date și informații prețioase despre averile și piesele cu valoare istorică răsfirate mai pe oriunde. Rezultatele efortului recuperator se întrezăreau. În 1864 erau finalizate catagrafiile mănăstirilor Bistrița și Horezu[336]. Prin urmare, avem totuși dovada unui minim de organizare și de planificare. Iată de ce, spre deosebire de colecționarii și literații ce umblaseră până atunci, la întâmplare, Alexandru Russo părăsea capitala, în iulie 1865, având idee *ce* și *unde* să caute. Urma să meargă pe la mănăstiri, să întocmească inventare, să selecteze obiectele prețioase și să hotărască modalitatea de a le transporta la București. Din vocabularul folosit de Alexandru Russo, reieșea că atenția trebuia orientată pe *antichități, obiecte vechi, prețioase* și *foarte prețioase*, pe *rarități*. Potrivit însărcinărilor primite, el trebuia să scrie regulat, din fiecare localitate, Comitetului Arheologic, înștiințându-l de piesele găsite. Și conform procedurii stabilite de la bun început, înainte de a acționa, el urma să aștepte primirea cuvenitelor dispoziții.

În paralel, șeful diviziei Clerului din Ministerul Justiției, Cultelor și Instrucțiunii Publice primea, la 25 iunie 1865, dispoziția de a preda lui Alexandru Russo „odoarele sfinte ale mănăstirilor secularizate ce sunt destinate a se depune în muzeu"[337]. De fapt, erau obiectele deja strânse în capitală. La 10 iulie li se scria și egumenilor de la cele patru mănăstiri, spre a facilita misiunea conservatorului. Dar cât a contat oare această solicitare?

Călătoriile, cu bune și rele

Inspectarea mănăstirilor s-a dovedit neașteptat de complicată. Egumenii blocau accesul la patrimoniul așezămintelor, fie invocând diverse argumente, fie lipsind intenționat de la întâlnirile cerute de Alexandru Russo. Într-un raport din 16 iulie 1865, trimis de la Govora ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, Alexandru Russo arăta cum, ajuns la Cozia, nu putuse discuta cu nimeni dintre călugări, deoarece superiorul lipsea, iar odoarele, fiind păstrate în cufere și odăi închise, nu puteau fi văzute. Singurii cu care putuse schimba o vorbă erau oamenii prinși cu diverse treburi prin mănăstire. Iar ceea ce i se întâmplase nu îi părea o simplă coincidență.

---

[336] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 1086/1864.
[337] ANIC, fond MCIP, dosar 1002/1865, f. 2.

Mare i-a fost surpriza observând, printre lucrurile lăsate afară, un interesant veşmânt despre care afla că era „o mantie veche a lui Mircea Vodă cel bătrân, care din neştiinţa superiorului s-a prefăcut într-o haină preoţească”[338]. Materialul, vechi de aproape 500 de ani, îi părea încă bine conservat. Trimisul guvernamental nu-şi susţinea însă ipoteza mai departe, de unde, cum a preluat-o, nu verifica veridicitatea informaţiei. Mai remarca, în aceeaşi curte, două clopote mari îngropate în pământ, făcute tot în timpul lui Mircea cel Bătrân: fuseseră date jos din clopotniţa aşezământului şi lăsate pradă intemperiilor. Aprecierea conservatorului nu dădea prea multe şanse de recuperare celor două clopote, arătând că „de nu se vor ridica se vor ruina”. Din spusele oamenilor, printre odoarele închise se mai găseau „o poală făcută tot de Mircea cel bătrân şi o cruce mare de lemn, lucrată şi sculptată de lemn foarte frumoasă”[339]. Constrâns de împrejurări şi fără a avea acces la arhiva lăcaşului, Alexandru Russo încropea rapoartele către minister cu ceea ce auzea de la localnici. Să fi fost acesta un păcat, o tratare superficială a angajamentului asumat? E greu de spus. În fapt, nici nu avea unde să verifice informaţiile, dar nici şi timpul necesar să le coreleze cu alte cercetări.

Situaţia nu era cu mult diferită faţă de celelalte ţinte ale vizitei. La Govora, Alexandru Russo găsea doar obiecte religioase realizate în timpul vieţii ctitorului, având o vechime de aproximativ cinci secole. În adresa din 16 iulie amintea „o cruce de lemn sculptată foarte frumos, legată cu argint poleit, cu 9 rubinuri la colţuri şi boabe mărgăritari; un epitrafir de mătase lucrat în fir galben cu 11 sfinţi şi cusută cu 209 boabe mărgăritari şi 3 nasturi de argint suflat în aur; o pereche rucaviţă cu buna vestire de mătase cu fir galben ca Epitrafiru însă fără pietre scumpe”. Considera nimerit ca toate piesele să fie transferate la muzeu.

Îl înştiinţa pe ministru că de la Govora urma să plece în aceeaşi zi, spre seară, la Horezu. O schimbare de plan îl ducea la mănăstirea Bistriţa, ctitorită de Barbu Craiovescu. În scrisoarea din 18 iulie prezenta lucrurile de valoare ce trebuiau luate la muzeu: şase covoare cusute cu fir aurit pe catifea roşie şi albastră, foarte vechi, o cutie de tinichea de alamă în care se aflau trei brâie de mătase purtate de fondatorul lăcaşului, banul Barbu Craiovescu, prima biblie tipărită în limba română, un epitrafir cusut cu fir galben, cu cinci cruci pe dânsul, formate din boabe de mărgăritar foarte vechi, alţi epitrafire, unul fără mărgăritare şi altul cu sfinţi, o bederiniţă şi un baston foarte vechi şi original legat cu alamă cu

[338] *Ibidem*, f. 7.
[339] *Ibidem*.

sişu mare aparţinând fondatorului erau exponatele propuse pentru muzeul din Bucureşti. Nefiind voluminoase, Alexandru Russo cerea acceptul să le transporte personal cu o trăsură, considerată a fi cel mai sigur mijloc de preluare a obiectelor. Dinamica corespondenţei dintre trimisul guvernamental şi decidenţii din centrala Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice devoalează preocupări constante în susţinerea cercetărilor de teren şi rezolvarea inerentelor probleme.

Ajuns şi la Horezu, pe 19 iulie, Alexandru Russo constata că în patrimoniul aşezământului se aflau obiectele „cele mai frumoase şi preţioase ce le-am putut găsi"[340] în toate mănăstirile din districtul Vâlcea. În completarea raportului, conservatorul muzeului adăuga şi lista cu odoarele văzute pe care le cataloga drept *preţioase* şi *foarte preţioase*. În prima categorie intrau poale de la uşile bisericii, de la icoane şi iconostas, cu fir de argint poleit, rucaviţe din diferite stofe, bederiniţe, covor cusut cu fir pe atlas, epitrafir de diferite fasoane şi cusături, colane brodate cu fir de aur şi argint, potire vechi de argint, cruci vechi de argint poleite cu mărgăritare şi rubinuri, cruci de aur şi lemn, icoane vechi, chivot, cădelniţe, cupe şi căţui, chiar şi un candelabru şi o tipsie.

Definea drept „odoare foarte preţioase" un epitaf cusut pe catifea, un epitrafir cu sfinţi cusut pe atlas, procoveţe cusute pe atlas roşu cu mărgăritare şi o piatră verde, o racoviţă cusută pe atlas cu mărgăritare. Se mai adăugau cărţi religioase, dar şi rarităţi: o pereche de uşi vechi sculptate în lemn scoase din biserică la ultima reparaţie, o cârjă arhierească lucrată în sidef şi fildeş, precum şi un baston din lemn de palmier, sculptat şi dăruit de fondator primului egumen al mănăstirii Horezu. Dar egumenul de la Horezu, „pretextând lipsa de ordin personal", refuza predarea obiectelor alese de Alexandru Russo. Celui din urmă nu îi mai rămânea decât trimiterea unui telegrame la minister pentru a semnala situaţia. Ulterior, la 9 august, conservatorul era anunţat că fuseseră trimise ordine nominale pentru egumenii de la Horezu şi Bistriţa.

Între timp, îşi continua misiunea. În raportul din 21 august 1865, Alexandru Russo prezenta superiorilor date despre obiectele ridicate de la mănăstirile Horezu, Bistriţa şi Dintr-un Lemn, strânse în şase lăzi „sub sigiliul acelor mănăstiri"[341]. La mănăstirea Dintr-un Lemn, invoca situaţia specială a unor piese închise într-o cutie de tinichea şi trei lăzi. Ca şi la Horezu, unde constatase că nu se mai păstra de 15 ani vreun inventar, dar nici cheile cu care să deschidă masivele lăzi depozitate în

[340] *Ibidem*, f. 9.
[341] *Ibidem*, f. 106.

beciurile așezământului, și la mănăstirea Dintr-un Lemn găsea aceeași situație. Alexandru Russo a preferat să le sigileze de față cu reprezentanții lăcașurilor și să le transporte direct la București. Pe întreaga perioadă a preumblărilor sale, conservatorul evita să implice autoritățile locale în mutarea vestigiilor, căci trebuiau inițiate demersuri juridice aparte pentru a se aproba accesul la respectivele piese.

Abia peste ceva timp, la 3 noiembrie 1865, în prezența prim-procurorului de Ilfov, cutia era deschisă și scoase la lumină zeci de obiecte. Printre ele, se găsea o coroană lucrată din aur, cu numeroase pietre prețioase, „smaranduri, rubinuri, mărgăritare". Se putea observa că lipseau o parte dintre bijuteriile încrustate în coroană. Alături de aceasta, se mai păstra o altă coroană mai mică, tot din aur și înfrumusețată cu aceleași piese prețioase. Tot acolo, era așezată o mână din aur, iar pe unul dintre degete un inel cu rubine și smarande. Ca și în cazul coroanelor, mai exista o mână din aur de dimensiuni reduse, fără nici o piatră. Mai găseau în cutie o decorație în formă de vultur cu smarande și rubinuri, o perdea de atlas roșu cu ciucuri de fier galben, o catifea roșie cu ghirlande de flori și îngerași, o perdea din catifea verde, o poală cusută cu flori din mătase și ciucuri, medalii rusești, monezi din aur, mari și mici, cercei cu briliante, inele din argint cu pietre, o broșă, o linguriță din argint. Atenți la detalii, cei prezenți mai consemnau lipsa pietrelor prețioase la majoritatea pieselor. Nu bănuiau însă pe nimeni de furt. Lăsau a se înțelege că pierderea lor survenise din vina foștilor deținători, imposibil de identificat. O lume închisă într-o cutie spunea altfel de povești despre vremurile de odinioară.

Vorbind cu fostul superior de la Tismana, transferat între timp la conducerea mănăstirii Bistrița, era înștiințat că la fosta mănăstire „se află o colecțiune foarte rară de obiecte antice de argint de la regele Ungariei, Mathias Corvin, și de la domni români"[342]. Luând în considerare spusele egumenului, Alexandru Russo acredita existența unui vas de apă din argint, având încrustat numele donatorului și diverse figuri, precum și o mulțime de monezi antice romane, dar și cupe de argint „de o rară sculptură și bizară formă". Solicita ministrului să-i fie pusă la dispoziție suma de 200 de lei trebuincioasă deplasării la Tismana pentru a prelua colecția. Avea nevoie de bani deoarece sistemul poștelor nu acoperea ruta dintre Horezu și Tismana.

De la Cozia și Govora nu putuse ridica vreun obiect, întrucât lipseau superiorii așezămintelor[343], dar și pentru că, ținând cont de valoarea lor

[342] *Ibidem*, f. 9.
[343] *Ibidem* f. 106v.

istorică – în special, mantaua şi sceptrul lui Mircea, alături de cele două clopote –, nu voia să rişte un transport insuficient asigurat spre capitală. Alexandru Russo se plângea, din nou, de comportamentul egumenilor. Deşi egumenul Tismanei primise recomandări şi instrucţiuni pentru a colabora cu trimisul ministerului, nu era de acord cu preluarea de către Alexandru Russo a cupelor de argint vechi, deoarece lipsea „un ordin special"[344]. Conservatorului de la Muzeul Naţional de Antichităţi îi rămânea doar speranţa că în urma înteţirii demersurilor oficiale toate acele piese vor ajunge în vitrinele muzeului. Prin urmare, la 23 noiembrie 1865, Alexandru Russo revenea cu o adresă la minister, cerând să se dispună aducerea cupelor de la Tismana.

Călătorul era atent şi la alte vestigii, nemenţionate printre însărcinările primite. De exemplu, de la Schitu Ostrovu observase „icoane făcute de Neagoe vv. şi familia sa, reprezentând şi portretele originale ale membrilor acestei familii"[345]. Chiar şi aşa, multe dintre lucrările artistice şi culturale identificate în timpul voiajului rămâneau prin mănăstiri. Odată terminată călătoria de documentare, o altă problemă se contura: refuzul egumenilor de a încredinţa lucrurile alese.

Anevoioasa preluare a obiectelor

Deşi încheiase înscrierea obiectelor în inventare speciale, Alexandru Russo se lovea de refuzul egumenilor de la Horezu, Bistriţa, dar şi de la mănăstirea Dintr-un Lemn de a-i preda odoarele[346]. El îşi făcuse treaba, respectând termenii conveniţi cu superiorii săi. Întârzierile nu îi puteau fi imputate. La Horezu reuşea să inventarieze obiectele dorite pe data de 6 august, iar la Bistriţa pe 15 august 1865. Două luni constituiseră un răgaz suficient pentru ca ierarhii să fi dat dovadă de înţelegere. În actele ministerului, inventarul de la Horezu se întindea pe şase pagini, însumând zeci de obiecte: icoane, cruci, vase sfinte, evanghelii, haine preoţeşti, stihare, epitrafire, rucaviţe, bederniţe, covoare, poale, rarităţi. În înţelegere cu egumenul mănăstirii, Russo lăsa două evanghelii şi o cruce de aur utile în oficierea serviciului divin. Şi inventarul de la Bistriţa aduna numeroase piese. Practic, la nici o lună de la nominalizarea sa, Alexandru Russo îşi încheiase misiunea în pofida reticenţelor Bisericii.

Demersul predării obiectelor trena. Dovadă, la 9 octombrie 1865, Alexandru Russo revenea cu o adresă la ministrul Cultelor şi Instrucţiunii

[344] *Ibidem*.
[345] *Ibidem*, f. 125.
[346] *Ibidem*, f. 23.

Publice, prezentând o listă cu lucrurile propuse pentru a fi aduse la București. Invocând și părerea lui Alexandru Odobescu, conturată în urma călătoriilor din 1860 și 1861, Alexandru Russo dădea referințe despre trei-cinci piese de la fiecare mănăstire, considerate demne de a fi expuse în vitrine. Miza nu era exclusiv patrimonială, ci și educativă. Acele obiecte puteau spune privitorilor povești inedite, mărturisind un trecut sensibil diferit de acela zugrăvit doar prin bătălii și traume sociale.

De la Bistrița recomanda a fi preluate: „ingolpion sau icoană portativă cu smalț și leatu 7029 (1521); candela de argint poleită lucrată *à jour* cu inscripție de la Radu Buzescu; epitaf cusut cu fir galben și alb pe atlas roșu, cu inscripție rusească, leat 1601; chivot de argint poleit, leat 1621". De la Govora puncta interesul pentru: „două icoane vechi împărătești; o cruce cu optsprezece iconițe săpate în lemn cu nouă rubinuri false și mărgăritare ferecate, argint poleit, cu inscripție relativă la Vintilă Vodă; o pereche rucavițe vechi"; iar de la Arnota: „o dveră și trei poale de catifea grea săpată; două icoane împărătești foarte vechi; o cățuie de argint cu mânerul legat de picior, leat 7130 (1622); o copie de argint cu inscripția relativă la mănăstirea Cămărașului; o cădelniță de argint cu capacul lucrat *à jour*, leat 7167 (1659); o cruce ferecată cu argint poleit și săpat în lemn leat 7167 (1659); un disc de argint cu inscripție pe margine și leat 1683". De la Cozia găsea că trebuiau recuperate: „două clopote mari turnate și cu inscripție de la Mircea voievod ce se află luate de la clopotniță și părăsite în curtea mănăstirii; aer de atlas lila cusut cu fir și mărgăritar; sfetă preoțească făcută din mantaua zisă a lui Mircea voievod; cruce mare de lemn sculptată și ferecată cu argint; epitaph mare și vechi". De la episcopia de Argeș urmau a fi preluate: „o cruce săpată în lemn, îmbrăcat cu argint cu sârmă poleită, având deasupra trei turnulețe, pe picior sunt inscripții slavone; un potir de argint cu inscripția greacă de la 7136; un chivot reprezentând biserica episcopală de Argeș leat 1784". Directiva ministrului trimitea, la 19 octombrie 1865, listele integrale egumenilor. Tot în aceeași lună, „Buletinul Instrucțiunii Publice" anunța preluarea de la mănăstirea Bistrița a 21 de articole însemnate, printre ele un epitaf din 1601, candele de argint de la Matei vodă Basarab, o cupă cu numele lui Preda, nepotul lui Barbu Craiovescu[347].

În paralel, se aduceau la muzeul din București alte piese cu valoare istorică. De la Căldărușeni, acolo unde inventarul fusese finalizat încă din 1863, alături de obiecte religioase, precum o cruce veche de lemn

[347] ***, *Varietăți*, în „Buletinul Instrucțiunii Publice", octombrie 1865, p. 155.

sculptată și îmbrăcată în argint, un pahar vechi de argint cu inscripție și cu trei figuri pe el, patru cruci din argint, se mai împachetau și 12 monede „un ban de argint polonez (Sigismund), un ban de argint cu data 1716, un taler de argint cu data 1641, un beşlic de argint egiptean, o monedă de argint romană pe o față cu patru cai, o monedă argint belga cu data 1593, un vasilefs Alixandru, un Sigismund polonez de argint data 1622, un ercul, unul ercul mai nou de argint, altă monedă belga cu data 1559, una monedă mică argint pe o parte două efigii"[348]. Datarea majorității pieselor era improbabilă, chiar imposibilă, semnatarii acelor inventare neriscând nici o evaluare. Să fi fost doar praful de pe ele un argument îndeajuns de puternic pentru a le plase în timpuri demult trecute, pentru a le conferi o veritabilă istoricitate?

De la Sf. Spiridon Nou din București erau preluate un jeț vechi cu inscripție, steaguri și tuiuri domnești, dar și o pereche de uși sculptate în lemn[349]. De la Radu Vodă din capitală erau cerute 83 de cărți și manuscrise în greacă, slavonă, două uși sculptate în lemn, o icoană pe spatele căreia se putea observa conturul unei palme atribuite lui Radu Vodă Mihnea, o cățuie din argint[350]. Alexandru Russo nu se oprea aici, deși știa că în muzeu nu fuseseră amenajate sălile și vitrinele cuvenite. Lua la picior Bucureștiul, alegând obiecte și cărți de la mănăstirile Sf. Gheorghe cel Nou, Cotroceni, Zlătari, Stavropoleos, Valea, Mihai Vodă, Sf. Apostoli, Mărgineni, Văcărești, Hanul Grecilor.

Doar că odată aduse, multe dintre aceste obiecte reclamau recondiționări urgente. Epitaful de la mănăstirea Bistrița era propus pentru conservare de Alexandru Russo la 2 ianuarie 1866. Arăta că cel mai mic preț al refacerii sale, calculat după condițiile puse de Alexandru Odobescu, era de 480 de lei[351]. Suma era acceptată de către minister fără nicio rezervă.

O parte dintre tablourile găsite la mănăstiri erau încredințate pinacotecii din capitală. Theodor Aman, directorul instituției, înștiința autoritățile, la 9 septembrie 1865, că primise două lucrări în ulei[352]. Cărțile erau incluse în inventarele bibliotecilor. Cele într-un singur exemplar erau oprite în București, iar dubletele trimise la Iași. Așa se întâmpla, de pildă, cu volumele luate de la Văcărești, Zlătari, Stavropoleos și Mihai-Vodă[353].

---

[348] ANIC, fond MCIP, dosar 1002/1865. f. 32r.-v.
[349] *Ibidem*, f. 33.
[350] *Ibidem*, f. 26.
[351] ANIC, fond MCIP, dosar 112/1867, f. 1.
[352] ANIC, fond MCIP, dosar 1002/1865, f. 40.
[353] *Ibidem*, f. 78.

Fie şi o apreciere cantitativă a listelor depuse la minister şi la Muzeul Naţional de Antichităţi este suficientă pentru a ne convinge de utilitatea cercetărilor derulate în vara lui 1865. Mai mult însă decât întocmirea unor statistici era ambiţia valorificării în scopuri educative a mărturiilor istoriei. În tot acest efort, surprindem conturarea unei viziuni instituţionale pe fundamentul căreia se dorea legitimată pedagogia naţională. Noua perspectivă instituţională scotea obiectele din chiliile întunecoase ale mănăstirilor pentru a le aduce în faţa publicului. Pedagogia naţională ţesea în jurul acestora respectul şi mândria faţă de eroii panteonului românesc.

Din adresele şi memoriile înaintate superiorilor, se desprinde grija deosebită pentru depozitarea şi expunerea obiectelor. Într-o întâmpinare făcută preşedintelui Societăţii arheologice, la 22 ianuarie 1868, Alexandru Russo voia ca mobilierul, în special piedestalele, să fie „făcute în conformitate cu epoca şi obiceiurile timpului de care datează acele obiecte". Prin urmare, ştiindu-se *vremea* din care datau, intenţia era de reconfigurare, pe cât posibil, a unui *spaţiu istoric*. Muzeul îşi depăşea condiţia de colector de obiecte, oferind vizitatorilor timpuri şi spaţii istorice la alegere.

Mai totul însă rămânea o utopie. Bilanţul îl realiza Nicolae Iorga, la început de veac XX, arătând că, după ce „s-au strâns cu japca tot felul de lucruri scumpe care, între blesteme, ce se aud şi până acum, au luat drumul muzeului din Bucureşti [...], nici până astăzi nu li s-a dat o orânduire, unde nici până astăzi nu li s-a făcut un catalog ştiinţific şi artistic"[354]. Dar piatra, altarul ori mormântul nu putuseră fi transportate decât într-un procent infim. Pisania şi chipul ctitorilor zugrăvit pe pereţi rămâneau, evident, în biserici. Iar pentru studierea lor, excursii – precum cele întreprinse de Alexandru Russo – constituiau nu doar un îndemn de a lua ţara la pas, ci şi de a impune cercetări temeinice. Şi nu era neapărat o pildă dedicată exclusiv istoricilor. Studiile de limbă şi cercetările de istoria artei îşi puteau găsi legitimarea în interioarele vechilor monumente. Pasiunea călătoriilor îl prinsese pe Alexandru Russo.

Proiectele anului 1868

Date consistente despre posibile deplasări prin ţară ale lui Alexandru Russo nu avem pentru următorii doi ani. Probabil că, în acest interval, adunase informaţii din ţară despre diverse descoperiri recente,

[354] *Inscripţii din bisericile României*, adunate, adnotate şi publicate de N. Iorga, fascicula I, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice şi Editura „Minerva", 1905, p. V.

precum și despre obiecte istorice păstrate în condiții neadecvate. În timpul concediului din iulie 1868, găsea în curtea episcopiei din Buzău o piatră mare de la Matei Basarab, bine conservată[355]. Din reflex, propunea trimiterea ei la Muzeul Național de Antichități. O lună mai târziu, solicita ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice să intervină pentru preluarea unui manuscris din vremea lui Ștefan cel Mare, păstrat într-o biserică „zisă înfundată în pământ din Chilia", dar și a unui sarcofag antic descoperit la Galați[356]. Ca și în precedentul voiaj, Alexandru Russo găsea înțelegere la ministru. Dispozițiile către autoritățile din teritoriu confirmau încrederea necondiționată în deciziile conservatorului de la Muzeul Național de Antichități.

Prefectul din Ismail răspundea la începutul lunii noiembrie, justificând de ce nu putuse onora solicitările lui Alexandru Russo. Îl înștiința pe ministru că, în cadrul instituției, nu se găsea nici un angajat pregătit să se implice în astfel de situații. Prin urmare, îl trimitea să cerceteze cazul pe polițistul orașului. Acesta nu găsea manuscrisul cu pricina, însă afla o evanghelie în slavonă cu portretul lui Basarab vodă. Tot un înscris și tot vechi, atribute convingătoare pentru asumarea unei inițiative. Din exces de zel și fără a cere noi dispoziții de la minister, prefectul dispunea luarea manuscrisului de la biserică și trimiterea lui la București[357]. Până la urmă, evanghelia cu portretul lui Matei Basarab și al soției sale, Elena, era trimisă la biblioteca din Iași, pentru a fi inclusă în catalogul instituției[358].

Acolo unde nu putea ajunge personal, Alexandru Russo aduna informații și le verifica înainte de a le transforma în argumente patrimoniale. Fusese înștiințat că la Biserica Domnească din Curtea de Argeș se afla, zidită într-un perete, statuia lui Negru vodă, dar și acvila țării, de asemenea, din piatră[359]. Intervenea la ministru, pe 1 octombrie 1868, pentru a le aduce la București. Soluția avansată nu era pe placul ierarhilor locali. Episcopul de Argeș, Neofit, răspundea în 18 octombrie 1868, arătând că pretinsa statuie a lui Negru vodă nu mai putea fi realmente identificată. În raidurile lor, turcii stricaseră multe dintre obiectele bisericii. De aceea, Neofit vorbea despre un rest statuar, cioplit peste tot, „de la vârful căciulii și până la extremitatea bărbiei"[360]. Ceea ce se mai

[355] ANIC, fond MCIP dosar 136/1868, f. 371.
[356] *Ibidem*, f. 447.
[357] *Ibidem*, f. 557.
[358] *Ibidem*, f. 558.
[359] *Ibidem*, f. 469.
[360] *Ibidem*, f. 544.

putea observa erau pletele și căciula personajului încrustat în piatră. Episcopul descria totul în detaliu, cu intenția clară de a confirma eroarea asumată de Alexandru Russo: „o căciulă în forma unui culion călugăresc, iar îmbrăcămintea se pare a fi o hlamidă sau sacos ca la împărații bizantini, bunăoară ca aceia cu care este înveșmântat Ștefan cel Mare arătat în portretul de la mănăstirea Putna"[361]. Neofit oferea și o posibilă explicație privind identificarea personajului cu Radu Negru. Pe unul dintre pereți vizitatorii îi puteau admira pe Radu Negru și soția sa, Ana, ținând în mâini biserica. Doar că îmbrăcămintea admirată în zugrăveli nu coincidea cu formele întipărite în piatră. Nici acvila nu se afla într-o stare mai bună. Îi lipsea capul, picioarele erau ciuntite, doar aripile și restul corpului fiind cât de cât conservate. Neofit se împotrivea ridicării celor două statui, apreciind că locul lor era la Curtea de Argeș.

Tot în aceeași lună, pe 2 octombrie, Alexandru Russo pleda în fața ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice pentru aducerea pietrei de marmură care acoperise, de veacuri, capul marelui domn, ea fiind păstrată în condiții improprii la mănăstirea Dealu. Indignarea fusese generată de folosirea respectivei pietre la pavarea bisericii, fiind astfel călcată de majoritatea celor care pășeau în interiorul lăcașului. O parte din literele sculptate fuseseră deja șterse. Cinci zile mai târziu, prefectul de Dâmbovița era invitat să verifice informația, iar dacă lucrurile se confirmau, era chemat să îndeplinească cât mai grabnic formalitățile trimiterii vestigiului istoric la București. La 22 octombrie 1868 venea și răspunsul prefectului, confirmând în bună măsură semnalarea lui Russo. Relatarea mai pomenea de încă o piatră, rezemată de zidul de la intrare, în care era sculptată o „acvilă ținând în ghiară o cruce asupra unei forme de cucă, în josul cărora se află o inscripțiune nedescifrabilă"[362]. Ministrul decidea ca piatra respectivă se fie trimisă la Muzeul Național de Antichități. Lespedea care atesta că în incinta mănăstirii se afla capul lui Mihai Viteazul urma să fie protejată cu un grilaj de fier.

Experiența peregrinărilor anterioare prin Țara Românească îi ațâțau curiozitatea pentru cercetarea fondurilor mănăstirești de dincolo de Milcov. În vara anului 1875, la 16 iunie, se adresa ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, Titu Maiorescu, cerându-i finanțarea excursiei, dar și prevenirea respectabililor ecleziastici din regiune să nu-i obstrucționeze cercetarea. În plus, prezenta și un itinerariu: își planifica cercetări la Neamț, Agapia, Secu, Văratic și Trei Ierarhi, pentru a studia și descrie colecțiile de obiecte ecleziastice „de o valoare foarte mare istorică".

---

361 *Ibidem*, f. 544.
362 *Ibidem*, f. 538.

Titularul portofoliului apela la Cezar Bolliac pentru a-i cere părerea. Preşedintele Comitetului Arheologic susţinând fără rezerve propunerea, ministerul îi punea la dispoziţie lui Alexandru Russo 400 lei[363]. 1875 a fost şi anul în care Alexandru Russo a fost destituit din postul de conservator al Muzeului Naţional de Antichităţi prin decretul semnat de Carol I în 29 noiembrie[364], atribuţiile fiindu-i preluate temporar de către N. Burghelea, directorul Bibliotecii Naţionale. Decizia destituirii lui Alexandru Russo venea în urma furtului tezaurului de la Pietroasa. I se reproşa neglijenţa de a fi lăsat deschis seiful în care se găseau valoroasele piese. Decizia aprobată de Carol se baza pe raportul semnat de Titu Maiorescu la 20 noiembrie 1875. Acuzaţiile aduse nu curmau doar o carieră profesională, neafectată până la nefericitul moment al furtului de vreun reproş sau măcar o insinuare. Cu plecarea din post a lui Alexandru Russo, cercetările istorice se amânau *sine die*. Impedimentul major nu îl constituia, ca în atâtea cazuri, lipsa resurselor financiare, cât negăsirea unei persoane instruite, capabile să continue munca onestă a fostului conservator.

Posibile învăţăminte

O reflecţie propusă la finalul acestor călătorii priveşte rostul pragmatic al cercetărilor de teren prezentate. Au avut ele succesul scontat de câţiva entuziaşti? Am fi tentaţi să spunem că nu. Şi nu instinctual ori formal. Teancuri de memorii duceau cu ele, către Bucureşti, ştiri despre furturile şi distrugerile de mai peste tot din ţară, unele atribuind vina, fără nici un rest de îndoială, decidenţilor locali. Lipseau însă şi reglementările cuvenite. Prefecţii şi primarii se mărgineau, în majoritatea cazurilor, să anunţe descoperirile, aşteptând instrucţiunile de la felurite ministere. Şi nu erau puţine entităţile administrative implicate. Filele de arhivă păstrează corespondenţele între şefii de departamente de la Culte şi Instrucţiune Publică, Lucrări Publice, Justiţie, Interne, Comerţ şi Agricultură, dispuşi să găsească rezolvarea legală. Forme de manifestare a autorităţii, precum şi abordări juridice se suprapuneau, îngreunând luarea hotărârilor. Decizii care, de cele mai multe ori, se mărgineau la măsuri de protejare a arealului şi la stoparea furturilor. Alteori, chiar autorităţile din provincie erau implicate în comerţul cu antichităţi. În lipsa banilor, informaţiile se înscriau pe o listă de aşteptare a priorităţilor.

În statele europene curiozităţile nu mai erau valorificate exclusiv în timpul misiunilor de cercetare. Se crease în prima jumătate a veacului o arhitectură instituţională aptă să genereze fonduri şi să susţină logistic

[363] ANIC, fond MCIP, dosar 120/1875, f. 145.
[364] *Ibidem*, f. 306.

nevoile curente; să prelucreze datele adunate de pe teren. Expertiza științifică depășise nivelul pasiunii naive. Deși nu era vizibilă, exista o organizare dusă până la perfecțiune, permanent recalibrată în funcție de provocările cotidiene.

În România documentele de arhivă, chiar și pentru început de veac XX, pomenesc de inițiative personale, susținute în cazurile fericite de autorități cu resurse, de multe ori insuficiente. Să nu uităm că Bolliac insistase pentru colaborarea cu ingineri topografi și nimeni din centralele ministeriale nu găsise de cuviință să îi aprobe detașarea, fie și pentru câteva săptămâni a unui specialist. E bine de reamintit că Odobescu și Papazoglu depuneau memorii peste memorii pentru a li se permite plecarea la drum în compania unui artist, precum Trenk, a cărui activitate se dovedise la fel de importantă ca a comisarilor arheologici. În lipsa unui cadru juridic, a unor reglementări precise, prea multe lucruri rămâneau pe mai departe sub semnul hazardului ca și în vremea lui Alexandru Popovici.

Excursiile școlare și studențești

Rostul cultural și miza pedagogică a călătoriilor de studiu și cercetărilor de teren, finanțate fie de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, fie de Ministerul Lucrărilor Publice sau Ministerul de Război, în perioada 1860-1890, nu s-au concretizat doar în publicarea unor broșuri și întocmirea unor statistici pentru uzul administrativ intern. Ne place să credem, sprijiniți pe lectura corespondenței inedite dintre directorii liceelor din țară și responsabilii de ministere, primării și prefecturi, că popularizarea excursiilor științifice, derulate în deceniile anterioare, creaseră o emulație intelectuală în mediile formative. În jurul anului 1900, pe adresa Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice soseau maldăre de memorii. Aduceau cu ele dorința dascălilor, studenților și elevilor de a merge prin țară, de a vizita locurile emblematice pentru noua societate românească. Noul panteon național era împrăștiat mai peste toată întinderea regatului. Majoritatea excursiilor erau organizate vara și în zilele libere din cursul anului școlar. Semnatarii propuneau varii forme de susținere financiară. Este drept, aportul material depindea, în bună măsură, de prestigiul și relațiile profesorilor, dar și de posibilitățile materiale ale tinerilor. În cele mai multe dintre situații, sprijinul statului consta în eliberarea biletelor de călătorie la preț redus, rareori fiind acordate gratuități, ori asigurarea cazării copiilor.

Rezultatele scurtelor deplasări, formulate nu de puține ori, într-un exces de patos, povesteau fidel, pe întinderea câtorva pagini, fiecare

amănunt semnificativ consumat de-a lungul itinerariului. Registrul narativ predominant insista pe emoţiile, fericirea şi permanenta stare de uimire încercate de elevi. Semnalele privitoare la beneficiile călătoriilor, propovăduite în spaţiul public prin intermediul conferinţelor[365], dar şi în materialele din presă, au contribuit la o mai mare deschidere din partea decidenţilor. Noua pedagogie naţională se articula şi preda şi în timpul excursiilor şcolare şi studenţeşti.

În mediul universitar, cei mai fervenţi susţinători ai călătoriilor de studiu au fost profesorii de istorie şi geografie. Unul dintre cazurile reprezentative l-a constituit disponibilitatea lui Gr. G. Tocilescu de a organiza aproape în fiecare an drumeţii. Mergea cu studenţii săi, în excursii arheologice în Dobrogea. Şi unii dintre învăţăcei au redat pe hârtie impresiile lăsate de aceste expediţii[366]. Despre ce discutau? Despre şansa de a merge prin locuri deloc îndepărtate, la doar câţiva zeci de kilometri distanţă, inaccesibile din cauza constrângerilor financiare; menţionau reflecţiile încercate păşind printre ruine, acolo unde puteau înţelege „adevărata noastră istorie naţională [...] aprinzând flacăra patriotismului"[367]. Pentru doar 10 lei de persoană, la care se adăuga un supliment dăruit de prim-ministrul D.A. Sturdza, un grup de studenţi pleca în vara lui 1896 pe următorul itinerariu: Brăila, Măcin, Igliţa, Galaţi, Isaccea, Tulcea, Sulina, Insula Şerpilor, Constanţa, Mangalia, Medgidia şi Adamclisi. Reîntoarcerea în antichitate era posibilă prin vizitarea celor 12 aşezări. Atingerea pietrelor, care mai păstrau rânduri de litere lucrate de atâta amar de vreme, producea impact puternic printre tineri. Insuficienta explorare a respectivelor aşezări de către arheologi întreţinea, evident, utopia unui contact nemediat cu lumea antică. Ceea ce vedeau ei acolo nu se găsea în nici o lucrare ştiinţifică.

În 1904, Simion Mehedinţi îşi propunea să meargă cu studenţii în zona Muscelului şi să coboare, apoi, spre Dobrogea[368]. Majoritatea cererilor înaintate, nu doar de Simion Mehedinţi, erau însă respinse. Într-un memoriu din ianuarie 1908, Simion Mehedinţi se arăta nemulţumit că, în ultimii şapte ani, nu-i fusese aprobată decât o singură călătorie de studiu. De aceea, îi solicita ministrului să prevadă sume distincte în bugetul ministerului pentru finanţarea excursiilor de studiu[369]. Într-un răspuns

---

365 Vezi, de exemplu, ciclul conferinţelor organizate la Ateneul Român. Unul dintre cei care vorbea de rezultatele ştiinţifice ale voiajurilor a fost şi C. Esarcu.

366 C. Protopopescu Argeş, *Excursiunea arheologică a studenţilor universitari din Bucureşti*, Tipografia Gutenber, 1896.

367 *Ibidem*, p. 4.

368 ANIC, fond MCIP, dosar 832/1904, f. 7.

369 ANIC, fond MCIP, dosar 3013/1908, f. 1.

sec, în limbaj birocratic, profesorul era înştiinţat să precizeze perioada când ar intenţiona să meargă cu studenţii prin ţară, precum şi itinerariile stabilite. Astfel, în lipsa unei metodologii privind organizarea deplasărilor pedagogice, se perpetuau neînţelegerile dintre corpul didactic şi aparatul administrativ guvernamental.

Câţiva ani mai târziu, în 1911, colegul său de la universitate, Vasile Pârvan, era mai norocos. Primea un suport financiar de 500 de lei pentru realizarea unei excursii cu studenţii de la seminarul de istorie antică şi epigrafie[370]. Scopul voiajului era ca discipolii să poată studia direct vestigiile greco-romane. Fireşte, acei bani acopereau doar o parte a necesităţilor. Restul era completat din buzunarele studioşilor, dar şi prin implicarea autorităţilor locale.

Paradoxal, cererile şcolarilor, sprijinite pe varii intervenţii la minister, au avut mai mult succes decât revendicările mediului universitar. Directorii şcolilor din Regat invocau „amintirile istorice", dar şi cultivarea „sentimentului naţional" în solicitările de finanţare înaintate către Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice[371]. Copiii, plictisiţi să deseneze în clasă acelaşi bust al lui Traian[372], copiat după reprezentările găsite în diverse lucrări, erau plimbaţi prin ţară pentru a palpa piatra, pentru a colora ce le plăcea. Zona Severinului se afla pe itinerariul tinerilor excursionişti. Se opreau la ruinele podului construit de Traian, lângă castrul roman, ascultând explicaţiile profesorilor de istorie din localitate şi urmărind traducerile inscripţiilor de pe pietrele funerare[373]. La început de veac XX, nu se cunoşteau prea multe ghiduri de călătorie. Se miza pe bunăvoinţa şi colegialitatea dascălilor de istorie şi geografie şi se investea încredere în capacităţile acestora de a descifra cuvintele cioplite, înşiruite pe piatră cu aproape 2.000 de ani în urmă. Tot în aceeaşi regiune, elevii erau interesaţi să vadă cum arăta graniţa Regatului, iar mai în jos, pe Dunăre, vizitau o cetate turcească şi o moschee. Rămâneau surprinşi cum turcii din acele localităţi ştiau, mai toţi, româneşte şi constatau cu uimire cât de frumos se purtau cu ei. În logica lor, modelată după valorile pedagogiei naţionale, turcul fusese dintotdeauna duşmanul românilor. Şi iată că povestea nu era chiar aşa! O călătorie, fie ea doar de câteva ore, punea la îndoială prejudecăţi de nezdruncinat. Alţi profesori, precum cei de la liceul „Carol I" din

[370] ANIC, fond MCIP, dosar 2404/1911, f. 5.
[371] ANIC, fond MCIP, dosar 445/1903, f. 3.
[372] ANIC, fond MCIP, dosar 2387/1911, f. 7v.
[373] *Ibidem*, f. 12.

Craiova, optau pentru ţinuturile Vâlcei şi Gorjului[374]. Tinerii din Ploieşti plecau, în 1903, într-o excursie de pe traseul căruia nu lipseau locaţii cu rezonanţă istorică: Curtea de Argeş şi Cozia[375]. Erau printre atracţiile turistice la îndemâna lor.

Şi nu a fost vorba doar de elevii şi studenţii pasionaţi de istorie. Şi cei de la medicină, de la ştiinţe naturale, de la studii agricole şi medicină veterinară organizau ieşiri prin ţară. Călătoria nu mai era percepută doar ca un pretext al relaxării. Devenea indispensabilă în proiecţiile metodologice din învăţământul românesc. În multe cazuri, excursia de studiu venea ca o răsplată pentru copiii merituoşi. Ele se întindeau fie pe parcursul a trei-patru zile, fie – în cazuri excepţionale – o săptămână. Majoritatea se derulau în interiorul graniţelor.

Pentru unii profesori, excursiile au reprezentat momente prielnice adunării cântecelor şi legendelor. B. Anastasescu primea, în 1908, din partea Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, permisiunea de a merge prin ţară ca să adune „cântecele populare cu caracter naţional"[376]. Culegerea care urma să fie tipărită la finalul celor şase luni de peregrinări trebuia să conţină nu mai puţin de 50 de compoziţii adunate de pe întreg teritoriul.

Em. P. Bardasare, directorul Şcolii de Belle Arte din Iaşi, solicita, la rândul său, la 10 martie 1904, fonduri pentru organizarea unei excursii artistice prin împrejurimile fostei capitale moldave. Utilitatea voiajului rezida în oportunitatea închegării de către elevi a unor reproduceri „de pe diferite monumente istorice din ţară"[377]. Pictorul, deşi familiarizat cu vestigiile trecutului din zonă, nu alcătuia o listă precisă cu obiectivele vizate. Propunea următorul itinerar: Iaşi – Târgu Frumos – Hârlău, apoi împrejurimile Iaşului – Cetăţuia – Hlincea – Bârnova. Chiar şi în cazul unor astfel de doleanţe minimale, răspunsul venit de la minister nu era favorabil. Directorului i se indica să ghideze copii, strict, spre monumentele din Iaşi.

Colegii din Bucureşti aveau mai multe şanse. Al. Tzigara Samurcaş, profesor de istoria artelor la Şcoala de Arte Frumoase din capitală, plănuia, în 1909, să facă o excursie cu elevii şcolii la Iaşi, pentru a vedea galeria de tablouri şi numeroasele monumente din urbea moldavă[378].

---

[374] ANIC, fond MCIP, dosar 445/1903, f. 2.
[375] *Ibidem*, f. 44.
[376] ANIC, fond MCIP, dosar 2188/1908, f. 3.
[377] ANIC, fond MCIP, dosar 832/1904, f. 10.
[378] ANIC, fond MCIP, dosar 2035/1909, f. 51.

Inițial, ar fi dorit să ajungă la Sibiu, intenție care nu a primit însă girul ierarhic. O călătorie peste graniță necesita implicarea corpului diplomatic românesc, menajarea unor sensibilități. Pus în fața refuzului, profesorul se reorienta, luând decizia de a merge la Iași. De data aceasta, primea aprobarea ministrului. Conform convenției cu Ministerul Lucrărilor Publice, excursioniștii lui Al. Tzigara Samurcaș aveau reducere de 50% pe transportul feroviar, la clasa a III-a, în perioada 22-24 aprilie.

Și în Muntenia, mănăstirile, alături de vechile curți domnești, reprezentau locații nelipsite din programul tinerilor voiajori. Petre V. Haneș, profesor la liceul „Mihai Viteazul", coordona trei excursii, de o zi, maxim două, în 1908. Mergea împreună cu elevii săi la Comana, Periș și Târgoviște[379]. Primul popas îl făceau la ruinele mănăstirii Comana. Școlarii vizitau ceea ce mai rămăsese din așezământ, după care profesorul îi aduna pe toți în curte, jos pe iarbă, unde le-a „citit despre această mănăstire, ce rol avea ea în drumul turcilor și de cine a fost zidită"[380]. După o binemeritată pauză de masă și un așteptat repaus odihnitor, Petre V. Haneș le povestea copiilor legenda lui Iancu Jianu. Succesul unor astfel de acțiuni era atent menționat în rapoartele întocmite la întoarcere. Erau evidențiate emoțiile și curiozitățile copiilor, disponibilitatea lor de a asculta și trăi poveștile locului într-o măsură mai mare decât în timpul orelor de școală.

La Târgoviște, Petre V. Haneș pleca împreună cu 40 de elevi. Două zile dura călătoria, pe 13 și 14 iunie 1908. La plecarea din București, tinerii știau că se îndreaptă spre un oraș care fusese cândva a treia capitală a țării, că acolo se păstra capul „celui mai viteaz erou român din câți ne spune istoria și tradiția țării", că Târgoviștea era și locul natal al întemeietorului școlilor în Muntenia. Dintre toate obiectivele vizitate, cel mai emoționant moment era, previzibil, răgazul petrecut lângă craniul lui Mihai Viteazul. Urcau și în turnul Chindiei pentru o panoramă, nu tocmai optimistă, a zonei. Observau degradarea în care ajunsese palatul domnesc și ceea ce fusese cândva Curtea țării. Pentru cei mai mulți dintre copii, destinul Târgoviștei rămânea o poveste, printre atâtea altele, spusă de la catedră. Unei profesoare din București, Angela Holban, i se refuza, în 1909, cererea de a pleca în excursie, cu elevele sale la Târgoviște. Se invoca un motiv pur administrativ, transferul dascălului la o altă școală[381]. Ar fi vrut să ajungă în vechea capitală a României pentru a le

---

379 *Ibidem*, f. 28.
380 *Ibidem*, f. 29.
381 *Ibidem*, f. 2.

vorbi copilelor de gloria lui Mihai Viteazul, de nenorocirile pricinuite de turci „pentru a ne încălzi la gloria trecutului nostru”[382].

Conducerea Seminarului Central din Bucureşti cerea, la 12 iunie 1906, să le fie asigurate elevilor bilete la jumătate de preţ, în vagoane de clasa a III-a, pe traseul Bucureşti – Constanţa şi retur[383]. Directorul invoca un precedent în sprijinul de care Seminarul Central se bucurase cu un an în urmă, când elevii ajunseseră la Iaşi. De regulă, cei de la Bucureşti mergeau spre Curtea de Argeş, în vreme ce elevii din Iaşi plecau spre zona Neamţului.

În alte situaţii, autorităţile erau solicitate pentru alocarea unor locuri pe vapoarele de pe Dunăre, mai ales în porţiunea Turnu Severin – Cazanele Dunării. Alţii preferau deplasări pe distanţe scurte ori condiţii de transport mai precare. Dar nu doar cei din ministere erau implicaţi. Multe impedimente erau rezolvate prin bunăvoinţa primarilor, a preoţilor şi directorilor de şcoli din comunităţile în care ajungeau excursioniştii. Locurile de dormit, amenajate în localul şcolilor sau în casele profesorilor şi elevilor din respectiva comunitate, mesele întinse în curţile unităţilor de învăţământ ori a parohiilor suplineau, pe cât posibil, lipsuri care ar fi zădărnicit frumoasele îndrăzneli ale dascălilor din toată România.

Nu de puţine ori era solicitată şi implicarea ministrului Afacerilor Străine. Planificări turistice priveau Bucovina, Transilvania, chiar şi Constantinopolul, Odesa ori Sevastopolul. Era necesară obţinerea avizelor din partea guvernelor străine. De exemplu, pentru peregrinările la Constantinopol exista o colaborare între Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice cu Serviciul Maritim Român, prin care se asigurau biletele de vapor şi masa luată la bordul navelor cu preţuri reduse. În baza unei înţelegeri la nivel guvernamental, Societatea de Navigare Ungaro-Croată, la solicitarea partenerilor români, aproba o reducere de 50% pentru excursioniştii români[384]. Invariabil însă, chestiunile erau tratate punctual, fapt care genera nu doar întârzieri, dar şi incertitudini.

Elevii din Focşani, mai norocoşi, obţinuseră acordul unei deplasări la Predeal. Dar chiar şi aşa, apelau la ministrul Lucrărilor Publice pentru scutiri pe calea ferată. Profesorii şi copiii de la liceul „Unirea” din Focşani îşi făcuseră un obicei ca în vacanţele de Paşti să pornească la drum. Ani la rând, merseseră pe „la fraţii din Ardeal şi Bucovina”[385]. În

[382] *Ibidem*, f. 10.
[383] ANIC, fond MCIP, dosar 1211/1906, f. 4.
[384] ANIC, fond MCIP, dosar 2401/1911, f. 2.
[385] *Ibidem*, f. 64.

Bucovina ajungeau, în 1911, şi elevii de la „Alexandru Hasdeu" din Buzău. Se opriseră în Suceava pentru a călca printre ruinele Zamcăi şi ale altor mănăstiri vechi zidite de domnii români"[386]. Se abăteau pe la Cernăuţi, iar la întoarcere se opreau la Putna, pentru a se reculege la mormântul lui Ştefan cel Mare. Coborau apoi la Câmpulung. Zona bucovineană atrăgea. Peisajele pitoreşti şi zestrea istorică o recomandau drept cea mai vizitată regiune. Alături de profesorul de religie, Gh. Petrescu, elevii de la liceul „Nicolae Bălcescu" din Brăila plecau spre Suceava, „vechea reşedinţă domnească", apoi spre Putna, la „mănăstirea lui Ştefan"[387], punct nelipsit din pelerinajul tuturor vizitatorilor. În vara aceluiaşi an, 1903, direcţiunea gimnaziului „Mircea cel Bătrân" din Constanţa cerea de la minister acordul de a le arăta elevilor Suceava, mănăstirea Putna, Vatra Dornei. Doreau apoi să coboare pe Bistriţa cu pluta, până la Piatra Neamţ[388]. Aflaseră la orele de istorie că în zona respectivă erau îngropaţi marii domni ai Moldovei, că acolo se aflau cele mai reprezentative zidiri ale civilizaţiei autohtone.

În cazul plimbărilor prin Bucovina a unor copii din Botoşani era activată o reţea instituţională, cuprinzând responsabili din întreg aparatul guvernamental românesc, dar şi parteneri străini. Fiecare caz avea particularităţile sale, rareori fiind formulat un refuz vehement. Legaţia românească de la Viena, ministerele de Interne din Imperiu şi din Regat comunicau între ele, la început de 1903, pentru a permite excursioniştilor să treacă în Bucovina fără paşapoarte[389]. Tot în 1903, îşi manifestau intenţia de a ajunge la Viena elevi şi profesori de la Turnu Severin. Spre surprinderea lor, autorităţile din Viena îi anunţau că sunt aşteptaţi cu plăcere. Cereau doar lămuriri suplimentare de la Ministerul Afacerilor Străine privind durata sejurului, a programului fixat, precum şi obiectivele ce trebuiau vizitate[390].

În puţine cazuri direcţiunea şcolii prefera să scrie direct reprezentanţilor diplomatici români din străinătate, cerându-le să intervină pe lângă guvernele statelor-gazdă pentru obţinerea unor înlesniri, atât pentru transport în ţara pe care doreau să o viziteze, cât şi pentru accesul în diferite locaţii istorice. Nu mai puţin de 50 de obiective erau trecute pe listă doar pentru o singură deplasare[391]. Pretenţiile difereau în funcţie de

[386] *Ibidem*, f. 73.
[387] ANIC, fond MCIP, dosar 2985/1913, f. 40.
[388] *Ibidem*, f. 72.
[389] ANIC, fond MCIP, dosar 445/1903, f. 50.
[390] *Ibidem*, f. 15.
[391] ANIC, fond MCIP, dosar 2401/1911, f. 53r.-v.

regimul juridic al fiecărei proprietăţi. Directoratul liceului „Unirea” din Focşani îl contacta, în 1911, pe diplomatul român de la Roma, G. Nanu. Spera să obţină din partea guvernului italian gratuităţi pentru vizitarea muzeelor, a galeriilor de artă, a şantierelor arheologice girate de stat. Pentru cele aflate în proprietate privată se dorea intermedierea aceloraşi autorităţi italiene, în vederea obţinerii unor scutiri de plată semnificative. Răspunsul primit de la G. Nanu era încurajator. Arăta că o bună parte dintre obiectivele vizate puteau fi vizitate fără nici un cost. În cazul altora, precum muzeul Vaticanului, diplomatul nu putea întreprinde nimic, deoarece statul român nu avea stabilite legături cu Sf. Scaun.

De asemenea, pentru vizitarea palatelor şi colecţiilor private, G. Nanu atrăgea atenţia că legaţia nu putea interveni, dată fiind lipsa unei practici administrative şi a unor proceduri individuale fixate de autorităţile italiene. Explica profesorilor din Focşani că accesul în incinta clădirilor depindea de bunăvoinţa fiecărui proprietar. Se oferea să pună la dispoziţia doritorilor toate informaţiile privitoare la condiţiile de transport pe teritoriul italian, să îi ajute să-şi rezolve cât mai rapid astfel de probleme ce ţineau de jurisdicţia legaţiei[392]. Şi nu era puţin lucru. Pe itinerarul focşănenilor, întins pe trei săptămâni, se aflau Roma, Napoli, Pompei, Florenţa, Veneţia.

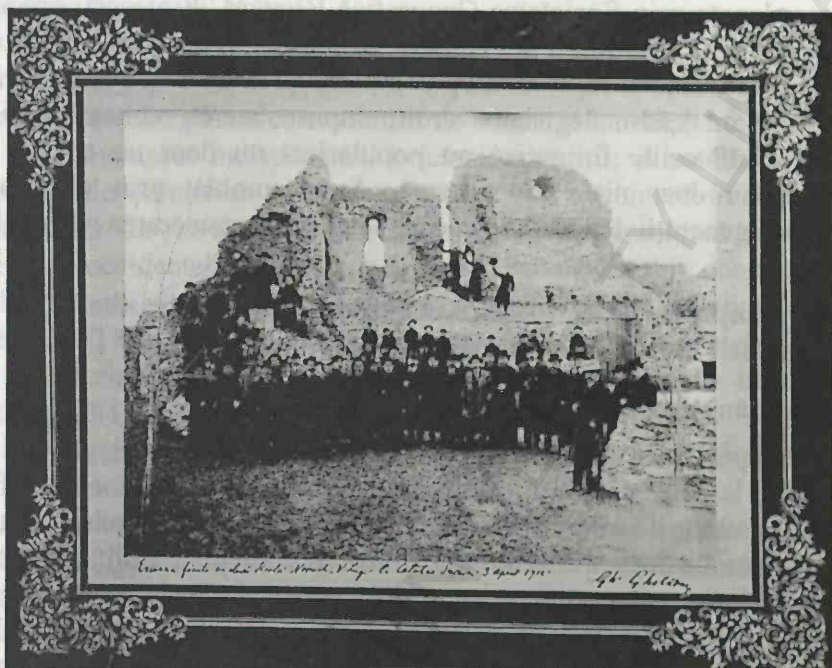
Reducerile obţinute de elevi nu erau suportate exclusiv din bugetul public. Unii profesori apelau la sprijin financiar din partea unor instituţii private. Banca Marmorosch Blank plătea 75% din biletele de tren pe linia Buzău – Nehoiaşi, pentru elevii şi profesorii de la liceul „Alexandru Hasdeu” din Buzău. În câteva situaţii, corpul profesoral găsea disponibilitate şi la feţele bisericeşti locale. Bunăoară preoţii de la biserica Madona Dudu din Craiova contribuiau cu 300 de lei la excursia planificată de direcţiunea Şcolii Secundare de fete din oraş[393]. Erau încântaţi să afle că fetele mergeau la Curtea de Argeş pentru a vizita catedrala şi a se reculege la mormintele lui Neagoe Basarab şi a lui Radu de la Afumaţi. Chiar şi aşa, suportul financiar nu era suficient.

Câţiva directori de liceu iniţiau cicluri de conferinţe la finalul cărora persoanele din public donau bani pentru realizarea excursiilor ştiinţifice[394]. În acelaşi scop, erau pregătite serbări şi „reprezentaţii cinematografice”[395], atât în oraşele de reşedinţă, cât şi în cele în care se poposea

---

[392] *Ibidem*, f. 3-4.
[393] ANIC, fond MCIP, dosar 2403/1911, f. 18.
[394] ANIC, fond MCIP, dosar 2402/1911, f. 5.
[395] ANIC, fond MCIP, dosar 2985/1913, f. 52.

timp de o zi[396]; prilej pentru strângerea câtorva sute de lei[397]. Câştigurile trudite de tineri suplimentau bugetul voiajurilor.

Excursie cu elevii Şcolii Normale „Vasile Lupu la Cetatea Sucevei, 3 aprilie 1916

Se putea mai mult? N. Iorga credea că da. Şi o spunea tranşant, fără nici o ezitare. Văzuse cum atâtea excursii se făcuseră „în zadar, numai pentru mâncare, băutură şi conversaţii frivole"[398]. Un dram de speranţă îşi punea în „Societatea Cercetaşilor", recent înfiinţată, pusă sub patronajul principelui moştenitor. Istoricul survola critic aproape două decenii în care fuseseră experimentate pentru prima oară beneficiile excursiilor de studiu în învăţământul românesc. În condiţiile în care iniţiativa derulării lor venea întotdeauna dinspre şcoli şi facultăţi, implicit pretenţii şi condiţionalităţi diferite, în contextul în care bugetul ministerului nu includea un capitol distinct pentru finanţarea călătoriilor, rezultatele concrete nu au fost pe măsura aşteptărilor celor care sperau că o mai bună cunoaştere a trecutului putea revitaliza naţiunea română. Fără

[396] ANIC, fond MCIP, dosar 445/1903, f. 9.

[397] ANIC, fond MCIP, dosar 1316/1912, f. 9v.

[398] N. Iorga, *Ce este un monument istoric*, Vălenii de Munte, Tipografia „Neamul românesc", 1915, p. 3.

a exagera, credem că în mediile didactice voiajurile s-au constituit în echivalentul cercetărilor de teren susţinute de Academie şi a expediţiilor coordonate prin Societatea Geografică Română. Profesori, precum V. Pârvan, Gr. G. Tocilescu sau Petre V. Haneş, le vorbeau tinerilor după o temeinică documentare, atâta cât putea fi făcută la vremea aceea. Fără a dispune de un cadru legislativ croit, supuse mereu constrângerilor financiare, călătoriile formative au popularizat nu doar un trecut, au privilegiat nu doar nişte monumente. Au preumblat prin civilizaţia românească generaţii de tineri de la care se aştepta regenerarea naţională.

De la impulsurile curiozităţii la raţiunile administrative: hărţi ale Principatelor Române în secolul XIX

Succintă retrospectivă

Istoriografia admite că în Europa primele hărţi de interes general au fost tipărite la final de secol XV[399]. Mult timp, publicarea lor nu a fost agreată de structurile militare. Dacă pentru comercianţi trasarea corectă a rutelor şi drumurilor reprezenta un ajutor semnificativ, militarii considerau că hărţile vulnerabilizau propriile structuri de apărare, oferind potenţialilor atacatori indicii valoroase. Abia din secolele XVI-XVII lumea europeană, aflată într-o puternică expansiune colonială, a resimţit nevoia cartografierii cât mai precise cu putinţă a oricărui petic de pământ. Şi ne referim doar la interese şi condiţionări strict economice şi militare. S-a manifestat, pe de o parte, valorizarea noţiunii de trecut cu locurile şi evenimentele sale memorabile şi, pe de altă parte, mai important, a fost impactul paradigmei lui Copernicus asupra reprezentării lumii şi a imaginarului ştiinţific. Spiritul cartezian presupunea o cercetare logică a lumii, guvernată de rigoare şi principii explicative verificabile.

Din punct de vedere istoric, cea dintâi parte cartografiată a fost zona fostului Imperiu Roman. Geograful flamand Abraham Ortelius publica, în 1571, harta *Romani imperii imago*. Apoi, retrasa, pe o altă planşă, campaniile lui Alexandru cel Mare; era un ciclu de hărţi, exclusiv istorice, intitulate *Parergon*[400] (supliment, anexă); altfel spus, un adaos la ceea ce lumea ştia despre propriile ei fruntarii. Ulterior, Nicolas Sanson scotea la Paris, în 1649, o hartă a Galiei antice, alte planşe puse la dispoziţia curioşilor reprezentând Britania şi Spania în perioada clasică. Veacul XVII extindea aria curiozităţii şi în epoca post-romană. O hartă a

---

[399] Jeremy Black, *Maps and History. Constructing Images of the Past*, New Haven and London, Yale University Press, 1997, p. 6.

[400] *Ibidem*, p. 9.

Franței până la Clovis apărea în 1680. Din secolul XVIII, hărțile erau reevaluate periodic de către militari și perfecționate ori de câte ori se întrezărea un posibil război.

Tot în aceeași perioadă, cartografierea era asociată și descrierilor literare. Mai toți voiajorii plecau la drum abia după ce consultau hărțile[401] aferente traseelor planificate. Alături de busolă și lunetă, harta făcea parte din instrumentarul indispensabil oricărei expediții; și nu fără rezultate. Acumulările științifice au reprezentat un bun argument în dezvoltarea conceptului de *hartă* în *atlas*. Schimbarea de paradigmă a bulversat societatea occidentală. Brusc, lumea se mărea considerabil, concomitent cu explorarea sa sistematică. Când în Occident această practică devenise curentă, în Țările Române nu exista un geograf capabil să schițeze o hartă.

Un prim atlas de anvergură publicat în primele decenii ale secolului XIX era cel îngrijit de Christian Krus, apărut la Leipzig între anii 1812 și 1818. Krus sărea peste antichitate, propunând secvențe cronologice de la anul 400 până la 1700, apoi 1788, 1811 și 1816. Pulsul accelerat al timpului stabilea alte priorități și tatona aspecte semnalate până atunci doar în operele literare. Republicat în mai multe ediții, atlasul avea și o versiune în franceză, *Atlas historique des états européens*, cules la Paris în 1836.

Între timp, în deceniul al treilea, alte atlase istorice importante apăreau și în Germania. Friedrich Wilhelm Benicken îngrijea *Historischer Schulatlas oder Übersicht der allgemeinen Weltgeschichte*, 1820, Julius Löwenberg, *Historisch-Geographischer Atlas zu den allgemeinen Geschichtswerken von C.V. Rotteck, Pölitz und Becker in 40 colorirten Karten*, 1839. Același Julius Löwenberg publica *Historischer Taschenatlas des Preussischen Staats, bestehend aus 16 Historisch-Geograpischen Karten, mit erläuterndem Texte* în 1840. John Valerius Kutscheit edita în 1842 *Vollständiger Historisch-Geographischer Atlas des deutschen Landes und Volkes*, iar doi ani mai târziu semna *Handatlas der Geographie des Mittelalters*, 1844. Efervescența editorială certifica interesul major pentru astfel de lucrări care își căutau încă identitatea epistemologică, pretinzând însă și capacitatea de a oferi expertiză. Pe parcursul a trei decenii, se completau și corectau informații, se retrasau arealuri, se făcea tranziția de la o banală mențiune la contextualizare. Privirea aruncată pe o hartă își avea rostul său. Același nume, același an,

[401] Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité. Pour une archéologie du tourisme: le voyage des français en Italie, milieu XVIIIe siècle – début XIXe siècle*, Roma, École française de Rome, 2008, p. 55.

trecute în *text* și *imagine*, conduceau spre evaluări și concluzii nu tocmai identice. Planul unei campanii părea mai inteligibil pe o hartă, dând senzația urmării îndeaproape a eroilor; pe când, dintr-o scriitură, puteau fi reținute cel mult câteva date și un număr restrâns de personaje.

Într-o accepțiune formală, fondatorul atlasului istoric modern este considerat ofițerul bavarian Karl von Spruner[402]. Acesta publica la Gotha, în 1846, *Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's von Anfang des Mittelalters bis auf die neueste Zeit*. Era vremea în care hărților li se recunoștea o valoare pedagogică, fiind capabile să descâlcească trecutul colectiv aidoma unui document istoric sau unei restituiri istoriografice. Marele lor avantaj a fost că nu și-au jucat un destin eminamente academic, blocat în prejudecățile unor medii formative. Percepția publică le recunoștea atât meritul științific, dar și utilitatea popularizării teritoriilor străine. Reușita unei călătorii era asociată documentării prealabile a unor hărți. Atlase voluminoase își câștigau notorietatea în Franța: Victor Duruy, *Atlas de géographie historique universelle*, 1841, Louis Dussieux, *Géographie historique de la France ou histoire de la formation du territoire français*, 1843, Louis Dussieux, *Atlas général de géographie historique du Moyen Âge*, 1844, M. Drioux și Ch. Leroy, *Atlas universel et classique de géographie ancienne, romaine, du moyen âge, moderne et contemporaine*, 1878, P. Foncin, *Géographie historique*, 1888, desenau pe niște coli adevărate evoluții istorice. Câteva semne ori desene miniaturale, plus fixarea unor contururi, ofereau, succint, informații și sugestii într-o manieră sensibil simplificată față de pledoariile textelor. Mai mult, hărțile nu privilegiau, aidoma scrierilor, un personaj sau vreun an. Contururile încadrau, teritorial și cronologic, o secvențialitate care generase transformări profunde în vremurile de odinioară. Dinamica preocupărilor din domeniu nu mai surprindea, dezvoltând o prosperă piață editorială.

Dar nu era doar cazul marilor puteri. Literatura de specialitate a reținut și proiectul cartografic asumat de elvețienii Vögelin, Meyer von Knonau și Wyss, *Historisch-Geographischer Atlas der Schweiz*, apărut între anii 1846 și 1855, cu o nouă ediție în 1870, ori a lui J.S. Gerster, *Atlas historique de la Suisse à l'usage des écoles et des familles*, 1875. Pentru Olanda, W.E.J. Huberts îngrijea *Historisch-Geographische Atlas der Algemeenen Vaderlandsche Geschiedenis*, 1855, la fel și G. Mees, *Historische Atlas van Noord-Nederland, van de XVIe eeuw tot op Heden*, 1865. Pentru spațiul central-european și balcanic, țări cum ar fi Polonia,

---

[402] Jeremy Black, *op. cit.*, p. 43.

Bulgaria, Ungaria aveau întâietatea reprezentărilor în virtutea gloriei de odinioară. Joachim Lelewel scotea *Atlas do Historyi i Geografi Starozytney*, 1828, și *Atlas di Dziejóow Polskich z Dwunastu Krajobrazów*, 1829. Leonard Chodzko publica *Atlas historique, politique et statistique de la Pologne ancienne et moderne, indiquant ses divers démembrements et partages*, 1831, iar în 1846 finaliza *Atlas de sept partages de la Pologne et des efforts des polonais pour la régénération de leur patrie en Pologne*. Spațiul bulgar se regăsea pe harta lui Alexander Hadzirousset, *Karta na segashnaya Bolgariya, Trakiya, Makedoniya i na prilezhashtite zemi*. Primul atlas istoric maghiar, în termeni generali, era publicat încă din 1751 de János Tomka-Szászky, profesor de istorie și geografie la Pressburg (Bratislava), intitulat *Parvus Atlas Hungariae*. În 1772, astronomul Miksa Hell semna *Tabula geographica Ungariae veteris ex historia anonymi belae regis notaru*, o bună parte din documentare făcându-și-o din *Gesta Hungarorum*. Inițiative locale încurajau analizele de gen. În Bucovina, comitetul „Societății pentru literatură și cultura română" oferea în 1865 un premiu pentru „descrierea Bucovinei în privința geografică, topografică, etnografică și istorică"[403].

În faze diferite, fără ecarturi istorice majore, continentul european se „așeza" uniform pe hărțile geografice, pe planșele de lucru ale istoricilor și geologilor, în mapele lucrate riguros de specialiștii militari. Absolut nici una dintre ele nu devenea un șablon intangibil, asemenea lucrărilor clasice.

Principatele Române pe hărțile și atlasele lumii

În Principatele Române conceptul de *hartă* a fost mult timp substituit de varii orientări și indicații geografice, în cartografieri punctuale făcute de străini ori în diferite acte administrative, și abia mai târziu în lucrările și manualele de profil. În cărțile de geografie apărute la București și Iași, la mijlocul veacului XIX, harta era definită succint „o desemnare de un continent, țară sau de un loc și de granițele, râurile, capitalele lui"[404]. Atât și nimic mai mult.

Chiar și în aceste condiții, apariția primelor hărți făcea *trecerea de la opinie sau impresie de călătorie la prezumția unei cercetări minuțioase de teren*. De la un banal desen – trasarea unor linii și puncte pe o

[403] ***, *Privire istorică*, în „Trompeta Carpaților", nr. 12, 13/27 aprilie 1866, p. 46.
[404] I. Genilie, *Principii de geografie pentru tinerimea studioasă*, București, Tipografia Colegiului Național, 1852, p. 7.

coală de hârtie – se ajungea la precizări exacte, însoţite, e adevărat, rareori, de scurte explicaţii. Astfel, pe parcursul a câtorva decenii, termenul de *hartă* prindea consistenţă şi în lumea românească. Identificări topografice, documente istorice, cercetări arheologice, propuneri etimologice şi toponimice, expertize cartografice, descripţii geometrice şi operaţiuni geodezice erau puse la lucru[405]. Orice detaliu începea să conteze. În 1887, se făceau şi estimări cât mai precise privind perioada în care se putea lucra la harta ţării, 1 aprilie – 1 noiembrie, precum şi despre numărul specialiştilor implicaţi. Calculele porneau de la întinderile teritoriale. Doar pentru Moldova, dacă lucrurile mergeau bine şi cercetările de teren se terminau în doi ani, erau necesari 52 de topografi şi 8 geodezi. În cazul Munteniei, cu un personal similar, lucrările se întindeau pe şase ani[406]. Iar acestea erau datele doar pentru munca de teren. Acelaşi număr de specialişti, repartizat fiecărei regiuni, în tot atâţia ani, era gândit pentru pregătirea planşelor.

Până la acest stadiu, la început de veac XIX, toate hărţile şi atlasele care includeau spaţiul românesc în varii delimitări regionale, erau culese în tipografiile de peste graniţă. Reflectând cursul istoriei, autorii hărţilor plasau Principatele Române în cadrul marilor imperii, nefiind interesaţi să le tuşeze contururi distincte. Prin urmare, *planşele nu se refereau la vreun neam sau ţară, ci fixau raporturile teritoriale dintre marile puteri*. Spaţiul românesc era cuplat, adesea, fie la zona panonică, fie la Peninsula Balcanică, cel mai adesea reproduse ca regiuni otomane.

Hărţile erau utile pentru trasarea drumurilor şi localizarea oraşelor incluse în planurile de ocupaţie. Dacă cele din secolele XVI-XVII doar survolau Ţările Române, fără a indica profilul teritorial al provinciilor istorice, spre finele secolului XVIII se constată un plus de sistematizare. O anumită ordonare se sesiza abia în hărţile Moldovei şi Munteniei întocmite de mareşalul Bauer, de ofiţerii ruşi şi austrieci. Una dintre acestea a fost publicată la Viena, în 1790, sub titlul *Harta Marei şi Micii Valahii*[407]. Necesităţile prezentului şi zestrea trecutului puteau fi bănuite pe contururile trasate pe o filă de hârtie, pe indicarea principalelor aşezări.

---

[405] C.I. Brătianu, *Însemnătatea hărţii ţării pentru istoria patriei şi a neamului*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", 1905, p. 6.

[406] Idem, *Notiţe asupra hărţilor actuale ale României. Urmate de un proiect pentru alcătuirea hărţii generale a Regatului*, în „Buletinul Societăţii Geografice Române", 1888, p. 89-90.

[407] G.G. Pârjolescu, *Din istoricul hărţilor principatelor şi harta României*, Bucureşti, 1908, p. 8.

Despre o hartă a Valahiei, aflată în fonduri particulare din România, aflăm şi din corespondenţa lui Vasile Adamachi. La 17 iulie 1883, filantropul depunea la mapa prefectului de Iaşi un exemplar al hărţii Valahiei „lucrată sub îngrijirea statului austriac la 1788"[408], de o echipă condusă de Ruhedorf, pentru a o trimite pe cale ierarhică ministrului de Externe. De ce era atât de importantă o hartă finalizată cu mai bine de un veac în urmă? Pentru că pe ea erau trecute cu precizie „hotarele despărţitoare de Banat şi Transilvania" şi putea aduce un plus de lămurire unui subiect sensibil la final de veac XIX: regularizarea hotarelor României cu Austro-Ungaria. Era o dovadă că argumentul istoric nu ţinea doar de interpretarea unui vechi document ori de citirea unei inscripţii în piatră, ci şi de realitatea configurată de geografie cu ajutorul topografiei.

Cuprinderea spaţiului locuit de români în materialele geografice ţinea aproape de moştenirea clasică, reflectând şi interesele marilor imperii în zonă. G.U.A. Vieth tipărea în 1800, la Weimar, *Atlas du Monde Ancien*, în care era cuprinsă harta Daciei vechi şi cea aflată sub administraţie romană. Tot la Weimar, Ferd. Götze publica, în 1804, *Charte des Schwarzen Meeres* şi *Charte von Ungarn, Siebenbürgen*, unde includea şi teritoriul românesc[409]. C. Smith tipărea la Londra, în 1809, harta *Germania, Dacia, Moesia, Illyricum, Pannonia, Rhaetia et Noricum*. În acelaşi an, 1809, la Paris, I. Pinkerton îngrijea *Atlas de la géographie moderne*, în care Principatele Române erau trasate în hărţile: *Europe, Empire de Russié* şi *Turquie d'Europe*. Tot la Viena, în anii 1810-1811, apărea *Harta Peninsulei Balcanice* de Ruhedorf. În 1832, se publica *Harta Generală a Valahiei, Bulgariei şi Turciei*. Înşiruirea lor poate părea inutilă. În cel mai optimist scenariu, respectivele lucrări erau ştiute, dar consultate doar de câteva minţi luminate din Principate. Am insistat în prezentarea lor, fie şi sterilă, dintr-un alt considerent: o bună parte dintre călătorii străini ajunşi prin Ţările Române se informaseră, în prealabil, despre trasee de străbătut. Menţiunile geografice, istorice şi topografice, des întâlnite în consemnările lor, aveau fundament şi în hărţile amintite mai sus. Prin intermediul lor se derula un transfer de cunoştinţe, nu chiar insignifiant, către o lume românească incapabilă să le obţină prin forţe proprii.

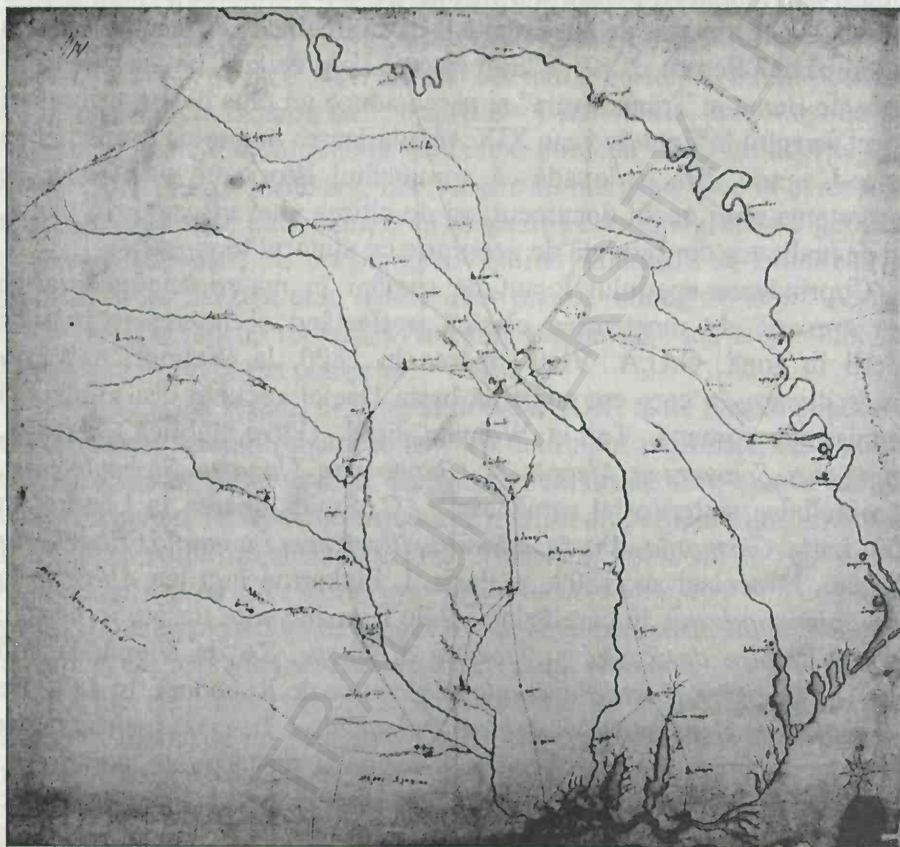
Au fost şi excepţii, atunci când interesul era focalizat doar pe Moldova şi Ţara Românească. De pildă, în anii 1810-1811, la Viena, apăreau *Harta Generală a Moldovei* de F. Fried, alături de *Harta*

---

408 DJANI, fond Prefectura Iaşi, dosar 48/1883, f. 1.

409 C.I. Brătianu, *Însemnătatea hărţii ţării pentru istoria patriei şi a neamului*, p. 6.

Specială a Valahiei, concepută de Iosef Dirwaldt. În 1812, serviciul cartografic al Statului-Major austriac publica *Harta Topografică a Marei și Micii Valahii*. Câteva preocupări în această direcție au rămas în manuscris. Este și cazul unei hărți a Moldovei din 1812[410].

Moldova. Hartă rutieră, 1812
(Biblioteca Academiei Române, secția Hărți)

În 1816, apărea și harta „României" lucrată de Dimitrie Philippide. E dificil de evaluat impactul lor public. Unele demersuri nici nu își propuneau un atare obiectiv. O comisie, coordonată de colonelul rus Ditmar, calcula pozițiile orașelor mai importante din cele două Principate, spre a servi unor scopuri eminamente instituționale. Iar lista priorităților cuprindea și zone de interes strategic. În octombrie 1832, un alt instrument cartografic, *Harta topografică a cursului Dunărei de la*

[410] Vezi *Moldova. Hartă rutieră*, manuscris secolul XIX-1812, BAR, secția Hărți.

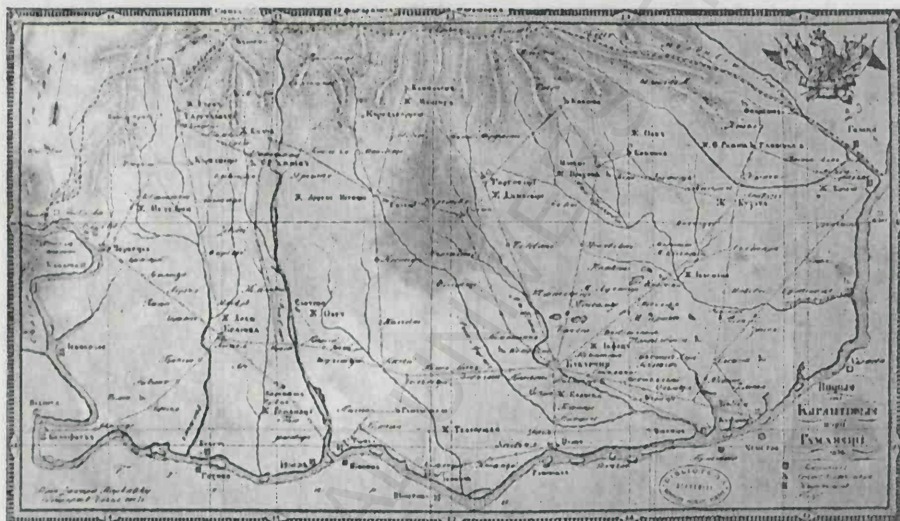
Orşova la Prut, era tipărit la Viena. Tot la începutul deceniului patru, era scoasă pe piaţa editorială berlineză *Harta Generală a Principatelor Valahiei şi Moldovei*, întocmită după Bergenheim de Carol Rosetti. În 1833, colonelul Hâncu lucra, după o tipăritură a Institutului geografic din Viena, *Harta administrativă a Valahiei cu tabelă statistică*. Toate fuseseră îngrijite în străinătate, răspunzând cerinţelor marilor puteri.

Harta României a lui Dimitrie Philippide, 1816
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

Apare întrebarea: căror necesităţi răspundea închegarea unui plan ori a unei hărţi, în prima parte a veacului XIX, în Principatele Române? Reuşeau să impună un trend al curiozităţilor, să reanime interesul pentru vechi zidiri pe nedrept abandonate? Astăzi ele ne apar precumpănitor, chiar exclusiv, administrative. Din punct de vedere practic, necesităţile nu erau puţine. Editori precum Grigore Pleşoianu în 1831 şi Zaharia Carcalechi în 1836 îngrijeau hărţi cu poştele şi carantinele Ţării Româneşti. Erau însărcinări punctuale, răspunzând nevoilor imperative ale acelui prezent. Departe însă de atributele unei hărţi! Chiar şi aşa, Zaharia

Carcalechi fixa pe traseul poştalioanelor unele dintre cele mai importante mănăstiri: Bucov, Cozia, Câmpulung, Curtea de Argeş, Horez, Cărbuneşti, Topolog, Târgovişte, Cerneţ. Toate acestea le vom regăsi în deceniile următoare, printre popasurile planificate de voiajori. Posibil ca harta lucrată de Zaharia Carcalechi să le fi fost de folos. Peste 100 de aşezări erau conectate la rutele poştelor. Lipseau însă, în cazul unor oraşe, edificii istorice importante. La Craiova, de pilă, nu semnala nici o zidire, nici chiar la biserica Sf. Dumitru.

Poştele şi carantinele Ţării Româneşti, 1836
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

În Moldova, căminarul Petre Asaki, „Prezidentul Giudecătorescului Tribunal din Botoşani", alcătuia, la porunca ministrului Dreptăţii, mare logofăt şi cavaler Constantin Sturdza, două hărţi administrative: *Harta Principatului Moldovei după înrătundire* făcută la 1833 şi *Tablo paralel pentru a sluji de alăturare în dizlocaţia ţinuturilor şi a ocoalelor Prinţipatului Moldovei*, o foaie cu trei hărţi[411]. Erau printre primele încercări ale autorităţilor moldovene de a-şi cunoaşte cât mai în detaliu ţara. Până atunci, astfel de informaţii puteau fi obţinute, de cele mai multe ori, doar de la trupele militare de ocupaţie. Se dorea o radiografiere a stării ţinuturilor din vechime, precum şi impactul reorganizării administrative din

[411] Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice şi cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978, p. 230.

1833, gândite de Constantin Sturdza. Informaţiile erau vitale şi pentru o mai bună organizare a finanţelor ţării. Astfel, Moldova era împărţită în zece ţinuturi, respectiv în ocoale şi apoi în sate: Dorohoi cuprindea 5 ocoale, Botoşani – 5, Suceava – 5, Roman – 5, Bacău – 6, Putna – 6, Covurlui – 4, Tutova – 6, Vaslui – 6, Iaşi – 7. Fiind o hartă cu profil administrativ şi financiar, Petre Asaki trecea în dreptul aşezărilor numere în loc de nume, aşa cum primise poruncă. În partea de jos făcea şi „tâlcuirea semnelor". Din harta prelucrată după sistemul rusesc, curioşii puteau depista târguri de reşedinţe, târguri mai mici, sate, mănăstiri, saline, poşte, carantine; nici o o trimitere însă la vreun obiectiv istoric.

Tot în 1833, apărea o *Hartă administrativă a Ţării Româneşti*[412], făcută de locotenent colonelul Bergenheim şi de căpitanul Galiţin. Alături de comunităţile importante şi de mănăstiri erau însemnate chiar şi „cele mai mici paraclise şi cruci izolate"[413]. Monumentele cu tentă istorică deveneau repere demne de marcat. O lucrare similară, dedicată Moldovei, făcută de aceiaşi colaboratori, era finalizată în cursul aceluiaşi an. Până la unirea celor două ţări, când este activată noua paradigmă naţională, o înşiruire statistică, fie ea şi firavă, vorbeşte de un interes constant pentru o cunoaştere tot mai bună a teritoriului de la nord de Dunăre.

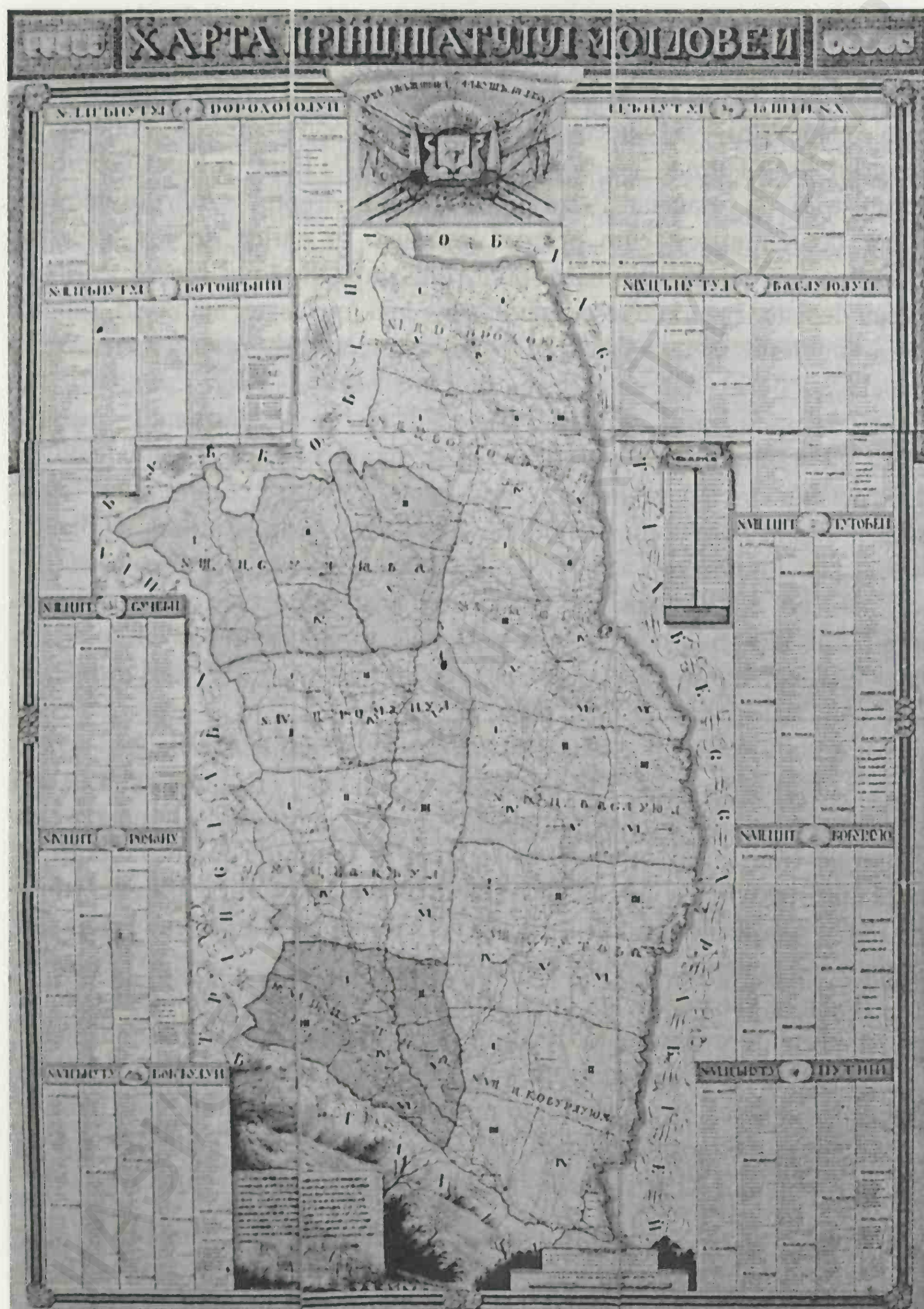
Frederic Valbaum scotea *Harta Ţării Româneşti* în anii 1833-1834, iar P. Antoni tipărea, în 1842, *Harta Moldovei vechi*. Principatul de la est de Carpaţi era redat într-o împărţire în 23 de ţinuturi, întinderea lui teritorială fiind însă surprinsă la apogeu, în timpurile medievalităţii. O parte din Bucovina şi întreaga Basarabie lărgeau conturul Moldovei ştiute în 1842. Conform haşurărilor, cândva, regiunea despărţea Tracia de Sciţia, fiind cunoscută drept *Deşertul Getic*.

Redarea geografică era completată de o înşiruire cronologică a celor mai importante evenimente desfăşurate în această parte de lume. Peste 100 de ani se recomandau drept importanţi în destinul provinciei. Istoria ei începea undeva cu jumătate de mileniu î.Hr., desfăşurându-se până la 1526. Timpul cunoştea o împărţire între *antic*, întins generos până la mijlocul veacului XIV, şi *vechi*, închis fără lămuririle cuvenite la 1526.

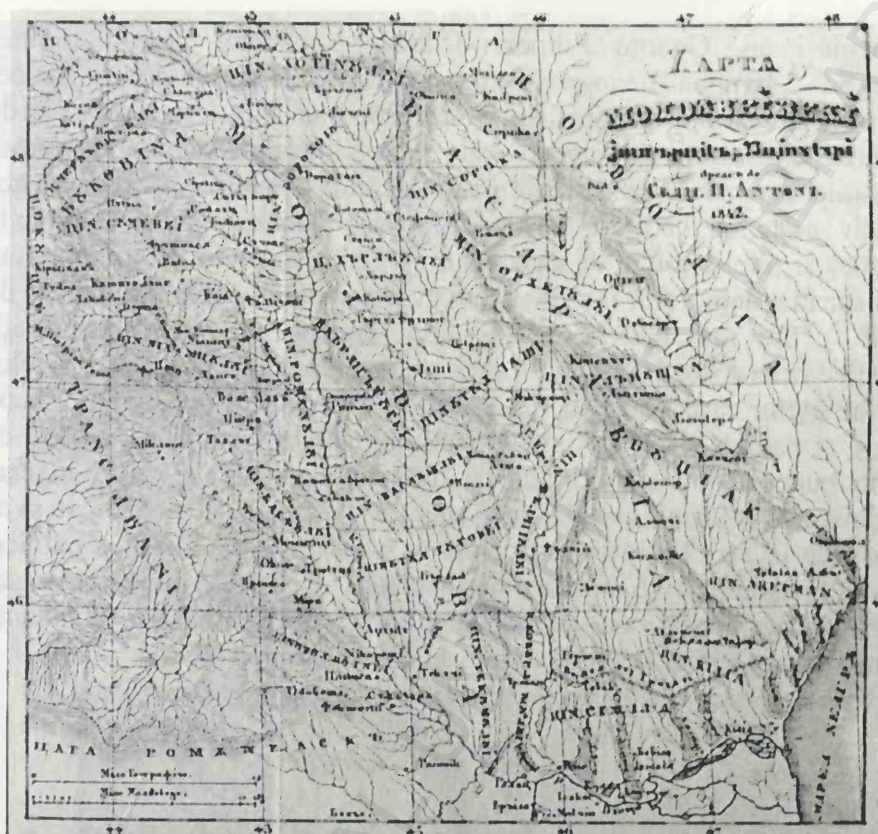
---

[412] *Hartă administrativă cu tăbliţă statisticească a principatului Valahiei*, alcătuită din porunca Plin Împuternicitului Prezident al Divanurilor Principaturilor Valahiei şi Moldaviei, domnul General Adjutant Kisselef de podpolcovnicul generalicescului ştab Bergenheim I şi căpitanul din acelaşi ştab, cneazul Galiţin, Bucureşti, Litograf. I. Eliade şi P. Bilitz, 1833.

[413] G.G. Pârjolescu, *op. cit.*, p. 12.

Harta Principatului Moldovei după înrătundire, 1833
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

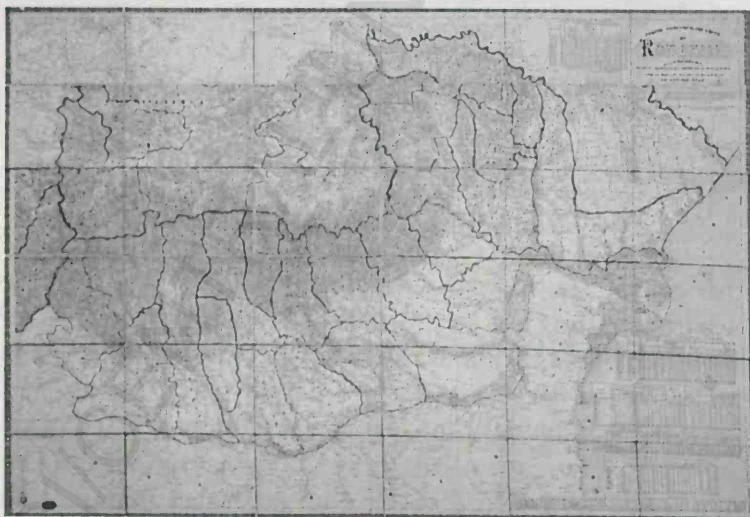

Harta Moldovei vechi împărțită în 23 de ținuturi, 1842
(Biblioteca Academiei Române, secția Hărți)

Pentru cel dintâi interstițiu reconstituirea se baza exclusiv pe scrierile autorilor latini, fără nici cea mai insignifiantă trimitere la vreo descoperire arheologică făcută în pământul țării. Ultimii două sute de ani își spuneau povestea prin operele cronicarilor. Nu toate datele erau corecte. De pildă, Ștefan cel Mare își începea domnia în 1458. Detaliile scriptice și localizarea marilor bătălii nu erau fixate însă pe hartă; nimic despre Podu Înalt, întinderea dintre Vaslui și Bârlad nefiind marcată cu vreun indiciu istoric. Valea Albă era trecută, ca toate celelalte așezări, fără vreun semn anume. Dintre localitățile păstrătoare ale vechilor zidiri, dar fără a fi remarcate explicit, harta recomanda Suceava și Putna. În stânga Prutului se regăseau Hotin, Soroca, Orhei, Cetatea Albă, Chilia.

Metodologia pregătirii planșelor nu cunoștea transformări radicale în tot acest interval. În 1843, Georges Venrich edita *Harta Țării Românești*, insistând pe împărțirea principatului în cele 18 județe; nimic mai mult. Peste zece ani, în 1853, H. Kiepet realiza *Harta Principatului Moldovei*.

În același an, George Filipescu-Dubău, considerat primul inginer cartograf[414], termina *Harta generală a Moldovei*. Existau însă mari lacune. Creșterea numărului de localități indicate pe planșă nu era însoțită și de dublarea registrului explicativ. Abia în perioada următoare deveneau sesizabile acumulări consistente în domeniul pregătirii hărților. Aproximativ peste un deceniu, George Filipescu-Dubău, inginer la direcția statistică și șeful biroului de cadastru, împreună cu Anton Petrini Antonin, profesor la colegiul din Iași, reușeau, poate, cea mai completă lucrare de profil[415]. Era mai mult decât o hartă, punând pe planșă informații statistice referitoare la numărul districtelor, ocoalelor, târgurilor, satelor și a sufletelor care trăiau în fiecare district, împărțite în funcție de sex, religie și naționalitate; se contabilizau animalele, veniturile produse de moșii, bugetele ministerelor, dar și întinderile teritoriale pentru fiecare administrație din Moldova și Țara Românească. Cei doi se preocupau și de industriile locale. Treceau, într-un tabel, o clasificare a zidirilor publice. Trierea ținea cont dacă erau sau nu închinate, dacă acolo slujeau călugări ori călugărițe; în rest, doar construcții cu destinație administrativă și școli. Harta era pigmentată cu 34 de semne de interes strict geografic.

Harta Principatelor Unite ale României cu circumvecinele țări Banatul, Transilvania, Bucovina și Basarabia, 1864 (Biblioteca Academiei Române, secția Hărți)

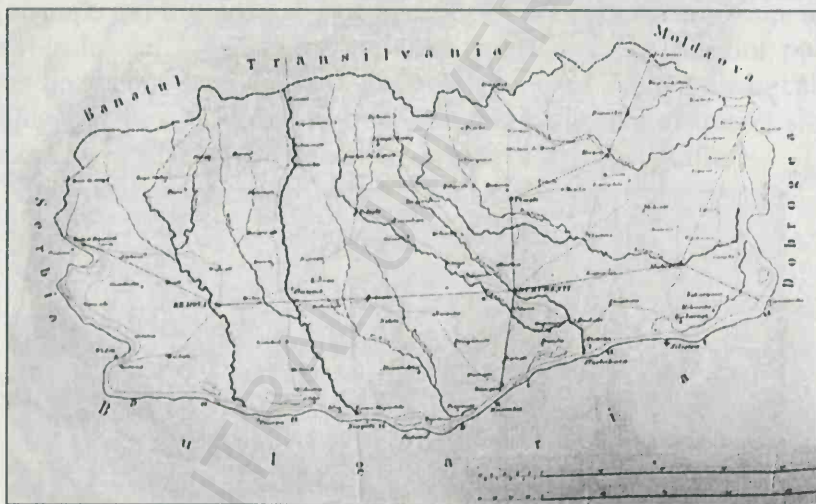
---

[414] Marin Popescu-Spineni, *op. cit.*, p. 231.

[415] George Filipescu Dubău și Anton Parteni, *Harta Principatelor Unite ale României cu circumvecinele țări Banatul, Transilvania, Bucovina și Basarabia*, redigiată după cele mai sigure izvoare și dedicată Înălțimii Sale Alexandru Ioan I, primul domn al României, Iași, 1864.

Harta generală a Moldovei, 1853
(Biblioteca Academiei Române, secția Hărți)

Informaţii consistente din activitatea serviciului cartografic al Statului Major austriac erau solicitate de Ministerul Lucrărilor Publice din Principate în deceniul şase[416]. Astfel, autorităţilor române le erau puse la dispoziţie o listă cu aşezările rurale în care fuseseră întreprinse cercetări topografice[417]. De altfel, în 1859, litograful Anton Parteni[418] îşi asuma realizarea hărţii Moldovei după acelea rămase de la trupele austriece[419]. Corespondenţa dintre Ministerul Trebilor Străine şi cel al Lucrărilor Publice pomeneşte de şapte hărţi[420]. Nevoile administrative impuneau întocmirea hărţii actualizate a Moldovei şi tipărirea ei în cel puţin 150 de exemplare. Tot în 1859 apărea şi o hartă a Munteniei[421], pe care erau plasate localităţile, până într-o sută, drumurile mai însemnate, precum şi râurile mari care scăldau principatul. Traseele ocoleau majoritatea aşezărilor, indicând, de regulă, în linie dreaptă, ruta cea mai scurtă.

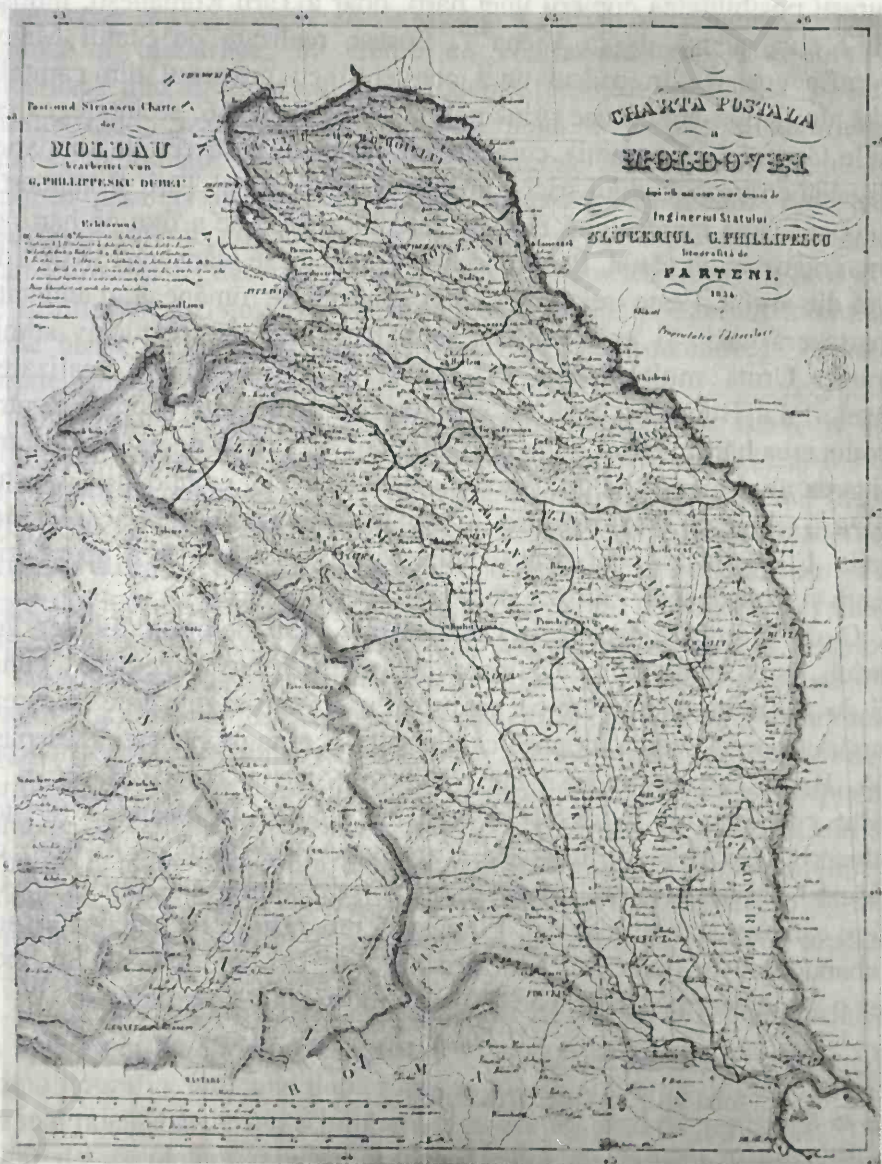

Harta Munteniei, 1859
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

În 1863, din ordinul generalului Florescu, ministrul de Război, s-a întocmit *Harta Principatelor Unite* de către căpitanul A. Hadiji şi locotenentul D. Gramont, lucrare unde erau marcate şi anumite locuri istorice.

[416] Vezi ANIC, fond MLP, dosar 50/1857.
[417] *Ibidem*, f. 2-6.
[418] Anton Parteni se prezenta drept primul litograf român (vezi Anton Parteni, *Harta Daciei sau a Ţărilor Române pentru istoria şi geografia română*, dreasă după cele mai sigure sorginţi, ediţia a V-a, Iaşi, 1869).
[419] Vezi ANIC, fond MLP, dosar 77/1859.
[420] *Ibidem*, f. 8.
[421] *Muntenia*, 1859.

Peste ani, în 1867, apărea la Viena *Harta Generală a Principatului Valahiei*. Astfel, se încheia un ciclu. Aşa cum sugerează şi majoritatea titlurilor, primele hărţi ofereau imagini de ansamblu asupra teritoriilor româneşti. Această fază a fost însă indispensabilă, ea pregătind şi motivând cercetările amănunţite de teren. Mai susţinem, astăzi, că au devenit şi modele pentru planşele istorice.

Harta poştală a Moldovei, 1854
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

Szathmari, harta Statului Major austriac și lucrul pe planșă

După momentul 1859, noul stat resimțea nevoia unei cartografieri cât mai precise a teritoriului. S-au vehiculat mici planuri[422], dar tentația perpetuării vechilor întinderi rezista însă. La început, s-a vizat preluarea vechilor documente provenite din surse străine. Chiar în 1859 se discuta la București posibilitatea copierii unei hărți, doar a Țării Românești, întinsă pe 112 coli, adusă de la Viena[423]. Fusese realizată de Statul Major Geografic austriac în cadrul unei convenții cu guvernul din capitala valahă. Inițiativa aparținuse principelui Știrbei. În 1856, se înțelegea cu contele Coronini (Koronini), comandantul armatei austriece de ocupație, pentru întocmirea planului trigonometric și geodezic al Țării Românești, sub coordonarea mareșalului Fligely. Intenția fusese de a fixa pe hartă și cel mai neînsemnat cătun. Pentru această comandă se plătiseră 130.000 de fiorini din argint. Peste trei ani, în 1859, autoritățile române erau anunțate că harta era gata. Și în acest caz, rolul hărții era unul exclusiv administrativ. Urma multiplicarea sa, la fel de dificilă ca și realizarea planșelor. La București însă nu existau cele mai bune condiții pentru reproducerea hărții. Carol Popp de Szathmari cerea 600 de galbeni pentru realizarea unui număr de 60 de exemplare ale acelei compoziții. Artistul preciza și tehnica – fotolitografie. Acesta era doar prețul muncii sale. Mai solicita 1.000 de galbeni pentru aducerea din străinătate a aparaturii, precum și a produselor chimice necesare[424].

O altă ofertă era depusă, la 12 noiembrie 1859, de litograful Georges Venrich, care cerea 8.000 de galbeni împărătești pentru executarea a unei serii de 1.000 de exemplare pe parcursul a doi ani și jumătate[425]. Drept garanție, Georges Venrich punea casele sale. A treia propunere era depusă de A. Bielz, care pretindea pentru 1.000 de exemplare 7.728 de lei[426]. Acesta era calculul în cazul în care autoritățile decideau ca tehnica producerii hărților să fie litografia. Corespondența purtată de A. Bielz cu decidenții români analiza diferite metode avantajoase atât din punct de vedere calitativ, dar și financiar. El arăta că litografia era o practică în curs de abandonare în domeniul realizării hărților. Un alt personaj, Strihner, cerea o sumă enormă, 10.000 de galbeni pentru 2.000 de exemplare[427].

---

[422] ANIC, fond MLP, dosar 237/1859, f. 91.
[423] *Ibidem*, f. 1.
[424] *Ibidem*, f. 6.
[425] *Ibidem*, f. 13.
[426] *Ibidem*, f. 28v.
[427] *Ibidem*, f. 57r.-v.

Ultimii înscriși în competiția pentru acordarea contractului erau Massalup și G. Vonneberg. După cea dintâi triere, opțiunile decidenților se opreau la Szathmari și Massalup, pentru ca, în final, propunerea ministerului să-l vizeze pe Szathmari. Șase argumente erau invocate în favoarea lui Szathmari: recunoaștere publică, oferta egală cu cea a lui Massalup, solicitarea unui avans mult mai mic decât al concurentului său, propunerea unei perioade de realizare a hărții mai realistă, copierea identică a planurilor, în vreme ce contracandidatul său dorea să folosească maxim cinci culori în redarea formelor geografice și, nu în ultimul rând, Szathmari se obliga să pună la dispoziția autorităților „numai exemplare bine reușite"[428]. Maniera în care fusese întocmit raportul lăsa o urmă de îndoială asupra obiectivității ministrului Afacerilor Interne, Ion Ghica, fapt sesizabil și în adresa către Alexandru Ioan Cuza din 19 decembrie 1859. Dincolo de orice înscris, Carol Popp de Szathmari era singurul dintre cei care își manifestaseră intenția să copie harta, care oferise „deslușiri verbale" suplimentare în discuțiile purtate prin birourile ministeriale.

În ședința Consiliului de Miniștri din 7 decembrie 1859, pe baza referatului ministrului Afacerilor Interne, se încredința lui Carol Popp de Szathmari contractul copierii hărții. Pentru început, artistul primea 1.000 de galbeni necesari cuvenitelor pregătiri. În contul acestor bani, guvernul avea dreptul, pe parcursul contractului, să solicite copii după originalul hărții. La 500 de exemplare, prețul pentru o bucată era evaluat la 16 galbeni, în vreme ce, pentru 1.000 de piese, costul scădea la 10 galbeni pe bucată. Fără a fi stabilite criterii clare de evaluare a muncii lui Szathmari, autoritățile se obligau să plătească periodic munca artistului „proporționat cu înaintarea lucrării". Angajamentul se derula pe o perioadă de 18 luni. Carol Popp de Szathmari trebuia să depună o garanție de 5.000 de galbeni. După obținerea contractului, artistul depunea la mapa ministrului Ion Ghica o cerere de reducere a garanției la 2.000 de galbeni. Ion Ghica pleda în ședința Consiliului de Miniștri dorința lui Szathmari, obținând scăderea garanției la valoarea precizată de artist.

În contractul semnat de Szathmari, la 18 februarie 1860, cuprinzând nu mai puțin de 17 puncte, artistul se angaja să tipărească harta „prin cromolitografie, întocmai după scara și cu toate culorile originalului, fără cea mai mică abatere sau schimbare și cu același grad de perfecție". Pentru 1.000 de exemplare predate primea 10.000 de galbeni, echivalentul a

[428] *Ibidem*, f. 29v.

315.000 lei[429]. 50 de copii urmau a fi executate pe hârtie de cea mai bună calitate. Artistul își asuma protejarea originalului în timpul contractului. La punctul 8 al angajamentului semnat de Szathmari era luată în calcul și posibilitatea intervenției pe exemplarul lucrat la Viena.

O comisie *ad-hoc* trebuia să se pronunțe în privința corectării numelor orașelor, satelor, râurilor și altor locații, trecute greșit de ofițerii austrieci. Explicațiile veneau din graba cu care fusese lucrată harta, dar și de reținerile asupra felului în care se realizase. Erau invocate diverse cauze, precum implicarea mai multor persoane, nefolosirea unui sistem unitar de măsuri, necunoașterea limbii și, implicit, transcrierea greșită a unor denumiri. Lucrurile evoluau încet. Abia în ședința Consiliului de Miniștri din Țara Românească, din 6 mai 1860, erau nominalizați membrii comisiei: A. Treboniu Laurian, Petrache Poenaru și locotenentul Nicolae Donea. Ei trebuiau să verifice corectitudinea informațiilor trecute pe hartă, să actualizeze și să coreleze date recente. Verificau atât munca ofițerilor austrieci, dar formulau și unele sugestii pentru planurile copiate de Szathmari. Era solicitată și colaborarea Oficiului Statistic al Țării Românești pentru cercetarea unor sate. Raportorii Oficiului Statistic pentru județele Argeș, Buzău, Prahova și Vlașca predau listele dorite la începutul lunii februarie 1861. Era specificat numărul familiilor din respectivele așezări, dacă erau sate ori cătune, dacă mai aveau un alt nume și de ce unitate administrativă rurală țineau. Pe durata copierii hărții apăreau și situații imprevizibile. Carol Popp de Szathmari intervenea la ministru pentru dublarea unei sume de parcurs. Își argumenta cererea prin creșterea prețului unei piese aduse din străinătate.

La 27 decembrie 1860, comisia formată din A. Treboniu Laurian, Petrache Poenaru și locotenentul Nicolae Donea depunea la mapa ministrului un referat prin care certificau înmânarea de către Szathmari a unor părți din hartă, făcute în conformitate cu prevederile contractului. Peste aproximativ o lună, la 26 ianuarie 1861, Szathmari preda alte coloane din hartă, respectând graficul stabilit.

Reproducerea tuturor filelor dura aproximativ un an, depășindu-se costurile estimate inițial. În primele luni ale lui 1860, conducerile structurilor administrative erau deja anunțate că pot cumpăra exemplare din harta Țării Românești, specificându-se și începerea lucrului la una similară a Moldovei[430]. Până la apariția celei din urmă, moldovenii erau

---

[429] Adrian Silvan Ionescu, *Universul lui Szathmari – universalul Szathmari*, în Muzeul Național Cotroceni, *Carol Popp de Szathmari*, București, 2012, p. 13.
[430] ANIC, fond MLP, dosar 237/1859, f. 48.

înştiinţaţi că se pot abona la harta principatului vecin[431]. Informaţia lăsa de înţeles că achiziţionarea hărţii muntene nu era tocmai benevolă. Se aştepta vânzarea unui număr însemnat de exemplare. Redacţia „Românului" anunţa, la 4 mai 1860, ieşirea de sub tipar a unei hărţi a Principatelor Unite, în mărime de 22-27 ţoli, cuprinzând şi Basarabia şi o parte a Transilvaniei, fiind lucrată după aceea a Statului General Austriac. Putea fi cumpărată cu doi sfanţi exemplarul de la librăria lui George Ioanid[432].

Părţi din hartă îşi validau utilitatea şi în alte cazuri. Ministrul de Război intervenea, la 25 ianuarie 1860, la omologul de la Afacerile Interne, pentru a permite copierea acelei părţi din hartă care cuprindea cursul Dunării. La 9 mai 1860, preşedintele Adunării Elective scria ministrului Afacerilor Interne pentru a-i pune la dispoziţie un exemplar al hărţii. Cererea venea în contextul dezbaterilor privitoare la stabilirea traseului liniilor de cale ferată. Practic, harta devenise vitală pentru reorganizarea ţării!

Erau pregătite subscripţii în Bucureşti şi Iaşi, precum şi în capitalele judeţelor, pentru cumpărarea unui număr consistent de exemplare. Din cele 1.000 de exemplare, autorităţile opreau pentru necesităţile administrative 100 de hărţi, restul pregătindu-le pentru vânzare. Nici nu aveau spaţiu disponibil pentru depozitarea lor. A trebuit să treacă ceva timp, să fie alocaţi, cu greu, nişte bani, pentru ca exemplarele să fie păstrate în clădirea Academiei. Preţul cerut era de 11,75 galbeni austrieci, achitaţi integral în momentul subscrierii. Anunţul din „Monitorul Oficial al Ţării Româneşti" arăta că prenumeraţia putea fi făcută la toate prefecturile judeţelor din Principatele Unite, în cele două capitale, Bucureşti şi Iaşi, precum şi la sediile ministerelor[433]. Se încheia astfel un efort întins pe aproximativ doi ani. Chiar şi în aceste condiţii, nu au putut fi onorate toate angajamentele. După moartea lui Szathmari, Dimitrie Papazoglu solicita intervenţia autorităţilor, ca să recupereze de la soţia artistului, moştenitoarea averii, a unui număr de trei hărţi plătite în avans cu ani în urmă; în caz contrar, fostul militar propunea restituirea banilor[434].

Despre o hartă topografică a ţării, întinsă pe 112 coli, se vorbea şi în corespondenţa dintre Muzeul de Istorie Naturală din Bucureşti şi Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Harta era completată şi adusă

---

[431] „Monitorul Oficial al Moldovei", nr. 6, 9 ianuarie 1862, p. 21.
[432] Vezi „Românul", nr. 123, 4 mai 1860, p. 372.
[433] „Monitorul Oficial al Ţării Româneşti", nr. 240, 1 noiembrie 1861, p. 959.
[434] BAR, Manuscrise, Arhiva Papazoglu, IV Varia 1-50, f. nenum.

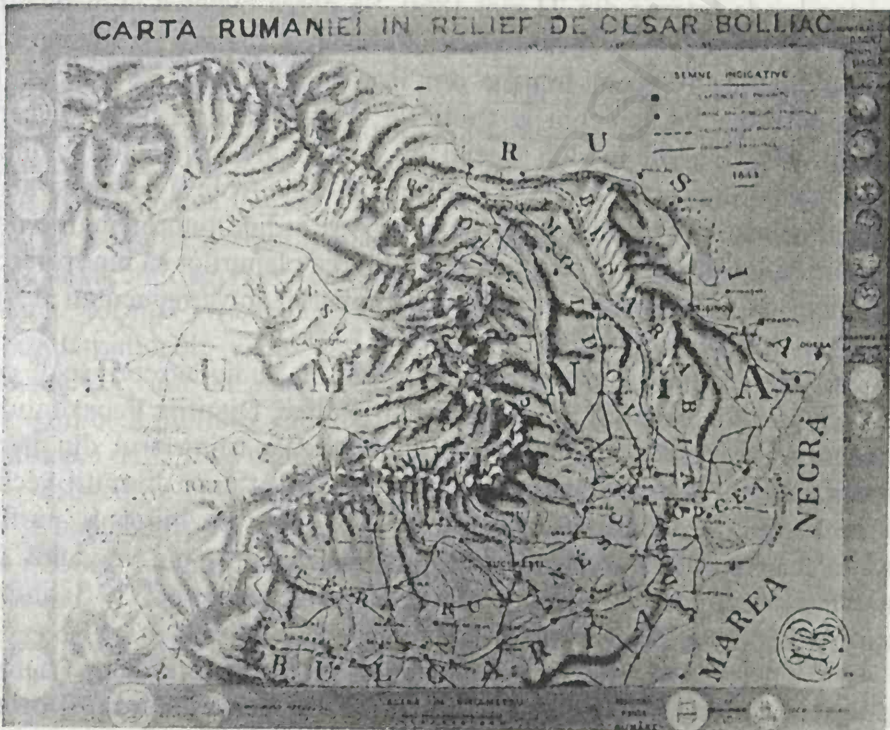
la zi în birourile de la Ministerul Lucrărilor Publice. La 23 martie 1872, era cerută de către direcţiunea muzeului pentru a putea fi folosită în excursiile ştiinţifice[435]. 100 de lei erau alocaţi pentru copierea respectivei hărţi.

Solicitările venite din partea autorităţilor l-au convins pe Ion Ghica să susţină tipărirea unei hărţi în format redus, cu informaţii mai puţine, întinsă pe 6 coli. Propunea şi litograful potrivit, germanul Wonneberg[436], specializat în ţara natală. Acesta cerea, la 16 iunie 1860, 660 de galbeni pentru 1.000 de exemplare, obligându-se să-i ofere lui Alexandru Ioan Cuza „extra exemplar colorat şi aşezat într-o cutie din cele mai superbe". Dar avea un contracandidat pe măsură, Carol Popp de Szathmari. Acesta îşi pleda cauza în scris, la 25 iunie, ministrului Afacerilor Interne. Arăta că făcuse studii serioase la Viena, Paris şi Londra în domeniul hărţilor, de unde adusese „toate aparatele şi instrumentele cele mai perfecte"[437]. Artistul invoca şi experienţa căpătată trudind la harta cea mare şi oferea un preţ imbatabil, 380 de galbeni pentru 1.000 de exemplare. Alături de cei doi se mai înscria şi A. Bielz, care pretindea pentru acelaşi număr de exemplare 400 de galbeni, fără a oferi însă nici o garanţie. La prima deschidere a ofertelor se găseau însă doar propunerile depuse de Wonneberg şi A. Bielz, ambele fiind refuzate de autorităţi. A doua licitaţie era prevăzută pentru 11 iulie 1860. Carol Popp de Szathmari făcea primul mutarea, oferind un preţ de 360 de galbeni pentru 1.000 de exemplare, mai puţin cu 20 de galbeni faţă de oferta iniţială. Garantul său era Carol Wahlstein, în vreme ce pentru A. Bielz se punea chezaş cu „starea mea mişcătoare şi nemişcătoare" influentul Socec. A. Bielz venea cu o propunere inedită: nu îl interesa neapărat o sumă de bani, ci obţinerea acordului guvernamental de a distribui harta prin librăriile din ţară, într-un număr de exemplare stabilit de comun acord, făcute cu resurse financiare proprii. Din motive birocratice, şedinţa din 11 iulie s-a amânat pentru 13 iulie. Contractul era atribuit lui A. Bielz, care se angajase să facă 1.500 de exemplare. 150 le punea gratis la dispoziţia autorităţilor, iar restul, de 1.350 le putea comercializa cu 5 sfanţi exemplarul. Angajamentul dintre cele două părţi cuprindea şapte puncte, fiind semnat la 23 iulie 1860. Întinse pe ani întregi şi angrenând costuri nu tocmai reduse, proiectele amintite împământeneau complicatele proceduri de îngrijire a hărţilor. Involuntar, atestau maturizarea unor expertize locale.

435 ANIC, fond MCIP, dosar 132/1872, f. 39.
436 ANIC, fond MLP, dosar 237/1859, f. 82.
437 *Ibidem*, f. 97.

Harta țării și Dacia imemorială

Conceptul de hartă s-a eliberat treptat, undeva la mijlocul deceniului șase, de amprenta administrativă și de rolul strict tehnic conferit de decidenți. Își câștiga un binemeritat statut de inventar al curiozităților din epocă și i se recunoștea capacitatea de a sugestiona și chiar spune scurte povestioare din trecut. În 1855, Cezar Bolliac finaliza *Harta României*[438] în relief, cuprinzând munții Carpați, rețeaua hidrografică, orașele și drumurile principale.

Harta României, 1855
(Biblioteca Academiei Române, secția Hărți)

Era doar un prim semnal că subiectul hărților interesa, că tranziția spre compoziții istorice făcea pași semnificativi, întrezărindu-se probabilitatea existenței în manuscris a altor planșe. O a doua ediție apărea în 1864, autorul făcându-i publicitate intensă în ziarul „Buciumul". Arăta că harta era „înconjurată de medaliile cele mai principale din numismatica Daciei"[439]. 25 de imagini în miniatură încadrau

[438] Cezar Bolliac, *Harta României*, Paris, Bisson Frères, 1855.
[439] „Buciumul", nr. 243, 14/26 iunie 1864, p. 972.

trei laturi ale compoziţiei. Atent la detaliile financiare, Cezar Bolliac fixa preţul de un sfanţ pe exemplar, în vreme ce librarii care achiziţionau 100 de exemplare plăteau doar 70 de sfanţi pe întreg pachetul. Vânzările nu mergeau conform aşteptărilor, Cezar Bolliac reluând anunţul şi în numerele următoare. Mai degrabă monocoloră, evidenţiind doar lanţul muntos, planşa nu captiva privirea.

Între timp se căutau şi alte modalităţi pentru realizarea unor hărţi cât mai complete. O dovadă în acest sens o constituia cererea adresată Ministerului de Interne din 23 mai 1860. Se dorea punerea la dispoziţia Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice a hărţilor şi planurilor „tuturor drumurilor vechi romane din România pe unde se va mai fi cunoscând urma lor, precum şi tăieturile transversale pe unde va cere trebuinţa spre a arăta modul special de construcţie ce s-a întrebuinţat pentru acele drumuri”[440]. Doar că intenţiile aveau nevoie şi de o susţinere practică. Ministrul de Interne era rugat să dea ordine tuturor inginerilor de poduri şi şosele care se ocupaseră cu trasarea planurilor să binevoiască să îi ajute cu informaţiile necesare pe comisarii guvernamentali de la Culte şi Instrucţiune Publică.

La 14 iulie 1860, în contextul călătoriilor de studiu întreprinse de cei patru comisari, Alexandru Pelimon, Cezar Bolliac, Dimitrie Papazoglu şi Alexandru Odobescu, titularul portofoliului de la Ministerul din Întru dădea dispoziţie inginerilor ca, în cazul descoperirii unor drumuri vechi, „să le studie cu amăruntul şi să ridice plan de poziţiilor şi profile longitudinale şi transversale, însoţite de descriere asupra modului de construire a lor, precum şi asupra materialului întrebuinţat”[441]. Şi informaţiile dobândite erau arhivate.

Din documentele ulterioare putem bănui că această cerere a fost făcută şi la dorinţa lui Cezar Bolliac, cel care insista şi în anii următori să facă cercetări în proximitatea drumurilor romane. Topografia îşi câştiga, în fine, dreptul la recunoaştere ştiinţifică.

În paralel, Cezar Bolliac lucra la o hartă a Daciei. Pentru împlinirea acestui deziderat, înainta ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice un memoriu, la 29 mai 1861. Arăta că dorea „tragerea drumurilor romane pe o hartă a Daciei la care lucrez de mai mulţi ani”[442]. Nu i-a fost uşor, profitând de orice oportunitate de a fixa pe planşă nume de comunităţi recomandate fie de descoperirile arheologice, fie de menţionările din

---

440 ANIC, fond MCIP, dosar 120/1860, f. 18.
441 *Ibidem*, f. 62.
442 ANIC, fond MCIP, dosar 121/1860, f. 84.

documente. Era nevoie de timp şi perseverenţă. În demersul său i-a fost utilă cercetarea de teren întreprinsă în vara anului 1865, alături de Gustave Boissière şi Ambroise Baudry, trimişi ai guvernului francez şi ai împăratului Napoleon III. Mai exact, Baudry îşi propusese să treacă pe harta la care trudea drumurile romane întâlnite pe parcursul voiajului prin Ţara Românească[443]. În cazul lui Bolliac, intenţia lui era devoalată într-un material elogios apărut în „Buciumul". Folosind o terminologie conectată la trendurile proiectelor de profil europene, autorul articolului îi încuraja ambiţia: „[...] să reconstituie România, dară sub acest nume el nu înţelege numai cele două principate moldo-române; el ia România astfel cum era înaintea dezmembrării ei de către unguri, de către turci, de către austrieci şi de către ruşi; şi la cele două provincii dunărene adaugă Basarabia, Bucovina, Transilvania, Maramureşul, Crişana, Temişana. România este pentru dânsul ţara cuprinsă în un triunghi sferic, a cărui bază ar fi Dunărea; cursul Tisei de la obârşie la gura sa, una din laturi; Nistrul şi Marea Neagră, până la gurile Dunării, cealaltă latură. Aceasta este, după cum se vede, circumscripţia vechii Dacia Traiana"[444]. Vehicularea, tot mai insistentă, a noţiunii *Dacia* îşi avea raţiunile sale. Noile aspiraţii naţionale vizau şi regiuni care nu se aflaseră sub stăpânire romană. Or, într-un atare scenariu, trebuia oferită o legitimare istorică pretenţiilor teritoriale. Întinderile orientative ale Daciei libere permiteau susţinerea unităţii de neam într-un registru enunţiativ mult mai credibil.

În mediile intelectuale, o astfel de cercetare nu era de dată recentă. La 18 septembrie 1858, în jurnalul Eforiei şcolilor din Ţara Românească, era publicat anunţul organizării unui concurs pentru realizarea unei hărţi a Daciei[445]. Cerinţele erau cât se poate de clare. Ea trebuia să se întindă pe o coală şi trebuia să arate „hotarele Daciei, numele vechi ale oraşelor Daciei, pre cât se va putea, numele cetăţilor romane sau locul ruinelor lor, precum şi numele ce poartă astăzi. Asupra locurilor unde se bănuieşte a fi fost o cetate romană sau dacă, însă asupra cărora istoria nu are încă certitudine, se va pune un semn de întrebare şi se va explica în note părerile ce există. Asemenea, dacă asupra altor punturi va exista controversă între opiniuni fundate, se va arăta în note astă divergenţă. Se va observa asemenea că în astă hartă să se indice şi drumurile romane. Se vor numerota locurile unde s-au petrecut evenimente însemnate şi în note corespondente se va arăta în scurt acele evenimente"[446]. Condiţiile puse,

---

443 ANIC, fond MCIP, dosar 570/1866, f. 141.
444 ***, *Topografia României*, în „Buciumul", nr. 278, 3/15 septembrie 1864, p. 1110.
445 ANIC, fond MCIP, dosar 174/1858, f. 4 r.-v.
446 *Ibidem*, f. 4v.

clare şi cu un grad ridicat de dificultate, lăsau să se întrevadă intenţia valorificării unor competenţe ştiinţifice de dată recentă. Premiul era de 50 de galbeni, la care se adăuga angajamentul Eforiei de a cumpăra de la câştigător şi un număr consistent de exemplare pentru a fi predate şcolilor din principat. Doritorii trebuiau să depună propunerile până la 1 martie 1859. Ştirea era preluată în presa din Bucureşti, fiind găzduită şi în „Gazeta Transilvaniei". Provocarea a stârnit rumori, poate chiar şi mai mult. A confirmat rostul unor tăcute cercetări personale şi a unor discrete pasiuni cultivate independent de temele promovate de la catedră.

Atanasie Marian Marienescu, absolvent al Facultăţii de Drept din Viena şi avocat în acel moment la Lipova, scria în februarie 1859 Onoratei Eforii. Arăta că, la deschiderea concursului, avea deja terminată harta Daciei şi a Moesiei, la care lucra din 1853[447]. Mai bine de şase ani adunase informaţii istorice, geografice, topografice şi etnografice. Înşiruirea conceptelor suna promiţător. Ambiţiosul său proiect viza publicarea unei lucrări intitulată *Topografia Daciei şi a Moesiei antice.* Deja 30 de coli de manuscris erau acoperite cu însemnări din autori „vechi şi renumiţi". Ce învăţase Atanasie Marian Marienescu din tot acest efort? Să privească cu reţinere fixarea unui orizont geografic în secvenţialităţile istorice clasice. Aceeaşi regiune, oricare ar fi fost aceea, fusese haşurată şi împărţită ori de câte ori calculul strategic sau pofta neostoită de preamărire a vreunui conducător se cereau împlinite. Atanasie Marian Marienescu fusese nevoit să lucreze pe hărţi ale Panoniei şi Moesiei pentru a înţelege mai bine ceea ce se întâmplase cândva în Dacia. Având experienţa trudei sale la închegarea unor desene, trasări, conturuiri despre ceea ce credea el că fusese cândva Dacia, a cercetărilor întreprinse în bibliotecile din Viena şi Pesta, semnatarul memoriului îi avertiza pe cei în drept să desemneze propunerea câştigătoare că patru-cinci luni erau cu totul insuficiente pentru a începe de la zero un astfel de demers. Decizia autorităţilor nu putea fi însă întoarsă.

La 31 martie 1859, comisia formată din A. Treboniu Laurian, I.H. Rădulescu, P.I. Cernătescu, V. Maniu şi Necifor evaluau cele două hărţi depuse la Eforie. Pentru a fi evitate discuţiile, respectivele hărţi nu erau semnate, ci doar marcate cu literele D şi E. Apreciind osteneala depusă de autorii lor, membrii comisiei aflau nereguli, nu minore, la ambele. Şi o luau metodic.

Harta D „nu cuprindea multe locuri indicate la autorii cei vechi, parte în Dacia superioară, parte şi mai vârtos în Dacia inferioară,

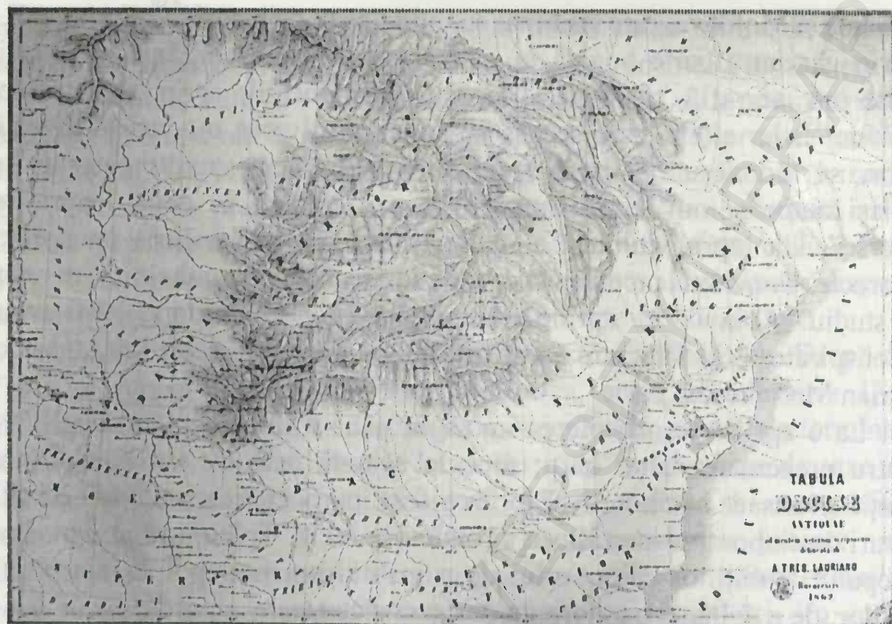
[447] *Ibidem*, f. 10.

România şi Moldova, care sunt mai cu totul lipsite de locuri"[448]. La harta E, deşi o găseau „foarte bogată în numiri de locuri vechi, însă cele mai multe nu se află trecute la locurile demonstrate prin documente artistice[449], iar altele, care se găsesc scrise în diverse moduri la diverşi autori, se văd trecute pe hartă locuri în esenţă diverse; multe chiar de la acelaşi autor şi cu aceeaşi ortografie sunt trecute în două locuri ca diverse". Un reproş comun celor două hărţi privea folosirea unor date incorecte. Concluzia nu putea fi decât una: respingerea ambelor materiale de studiu. Abia la 21 aprilie numele autorilor celor două hărţi erau deconspirate. Prima lucrare aparţinea lui Gr. Manu, a doua lui Atanasie Marian Marienescu.

La 6 aprilie se mai oferea un răgaz până în luna septembrie 1859, pentru prezentarea altor hărţi; nici de această dată cu succes. Ultima soluţie avansată în birourile Eforiei a fost încredinţarea realizării hărţii, alături de elaborarea unei istorii a românilor lui A. Treboniu Laurian. Era începutul ambiţiilor cărturarului de a institui un monopol în domeniul hărţilor, de a dobândi o autoritate de neconstatat.

Previzibil, literatul termina mai întâi sinteza. În cazul hărţii constata, nu după multă vreme, că avea nevoie de o documentare temeinică. Îşi concentra studiul pe autorii antici, pe descoperirile recente de monumente în ţară, precum şi pe lucrările scriitorilor moderni. Controlul ştiinţific şi bibliografia subiectului nu îi erau la îndemână. Cel mai plauzibil, decisivă a fost includerea lui în respectiva comisie şi impresia colegilor că era cel mai bine informat pe subiect. Semnase câteva manuale de geografie, departe însă de aşteptata analiză, aplicată la relieful autohton. Căci a fost doar o preferinţă de moment a decidenţilor şi nu o alegere judicioasă. În plus, nimic din biografia sa nu îl recomanda pentru nominalizarea primită. Exceptând câteva broşuri scrise haotic, printre alţii, de Cezar Bolliac şi Dimitrie Papazoglu, restul informaţiilor le afla din semnalări neaşteptate din presă. În pofida acestor neajunsuri, la 21 aprilie 1862 anunţa colegilor finalizarea hărţii. Mai mult, simţise nevoia de a scrie şi o geografie „în care voi să justific tot ceea ce am pus în această hartă". Mulţumit de munca sa, A. Treboniu Laurian propunea Eforiei analizarea oportunităţii unui proiect editorial de anvergură: îngrijirea mai multor „serii de hărţi istorice pentru diversele epoci ale istoriei ţărilor române"[450]. Tentaţia prestigiului tutelar îl iscodea.

[448] *Ibidem*, f. 18v.
[449] Membrii comisiei nu explicau însă conceptul.
[450] ANIC, fond MCIP, dosar 174/1858, f. 34v.

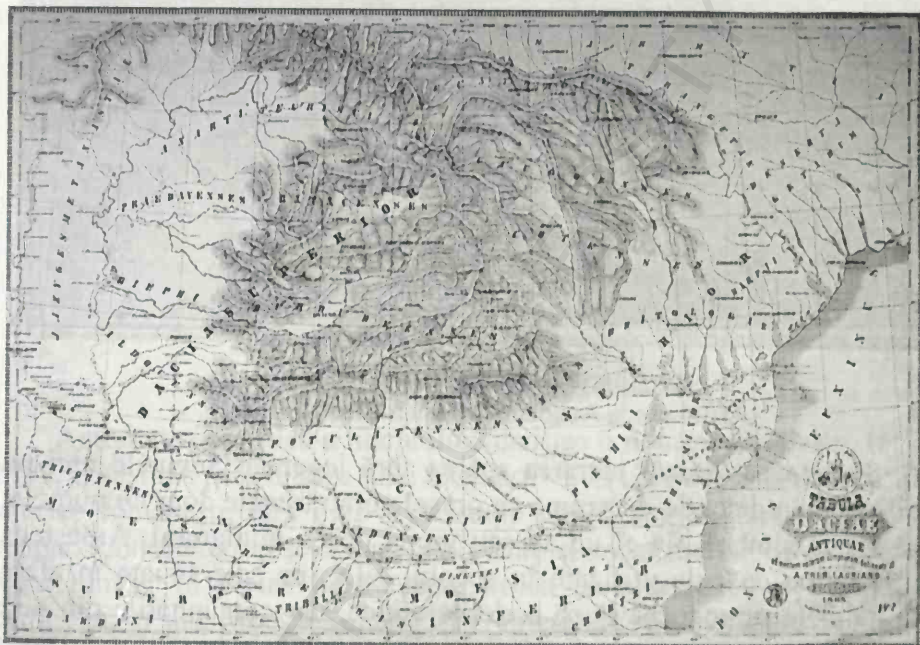
Tabula Daciae antiquae ad mentem veterum scriptorum, 1862
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

Primind toate aprecierile, lucrarea era tipărită în cursul anului respectiv[451], preţul de cumpărare fiind stabilit la trei lei, calculaţi la „cursul Vistieriei". Doar că lucrarea lui A. Treboniu Laurian nu era cu mult mai bună decât propunerile anterioare, ţinând cont de ceea ce li se imputa lui Gr. Manu şi Atanasie Marian Marienescu. De pildă, numărul identificărilor din zona Moldovei şi a Transilvaniei era sub o treime faţă de aşezările din Ţara Românească, reflectând un dezechilibru evident. Nici transcrierea numelor nu era corectă în totalitate. Literatul nu considera necesar să folosească semnele specifice unui asemenea demers – menite să evidenţieze importanţa locurilor –, aşa cum nu a crezut de cuviinţă să adauge o legendă, nelipsită din mai toate hărţile publicate în acea vreme. Lipseau, aşadar, informaţii elementare. Inteligent, autorul insista pe zona străbătută[452] deseori de el, aceea care ţinea cursul Dunării. Suprafaţa prinsă pe planşă se plia destul de fidel peste regiunile istorice locuite de români. Tindem să credem că A. Treboniu Laurian s-a bucurat

[451] *Tabula Daciae antiquae ad mentem veterum scriptorum* delineata ab A. Treb. Lauriano, Bucureşti, 1862.

[452] Vezi A. Treb. Laurian, *Istriana*, în *Magazin istoric pentru Dacia*, tomul II, subt redacţia lui A. Treb. Laurian, profesor de filozofie în Colegiul Naţional, şi Nicolae Bălcescu, Bucureşti, 1846, p. 65-128.

de bunăvoinţa nedisimulată a oficialilor, de un tratament aparte faţă de pretenţiile exagerate impuse celorlalţi competitori. Pe parcursul anilor următori, cărturarul devenea unul dintre cei mai sârguincioşi editori de hărţi. În 1868, îngrijea o nouă ediţie a hărţii din 1862, fără a aduce vreo completare[453]. Se observa uşor că în şase ani nu găsise nimerit să dezvolte cercetarea, să nuanţeze termenii, să surprindă evoluţii, să diferenţieze timpii istorici.

Tabula Daciae antiquae ad mentem veterum scriptorum, 1868
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

Sub efectul activităţii de geograf-istoric a lui A. Treboniu Laurian, conceptul *Dacia* cunoştea o revigorare nebănuită în societatea românească. Între cele două ediţii, A. Treboniu Laurian publica o hartă cuprinzând Moldova, Transilvania, Ţara Românească, Basarabia, părţi din Banat, Crişana şi Maramureş. Le integra fără nici o reţinere în ceea ce lui îi plăcea să numească *Dacia modernă*[454].

---

[453] *Tabula Daciae antiquae ad mentem veterum scriptorum* delineata ab A. Treb. Lauriano, Bucureşti, Stab. Lith. M.B. Baer, 1868.

[454] *Charta Daciei moderne* de A. Treb. Laurian, Bucureşti, Litografia C. Danielis, 1866.

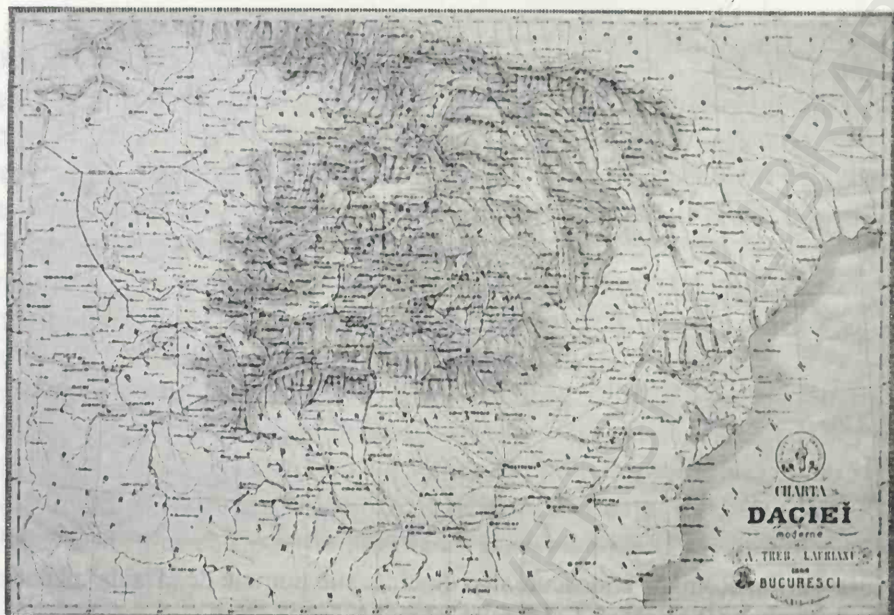

Charta Daciei moderne, 1866
(Biblioteca Academiei Române, secția Hărți)

Și de această dată lucrarea apărea fără legendă. Semnele nici nu mai intrau în discuție de vreme ce orașele erau trecute doar cu numele, fără vreun simbol, fie el un an sau vreun desen miniatural. Amesteca nume latine cu cele utilizate în secolul XIX; pe cele situate în afara granițelor le reproducea după scrierile antice, dar comunitățile din țară erau mult mai numeroase și nu avea corespondentele lor latinești. Spre deosebire de precedentele apariții, așezările erau împărțite uniform în toate provinciile. E dificil de spus la ce putea servi implicarea lui A. Treboniu Laurian. În plan administrativ, exceptând fixarea unor localități, dar fără a le conecta prin trasarea drumurilor, harta nu putea fi de mare ajutor. Din punct de vedere istoric nici atât, de vreme ce nu puncta momente de referință și nici nu promova itinerarii cu valoare istorică. În cel mai bun caz, putea fi folosită drept instrument didactic la orele de geografie. Chiar și în aceste condiții, proiectul era reluat doi ani mai târziu. O nouă ediție[455], culeasă la stabilimentul lui B. Baer, în 1868, se putea găsi în librării la prețul de un franc, un leu sau un florin de aramă. Ca și în cazul celeilalte opere geografice, nici de această dată A. Treboniu Laurian nu aducea vreo adăugire.

---

[455] *Charta Daciei moderne* de A. Treb. Laurian, București, Stab. Lith. M.B. Baer, 1868.

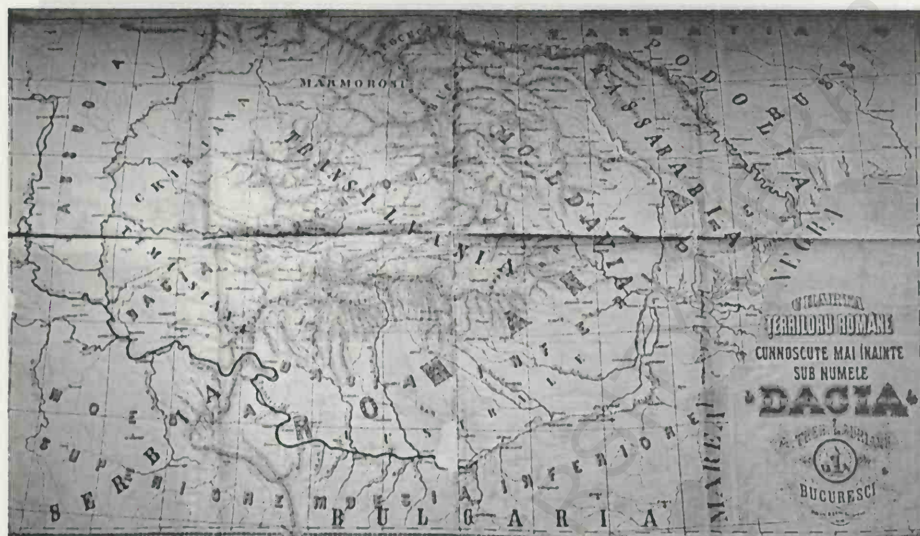
Charta Daciei moderne, 1868
(Biblioteca Academiei Române, secția Hărți)

Activitatea prolifică a literatului cunoștea o nouă concretizare, tot în 1868. Își asuma paternitatea unei alte hărți[456], în care delimita provinciile istorice românești, fără nici o precauție metodologică, fără legendă și semne. Consemna orașele mai importante și trasa râurile cunoscute de toată lumea. În partea nord-estică, trecea laolaltă Rusia și Sarmația, pentru ca, în sud, Moesia Superioară și Inferioară să fie dublate de Serbia și Bulgaria. La nord de Dunăre trecea Temișana, Crișana, Maramureș, Bucovina, Basarabia, Moldova și România în loc de Țara Românească. Suprapuneri de nume și perioade încurcau mai degrabă pe cei care consultau harta. Fără a cădea în capcana ierarhizărilor, susținem că hărțile prelucrate de A. Treboniu Laurian au fost inferioare celor îngrijite de Carol Popp de Szathmari, Cezar Bolliac, George Filipescu Dubău, Anton Parteni și Dimitrie Papazoglu. Și încă o constatare: la 1869, numele țării nu-și câștigase acreditarea semantică. O dovadă în plus sunt și hărțile îngrijite de litograful Anton Parteni. Una dintre ele, *Harta Daciei sau a țării românilor*[457], era tipărită în două ediții pe parcursul anului 1869.

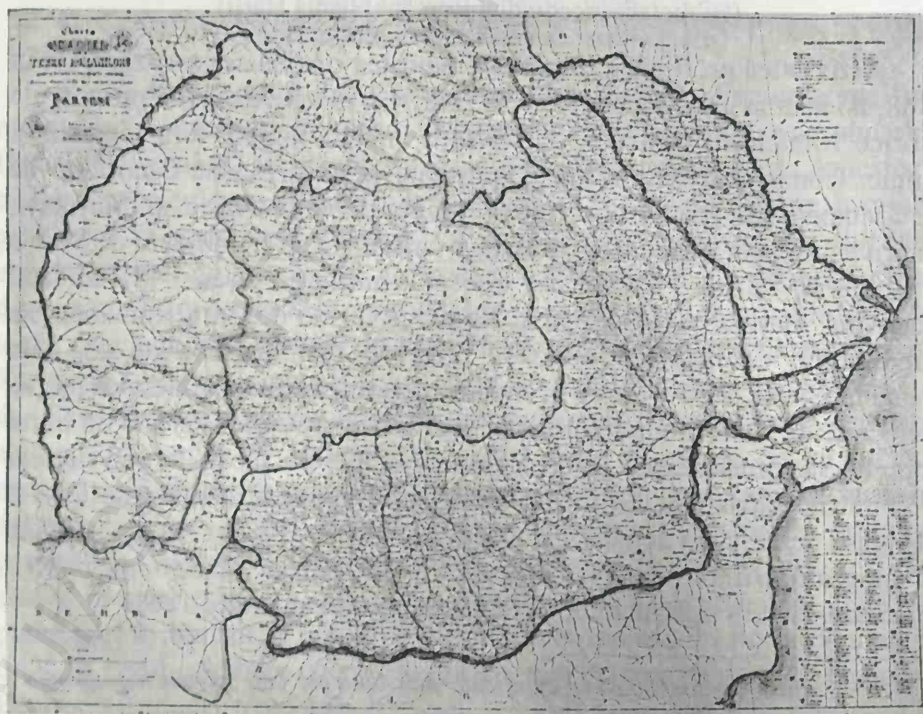
---

[456] *Charta Țărilor Române cunoscute mai dinainte sub numele de „Dacia"*, București, Stab. Lith. M.B. Baer, 1868.

[457] Parteni, *Harta Daciei sau a Țărilor Române pentru istoria și geografia română*, dreasă după cele mai sigure sorginte, ediția a IV-a, Iași, 1869; idem, *Harta Daciei sau a Țărilor Române pentru istoria și geografia română*, ediția a V-a, Iași, 1869.

Charta Țărilor Române cunoscute mai dinainte sub numele de „Dacia”, 1868
(Biblioteca Academiei Române, secția Hărți)

Harta Daciei sau a Țărilor Române pentru istoria și geografia română, 1869
(Biblioteca Academiei Române, secția Hărți)

Din titlul complet deducem că alte trei ediţii fuseseră deja epuizate. O ţesătură în filigran lega mii de aşezări din ceea ce fusese cândva regatul dac, formând o densitate nemaiîntâlnită în celelalte hărţi. Practic, întreg teritoriul era acoperit de nume scrise minuscul, pentru a fi loc pentru toate. Nu găsise nimerit să insereze mici desene ori ani. Opera semnată de Anton Parteni era mai degrabă geografică decât istorică. Trecutului îi rezerva, cel puţin după denumire, o lucrare aparte[458]. Marcarea orizontului teritorial nu suferea schimbări faţă de ediţiile menţionate, la fel şi puzderia de localităţi îngrămădite între hotarele principatelor, puternic îngroşate. Trecea în partea dreaptă a planşei judeţele din Ţara Românească, dar şi ţinuturile din „Basarabia Rusiei" şi cele din Moldova. Deşi ticluită pentru studiul istoriei, nu semnala locurile în care fuseseră repurtate marile victorii şi nici nu conturase vreun profil de fortificaţie ori aşezământ religios cu rezonanţă în destinul românilor. Exceptând titlul compoziţiei, nimic nu o recomanda drept un material util predării istoriei.

Harta Daciei pentru istoria română
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

[458] *Charta Daciei pentru istoria română prelucrată după cele mai sigure izvoare*, de Parteni.

Aproape în paralel apăreau și hărțile îngrijite de Dimitrie Papazoglu. Analizate astăzi în amănunt, ele par printre cele mai valoroase surse și nu doar pentru stabilirea cât mai exactă a unor evenimente sau recunoașterea unor denumiri folosite în antichitate; ne sunt utile și pentru palparea „indiscrețiilor” manifestate în relația cu trecutul de generațiile modernității. Privind cu circumspecție vechile șabloane, Dimitrie Papazoglu a cutezat să propună și să-și asume concepte, să fixeze pe hârtie o multitudine de nume și localizări evitate până atunci. Istoria hărților subscrise de fostul militar este în sine dominată de voluntarism. Fără a fi un specialist și fără a avea minime cunoștințe de topografie, cartografie, astronomie sau geodezie, Dimitrie Papazoglu strânsese în timpul călătoriilor prin țară, fie în calitate de trimis guvernamental, fie de simplu voiajor, referințe despre locurile pe unde trecea. Lăsa de înțeles că se și documentase ori de câte ori i se prilejuise accesul la surse. Una dintre ofertele editoriale, harta cea mare a Principatelor Unite, era „tradusă după cea mai bună hartă topografică austriacă”[459]. Purtând titulatura de *Harta Principatelor Unite Țara Românească și Moldova. Basarabia anexată și vecinătatele state*, lucrarea putea fi cumpărată de la magazinul litografului Bielz cu prețul de 16 sfanți exemplarul[460].

Miza tipăririi acestor hărți, în opinia lui Papazoglu, era răspândirea lor în școlile din principate, dar și în administrațiile locale. De aici și o observație valabilă și în alte cazuri: inițiativele răspândirii și utilizării hărților istorice aparțineau preponderent diverșilor antreprenori culturali și mai puțin autorităților. De altfel, Dimitrie Papazoglu nu revendica, în vreun raport către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, o aureolă de savant. Unul dintre contractele încheiate prevedea realizarea unei hărți pentru fiecare district, într-un număr de 500 de exemplare. 100 rămâneau în centrală, restul fiind împărțite în provincie. Noul proiect pleca de la harta tipărită în 1859. Astfel, în 1863 apăreau hărțile districtelor Brăila, Dâmbovița, Iași, Prahova, Roman, Teleorman, Ilfov. Cu ajutorul prefectului de Ilfov, reușise să vândă cea mai mare parte a exemplarelor, doi sfanți bucata, către comunele din zonă[461]. Banii strânși îi cheltuia imediat cu tipărirea hărților Doljului și a Vlașcăi. Peste un an, în 1864, erau finalizate cele privitoare la Argeș, Muscel, Râmnicu-Vâlcea, Buzău, Covurlui, Dorohoi, Gorj și Ialomița; iar în 1865, Bacău, Botoșani, Fălciu, Neamț, Putna, Suceava, Tecuci, Tutova. Aproximativ 36 de luni durase doar prelucrarea datelor și punerea lor pe hărți.

459 ANIC, fond MCIP, dosar 1066/1863, f. 52.
460 „Românul”, nr. 20, 20 ianuarie 1861, p. 64.
461 ANIC, fond MCIP, dosar 1066/1863, f. 52.

Coagulând toate informaţiile, Dimitrie Papazoglu făcea la mijlocul deceniului şapte trecerea de la *hartă* la *atlas*[462]. Atent la relaţiile cultivate în mediile administrative, maiorul dedica aproape fiecare hartă unei persoane influente. Criteriile ţineau cont de funcţia deţinută, de beneficiar, de onorabilitatea lui publică, de respectul autorului faţă de respectiva persoană. Bunăoară, aceea a Ismailului era dedicată episcopului Melchisedec, a Cahulului senatorului Leon Ghica; Teleormanul revenea lui Constantin Cantacuzino, cea a Botoşaniului generalului A. Iacovachi, altele prefecţilor, precum cea a Brăilei; a Vasluiului era dedicată lui D. Miclescu, a Tutovei lui George Lambrino, a Dorohoiului închinată lui Teodor Codrescu, a Romanaţiului lui Christodor Marghiloman, iar câteva descendenţilor unor familii ilustre: a Ialomiţei prinţului Barbu D. Ştirbei, a Ilfovului prinţului Dimitrie Grigore Ghica, a Mehedinţiului prinţului George D. Bibescu. Districtul Iaşi nu putea fi onorat decât cu asocierea lui Mihail Kogălniceanu, Fălciul cu venerabilul patriot Grigorie Cuza. Şi nu era vorba doar despre personalităţi din ţară. Harta Doljului era dedicată prinţului Serbiei, Mihail Obrenovici, iar cea a Bacăului, prinţului Wittgenstein. O genealogie a puterilor vremii era aşadar sesizabilă pe colile lucrate de maior, ea crescând totodată vizibilitatea operei sale.

Fundamentul statistic şi organizatoric putea fi dedus din cuprinsul legendei. Oraşe, sate, locuitori, mănăstiri, staţii telegrafice, poşte, pichete, porturi, şosele, drumuri comunale, linii telegrafice, graniţe de ocoale şi bălţi erau contabilizate cu precizie, vizualizând cât mai fidel respectivele districte. În astfel de proiecte însă, Dimitrie Papazoglu şi-a făcut mâna pentru hărţile de factură istorică. Pe parcursul a doar doi ani îngrijea, în succesiune, o hartă a Ţării Româneşti, apoi una extinsă şi peste Moldova. Despre o alta, „unde sunt însemnate de mine toate locurile şi satele pe unde se găsesc (antichităţi – n.n.) totdeauna şi după unde le-am strâns"[463], ştim că era aproape gata în 1864.

Maiorul avansa şi soluţii îndrăzneţe; printre ele instrumentarea conceptului de *frontieră*. În 1869 tipărea *Harta Dunării. Frontiera României*[464], în care ideea de frontieră nu-i mai despărţea pe români;

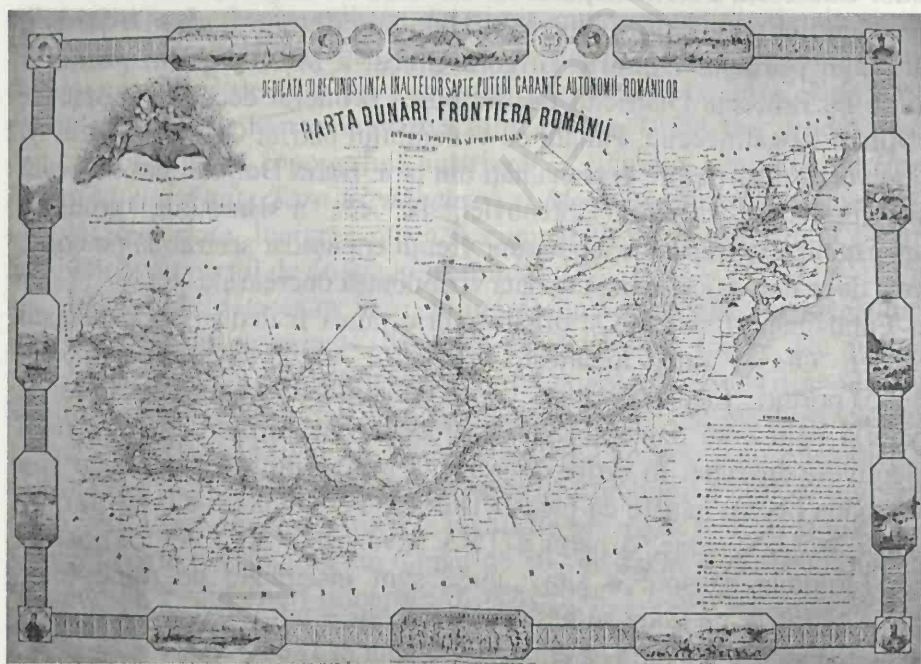
---

[462] În fondurile BAR se păstrează două ediţii, cele din 1865 şi 1866; cu toate că, în unele trimiteri bibliografice, apare drept primă ediţie una din anul 1864. Noi nu am găsit-o. Bănuim că este vorba despre o datare eronată. Este adevărat, pe hărţile introduse în *Atlas*, apar anii 1863 şi 1864, fiind vorba însă de momentul în care fusese finalizată harta în cauză, nu de acela în care fusese tipărită lucrarea.

[463] *Muzeul Papazoglu*, Bucureşti, Tipografia C.A. Rosetti, 1864, p. 4.

[464] Titlul complet este *Harta Dunării. Frontiera României. Istorică, politică şi comercială. Dedicată cu recunoştinţă înaltelor şapte puteri garante autonomiei românilor.*

dimpotrivă, consfinţea delimitarea strictă a Ţării Româneşti faţă de Imperiul Otoman. Trebuie observat că, încă la 1869, conceptul *România* se suprapunea perfect peste principatul de la sud de Carpaţi. Nici o referinţă despre Moldova! Singura trimitere la teritoriul învecinat era redarea unui mic portret al lui Ştefan cel Mare, în colţul din dreapta al chenarului hărţii. Opţiunea colecţionarului este cel puţin curioasă. Exceptându-l pe marele domn, ceilalţi voievozi erau Radu Negru şi Mircea cel Bătrân. Nimic însă despre Mihai Viteazul, eroul emblematic al tuturor conaţionalilor; era înlocuit de noul susţinător al cauzei româneşti, împăratul Napoleon al III-lea.

Harta Dunării. Frontiera României, 1869
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

Fostul militar oferea, într-un colţ al hărţii, dreapta jos, argumentele opţiunilor sale, 12 la număr. În partea superioară, chiar sub titlu, erau trecute nu mai puţin de 17 semne, depistabile cu uşurinţă în interiorul lucrării, alături de explicaţiile cuvenite. Din punct de vedere istoric, lucrarea identifica locurile bătăliilor şi ale ruinelor, drumurile şi podurile antice, dar şi mănăstirile.

Un cumul de priorităţi administrative şi date cu valoare istorică recomandau planşa. Multe dintre momentele de referinţă ale istoriei erau

legate de Dunăre. Anii, fie ei și greșiți[465], ai războaielor daco-romane, turco-române și turco-rusești, chiar și cele de dată recentă, din veacul XIX, erau amintiți în dreptul localităților unde se desfășuraseră teribilele înfruntări. Ruinele vechilor cetăți, parte descoperite de Dimitrie Papazoglu, parte, în număr de 50, propuse de Alexandru Odobescu, completau lucrarea. Nu erau uitate movilele sau măgurile și nici mormintele monumentale bănuite doar că ar fi avut un rost în destinul autohtonilor. De pe Columna lui Traian era copiată scena inaugurării podului peste fluviu. În cazul mănăstirilor, selecția privea doar așezămintele din zece districte de la câmpie. Dimitrie Papazoglu nu oferea lămuriri privind excluderea lăcașurilor, mult mai importante în ceea ce privește zestrea trecutului, din văgăunile munților. Pentru malul drept al Dunării, localizarea măgurilor și ruinelor antice era făcută după *Geografia* lui Ptolemeu, precum și după cunoștințele acumulate în cursul periegezelor anterioare. Adăuga, tot pe același mal, cetățile și fortificațiile otomane.

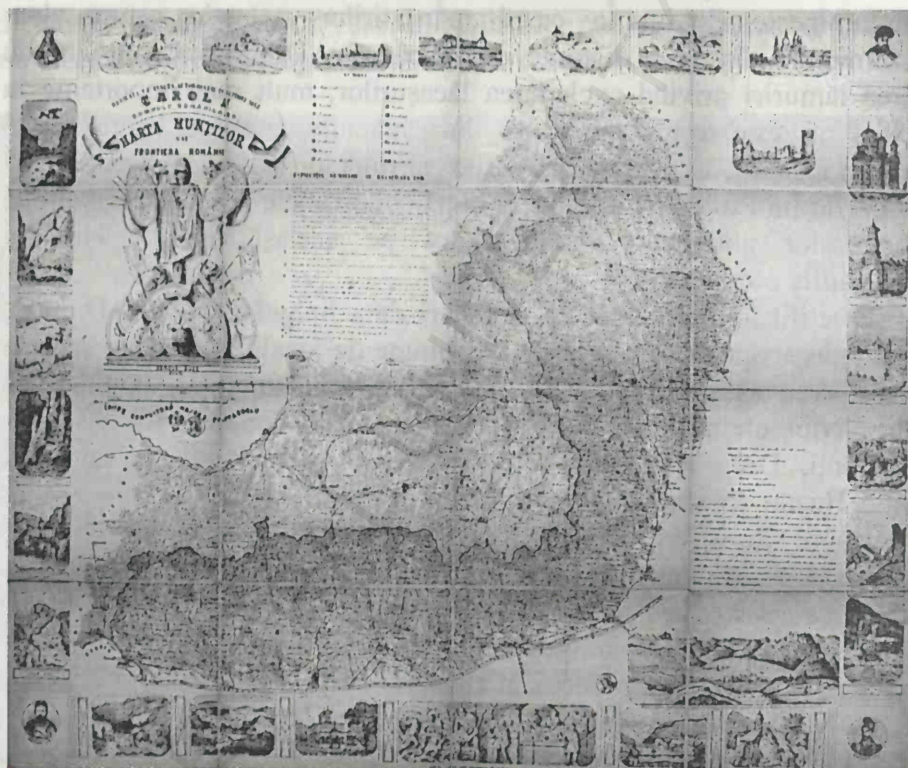
Fructificând numeroasele cercetări de-a lungul fluviului, Dimitrie Papazoglu acoperea întreaga zonă cu nume de localități. Sute și sute de așezări erau așezate meticulos, lăsând impresia unei țări populate în exces. Nici un amănunt relevant nu era omis din cele 14 districte: Mehedinți, Dolj, Romanați, Olt, Teleorman, Vlașca, Ilfov, Ialomița, Brăila, Buzău, Râmnicu-Sărat, Covurlui, Belgrad și Ismail.

Înspre nord era însă ignorată identitatea provinciilor istorice învecinate. Acolo unde începea Transilvania, Dimitrie Papazoglu trecea denumirea *Partea cea păduroasă și muntoasă*. În cazul Moldovei nici atât, excepție făcând doar vecinătatea cu Basarabia. Pentru un plus de atractivitate, autorul reproducea în chenarul hărții 20 de imagini selectate de pe monede antice, de pe medalii contemporane, precum „Bene Merenti", și de pe litografiile a 11 așezări din proximitatea Dunării. Compoziția, apărută în 1869, cuprindea cele mai numeroase localizări în care amintirea istorică dăinuia încă.

Cealaltă frontieră naturală a Țării Românești o reprezentau Carpații. Lor le dedica fostul militar o planșă, lucrată la fel de sârguincios. De-a lungul reliefului muntos, Dimitrie Papazoglu punea comunitățile știute din 18 districte[466], câteva și din Moldova. Metodic, maiorul le menționa: Mehedinți, Gorj, Vâlcea, Argeș, Muscel, Dâmbovița, Prahova, Buzău,

[465] Vezi anul indicat pentru lupta de la Șerbănești.
[466] Este vorba despre *Harta munților sau frontiera României. Dedicată cu înaltă autorizație Înălțimii Sale Carol I domnul românilor*, apărută în 1870.

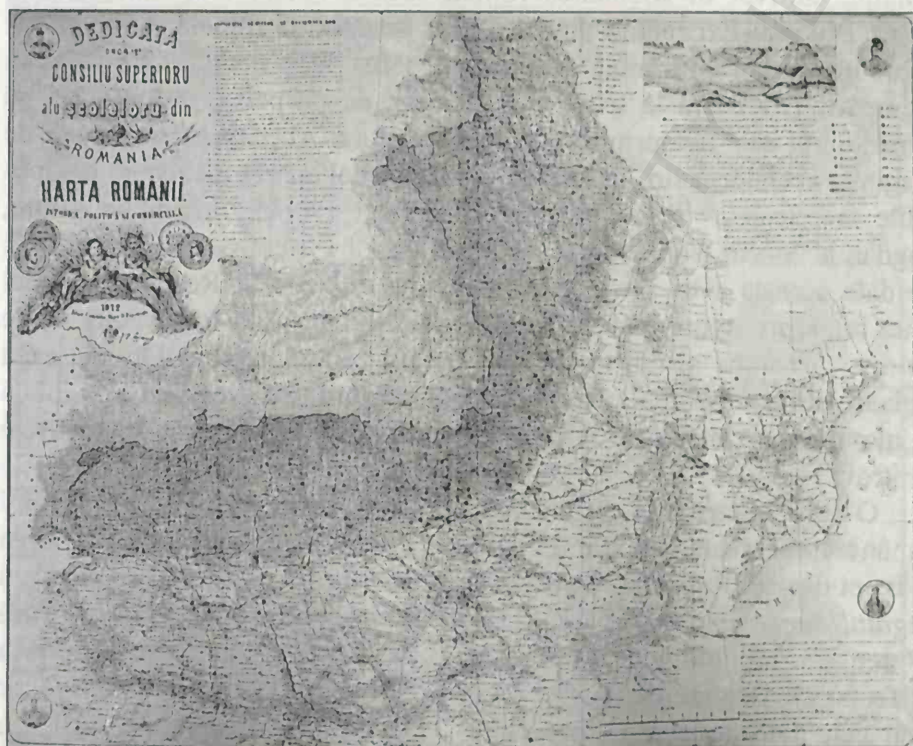
Râmnicu-Sărat, Putna, Bacău, Roman, Vaslui, Neamţ, Iaşi, Botoşani, Suceava, Dorohoi. Surprinde în acest demers hotărârea de a impune cu precizie numărul tuturor obiectivelor vizate: pichete de graniţă, ruine, mănăstiri, locuri ale marilor bătălii, băi minerale, mine de cărbuni, saline şi fântâni de păcură. De unul singur, Dimitrie Papazoglu finalizase un proiect care, în alte ţări, revenea unor echipe pluridisciplinare. Recunoştea că folosise informaţii puse la dispoziţie de către Ministerul de Război.

Harta munţilor sau frontiera României, 1870
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

În partea munteană pomenea de nu mai puţin de 31 de ruine de cetăţi şi întărituri vizibile cu ochiul liber. Dintre mănăstiri fusese interesat de cele care serviseră şi ca fortificaţii ale domnilor, aflând 48 care îndeplineau criteriile sale. Locurile bătăliilor daco-romane, turco-româneşti, precum şi altele de care au depins destinul românilor, ajungeau la cifra de 34. În această hartă se adunau, prin repere simple, două milenii din povestea acestei regiuni. Fără a se aventura în stabilirea unor marcaje pentru celelalte zone, avea grijă să perpetueze însemnătatea unor centre.

Mici desene erau plasate în dreptul Siretului, Dorohoiului, Hârlăului, invitând călătorii să poposească în preajma ruinelor. Pentru alte locaţii, precum Ştefăneşti, Mediaş, Sighişoara, Feldioara, Braşov, Cernăuţi şi Suceava, indica ani cu rezonanţă istorică. În mod excepţional, pentru Turda, alături de anul 1601 trecea şi numele lui Mihai Viteazul.

Harta României. Istorică, politică şi comercială, 1872
(Biblioteca Academiei Române, secţia Hărţi)

Ca şi în redarea Dunării, Dimitrie Papazoglu îmbogăţea planşa cu reproduceri litografice. Antichitatea şi medievalitatea, teritoriile Ţării Româneşti, Moldovei şi Transilvaniei, armele, personajele şi construcţiile legendare îşi împărţeau deopotrivă, nu însă şi echitabil, dreptul fixării în instantanee. În cele patru colţuri plasa medalioane înfăţişându-i pe Neagoe Basarab, Decebal, Mihai Viteazul şi Bogdan al V-lea. Dintre lăcaşurile moldovene opta doar pentru cele de la Neamţ, Agapia şi Văratec. Restul, aproximativ 15, erau din Ţara Românească. Şi cele două cetăţi, redate în tehnica tuşării, a lui Vlad Ţepeş şi Radu Negru, tot la sud de Carpaţi fuseseră ridicate. Menţinând interesul şi pentru civilizaţia dacă, Dimitrie Papazoglu reda, ca şi în cazul lucrării privitoare la Dunăre,

o imagine de pe Columna lui Traian, înfăţişând aducerea capului lui Decebal în tabăra împăratului învingător. O serie de scuturi, stindarde cu capetele de lupi, dar şi însemne militare completau dosarul dacic, susţinând public interesul său pentru vremurile anterioare cuceririi romane, cultivat în societatea românească a acelor ani, mai ales de Cezar Bolliac. Exceptând fortificaţiile, precum şi ruinele Târgoviştei, restul imaginilor prezentau o lume ce părea încă neatinsă de năpasta degradării. Totul era la locul său, încadrat de un peisaj de poveste, pe culmea unui deal sau printre pâlcuri de pădure. Aceeaşi hartă, lipsită de imaginile vechilor zidiri, dar păstrând însă medalioanele incluse în compoziţiile anterioare – Radu Negru, Mircea cel Bătrân, Ştefan cel Mare, Bogdan al V-lea, Napoleon al III-lea şi Carol I – era retipărită în 1872. De data aceasta avea un scop eminamente didactic[467]. Respectând fidel noua împărţire administrativă a ţării, maiorul înşiruia toate cele 33 de districte. Însemne şi informaţii atingătoare centrelor de la Dunăre erau preluate din compoziţia apărută în 1869. Autorul nu avea nici o îndoială că movilele sau măgurile mai importante se găseau în cele 10 districte limitrofe fluviului.

O altă contribuţie pentru o mai bună cunoaştere a teritoriului românesc, semnată tot de Dimitrie Papazoglu, susţinea revigorarea obârşiei dacice. Raportată la celelalte materiale de profil, harta intitulată *Regatul daco-roman*[468] apărea insensibilă la argumentele istorice. Fără diferenţieri cronologice şi teritoriale, regatul amintit se suprapunea perfect peste provinciile istorice locuite de români. Şi numele localităţilor erau cele folosite curent în secolul XIX, uitându-se cele din scrierile antice. Menţiunile priveau capitalele provinciilor, oraşele şi punctele importante, drumurile principale. Din întreaga planşă, harta acoperea mai puţin de un sfert din spaţiu. Restul era ocupat cu portretele regilor daci, şapte la număr, şi ale împăraţi romani, doar şase. În partea superioară erau desenate şi armele daco-romane, iar în josul paginii, sub hartă, figura reproducerea întâlnită frecvent în epocă, înfăţişându-l pe Traian la inaugurarea podului peste Dunăre. Seria planşelor îngrijite de Dimitrie Papazoglu a depins de călătoriile şi descoperirile arheologice făcute de el aproape în fiecare an. Spre deosebire de A. Treboniu Laurian, colecţionarul avea destule motive să se implice în editarea respectivelor opere. E dificil de spus dacă maiorul a filtrat conştiincios valoarea

---

[467] Purta titlul de *Harta României. Istorică, politică şi comercială. Dedicată Onor Consiliului Superior al şcolilor din România*, 1872.

[468] Litografiată de Georges Venrich.

artefactelor scoase la suprafață sub supravegherea sa, metamorfozând informația în simboluri purtătoare de valențe identitare și culturale. În orice caz, el a propus o diversificare tematică inconfundabilă în preocupările timpului.

Regatul daco-roman
(Biblioteca Academiei Române, secția Hărți)

În bună măsură, hărțile publicate la intervale scurte de timp urmau neîntreruptelor reforme administrative. De fapt, acestora li se și alocau fonduri bugetare. Prea puține se opreau asupra vestigiilor istorice, a drumurilor de legătură. Derulările ulterioare confirmau, celor care mai aveau vreo speranță ori îndoială, că tot inițiativele particulare mai salvau câte ceva din patrimoniul autohton. Mai era nevoie însă și de implicarea învățătorilor din sate, pentru că ei formau cel mai consistent nucleu profesional. Se investea în ei credința maturizării unor veleități didactice, rafinament științific și valențe discursive.

Chestionarul arheologic propus de Alexandru Odobescu. Rolul hărţii în propulsarea geografiei istorice printre preocupările academice

În luna iulie 1866, Alexandru Odobescu cerea finanţarea unei noi excursii de studiu pentru cercetarea antichităţilor de la Dunărea de Jos. Argumentaţia se baza pe rezultatele preliminare obţinute cu un an înainte, în 1865, de către trimişii francezi Gustave Boissière şi Ambroise Baudry. Literatul zgândărea sentimentul naţional, pe care şi-l dorea întărit[469], arătând că românii ar trebui să fie jenaţi că vestigiile înaintaşilor stârneau curiozitatea străinilor, dar lăsau indiferente autorităţile locale[470]. Îşi stabilea traseul, adică locaţiile unde voia să cerceteze şi estima descoperirile posibile. Dorea să fie însoţit de un ofiţer de geniu „cu cunoştinţe speciale spre a executa lucrările topografice şi a dirija săpăturile"[471]. Zece obiective îşi fixa Alexandru Odobescu în campania arheologică din 1866. Se pregătea să ajungă în districtele Buzău, Râmnicu-Sărat, Brăila şi Covurlui, lista precizând următoarele activităţi: „1) Săpături în temeliile de clădire ce se află în satul Pietroasa şi cercetări asupra ruinelor şi numirilor din localităţile învecinate. Plan topografic de localităţi; 2) Excursiune pe valea Buzăului (în sus de Pietroasa), vizitarea şi explorarea mănăstirilor Berca, Răteşti, Nifon; cercetări la Sibiciu; 3) Excursiune pe valea Stavnicului; exploraţiunea mănăstirii Vintilă Vodă; cercetări asupra numirilor munţilor zişi Coca; 4) Cercetări de movile (tumuli) şi excavaţiuni la caz de trebuinţă pe malurile Buzăului în jos de Pietroasa, la satele Stâlpu, Făurei; 5) Exploraţiuni la Suţeşti asupra valurilor şi întăririlor aflate acolo pe ambele maluri ale Buzăului. Plan topografic detaliat; 6) Cercetări asupra movilelor de pe malul Bălţii Albe între satele Grădiştea, Balta Albă şi Boldu. Cercetări lacustre în Balta-Albă; 7) Exploraţiuni în ruinele cetăţii de la Gura Buzăului. Plan topografic; 8) Recunoaşterea valului (troian) care pleacă de la Sârbeşti pe malul Siretului şi înconjoară Galaţii până la Capul Brateşului, la Prut; 9) Exploraţiuni în ruinele Ţighinei (Ghertinei – n.n.) (Capul Boului) de lângă Galaţi; 10) Orice alte cercetări neprevăzute asupra unor puncte din districtele Buzău, Râmnicu Sărat, Brăila şi Covurlui în limitele cărora se vor mărgini lucrările acestor exploraţiuni"[472]. Pentru prima oară, un călător român insista asupra importanţei trasării reperelor topografice.

[469] ANIC, fond MCIP, dosar 243/1865, f. 29v.
[470] „Buletinul Instrucţiunii Publice", august 1866, p. 638-639.
[471] ANIC, fond MCIP, dosar 243/1865, f. 30v.
[472] *Ibidem*, f. 31r.-v.

La 13 iulie 1866, ministrul C.A. Rosetti îi scria personal, anunțându-l că i se alocaseră 100 de galbeni pentru demararea săpăturilor, cu promisiunea că se va interveni și la Ministerul de Război, pentru a fi însoțit pe teren de un ofițer de geniu. La 15 iulie 1866, ministrul de Război, prin Divizia a IV-a „Artilerie și Geniu", propunea ca excursia literarului să nu se rezume doar la tatonări arheologice. Militarii erau interesați să participe la un voiaj științific care să cuprindă și studii geologice. Propunerea făcută de Ministerul de Război era acceptată de cei de la Culte și Instrucțiune Publică. În consecință, era așteptată din partea Diviziei a IV-a nominalizarea unui ofițer, precum și stabilirea datei de la care el putea fi trimis pe teren. Maiorul Slăniceanu primea ordinul de a se înțelege cu Alexandru Odobescu asupra zilei de plecare. Alți 50 de galbeni îi erau înmânați strict pentru cheltuielile de transport. Prefecții de Buzău, Râmnicu Sărat, Brăila și Covurlui erau avertizați să colaboreze cu Alexandru Odobescu, implicat în „studii arheologice atât de importante pentru istoria țării noastre".

Aranjamentele birocratice trenau câteva săptămâni, amânând plecarea. Acestora li se adăuga și o cumplită epidemie de holeră ce bântuia zonele în care urmau să se deplaseze Odobescu și Slăniceanu. Abia la 14 august Alexandru Odobescu intervenea la ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, anunțându-l de plecarea în provincie. Reitera rugămintea de a se scrie prefecților în vederea acordării sprijinului necesar. Și titularul portofoliului rezona la rugămintea literatului, adresându-se prefecților la 19 august 1866. Dar nu a fost suficient. Într-un circuit administrativ complicat de ambiguitățile ierarhiilor decizionale, activitatea celor doi nu se derula conform așteptărilor. La Pietroasa, primarul nu se arăta dispus să cheme sătenii pentru săpături, invocând că ordinul adus de Odobescu și Slăniceanu venea din partea ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, prin intermediul prefectului, în vreme ce practica juridico-administrativă îl punea în subordinea Ministerului de Interne. Astfel, în toamna anului 1866, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice era solicitat de omologul de la Interne să explice rostul cercetărilor întreprinse de cei doi, spre a permite la rându-i colaborarea primarului. Paradoxal, ceea ce părea la acel moment o neîmplinire profesională, păstrată ca o restanță pentru vremuri mai bune, s-a dovedit în timp o experiență benefică.

La începutul deceniului opt, o idee prindea contur în mediile intelectuale și printre colecționarii de antichități. Varietatea pieselor de patrimoniu și diversitatea informațiilor dobândite în timpul peregrinărilor l-au convins pe Alexandru Odobescu să încerce o adunare sistematică a

mărturiilor despre trecut. Publicarea rezultatelor unor călătorii, precum și tipărirea unui număr apreciabil de hărți îl îndreptățeau să creadă că existau încă prea multe vestigii, acoperite de praf, pământ și uitare. La mai bine de un deceniu de la inițierea primelor călătorii de studii, constatarea lui Alexandru Odobescu vorbea de perpetuarea recuperării fragmentare și fortuite a urmelor trecutului. Pariul literatului era ambițios, implicând, în afara echipei dorite de dânsul și corpul învățătorilor din Muntenia. Și nu avea așteptări prea mari în ceea ce privește pregătirea dascălilor în domeniul istoriei. Spera măcar în implicarea acestora în semnalarea tuturor antichităților din zona în care activau. Practic, ei trebuiau să întreprindă o banală anchetă și nicidecum nu ofereau un aport științific original. Dorind să evite confuziile și semnalările haotice, Alexandru Odobescu întocmea un chestionar cu rubrici și cerințe clare, ce urmau să fie completate punctual de către persoanele care-i semnalau vreun vestigiu.

Astfel, în primele zile din iulie 1871, Alexandru Odobescu cerea finanțare pentru derularea unei explorațiuni științifice prin câteva districte de „dincoace de Milcov", cu precădere în Buzău[473]. Își rezerva trei-șase săptămâni pentru a lua la picior zona care îl interesa direct. Gândea voiajul ca o cercetare complexă, implicând, alături de el, un desenator, precum și un ofițer superior, detașat de la Ministerul de Război, însărcinat cu ridicarea unor planuri strategice în regiuni, „care după numeroase dovezi se vede că au fost deja utilizate în timpii antici"[474]. Importanța topografiei devenea tot mai evidentă. Alexandru Odobescu propunea trei paliere ale cunoașterii: *însemnare, desen, cartografiere precisă.* Primele două intraseră în practicile călătorilor încă din 1860. Pe fondul acumulărilor din ultimul deceniu, evaluarea cărturarului încuraja întocmirea unor planșe detaliate nu doar printr-o înșiruire exhaustivă de nume, ci și prin rânduiri tematice judicios planificate. Pe două pagini prezenta și traseul campaniei, zeci de localități fiind inserate în „proiectul campaniei".

Prin prisma colaborărilor anterioare cu Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, la 13 iulie 1871 i se aproba cererea, fixându-i-se un buget de 1.500 de lei, din care trebuia să plătească și desenatorul dorit. Două zile mai târziu, la 15 iulie, Alexandru Odobescu era înștiințat să se prezinte la contabilitatea ministerului pentru a ridica banii ceruți. Trecerea avută în cabinetele ministeriale grăbiseră nu doar procedurile

[473] ANIC, fond MCIP, dosar 143/1871, f. 102.
[474] *Ibidem*, f. 103.

birocratice, dar şi acordarea întregii sume dorite. În termeni generali, i se punea în vedere ca, la reîntoarcerea în capitală, să prezinte superiorilor „rezultatele lucrărilor" şi desenele efectuate. În minister deja se vorbea de „explorațiuni arheologice" prin Covurlui, Brăila, Râmnicu-Sărat, Buzău şi Prahova. Semantica termenilor întindea, involuntar, capcane, generând condiționări nepotrivite, dar mai ales false aşteptări. Concepte precum *antichități*, *arheologie*, *istorie*, *ruine* erau amintite cu lejeritate în corespondențele oficiale, dând a înțelege că orice colț de piatră cu aparență de vechime merita amintit într-una din rubricile tabelului pus la dispoziție. Prefecților acestor regiuni li se trimitea, tot la 15 iulie, ordine clare de a-l sprijini pe Alexandru Odobescu. Simultan, ministrul Cultelor şi Instrucțiunii Publice trimitea revizorilor şcolari un ordin prin care le cerea să completeze chestionarul propus de Alexandru Odobescu[475].

Pe parcursul anilor 1871-1873 erau trimise şi retrimise către revizori şcolari, învățători şi primari sute de exemplare ale unui chestionar care cuprindea întrebări referitoare la monumentele, vestigiile, comorile, zidăriile, legendele şi descrierile arheologice considerate vrednice de însemnat[476]. Ambiția nespusă era ca fiecare învățător din țară să primească câte un formular pentru a nu rămâne necercetat vreun sat ori cătun. Intenția lui Alexandru Odobescu, decriptarea lumii rurale, despre care mai nimeni dintre contemporanii săi nu dorea să ştie, reprezenta în fond provocarea „istoriei adevărate" a românilor; valorizarea celor care, majoritari fiind, nu avuseseră nici un fel de legătură cu evenimentele de la marile curți domneşti, de la conacele boiereşti. Experiențele lor seculare păstrau încă, în legende şi tradiții, amintirea unor vremuri nefardate de cronicile oficiale.

Prea puțini revizori răspundeau însă, iar cei care catadicseau să se conformeze o făceau după luni bune de aşteptare, chiar şi ani. Dorita implicare a tuturor ierarhiilor administrative din provincie se dovedea o cruntă dezamăgire. Primari, prefecți şi profesori tratau cu indiferență solicitările. Neadaptarea profesională şi o inconsistentă formație culturală a colaboratorilor diminuau drastic şansele de succes ale proiectului odobescian. Un handicap îl constituia şi schimbarea revizorilor. Multe dosare erau trimise la Bucureşti abia după ce aceştia erau schimbați din funcție şi noii titulari doreau să facă curățenie prin arhiva locală, eliminând documentele de prisos. La 14 februarie 1872, revizorul de la

[475] Vezi ANIC, fond MCIP, dosar 234/1872.

[476] Cel mai important fond, structurat în opt părți, păstrat în manuscris, se află la BAR, Manuscrise.

Brăila punea la poştă trei dosare conţinând răspunsuri la chestionarele uitate prin dulapuri. În lipsa unor arhive bine organizate, a unei metodologii clare de lucru, plecările din post afectau proiectul lui Alexandru Odobescu. Nou-veniţii nu găseau un fond deja închegat şi nu aveau habar de minimele informaţii privitoare la ce s-a întâmplat până atunci. O întreagă reţea informaţională trebuia reanimată periodic. Chiar din adresele care însoţeau chestionarele reieşea reţinerea celor implicaţi faţă de corectitudinea datelor semnalate[477]. Mulţi dintre învăţătorii comunali nu se implicau, preferând doar să-şi anunţe ierarhii că „prin comunele unde locuiesc, precum şi cele din învecinate nu au putut capta nici o lămurire în asemene chestiune". Spre finele anului 1873, mai toţi revizorii puneau la dispoziţia superiorilor un nou calup de chestionare. Dar datele nu erau încurajatoare.

În adresa din 19 decembrie 1873, revizorul şcolar al judeţului Olt aducea la cunoştinţa ministrului că doar 17 învăţători din respectivul judeţ găsiseră ceva demn de consemnat prin locurile în care activau. Nu explica însă şi cum făcuseră respectivii evaluarea, ce nu luaseră în calcul şi cum îşi justificau opţiunile. Poate că, la fel de importantă ca menţionarea vechilor monumente, era catalogarea multora drept nesemnificative. În fond, dascălii de la sate împărţeau binele şi răul în istorie, meritul şi neconcludenţa. Situaţia din Olt era totuşi mai bună decât în alte părţi. Revizorul Tutovei nu putea trimite decât zece chestionare. Statistic, procentul retrimiterii formularelor către Bucureşti nu depăşea un sfert din aşteptările iniţiale. În districtul Mehedinţi, unde fuseseră expediate, doar la 5 octombrie 1873, 150 de formulare, revizorul nu primise de la învăţători, până la 8 decembrie acelaşi an, decât 23 de chestionare completate cu ceea ce găsiseră prin satele în care predau[478]. Din Ialomiţa erau adunate 47 de raporturi, scrise de profesorii din plasele Borcea, Balta, Ialomiţa şi Câmpului; din districtul Brăila erau înaintate mai bine de 20 de formulare. Din zona Dorohoiului veneau 15 fişe, însoţite de rugămintea prelungirii termenului de predare a celorlalte chestionare; din Teleorman doar şapte. Autorităţile din Romanaţi înaintau un calup de 34 de exemplare, fiind promise cât de curând alte 27. Din Râmnicu-Sărat, 12. Revizorul din Muscel punea la dispoziţia decidenţilor din minister un total de 33 de formulare. Din Ilfov ajungeau încă 15 răspunsuri, alături de făgăduinţa altor 50. Responsabilul din Gorj trimitea 20 de descrieri, arătând că fusese nevoit să returneze învăţătorilor multe dintre chestionare pentru

[477] ANIC, fond MCIP, dosar 244/1874, f. 1.
[478] *Ibidem*, f. 7.

că erau completate necorespunzător. Pare să fi fost printre puţinii responsabili din ocârmuirile locale atenţi la consemnări. Acum, nu ştim ce îi atrăsese nemulţumirea: incultura profesorilor, evidentă în consemnarea datelor ori, poate, superficialitatea lor. Din Dolj ajungeau alte 23 de formulare, din Covurlui 31, urmate la scurt timp de încă 2, iar din Botoşani 14 formulare. Cel din Neamţ[479] prefera să trimită un dosar cu răspunsurile culese, fără a le tria respectând criteriile ştiute. Un material consistent, mai ales inedit, îşi aştepta valorificarea la finele lui 1873.

După centralizarea tuturor chestionarelor primite, decidenţii din minister îi prezentau lui Alexandru Odobescu, în ianuarie 1874[480], situaţia pe fiecare unitate administrativă: din Dolj – 23 exemplare, din Gorj – 35, Ilfov – 15, Muscel – 66, Râmnicu-Sărat – 14, Romanaţi – 34, Teleorman – 28, Brăila – 5, Ialomiţa – 47, Mehedinţi – 23, Olt – 17, Botoşani – 14, Covurlui – 32, Fălciu – 2, Neamţ – doar un singur dosar, Putna – relaţii ştiinţifice arheologice, Suceava – un dosar, Dorohoi – 16 răspunsuri, Tutova – 10 reacţii, Vaslui – o înştiinţare că în acest judeţ nu se găsea nici un vestigiu important din punct de vedere arheologic. Acolo, Ştefan cel Mare părea că-şi pierduse şi dreptul la amintire. În aproape trei ani de insistenţe, colaboratorii din teritoriu putuseră concretiza doar 382 de formulare, alături de câteva sumare relatări.

În ianuarie 1874, pe adresa ministerului mai ajungeau 43 de răspunsuri din Prahova, 9 din Tecuci, 24 din Ilfov, un răspuns din Botoşani, 5 răspunsuri din Muscel. La fel şi în lunile februarie, martie, când erau confirmate primirea a 29 de rapoarte arheologice din regiunea Bacăului şi a încă 7 din Gorj. Diversele titulaturi date de reprezentanţii guvernului hârtiilor pe care se văzuseră siliţi să le completeze, probau neadecvarea resurselor – mai ales umane ale statului – la un proiect atât de important. Nemulţumirea lui Alexandru Odobescu privea reticenţa, chiar îndărătnicia unor oameni care îşi datorau traiul, aşa cum era el, unei funcţii publice. Nu îi costa nimic, poate doar pierderea câtorva ore pentru a completa onest nişte rubrici.

În mai 1874, 24 de chestionare erau trimise din Vâlcea. Deşi, ca frecvenţă, ritmul primirii rapoartelor părea îmbucurător, raportate la nivelul planificărilor rezultatelor stârneau nemulţumiri. În ziua de 16 a aceleiaşi luni, Alexandru Odobescu prezenta la mapa ministrului un memoriu în care deplângea neimplicarea dascălilor nu doar de la sate, ci şi a celor din urbele patriei. Lista ataşată referatului prezenta matematic

[479] *Ibidem*, f. 48.
[480] *Ibidem*, f. 38r.-v.

un bilanţ nesatisfăcător. Acceptând că trecutul nu lăsase urme egale peste întinderea Principatelor, semnatarul puncta discrepanţe considerabile printre fişele aflate în lucru. Sesizarea sa nu viza neapărat corectitudinea informaţiilor, ci implicarea instituţiilor statului. Iar cifrele erau concludente. Primise din Argeş 79 referinţe, Bacău – 56, Bolgrad – 48, Botoşani – 26, Brăila – 25, Buzău – 80; Cahul – 0, Covurlui – 37, Dâmboviţa – 61, Dolj – 69, Dorohoi – 29, Fălciu – 24; Gorj – 61; Ialomiţa – 62, Iaşi – 45, Ilfov – 40, Ismail – 0; Mehedinţi – 23; Muscel – 126; Neamţ – 37, Olt – 17; Prahova – 115; Putna – 25; Râmnicu-Sărat – 21, Roman – 29; Romanaţi – 34; Suceava – 31; Tecuci – 9; Teleorman – 94; Tutova – 10; Vâlcea – 86; Vaslui – 22; Vlaşca – 29[481]. Analiza sa indica şi judeţele cu cele mai incomplete răspunsuri: Ismail, Cahul, Mehedinţi, Dolj, Gorj, Olt, Argeş, Romanaţi, Vlaşca, Ialomiţa, Râmnicu Sărat, Putna, Tecuci şi Ilfov[482].

Chiar dacă o bună parte dintre judeţele indicate de Alexandru Odobescu se plasau în partea superioară a ierarhiei colaborărilor, includerea lor pe listă sugerează orizontul de aşteptare al comanditarului. Expertiza dobândită în călătoriile prin ţară îi creionase o hartă a patrimoniului autohton, oferindu-i motive temeinice să caute cu luare-aminte în unele arealuri.

La 23 mai, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice semna o telegramă către revizorii din Argeş, Botoşani, Buzău, Cahul, Covurlui, Dâmboviţa, Dolj, Fălciu, Gorj, Ilfov, Ismail, Mehedinţi, Olt, Putna, Râmnicu-Sărat, Roman, Romanaţi, Suceava, Tecuci, Tutova, Vâlcea, Vaslui şi Vlaşca, cerându-le să-i impulsioneze pe învăţători. Revizorul din Cahul răspundea o săptămână mai târziu, pe 30 mai, lămuririle sale indicând o problemă de fond şi nu o banală întârziere. Tergiversarea nu fusese condiţionată de lenea dascălilor. El punea la îndoială pregătirea învăţătorilor „de a putea seconda o opera aşa de importantă"[483]. Propunea înfiinţarea unei comisii pentru fiecare judeţ, compusă din oameni de ştiinţă şi prezidată de prefect.

Dar ce sugerau respectivele chestionare? Aparent o înşiruire de nume şi numere, cu o tentă statistică filtrată administrativ. Citite însă de istorici şi prelucrate de geografi, puse apoi în naraţiune de literaţi, toate aceste informaţii puteau fi transformate în naraţiuni atrăgătoare, în sugestii şi argumente utile abordărilor ştiinţifice. Au constituit însă o

---

481 *Ibidem*, f. 64v.
482 *Ibidem*, f. 64.
483 *Ibidem*, f. 101.

oportunitate formidabilă pentru repertorierea celor mai mărunte obiective, cu detaliile cuvenite. Reperele geografice, datele despre structura fortificaţiilor şi aprecierile privind dimensiunile lor întrevedeau şansa unor cercetări de teren. Tradiţiile perpetuate din vremuri imposibil de identificat le asociau, inerent, cu refugiile pentru adăpostirea populaţiei din calea turcilor şi tătarilor. De multe ori valoarea lor istorică – despre cea arhitecturală rareori fiind vorba – era sugerată mai mult prin raportarea la inamicii tradiţionali ai Ţărilor Române.

O sumedenie de nume, fără nici un suport documentar cunoscut, apăreau în relatările care însoţeau chestionarele. Lângă Odobeşti se mai găsea încă în picioare jumătate dintr-o fortificaţie veche numită de vârstnicii locului „Cetatea Crăciuna". Este unul din rarele exemple în care surparea zidirii nu se datora unui gest necugetat al localnicilor, survenind în urma furiilor Milcovului. Vinovăţia comunitară nu ştersese conştiinţa locului, aşa cum nu se putea spune în cazul nemţenilor, neîngăduitori cu cetatea de pe culme. Scurgerii timpului îi revenea culpa absolută; iar identificările topografice, precum „Podul lui Vodă", nu spuneau prea mult despre istoria şi cultura zonei. Asociate însă altor denumiri, conexate la evenimentele din regiune, puteau completa şi limpezi reconstituiri până atunci imposibile.

Chestionarul lui Alexandru Odobescu nu a arhivat doar informaţia istorică primară. Punctate pe harta ţării, vestigiile au creionat topografia nebănuită a unui spaţiu colonizat de romani, bântuit şi stăpânit de turci, împărţit şi vândut conform intereselor conjuncturale. Aidoma straturilor arheologice, suprapunerea vestigiilor ştiute pe planşe certifica serialităţi istorice, succesiunea civilizaţiilor şi influenţe culturale. Decantarea timpurilor nu simplifica neapărat anatomia trecutului. Pe nesimţite, istoria personajelor, a boierilor şi a domnilor începea să se contureze pe baza urmelor arhitecturale şi a memoriei colective populare. Chestionarul a confirmat totuşi rostul *geografiei istorice*. Din câte ştim, o iniţiativă similară celei susţinute de Alexandru Odobescu era reluată abia în 1893, în contextul pregătirii pachetului legislativ dedicat monumentelor istorice[484]. Atunci însă era pus în mişcare un întreg angrenaj instituţional.

[484] Vezi Arhiva Municipiului Bucureşti, fond Comisia Monumentelor Istorice, dosarele 2-24/1893.

Societatea Geografică Română şi Institutul Geografic al Armatei. Implicări instituţionale

Înfiinţarea Societăţii Geografice Române, în 1875, venea să amelioreze şi insuficienta cartografiere a teritoriului românesc, popularizând şi ştiinţa preocupată de acest subiect. Iar începutul nu a fost uşor. Societatea Geografică Română şi-a asumat misiunea de a realiza şi un transfer epistemologic dinspre perspectiva strict strategică a corpului militar şi a unor cercetări personale către agenda culturală publică. De la interesele şi necesităţile administrative locale, rezolvate prin conturarea a numeroase planuri de moşii şi sate[485] – o procedură eminamente tehnică – se trecea la fixarea unor locuri ale memoriei în identitatea comunitară. Într-o conferinţă ţinută la 2 februarie 1887, în cadrul „Societăţii Geografice Române", Gr. G. Tocilescu vorbea despre drumurile din Dacia[486]. Îşi construia expozeul plecând de la *Tabla Peutingeriana*, considerat „singurul izvor istoric" pentru unele drumuri, şi de la unele cercetări arheologice. Nu-i menţiona deloc pe cei care se osteniseră anterior cu realizarea unor hărţi, „uitându-i" pe Cezar Bolliac sau Dimitrie Papazoglu. Intervenţia lui Gr. G. Tocilescu a stârnit nu doar o atenţie trecătoare, ci a generat şi mobilizarea necesară întocmirii unei hărţi a Regatului[487].

Ei i s-a adăugat şi expertiza Institutului Geografic al Armatei, ale cărui hărţi punctau în amănunt şi locaţiile istorice. Dar aceste informaţii ajungeau cu greu în cercuri mai largi. De altfel, în cazul săpăturilor pentru căutarea vechilor mărturii istorice din interiorul unor fortificaţii aflate sub jurisprudenţă militară, cererile erau mereu însoţite de hărţi şi schiţe ale zonei. Porţiunea din terenul taberei garnizoanei Tulcea în care s-ar fi aflat presupusa comoară, era precis indicată în harta întocmită în 4 februarie 1907[488].

Primi paşi spre profesionalism au fost anevoioşi. La 1874, în centrala Ministerului de Război se arăta că nu se putea lucra pe o hartă exactă a Moldovei. Aproape 20 de ani se scurgeau ca să se pună la punct respectiva planşă. Corespondenţa „confidenţială"[489] dintre primăria Iaşi şi Ministerul de Război arăta că abia în august 1897 începea comercializarea hărţii Moldovei. Apăreau şi condiţionări din raţiuni financiare.

---

[485] Vezi DJANI, fond Planuri-Hărţi, vol. I-III.

[486] „Buletinul Societăţii Geografice Române", 1887, p. 11-14.

[487] C.I. Brătianu, *Notiţe asupra hărţilor actuale ale României. Urmate de un proiect pentru alcătuirea hărţii generale a Regatului*p. 70-99.

[488] ANIC, fond MCIP, dosar 2212/1907, f. 10.

[489] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 421/1897, f. 1.

Ministrul îl atenţiona pe primar că „nu se va vinde pe foi ci harta întreagă", preţul fiind de 100 de lei. Edilul nu riposta. Avea nevoie stringentă de hartă pentru aducerea apei în oraş. În consecinţă, discuţiile de specialitate se purtau între Institutul Geografic al armatei şi Serviciile Tehnice ale primăriei şi prefecturii[490].

Dar intenţia moldovenilor era, ca alături de harta geografică, să cumpere şi două hărţi geologice a României. Negocierile nu au fost însă uşoare. În birourile Ministerului de Război se lucra în paralel şi la o hartă a ţării, pe care se trasau podurile şi toate căile de comunicaţie din Regat. În circulara semnată de ministrul de Război, la 1 iulie 1897, se cerea prefecţilor să trimită la Bucureşti informaţiile indispensabile, bănuindu-se că acestea fuseseră prelucrate de Serviciul Tehnic[491] din fiecare administraţie. Informaţiile nu puteau fi trimise însă din motive obiective.

Într-o adresă din 12 iulie 1897, ministrul de Război atrăgea atenţia primarului din Iaşi că topografia judeţului nu era finalizată. În actele prefecturii se regăseau adrese primite de la Institutul Geografic, prin care se cerea colaborarea Serviciului Tehnic în stabilirea unor repere. Aducea şi argumente, imputând chiar edilului lipsa unei colaborări între minister şi administraţia judeţului. Primarului i se reamintea că decidenţii la nivel de judeţ, nu cei locali, refuzaseră să contribuie cu 4.000 de lei la realizarea hărţii topografice. Nemulţumirea faţă de primărie ţinea de conduita inginerului Vârnav, care primise de la minister, în 1893, cu titlu de împrumut, copii ale dosarelor de lucru pentru harta judeţului şi nu le mai înapoiase[492]. Dar amiciţiile contau. Ministrul decidea, „ca o favoare particulară" pentru edilul din vechea capitală a Moldovei, să îi trimită o parte din hartă: aceasta conţinea acea regiune din judeţ de unde urma să fie adusă apa. Îl mai încredinţa asupra unui aspect: dacă autorităţile din Iaşi achitau suma de 4.000 de lei necesară finalizării hărţii, în cel mai scurt timp ea era la dispoziţia autorităţilor locale. În consecinţă, Consiliul Comunal propunea, în şedinţa din 13 august 1897, să plătească, în mod egal cu Prefectura, suma în cauză. Harta nu era gata nici la începutul anului 1902. Pe un ton imperativ, ministrul de Război se adresa prefectului de Iaşi, la 9 ianuarie 1902, cerând să i se trimită, până la finele lunii ianuarie, o hartă a judeţului „pe care să fie reprezentate prin semne convenţionale toate şoselele şi podurile după natura lor şi această hartă să fie însoţită de un memoriu descriptiv"[493].

[490] DJANI, fond Prefectura Iaşi, dosar 67/1897, f. 1.
[491] DJANI, fond Prefectura Iaşi, dosar 66/1902, f. 1.
[492] DJANI, fond Primăria Iaşi, dosar 421/1897, f. 13.
[493] DJANI, fond Prefectura Iaşi, dosar 66/1902, f. 1.

Despre un plan în culori al orașului se vorbea și în corespondența dintre Institutul Geografic al Armatei și primăria Iași[494]; era vital pentru lucrările edilitare și necesar planurilor de sistematizare urbană. Cei de la Institutul Geografic lucrau deja la un astfel de proiect, de vreme ce garantau edilului că, în câteva luni, îi puteau pune la dispoziție ceea ce dorea. Cei din Iași erau consultați, semnalând refacerea unor aliniamentele interioare, cât și a marginilor orașului. Dar primăria nu putea achiziționa toate exemplarele cerute a fi cumpărate de către Institutul Geografic. Direcțiunea Tramvaielor Electrice din Iași consimțea să plătească 325,60 lei pentru 200 de exemplare[495], insuficient pentru a acoperi integral costurile realizării respectivei lucrări. Abia în luna mai 1901 primăria primea planul dorit.

În 1902 era finalizat un plan al orașului Iași, realizat de inginerul Bejan, distribuit în 1.000 de exemplare[496]. Timp de un an de zile nu s-au vândut decât vreo 200 și ceva de exemplare, mai ales către instituțiile statului, cum ar fi prefectura poliției, școlile din județ, administrația financiară, judecătoriile de ocol, Corpul IV de armată, revizoratul școlar. Într-un raport din 12 aprilie 1903 se arăta că în inventarul Serviciul Tehnic al primăriei Iași se mai aflau încă 735 de exemplare[497]. Ceea ce la un moment părea un handicap major, s-a transformat, *volens nolens*, într-un impuls mobilizator, conferind hărților rolul binemeritat în studiile științifice, precum și importanța cuvenită în activitățile administrative.

494 DJANI, fond Primăria Iași, dosar 265/1900, f. 1.
495 *Ibidem*, f. 15.
496 DJANI, fond Primăria Iași, dosar 249/1902, f. 1.
497 DJANI, fond Primăria Iași, dosar 31/1903, f. 2.

Capitolul V

TRECUTUL DIN FRAGMENTE: PE URMELE ISTORIEI ÎN COLECȚIILE DE ANTICHITĂȚI

Modelul motivant: expediția lui Gustave Boissière și Ambroise Baudry

În vara anului 1865, Gustave Boissière și Ambroise Baudry, trimiși ai guvernului francez și împăratului Napoleon al III-lea, intenționau să viziteze o parte din Țara Românească, sudul îndeosebi, în cadrul unei excursii arheologice. Venirea lor în Principate se datora unui „interes anticar". Cercetarea pe teren făcea parte dintr-un proiect cultural de anvergură: scrierea unei sinteze despre Iulius Cezar[1]. Ambroise Baudry lucra, în paralel, la o hartă, pe care, așa cum mărturisea Cezar Bolliac, a îmbogățit-o cu trasarea drumurilor romane întâlnite pe parcursul voiajurilor prin Țara Românească. Iar oaspeții nu voiau să piardă prea mult timp. Statutul de care se bucurau convinsese autoritățile de la cel mai înalt nivel să se implice în rezolvarea tuturor doleanțelor formulate de cei doi.

La 3 iulie 1865, primarul Bucureștiului era solicitat de ministrul Justiției să pună la dispoziția francezilor o trăsură[2]. Apelul către mai marele capitalei, o decizie de moment, arăta că nu existau proceduri administrative pentru astfel de situații. Nu erau stabiliți pașii de urmat, nici vorbă de crearea unor fonduri special destinate pentru astfel de activități. De altfel, la 30 iulie 1865, se solicita o altă șaretă, de data aceasta specificându-se că trebuia să fie închisă. Până la urmă, în lipsa altor oferte, care să corespundă pretențiilor, se închiria o birjă pe arcuri, cu geamuri, la prețul de 729 de lei. Față de condițiile de deplasare ale călătorilor autohtoni, francezii se bucurau de un regim privilegiat. Până atunci, nimeni nu avusese propriul mijloc de transport. În cel mai bun caz,

[1] ANIC, fond MCIP, dosar 570/1866, f. 141.
[2] ANIC, fond MCIP, dosar 243/1865, f. 2.

se eliberau bilete de poştă; multe inutilizabile, deoarece poştalioanele nu ajungeau prin locurile planificate de reprezentanţii guvernamentali.

În cea mai mare parte a traseului foloseau patru cai, excepţie făcând regiunea dintre Zimnicea şi Caracal, unde erau înhămaţi opt armăsari, dar şi la reîntoarcerea spre Bucureşti, când, în ultima parte a rutei, de la Piteşti, erau folosiţi şase cai. Trebuiau să recupereze pe drum răgazurile pe care şi le permiteau în preajma vestigiilor. La plecarea din capitală, ministrul de Interne trimitea un ordin către toţi prefecţii din Valahia Mică, somându-i să le ofere tot concursul. Programările iniţiale suportau câteva devieri. La recomandarea lui Alexandru Odobescu, ajungeau şi la Turnu Severin. Apoi plecau spre Orşova, prin Vârciorova. Foile de drum, acolo unde s-au păstrat, indică precis ruta străbătută şi durata deplasării. Fiecare şef de poştă semna pe foaia de parcurs orele de venire şi plecare, precum şi numărul cailor înhămaţi la atelaj. Chiar şi cu toate facilităţile asigurate, călătoria în judeţele de peste Olt a durat nu mai puţin de 54 de zile, arătând cât de important a fost voiajul în programul celor doi. Ţinuse aproape cât misiunile atribuite trimişilor guvernamentali în anii anteriori.

Din păcate, incidentele nu au lipsit. Profitând de susţinerea şi atenţia acordate la vârfurile puterii, francezii încălcau nonşalant normele pământene, chiar şi pe cele de bun simţ. Şeful biroului poştei din Călăraşi se plângea, în octombrie 1865, că Gustave Boissière refuzase să elibereze diligenţa pusă la dispoziţie, trăsură de care aveau mare nevoie. Pe varii canale de comunicare, informaţiile ajungeau şi în centrala Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, fără a se lua vreo măsură.

Într-un memoriu din 18 iunie 1866, Cezar Bolliac arăta că îi dusese pe cei doi oaspeţi pe la Zimnicea, la Celei şi Reşca, zonele ştiute de el cel mai bine. De pildă, la Celei stăteau suficientă vreme pentru a asista la decopertarea circumferinţei fortificaţiei, la dezgroparea zidului citadelei, precum şi la avansarea săpăturilor efectuate într-un tunel subteran descoperit tocmai atunci. Anvergura lucrărilor proba, dacă mai era nevoie, că preumblările francezilor nu erau, nici pe departe, formaliste. La Reşca lucrau la eliberarea unor ziduri catalogate drept civile de Cezar Bolliac. Se pare că avea habar de ele din precedentele popasuri. Dar chemat atunci de treburi urgente lăsase cercetările neterminate.

Cei doi francezi nu au mers însă împreună peste tot. La finalul şederii în ţară, Ambroise Baudry îşi manifesta intenţia de a ajunge la Brăila. În septembrie, prefectul Brăilei era atenţionat să îi pregătească „arhitectului arheologic al guvernului francez” biletele de poştă, dar şi să se asigure că un dorobanţ îl va însoţi în permanenţă pe oriunde voia să

ajungă. Venirea francezilor a fost de folos și părții române. Pe lângă expertiza aplicată vestigiilor autohtone, însoțirea străinilor a prilejuit semnalarea unor nereguli majore. Din punct de vedere științific, căutările celor doi i-au pus pe gânduri pe români. Cezar Bolliac edita o hartă, înțelegând calitatea și rostul cercetărilor lui Ambroise Baudry.

Prezența francezilor a încurajat combaterea vehementă, în sfera publică și în intervențiile jurnalistice, a destructurării conștiente a patrimoniului local. Adresele trimise Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice arătau implicarea autorităților locale în distrugerea ruinelor. Cezar Bolliac îl pomenea pe primarul din Celei care „face comerț cu piatra scoasă din zidurile cetății și din domele romane"[3], deși fusese sfătuit cu ani buni în urmă – în timpul călătoriei arheologilor francezi, Gustave Boissière și Ambroise Baudry, prin Țara Românească – să se îngrijească de buna lor păstrare[4]. Acuzațiile lui Cezar Bolliac nu aveau priză la autorități și datorită renumelui pe care și-l făcuse încă din timpul frământărilor de la 1848. În cercurile diplomatice maghiare, dar și la noi, se știa că Cezar Bolliac preluase cu acte niște diamante de la generalul Jozef Bem, care, ulterior, nu au mai fost găsite[5]. Chiar dacă, ulterior, Bolliac își recâștiga onorabilitatea, demontând învinuirile, un rest nefericit al amintirii acelui episod pulsa în unele medii sociale.

Amintindu-și de căutările celor doi francezi, alături de membri ai Comitetului Arheologic, Dimitrie Papazoglu îi relata regelui Carol I cum aceștia nu găsiseră ceva demn de menționat. Reîntorși în București, Gustave Boissière și Ambroise Baudry vizitau locuința lui Dimitrie Papazoglu două zile la rând, analizând piesele deținute de fostul militar[6]. Primeau de la gazdă câteva obiecte pentru a fi depuse în Muzeul Național francez.

Profitul principal al trecerii prin țară a celor doi călători a fost impulsionarea și legitimarea studiilor de teren. Deși costisitoare, astfel de cercetări își aveau rostul lor. Iar când străinii se arătau interesați de vestigiile istorice, nu pentru a comercializa un artefact, ci pentru a

[3] Cezar Bolliac, *Excursiuni arheologice*, vol. I, antologie, prefață și realii de N. Georgescu, studiu introductiv, comentarii și glosar de Mariana Marcu, notă asupra ediției, verificarea și colaționarea realiilor de Doinea Rizea, București, Editura Floare Albastră, 2005, p. 102.

[4] *Ibidem*.

[5] Titu Maiorescu, *Jurnal și epistolar*, vol. VIII (sfârșitul lui aprilie 1872 – sfârșitul lui aprilie 1876), ediție îngrijită de Georgeta Rădulescu-Dulgheru, București, Editura Minerva, 1989, p. 11.

[6] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. 160v.

limpezi un fenomen, precum infrastructura romană, orice alt argument era de prisos.

Peregrinările lui Dimitrie Papazoglu în 1864

Călătoriile de studiu, începute în 1860, au deschis și gustul colecționării diverselor antichități păstrate în pământul țării. Toți cei implicați atunci au revenit prin locurile cercetate; și nu o singură dată. Pe parcursul deceniilor următoare, Dimitrie Papazoglu și Cezar Bolliac s-au remarcat printre cei mai sârguincioși voiajori, precum și ca posesori ai unor serii de artefacte valoroase, găsite chiar de ei ori cumpărate din târgurile ținute periodic prin sate, de la diverși negustori abili în procurarea și comercializarea obiectelor vechi.

Istoricul reconstituirii începe undeva în primăvara anului 1864. De data aceasta, nu se prevedea doar efectuarea unor banale periegeze. Dimitrie Papazoglu urma să adune de prin lăcașurile de cult piese cu valoare istorică, al căror loc era mai potrivit în vitrinele muzeelor decât prin colțurile întunecoase ale așezămintelor. Cel puțin acesta a fost obiectivul inițial. Prin adresa nr. 1117, din 9 aprilie 1864, semnată de ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Dimitrie Bolintineanu[7], maiorul primea acceptul și finanțarea necesară unei noi excursii, definită generic, drept „arheologică". E ușor de intuit ce îl recomanda: avea o bogată experiență în cercetările pe teren. La acel moment, fostul militar se putea lăuda cu o practică întinsă pe nu mai puțin de 35 de ani. Se bucura și de un dram de prestigiu printre pasionații de antichități, semnând numeroase broșuri și articole cu oarece impact printre contemporani. Cu un an înainte, în 1863, îi apăruse *Călăuza pe râul Dunării*[8]. În acel ghid de călătorie, el puncta localitățile în care mai puteau fi admirate vestigii istorice. Farmecul textului era dat de consemnările literare ale unor fapte sensibile imaginarului colectiv. Cititorul afla cum, în proximitatea orașului Târgu Jiu, zăceau încă îngropate comorile lui Decebal[9]. Era și o invitație, nerostită, o mănușă aruncată călătorilor de a săpa în căutarea legendarului tezaur.

---

[7] *Excursiune arheologică săvârșită în România de către Mai. D. Papazoglu*, 1864, p. 1.

[8] *Călăuză pe râul Dunării. Din Poarta de Fier până la Marea Neagră sau Exactă descriere a părții drepte și stânge a acestui fluviu, istorică, politică și comercială*, culeasă fiind din mai mulți istorici antici și moderni, de maiorul D. Papazoglu, București, Imprimeria Statului, Sf. Sava și Nifon, 1863.

[9] *Ibidem*, p. 30.

Antecedentele sale îi permiteau să ceară, din partea decidenților, respectarea unor clauze. Relația minister – colaborator depășea faza *însărcinărilor*, intrând în etapa *negocierilor*, de pe poziții egale. Confruntat cu nebănuite probleme în voiajurile anterioare, Dimitrie Papazoglu punea pe hârtie condițiile dorite a fi îndeplinite de autorități: să strângă personal obiectele și cărțile care meritau să fie aduse la București, să aibă libertatea de a lăsa călugărilor numai piesele necesare oficierii serviciului divin. Până să ajungă pe la mănăstiri, el dorea însă ca fiecare ierarh să trieze antichitățile, separându-le de piesele moderne, iar cărțile vechi și manuscrisele să le pună într-un dulap special, pentru a le feri de stricăciuni. Maiorul insista că intențiile lui nu se reduceau la o banală depozitare. Dimpotrivă, susținea că volumele respective să fie prezentate de fiecare dată când pragul așezămintelor era trecut de persoane pasionate de istorie. Dar interacțiunea cu fețele bisericești nu era tocmai bună. Explicațiile oferite îi dădeau dreptate.

Depistase tot felul de practici utilizate de acestea pentru a masca înstrăinarea patrimoniului. De pildă, în lipsa prea multor obiecte religioase, sesizase cum icoane vechi și clopote erau mutate de la un lăcaș la altul, pentru a da trimișilor guvernamentali impresia că toate erau la locul lor. Bănuia chiar existența unor filiere bisericești, a unor planuri bine ticluite, coordonate din vârful ierarhiei ecleziastice de la București. Nimeni, în afara superiorilor din capitală, nu putea lua astfel de decizii; adică nu și-ar fi permis scoaterea din lăcașuri a unor lucruri vitale oficierii serviciului divin. Colaboratorul ministerului mai cerea, în termeni imperativi, să nu li se permită călugărilor părăsirea țării până când nu aveau să predea piesele cu valoare istorică adăpostite în mănăstirile pe care le conduceau – incluse, de altfel, în inventare – dar și pietrele mormântale abandonate în curțile așezămintelor. Mai solicita să i se aprobe accesul neîngrădit în toate lăcașurile de cult, să nu întâmpine dificultăți în deschiderea mormintelor princiare pentru a vedea dacă nu fuseseră batjocorite. Invoca propria-i experiență, amintind cum, la mănăstirea Radu Vodă din capitală, oprise în ultima clipă profanarea mormintelor domnești. Dar era foarte dificil să controlezi capriciile unor oameni „străini de sacrul țel național". Dorea ca toți comandanții punctelor de control la ieșirea din țară să verifice amănunțit bagajele egumenilor și ale celor din anturajul acestora pentru a se evita sustragerea odoarelor bisericești și a altor vestigii. Aprecia că o asemenea propunere, făcută prima oară în 1859, dacă ar fi fost aplicată, multe obiecte nu ar fi dispărut fără urmă. Considera că venise vremea ca statul să preia definitiv tot ce era mai prețios din moștenirea străbunilor. Însă îndeplinirea

dorinţelor sale nu mai depindea doar de Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Respectivele intervenţii trebuiau decise şi de titularii portofoliilor de la Război şi Interne. Nu existau însă la acea dată stabilite proceduri clare.

O altă propunere privea reglementarea intervenţiilor asupra lăcaşurilor. Depăşirea momentană a nemulţumirilor generate de cererile aparent exagerate, arăta limpede că, fără un cadru juridic croit pentru necesităţile patrimoniale, previziunile erau sumbre. Orice reparaţie în mănăstiri cerea Papazoglu trebuia aprobată doar de către decidenţii din minister; şi îşi argumenta poziţia. Până atunci, în prea multe situaţii, portretele fondatorilor fuseseră distruse ori acoperite sub pretext „de curăţire sau spoire a bisericii". Fenomenul era cunoscut, fiind semnalat şi de preotul Grigore Musceleanu. Distrugerea picturilor interioare avea drept miză şi „rectitorirea" aşezămintelor, prin recentele zugrăveli fiind impuse figurile noilor protectori. Era perioada în care apărea tot mai evidentă necesitatea implicării unor arhitecţi în orice refacere a zidirilor religioase.

Ministrul Dimitrie Bolintineanu ţinea cont de sugestiile lui Dimitrie Papazoglu. Semna un referat „pentru oprirea de a mai trece peste hotar antichităţile din România"[10], propus spre adoptare Consiliului de Miniştri. Se scria şi tuturor egumenilor mănăstirilor, anunţul fiind publicat şi în „Monitorul Oficial"; li se impunea colaborarea necondiţionată cu Dimitrie Papazoglu.

Din adresele trimise Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, aflăm că pornea la drum pe 15 aprilie 1864. Iniţial, avea la dispoziţie 2.880 de lei, calculaţi a fi suficienţi pentru două luni. Suma era alocată exclusiv necesităţilor călătoriei. Pentru cumpărarea antichităţilor, Dimitrie Papazoglu era încredinţat de ministrul Dimitrie Bolintineanu că fiecare propunere de achiziţionare va găsi sprijinul cuvenit în centrala de la Bucureşti. Un ordin circular, adresat prefecţilor din Romanaţi şi Dolj, le cerea acestora să îi dea lui Dimitrie Papazoglu „toate înlesnirile şi concursul trebuitor pentru îndeplinirea misiunii de mare folos pentru Muzeul Naţional". Li se mai atrăgea atenţia să se implice în obţinerea unor preţuri cât mai avantajoase pentru antichităţile dorite de maior. Ce au gândit respectivii nu e imposibil de bănuit, atâta vreme cât chiar unii dintre dânşii câştigau sume frumoase din tranzacţii cu vestigii istorice.

Papazoglu şi-a concentrat atenţia pe Dolj şi Romanaţi, singurele judeţe în care ştia că se găsesc „antichităţi mai cu abundenţă". Primul

[10] *Excursiune arheologică săvârşită în România de către Mai. D. Papazoglu*, p. 5.

popas era în satul Talpa, identificat „fără nici un dubiu" în scrierile antice drept așezarea Tapes, „unde s-a repurtat vestita bătălie dacă cu trupele lui Traian". Îndoiala nu-și avea rostul atâta vreme cât peste tot puteau fi observate „semne de fortificații și mai cu osebire de morminte". Deși putea consulta scrierea lui Dio Cassius, pentru a verifica localizarea corectă, maiorul a preferat să-și asume propria teorie, dovedită a fi greșită.

La 18 aprilie ajungea la Recica sau Atina, „vechea cetate numită în Geografia lui Ptolemeu Pinum". Descoperea un sistem de apeducte bine conservat și un cuptor mare, subteran. Având în vedere că în apropiere s-ar fi aflat și cimitirul antic, Dimitrie Papazoglu opina nonșalant că respectivul cuptor servise la arderea cadavrelor. Trimisul ministerului îi sugera prefectului să ia toate măsurile pentru protejarea vestigiilor. Prezenta satul drept un Pompei al românilor. Era sigur că popularizarea descoperirilor va atrage vizitatori, iar comunitatea locală va prospera. Până la noi dispoziții, prefectul trebuia să înăsprească paza arealului pentru a împiedica furtul pietrelor folosite de țărani la construirea bordeielor și a șanțurilor din grădini.

Își concentra apoi atenția pe zona satului Celei, echivalat de dânsul, iarăși eronat, cu vechea cetate romană Sigibida[11]. Altfel, știa zona foarte bine. În precedentele descinderi descoperise trei cimitire romane și un templu; trasase perimetrul locuințelor în care locuise nobilimea, câteva fortificații, dar și „locul prin care se lega podul lui Constantin făcute pe Dunăre". Antica așezare părea dezgolită de mai toate secretele.

Două morminte din cărămidă, al unui copil și al mamei sale, îl interesau în mod aparte, notând, în detaliu, tot ce conțineau. Într-un prim sarcofag găsea nu mai puțin de 12 tipuri de obiecte: inel din aur pe care se puteau citi litere grecești și latine, o pereche de cercei din aur, frunze prelucrate din aur, o catarama din argint, o mică cutie de aramă, un ban de aramă, două instrumente de fier, cinci bucăți de sticlă, o bucată de smoală neagră și una de pucioasă, trei ulciorușe de pământ, chiar și o mărgea albastră. Valoarea pieselor, dar și diversitatea lor, recomanda studierea în amănunt. Călătorul nostru se lansa și în supoziții. Plasa moartea femeii, pe care o credea născută la Atena, undeva la mijlocul veacului II, nelegând datarea de vreun obiect din sarcofag. Înțelegem, dintr-un memoriu semnat de Dimitrie Papazoglu, la 17 august, că la deschiderea sarcofagului asistase însuși domnitorul Alexandru Ioan Cuza.

Popasurile de la Recica și Celei i-au limpezit prioritățile și l-au îndemnat să înainteze, la 7 mai, un proiect pentru strângerea antichităților

[11] ANIC, fond MCIP, dosar 193/1864, f. 3. Date mai ample, unele doar supoziții, vezi în *Călăuză pe râul Dunării...*, p. 30-32.

doar din cele două sate. În fapt, era un compromis, favorabil atât statului, cât şi sătenilor. Nu mai era un secret pentru nimeni că aproape toţi locuitorii săpau necontenit pentru a lua piatră şi cărămidă după nevoile fiecăruia. Dacă ar fi fost vorba doar despre furtul câtorva lespezi, atitudinea oamenilor putea fi păsuită. Maiorul invoca însă distrugerea iremediabilă a unor vestigii unice. Dimitrie Papazoglu propunea legalizarea respectivei deprinderi, impunând însă ca orice piesă cu valoare istorică să fie predată autorităţilor[12]. Accepta chiar şi plata obiectelor din aur şi argint la preţul curent al materialului. Concentrându-se pe cele două comunităţi, se amăgea cu ideea că putea să salveze, într-o proporţie covârşitoare, ce se mai păstra în magma pământului. Câştigul naţiunii reieşea din îmbogăţirea fondului Muzeului Naţional de Antichităţi, dar şi prin contracararea negoţului cu artefacte. Ştia prea bine că ceea ce era trecut peste graniţă nu mai putea fi recuperat. Şi nimeni nu îndrăznea să gândească amploarea expedierilor. Ce trebuiau să facă oamenii? În principiu, se dorea ca fiecare familie să primească câte două-trei pogoane din suprafaţa fortificaţiilor pe care să le sape „până va da de pământ sănătos". Pretindea că orice zidire descoperită să fie lăsată la locul ei, oamenii putând lua, cel mult, materialele desprinse de structura principală. În aceste recomandări întrezărim impulsurile care aveau să ducă la geneza colecţiilor unicat.

O altă soluţie îi privea pe deţinuţii de la închisoarea din Caracal, al căror număr putea ajunge, într-un caz fericit, până la 70 de persoane. Se gândea să fie mutaţi la mănăstirea Hotărani „care este înconjurată cu un zid"[13]. Un alt avantaj suplimentar era poziţionarea lăcaşului în apropierea satului Recea, unde fuseseră descoperite alte antichităţi. O variantă ce merita analizată era şi aducerea de peste Dunăre a unor muncitori bulgari. Semnatarul memoriilor nu avea idee de câţi oameni era nevoie pentru săpături. La 8 mai, avansa constituirea a două grupuri, de câte 50 de persoane, supravegheate de un îngrijitor, câte unul pentru Celei şi Recica. Peste câteva zile, la 11 mai 1864, revenea cu o altă propunere. Să fie trimise, cu acceptul ministrului de resort, „două companii din batalionul de geniu care au specialitatea de a săpa"[14]. Nici una dintre soluţiile avansate nu a fost acceptată. Neimplicarea autorităţilor lăsa impresia că aproape totul era permis în perimetrul vechilor aşezări.

[12] ANIC, fond MCIP, dosar 126/1864, f. 181.
[13] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. 160.
[14] ANIC, fond MCIP, dosar 126/1864, f. 184.

Dimitrie Papazoglu nu acorda o mare atenție conservării integrale a siturilor arheologice. Punea preț pe preluarea obiectelor. În opinia lui, oricine lucra pe șantier putea să ia piatra scoasă de la cetate. Nu se gândea că o astfel de hotărâre însemna, implicit, distrugerea totală a vestigiului. Funesta previziune nu și-a așteptat prea mult împlinirea. Cezar Bolliac solicita zadarnic, în martie 1870, ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, împuternicirea preotului Nicolae Stănescu, care slujea în zonă, cu „privigherea asupra ruinelor și antichităților din Celei și din prejmele Celeiului"[15] și primirea acordului autorităților. Răul fusese deja produs.

La începutul anului 1871, prefectul districtului Romanați trimitea o adresă la Ministerul de Interne, anunțând că 75 de locuitori din comuna Celei au distrus trei ziduri ale cetății din sat și au scos, conform evaluărilor făcute de către autoritățile locale, 129.641 bucăți[16], pe care le-au vândut. Nu se împliniseră cinci ani de când fortificația fusese debarasată de pământ și erau deja compromise părți din structura de rezistență. Surprinzător, oful reprezentantului guvernamental privea chestiuni sensibile intereselor financiare și mai deloc de argumentele identitare locale. Prefectul era nemulțumit nu fiindcă fusese distrus un vestigiu istoric, ci pentru că sătenii vânduseră piatra în interes personal și nu se înțeleseseră cu decidenții administrativi pentru predarea unei părți din materialul extras. Mai precis, filozofia instituțională agreată de unii funcționari se rezuma la împărțirea beneficiilor rezultate în urma distrugerii monumentelor istorice; nici vorbă de protejarea lor! Ținând cont de valoarea construcției, responsabilii de la Interne cereau un punct de vedere de la colegii de la Culte și Instrucțiune Publică. Răspunsul atenționa, cu părere de rău, că era regretabil ce se întâmplase și că „nu poate încuviința vânzarea acelor pietre care au interes istoric pentru țară"[17]. În lipsa suportului legal, corespondența interministerială se consuma în jurul *regretelor*, *opiniilor* și nu ale *deciziilor*, rareori fiind *combătute* pagubele produse de interesele mărunte și meschine.

Și din acest considerent, Dimitrie Papazoglu lua din zonă o statuie din aramă roșie cu o greutate de două kilograme și 610 grame[18] și o înălțime de 25 de centimetri. O găsise într-o stare conservare bună, îngropată în nisip, pe marginea râului Olt.

[15] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 75.
[16] ANIC, fond MCIP, dosar 143/1871, f. 29.
[17] *Ibidem*, f. 30.
[18] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. 107.

De la Celei se îndrepta spre Grojdibodu și Caracal, unde afla povestea celor două tăblițe de aramă preluate cu ani buni în urmă, în 1844, de Mihalache Ghica, cu promisiunea de a le include în recentul muzeu înființat la București. Dimitrie Papazoglu sesiza nemulțumirea[19] locuitorilor, fratele fostului domnitor nu se ținuse de cuvânt. Primea din partea autorităților locale două memorii pentru ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, prin care se cerea transferul obiectelor în colecțiile Muzeului Național de Antichități. La 5 mai 1864, oamenii reveneau cu o nouă adresă la ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, reamintindu-i de „acele table de aramă, mărimea în octav, scrise pe toate fețele cu slove latinești, ce au fost găsite la satul Grojdibodu proprietatea dlor Jieni și care table se află prinse în două belciuge mici una de alta, tot de aramă, știm și cunoaștem că răposatul crucerul Dimitrie Jianu le-au fost datu vornicului de la acel an Mihalache Ghica, cu rugăciunea ca să le depună la Muzeul Național"[20]. Locuitorii din Caracal își reiterau revolta că piesele respective nu fuseseră depuse în muzeu, nici după aproape 20 de ani, conform înțelegerii, ci păstrate în familie, unde se aflau și în 1864, în grija lui Gheorghe M. Ghica, fiul banului. Din motive nedibuite de noi, doleanțele nu au fost ascultate, determinându-l pe Dimitrie Papazoglu să reia problema într-un memoriu, din 22 august 1864. Fără echivoc, el cerea ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice să intervină personal pentru a prelua tăblițele de aramă de la vremelnicul păstrător, Mihalache Ghica, și a le depune la Muzeul Național de la Sf. Sava[21].

Tot din Caracal, maiorul trimitea, la 2 mai 1864, o altă adresă, anunțând modificarea programului excursiei. Dorea să poposească în oraș până la 17 ale lunii, când se organiza bâlciul cel mare al Caracalului. Știa că în zilele de târg veneau țărani din regiunile învecinate pentru a vinde tot felul de piese vechi. Își făcea și un plan de acțiune. Pe de o parte, autoritățile locale trebuiau să răspândească prin ținuturi vestea că la târg se vor cumpăra antichități pe bani frumoși, de către un reprezentant al guvernului. În paralel, făcea presiuni pe cale ierarhică să i se pună la dispoziție un buget pentru achiziții. Profita de timpul avut la dispoziție pentru a se documenta în privința prețurilor cerute străinilor, fără nici o sfială, de către locuitorii din zonă. Calculul era simplu. Se pleca de la valoarea curentă a aurului și argintului, apoi, în funcție de cât de prețioase estimau a fi monedele ori alte bijuterii, dublau, chiar triplau

[19] *Muzeul Papazoglu*, București, Tipografia C.A. Rosetti, 1864, p. 113-114.
[20] ANIC, fond MCIP, dosar 193/1864, f. 2.
[21] *Ibidem*, f. 11v.

costurile. Pietre mici sculptate, idoli, vase de pământ, produse din fier își aveau toate prețurile lor într-un interval de variație financiară cunoscut mai de toată lumea. Luând în calcul aceste evaluări, Dimitrie Papazoglu credea că suma de 4.000 de lei ar fi fost suficientă pentru a cumpăra de la marele bâlci, întins pe o săptămână, orice obiecte ar fi dorit. Informațiile erau semnalate și într-o adresă din 16 mai, cu o zi înainte de deschiderea târgului. Tot la aceeași dată, 16 mai, îl avertiza pe ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice că arendașul din Recica distribuise locuri de arătură pe măgurile ce înconjurau cetatea. Mai mult, știa de planul aceluiași personaj de a acorda, în același areal, loturi pentru ridicarea unor case și amenajări de curți. Spera că o intervenție în regim de urgență ar fi putut bloca iminenta distrugere a antichităților. În orice caz, două săptămâni de ședere în zonă i-au fost îndeajuns pentru a se familiariza cu obiceiurile localnicilor. Se zbătea să pună mâna pe cât mai multe mostre istorice, dar și să convingă decidenții instituționali de necesitatea stabilirii unui cadru juridic împotriva traficului de antichități.

Destinația următoare era Craiova. Prioritate avea înaintarea unei cereri către prefectul județului Olt. Era interesat să preia două statui din piatră păstrate într-un sat, despre care avea idee din peregrinările anterioare. Având răgaz, una dintre opriri o făcea în grădina publică, unde, pe un stâlp impunător, se afla statuia lui Hercule, aflată în pericol de prăbușire. Într-un raport către minister, arăta cum, folosindu-se de statutul său, impusese personalului grădinii să îndrepte și să întărească lucrarea din piatră. Tatona posibilitatea transferării operei la muzeul din București. Cea mai dezolantă priveliște i-o oferea însă biserica Sf. Dumitru. Deși așezământul era o cauză pierdută pentru majoritatea craiovenilor, maiorul visa ca refacerea lăcașului să fie asociată domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Îl integra perfect, ca un simbol, în proiectul regenerării naționale dorit de mulți dintre români: era în această mărturisire, gândul nespus de a acorda o șansă în plus zidirii. Mânat de curiozitatea de a vedea și palatele banilor Craiovei, consemna oripilat cum acestea ajunseseră dependințe pentru prăvălii[22]. Știa de unele inscripții pe lespezi de piatră, dar nu mai găsea nici o urmă spre ele. Orașul își pierduse savoarea, nu mai avea prea multe locații atrăgătoare de oferit vizitatorilor. Multe dintre aceste descinderi erau pregătite în cele mai mici detalii, Dimitrie Papazoglu stabilindu-și obiective precise. Pentru vizita la biserica construită în timpul lui Constantin Brâncoveanu, ajunsă și ea în ruină, își impunea 15 „datorii” de care trebuia să se achite fără nici cel

---

[22] *Muzeul Papazoglu*, p. 116.

mai mic rabat. Îl interesa să caute orice resturi de piatră din preajma bisericii, fântâni, lighene de piatră, stâlpi, locuri cu semnificații istorice. În interior dorea să vadă starea picturilor și a pisaniilor, să identifice personajele și semnificațiile cuvenite[23]. Își planifica să consemneze tradițiile aflate de la locuitori. La 1 iulie, era deja la Calafat, semnând un alt memoriu, ce ducea cu el vestea descoperirii unor piese dacice și romane. Pe traseul excursiei din 1864 se mai găseau satele Slăveni, Tia, Orlea, Potelu și Guropadim.

La reîntoarcerea în capitală, depunea un raport la cabinetul domnitorului, mulțumindu-i pentru susținere; arăta că doar astfel puteau fi oprite săpăturile și furturile căutătorilor de comori care vindeau artefactele peste graniță. Lăsa de înțeles că, fără sprijinul domnitorului Alexandru Ioan Cuza, cuvântul său nu ar fi fost luat în seamă. Odată cu mulțumirile cuvenite, Dimitrie Papazoglu propunea nu mai puțin de patru proiecte privind protejarea patrimoniului autohton, rugându-l pe Alexandru Ioan Cuza să le studieze și să promoveze cea mai bună formulă. Apelul era și semnul unei disperări. Prin gestul său, desconsidera calea ierarhică decizională. Firesc, la mapa domnitorului, astfel de acte trebuiau să ajungă din partea ministerului de profil. Alegând această soluție, Dimitrie Papazoglu semnala nu doar problemele de pe teren, ci și inabilitatea decidenților în a se implica cu certe soluții pentru rezolvarea neregulilor.

Un raport detaliat, întocmit la 22 august 1864, era depus și la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, alături de inventarul obiectelor descoperite. O primă remarcă ține de schimbarea obiectivului inițial asumat de Dimitrie Papazoglu. Dacă voiajul fusese gândit pentru preumblări la mănăstirile și bisericile de prin țară, entuziasmul arheologic al fostului militar, precum și provocările de pe teren deturnaseră scopurile preliminare. Nimeni însă nu se arăta deranjat de schimbarea produsă. Reitera dorința locuitorilor din Caracal pentru preluarea tăblițelor de aramă de la fiului banului Mihalache Ghica și depunerea la Muzeul Național de la Sf. Sava. Dimitrie Papazoglu se lansa și în supoziții, mai curând exerciții de imaginație, astăzi greu de crezut. Era convins că o cantitate mare de pământ galben, folosită între zidirile scoase la suprafață, ar fi fost adusă tocmai de la Roma. Credem că astfel de informații afectau încrederea multora în raționamentele colecționarului. Trimisul guvernamental cerea ministrului să se implice și în transportarea pieselor descoperite la București, momentan lăsate în grija oficialităților locale.

[23] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. nenum.

Inventarul se întindea pe opt pagini, însumând 114 poziţii cu obiecte preluate doar în vara lui 1864. Consemna grijuliu că primele piese fuseseră descoperite la Celei, în prezenţa lui Alexandru Ioan Cuza. În mare, Dimitrie Papazoglu săpase organizat pe parcursul acestei campanii, optând pentru cinci locuri. La acestea se mai adăugau piese provenite de la particulari din ambele districte.

În satul Recica (Reşca), acolo unde voiajorul nostru credea, eronat, că ar fi fost o cetate antică, numită Pinum, găsea zeci de piese, monezi, cărămizi, ulcioare, ţevi din fier. Pentru toate avea câte ceva de spus, de la identificare până la evaluarea din punct de vedere istoric şi financiar. Nu putea totuşi să închege în jurul lor o poveste relevantă. Nu era nici măcar un discurs fragmentat. Indiscutabil, le recomanda drept exponate de forţă în vitrinele muzeelor. Avea şi un argument: aproape nici una dintre ele nu se găseau în vreun fond public.

Lista continua cu săpăturile de la Celei. Preluând o informaţie de la Procopius, identifica acolo cetatea Sicibida[24]. Resturi de sculpturi din marmură, ornamente din piatră, monezi şi o catarамă păreau la fel de bine cadrate în vremurile de odinioară. Cititorii raportului rămâneau cu impresia că trimisul guvernamental cunoştea în detaliu istoria şi rostul fiecărei antichităţi, că preluarea lor nu se făcuse la grămadă. Un număr impresionant de artefacte erau scoase din pământ şi la Desa, în Dolj, trecută în hârtiile lui Dimitrie Papazoglu drept locaţia vechii fortificaţii romane Raciaria: o acvilă din bronz, un inel, un cercel, diverse chei din fier, argint, o cataramă, fragmente din piatră şi marmură, zeci de monezi din argint şi aramă; nimic spectaculos în înşiruirea prezentată, nici o piesă nefiind evidenţiată în mod deosebit ori legată de vreun eveniment sau personaj legendar. Bilanţul era, totuşi, încurajator, iar mulţimea obiectelor părea să suplinească aşteptata reconstituire de ansamblu a ceea ce se întâmplase cândva în respectivele locuri. Prin astfel de exemple, arheologia îşi conferea propria legitimitate ştiinţifică. Se demonstra că acolo unde scriitura nu ştia de unde să înceapă, despre ce să vorbească, magma pământului oferea dovezi celor dispuşi să le caute.

Alte urme istorice erau depistate în satul Hunia Mare, tot din Dolj. O lance din fier, trei săgeţi, bucăţi din ceea ce fuseseră cândva ulcioare erau trecute conştiincios în inventarul semnat de Dimitrie Papazoglu. Mai erau inserate obiecte găsite într-o mică aşezare rurală, numită Fântâna Banului[25]: rămăşiţele unor ulcele şi ulcioare, părţi din cărămizi, bucăţi de

---

[24] Sucidava, după V. Pârvan.
[25] Nu am reuşit să îl identificăm.

metal, chiar şi un schelet. Studierea lor putea oferi sugestii mai degrabă despre fapte de viaţă cotidiană, în detrimentul evenimentelor de referinţă.

Voiajul dura aproximativ patru luni[26], mai mult decât orice iniţiativă similară întreprinsă până atunci. Se încheia pe 15 august, la revenirea în Bucureşti. Bugetul voiajului din vara anului 1864 se ridica la suma de 7.350 lei, mult peste estimările iniţiale. Din corespondenţa particulară înţelegem că preumblările prin cele două judeţe i-au facilitat colecţionarului stabilirea unor contacte locale, dar şi testarea unor oportunităţi de noi achiziţii. Câteva pietre, coloane, fragmente şi stâlpi le păstrase pentru el. Opt astfel de piese, unele cu inscripţii latine, Dimitrie Papazoglu le evalua, la un moment dat, la 630 de lei[27]. Le găsise la Celei, la Slăveni, la Hotărani, la Recea, dar şi la Tiragesia, vechiul Caput Bovis. În privinţa inscripţiilor, încă lizibile pe bucăţile din piatră, nu le dădea şi transcrierile, precizând doar numărul de rânduri pe care erau înşirate cuvintele. Peste ani, le recalcula şi pe acestea, la suma de 2.000 lei noi. Alături de ele mai avea şi lespezi, resturi de piatră cu inscripţii în slavonă, greacă şi turcă, plus „un postament cu crucea din vârful bisericii lui Vlad Ilaş la mănăstirea Dealul"[28]. Deşi impresionau prin număr, vestigiile nu-şi aflau o binemeritată sistematizare. Rămânea, în urma citirii listelor cu artefacte, impresia unei păstrări haotice, neprielnice valorificării reale.

Nu doar însemnările în sine constituiau dovada eforturilor depuse de Dimitrie Papazoglu, precum nici colaborarea cu Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice nu constituia singura formă de recunoaştere a meritelor sale. Pentru unii, cei mai mulţi anonimi, fostul militar devenise o persoană demnă de admiraţie, consultată în unele situaţii. La scurt timp de la finalizarea călătoriei din 1864, Dimitrie Papazoglu era contactat de alţi amatori, voluntari şi entuziaşti. La 5 ianuarie 1865 primea o scrisoare întinsă pe aproape patru pagini de la un personaj, pe nume Vellison, din Brăila. Respectivul descoperise, întâmplător, pe una dintre proprietăţile sale o piatră cu „un fel de inscripţiune sau legendă ieroglifică"[29]. Avea nevoie de un sfat pe care nu reuşise să-l găsească printre cunoscuţii săi. Preciza că nici unul dintre cei la care apelase nu era arheolog sau cunoscător de paleografie. Trăia însă cu sentimentul că Dimitrie Papazoglu întrunea toate aşteptările. Prezumăm, din corespondenţa vremii, că

[26] ANIC, fond MCIP, dosar 193/1864, f. 11.
[27] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. 8.
[28] *Ibidem*, f. 121.
[29] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Vellison către Dimitrie Papazoglu din 5 ianuarie 1865, f. nenum.

excursiile susținute de guvern, începând cu 1860, duceau prin țară expertize și cunoștințe științifice necunoscute în bună măsură prin provincie. Strategiile centralizatoare aveau și un revers, este adevărat conștientizat prea târziu pentru majoritatea comunităților. Când oamenii din provincie au început să bănuie valoarea vestigiilor duse la București, înțelegând cât le-ar fi fost de utile pentru afirmarea identității colective și construirea unei imagini onorabile și atractive a regiunii, deciziile nu mai puteau fi contestate, iar piesele nicidecum returnate. Spre final de veac XIX, capitala dispunea de legi, gândite în spirit centralizator, care îi permiteau preluarea după bunul plac a oricărui exponat. În locul lor, trimitea, în cel mai bun caz, copii făcute după original.

În relațiile cu partenerii din provincie, Dimitrie Papazoglu își încălca de câteva ori cuvântul. În vara anului 1865, colecționarul colabora cu logofătul Dinu din Zimnicea. Și amiciția se transforma, în doar câteva luni, într-un conflict deschis, prezentat pe larg în paginile „Trompetei Carpaților”. Găzduirea lor în cuprinsul gazetei nu era întâmplătoare, având în vedere că directorul ei, Cezar Bolliac, era unul dintre adversarii neobositului culegător. Erau publicate nouă scrisori adresate logofătului Dinu de către Dimitrie Papazoglu. Multe măguliri și rugăminți interminabile, vizând procurarea anumitor antichități, dar și promisiuni onorante puteau fi citite în epistolele semnate de către colecționar. Dincolo de evidențierea slăbiciunilor umane, scrisorile relevau mijloacele, nu tocmai cinstite, prin care se îmbogățeau colecțiile particularilor. Iar secretomania era o condiție de bază a colaborărilor.

Trimisul guvernamental îl asigura pe zimnicean că, în schimbul încredințării unor antichități valoroase, urma să primească un post important în instituțiile statului[30]. Devotamentul amical era răsplătit din resursele publice. Credul, convins de bunele intenții ale lui Dimitrie Papazoglu, logofătul Dinu îi preda direct o parte însemnată dintre piesele personale, altele trimițându-le la București, atunci când i se oferea prilejul, cele mai multe însă la insistențele fostului militar. Câteva dintre obiectele predate le cumpărase din fondurile particulare, pentru altele se îndatorase. Epistolele devoalau și cum erau alese vestigiile, majoritatea după stricte recomandări ce priveau calitatea, forma și prețurile plătite. Dimitrie Papazoglu insista să fie achiziționați idolași călări, monede mari din aur, oale, inele din fier, ulcele, stâlpi din piatră, arme (săgeți, săbii, topoare, buzdugane din fier, cămăși din fier, coifuri, pinteni), dar și plăci din piatră cu inscripții, precum și „cărți și scrisori scrise de mână pe

[30] ***, *Varietăți. Corespondență arheologică între d. Maior Papazoglu și logofătul Dinu de la Zimnicea*, în „Trompeta Carpaților”, nr. 58, 7/19 octombrie 1865, p. 230.

hârtie groasă sau pe piei de iepure, foarte vechi". Dintre toate, interesul cel mai evident era pentru idolii din piatră, mai în fiecare scrisoare apărând îndemnul strângerii lor. Știind astăzi din ce erau alcătuite colecțiile oferite spre vânzare guvernului român, în mai multe ocazii, înclinăm să credem că presiunea pusă pe logofătul Dinu ținea de oportunitățile comercializării idolilor. Îi apăreau drept produsele cele mai vandabile și aducătoare de profit.

Dimitrie Papazoglu era atent la cel mai mic detaliu. Insista pe lângă partenerul său să nu arate cuiva antichitățile, să aibă grijă să le învelească în pânză pentru a le feri de privirile indiscrete. În contrapartidă, colecționarul îi garanta logofătului că „voi face și eu pentru *Cariera* dumitale aceea ce dorești și ce acceptă tot omul când muncește pentru folosul *Națiunii*"[31]. Periodic, Dimitrie Papazoglu îi reamintea logofătului Dinu că doar de sârguințele sale depindea să mănânce o pâine și să aibă o simbrie bună. Invoca în acest sens influența pe care o avea asupra diverșilor miniștri și prefecți. Ulterior, zimniceanul era solicitat să distribuie contracost, în zona în care locuia, și publicațiile lui Dimitrie Papazoglu.

Între cei doi interveneau neînțelegeri, cauzate de prețurile nejustificat de mari plătite de logofătul Dinu comercianților de antichități. Un alt motiv al disensiunilor era determinat de lipsa de experiență în materie de antichități a zimniceanului. Dimitrie Papazoglu returna o parte dintre piese, motivând că nu erau nici vechi și nici bine făcute. În cazul altora, nu avea nici un dubiu că erau falsuri. Lirele turcești și galbenii împărătești sugerau existența unei piețe diversificate a vechilor piese. Dimitrie Papazoglu indica pentru fiecare piesă propusă de colaboratorul zimnicean prețurile dorite, sensibil mai mici decât ofertele primite. Colecționarul nu era dispus să achite decât jumătate din prețul cerut de vânzători. Dar nu a fost doar un interes eminamente cultural. Numeroase monede afectate de rugină erau topite și valorificate ca atare. Cert este că relația dintre cei doi se încheia odată cu publicarea epistolelor în „Trompeta Carpaților". Piața antichităților admitea așadar destule mijloace neortodoxe pentru denigrarea și eliminarea competitorilor.

Un alt colaborator era George Cavaghiosoglu, dar nu pentru vreo eventuală achiziție. Profita de disponibilitatea partenerului pentru a intra în posesia câtorva transcrieri făcute după inscripții. Acesta îi scria din Galați, la 4 mai 1875, confirmându-i că terminase de copiat inscripțiile dorite de colecționar[32]. Marea provocare fusese de a reproduce integral

---

[31] *Ibidem*, p. 231.

[32] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui George Cavaghiosoglu către Dimitrie Papazoglu, din 4 mai 1875, f. nenum.

însemnele scrijelite de atâta amar de vreme. Iar lui George Cavaghiosoglu nu îi fusese deloc uşor. Pentru unele, răbdarea a contat, reuşind să pună pe hârtie toate literele. Acolo unde piatra era deteriorată, nu mai avea ce face. Căutase chiar şi în grămezile vândute pentru zidărie. Dintr-un sat, Cochirleni, fuseseră scoase bucăţi din piatră dintr-un „drum subteran zidit cu piatră în o adâncime de vreo trei stânjeni". Aflase din poveştile bătrânilor ca acolo fusese cândva o cetate, legată de mare printr-un tunel. Pe două dintre acestea depistase inscripţii, confirmând cele auzite. Tonul şi conţinutul misivei arată că între cei doi se purta o mai veche corespondenţă, fără a fi vreo dovadă că trecuseră şi prin momente tensionante. De la I. Stăncescu, din Câineni, primea o informare detaliată despre inscripţiile şi dimensiunile unei pietre, care constituia şi fundamentul unei alte compoziţii reprezentând un vultur[33]. Localnicul măsura inclusiv pe câţi metri şi centimetri se întindea scrierea, descâlcind aproape toate literele.

Dimitrie Papazoglu deschidea şi o epistolă de la Belgrad, semnată de un personaj, pe nume Radu Ionescu. Datată 23 ianuarie 1870, misiva aducea rugămintea lui Engelhardt, agent şi consul general al Franţei, de a-i fi pusă la dispoziţie o fotografie în care putea fi admirată o mască romană de fier. Ştia că respectiva piesă fusese cedată Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti de către Dimitrie Papazoglu[34]. Semnatarul scrisorii îi mărturisea destinatarului că, anterior, apelase şi la A. Treboniu Laurian şi Cezar Bolliac pentru respectiva imagine şi explicaţiile cuvenite, fără nici un rezultat însă. Avocatul M.T. Stătescu, din Craiova, îi scria, la 2 februarie 1884, căutând să fie lămurit asupra unui simbol antic, înfăţişând un cap de om suprapus peste cel al unui cal[35]. Observaţiile făcute de militar pe marginile filei conduceau spre identificarea lui Perseu, fiul lui Jupiter şi a înaripatului Pegas.

Parcurgerea corespondenţei lui Dimitrie Papazoglu ne ajută să înţelegem pe ce se baza prestigiul ştiinţific de care se bucura; chiar să propunem încadrarea apogeului notorietăţii publice îndeosebi între 1865 şi 1880.

[33] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui I. Stăncescu către Dimitrie Papazoglu, nedatată, f. nenum.

[34] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Radu Ionescu către Dimitrie Papazoglu, din 23 ianuarie 1870, f. neum.

[35] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui M.T. Stătescu către Dimitrie Papazoglu, din 2 februarie 1884, f. nenum.

Ce își propunea maiorul în 1868

La 5 octombrie 1868, Dimitrie Papazoglu îi scria titularului portofoliului de Culte și Instrucțiune Publică, solicitându-i concursul în realizarea unei noi călătorii de studiu. Pentru a crește interesul autorităților, colecționarul vorbea de periegeze în locații necunoscute, cu potențial arheologic, undeva la extremitatea districtului Dolj, pe marginea Dunării. Despre Celei, Severin ori Caracal știa câte ceva mai toată lumea. Dimitrie Papazoglu își planifica minuțios doritul voiaj, estimând costuri financiare minimale. Aparent, cererea survenea într-o perioadă evitată de căutătorii de antichități, ploile și frigul inducând reticența în a pleca prin țară la început de toamnă. El însă punea în balanță alte avantaje. Începeau lunile când localnicii nu mai aveau de lucru, sezonul agricol încheindu-se. Astfel, ei puteau fi angajați cu bani puțini la săpături și transportul vestigiilor[36]. Rezoluția formulată pe această cerere nu îi era favorabilă. Invocând epuizarea banilor afectați excursiilor arheologice pentru anul 1868, ministrul apela la un compromis. Decidea implicarea prefectului din Dolj în strângerea antichităților indicate de Dimitrie Papazoglu. Reprezentantul guvernului trebuia să trimită „orice obiecte de natură arheologică" la Muzeul Național de Antichități.

Despre alte trei excursii, mai precis deschiderea unor șantiere arheologice, din 1869, 1870 și 1873, nu se cunosc prea multe date. Câte ceva se întrezărește în arhiva Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice. Ele confirmau transformarea unui profil: de la conștiinciosul voiajor la arheologul cu veleități științifice. Trecerea de la semnalarea și preluarea unor obiecte la responsabilitatea coordonării unor săpături, de cele mai multe ori improvizate, ținea mai degrabă de ambițiile personale și mai deloc de strategii instituționale. Dimitrie Papazoglu își alegea singur locațiile în care dorea să sape. El propunea și tot dânsul făcea și planurile, ba chiar estima și costurile aferente. Și nu era vorba de căutarea obiectelor de mici dimensiuni. Se implica în scoaterea la suprafață a zidurilor vechilor fortificații, elibera drumuri și locuințe folosite de daci și romani.

În 1869, ar fi vrut să sape în comuna Slonu, din Prahova. Comitetul Arheologic îi refuza propunerea, invocând două motive: în zona respectivă ar fi făcut deja cercetări Cezar Bolliac; apoi, săpături de amploare erau preconizate chiar de către Comitetul Arheologic „într-un

[36] ANIC, fond MCIP, dosar 136/1868, f. 481.

timp mai favorabil al anului"[37]. În 1870 și-ar fi planificat două luni, septembrie și octombrie, pentru săpături în Dolj și Romanați. Trei ani mai târziu, voia să întreprindă cercetări în comuna Tânganu din Ilfov. Au fost printre ultimele tentative ale unei pasiuni cultivate necondiționat de aproximativ patru decenii. În viața lui Dimitrie Papazoglu, bătrânețea își cerea drepturile.

Relatarea unei alte călătorii, scurtă de această dată, cea prin fostele capitale ale Valahiei – derulată în 1874 – o aflăm publicată într-o broșură[38]. Fusese scrisă cu un scop clar: pentru a arăta compatrioților descoperirile făcute în ultima vreme, nu toate aducătoare de vești bune. Tonul era grav din primele rânduri. Asigura lectorul că starea monumentelor, de oriunde din țară, era „vrednică de toată jalea"[39]. La Câmpulung nu mai vedea nici o zidire străbună cât de cât conservată. O lespede de piatră, pe care se vedea încă vulturul cu o cruce în cioc, zăcea prăvălită lângă o cișmea, fiind călcată de lumea venită să se aprovizioneze cu apă. Nimeni nu știa construcția de proveniență. Într-un alt rest de zid, abia se mai identificau două reliefuri de capete de lei. Exceptând o altă cruce veche din piatră – pe care Dimitrie Papazoglu știa că se afla „sculptat hrisovu lui Negru Vodă sau vechile privilegii ale Câmpulungului", trântită în curtea unui particular – în urbe nu se mai afla nimic demn de menționat. Cel mult, se putea reține o piatră tombală din biserica catolică, pe care se mai puteau citi literele latine; dar mai găsea și un pahar de argint, dăruit de Matei Vodă și doamna Elena bisericii domnești, pe al cărui exterior se păstrau încă siluetele a trei ostași români. Semnalarea nu a fost în zadar. Peste un an, la 22 octombrie 1875, egumenul mănăstirii Câmpulung trimitea la minister pocalul lui Matei Basarab[40]. Dar abia la 28 ianuarie 1876, după îndeplinirea tuturor formalităților, pocalul ajungea la Muzeul Național de Antichități.

Dezolanta priveliște a târgului, cu o istorie a locului redusă la patru-cinci fragmente din piatră, purtătoare a câtorva cuvinte păstrate cu șansă, periclitau recuperarea trecutului relevant. Melancolic și indignat, Dimitrie Papazoglu nu se plimba prin istorie, ci contabiliza „măruntișurile" rămase din gloria străbunilor. Trăia afectat momentul, observând

[37] Ioan Strujan, Constantin Căzănișteanu, *Locotenent-colonelul Dimitrie Papazoglu*, București, Editura Militară, 1972, p. 78.
[38] *Excursiune arheologică la trei vechi reședințe ale României – Câmpulung, Curtea de Argeș și Târgoviște, făcută în anul 1874 de maior D. Papazoglu*, București, Tipografia Petrescu-Codnuratu, 1874.
[39] *Ibidem*, p. 1.
[40] ANIC, fond MCIP, dosar 1002/1865, f. 230.

cum din ceea ce fusese cândva cel mai important oraş al Ţării Româneşti nu mai rămăsese aproape nimic. În orice caz nu ceva atrăgător.

La Curtea de Argeş constata aceeaşi „urgie asupra inscripţiilor noastre istorice”. Păşea în ruina Sânnicoarei şi se îndrepta apoi către biserica lui Neagoe Vodă. O găsea acoperită de schele, inducând un sentiment inconfortabil oricărui vizitator. Cine şi-ar fi dorit să se prăfuiască pentru a intra într-o clădire părăsită ce părea să se prăbuşească în orice moment? Două griji avea bătrânul paznic al şantierului, de altfel singurul suflet găsit acolo: să nu se fure din cherestea şi să nu permită nimănui să se apropie de lăcaş cu ţigara aprinsă. Blestemul unui incendiu îl speria teribil pe călător. Curios, Dimitrie Papazoglu punea preţ pe nemulţumirile episcopului de Argeş, fără a da de înţeles dacă ştia bine dosarul restaurării. Măcar la Curtea de Argeş, în comparaţie cu nedorita apatie a Câmpulungului, se lucra la înfrumuseţarea edificiilor memorabile.

Voiajul şi-l încheia la Târgovişte, vizitând urbea în compania Polinei Creţulescu. Începea turul oraşului cu vizitarea bisericii familiei Creţulescu, pomenind calitatea zugrăvelii făcută de G.M. Tattarescu. Se îndrepta, apoi, spre mitropolie, pe care o afla în restaurare. Ca şi la Curtea de Argeş, Dimitrie Papazoglu nu era încântat de calitatea intervenţiilor, considerând zadarnice eforturile financiare făcute de statul român. Intervenea la prefectul judeţului pentru a fi strânse toate pietrele cu inscripţii, răsturnate prin mai toate curţile bisericilor din oraş. Arăta că, fără a fi nevoie de bani mulţi, respectivele antichităţi puteau fi spălate şi curăţate; iar apoi aşezate cu rost într-o încăpere spaţioasă. Era în propunerea colecţionarului ideea înfiinţării unui muzeu local. De asemenea, autorităţile erau încurajate să sprijine scrierea unor istorioare ale locului pentru folosul tinerimii. Dincolo de aprecierile formale, Dimitrie Papazoglu arăta că nu multe regiuni din ţară se puteau lăuda cu atâtea zidiri importante precum Târgoviştea. Indica şi câteva construcţii reprezentative pentru întreaga naţiune română, pledând şi pentru refacerea fortificaţiilor şi a caselor boiereşti. În cazul celor din urmă, vorbea de nu mai puţin de 20 de familii care ridicaseră, după gustul lor, construcţii demne de a fi studiate. Pentru acei ani, Târgoviştea figura printre puţinele citadele în care arhitectura civilă putea să concureze vechile zidiri, fie ele aşezăminte religioase, fie proprietăţi domneşti sau fortificaţii emblematice.

Plimbarea din 1874 nu îi oferea nici un motiv de satisfacţie. Dacă aşa arătau fostele capitale, ce pretenţii să mai aibă în cazul altor comunităţi şi zidiri izolate? Reconfirma însă apetitul colecţionarului de a strânge şi ordona absolut orice mărturie din trecut.

Zgândărind pământul. Preumblările lui Bolliac din 1869

În 1869, Cezar Bolliac pleca în cea de-a patra călătorie prin țară. Căutările se ghidau după același principiu, de a „urmări pas cu pas, de la piciorul podului Traian, toate ramurile drumurilor romane, toate ruinele de pe lângă laturele acestor drumuri, atestări necontestabile ale așezării coloniilor până în punctul decisiv al războiului dacic, până în Sarmisegetuza și apoi răsfirarea acestor colonii pe toată întinderea Daciei traiane în curs de 170 de ani"[41]. În câteva săptămâni, se ambiționa să traverseze două veacuri, stând aproape de cele mai valoroase antichități. Cum se orienta? Un reper îl constituiau cursurile apelor. Știa că romanii ridicaseră cetăți acolo unde avuseseră acces la apă. Itinerariul ales de Cezar Bolliac era următorul: Cobia-veche (de pe Teleajăn) – Tinosu (Prahova) – Alexandria – Calofirești – Frumoasa (lângă Zimnicea) – Zimnicea – Șiștov – Turnu-Măgurele – Nicopole – Celei – Caracal – Reșca – Craiova – Bucovăț – Severin. 43 de zile a durat călătoria, cheltuielile ridicându-se la 200 de napoleoni. În unele localități a poposit doar pentru câteva ore, subliniind că toate opririle fuseseră în interes strict arheologic. La Severin a stat cel mai mult, între 24 iulie și 9 august.

Cutreierările îi inspirau conturarea *programului dacic*. Scriindu-i ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, Cezar Bolliac arăta că „misiunea noastră a românilor în arheologie este mai cu seamă să definim ce au fost dacii, care a fost începutul lor, care au fost credințele lor, în ce grad de civilizație ajunsese când i-au cotropit romanii și le-au luat țara și apoi cum au dăinuit ei cu romanii în țara lor. Ce au adoptat ei de la romani și ce au adoptat romanii de la dânșii?"[42] În epocă, colecționarul a fost, poate, cel dintâi care și-a asumat o cercetare fundamentală despre civilizația dacă. Miile de piese scoase din pământ îi sugerau o istorie diferită de cea povestită în cărți, îi vorbeau, în felul lor, de o lume care trăise pe aceste meleaguri înainte de venirea romanilor.

De unde această ambiție de a lua la pas țara pentru a se documenta pe un subiect considerat irelevant de majoritatea conaționalilor? Îi citise pe istoricii latini, preluându-le poveștile despre barbarii pe care romanii încercaseră să îl civilizeze. Îi citise și pe bizantini, ale căror relatări constituiau singurele mărturii despre istoria provinciei nord-dunărene pentru interstițiul post-roman. La mijloc era și perspectiva geografică,

[41] Cezar Bolliac, *Excursiune arheologică*, București, Tipografia Națională, Întreprinzătorul C.N. Rădulescu, 1869, p. 3-4.

[42] *Ibidem*, p. 64.

una încă difuză. Nimeni nu delimitase până atunci cu precizie ariile stăpânirii romane, iar identificările cetăţilor daco-romane ţineau mai degrabă de farmecul legendelor locului şi mai puţin de expertiza ştiinţifică. Nici vorbă de vreo lucrare în domeniu, scrisă de vreun literat român. Cezar Bolliac insista că „asemenea cărţi noi nu avem deloc"[43]. Şi nimeni, din presă, din mediul academic nu îl contrazicea.

Trăia sentimentul de a fi într-o competiţie inegală, de a lucra în contratimp cu imperativele patrimoniale. Avea ştiinţă de reţelele de căutători de comori, activate, în cel mai mic detaliu, pe întreg teritoriul ţării. Considera că adevăraţii beneficiari – persoane private ori instituţii – se aflau peste graniţe. Semne ale săpăturilor distructive se vedeau pretutindeni. Iar situaţia îl împingea spre compromisuri. Colabora cu unii anticari, implicaţi în mecanismul negustoresc atât de hulit. Până la urmă, nici nu avea alte soluţii la îndemână. Fără fonduri pentru săpături, se mulţumea să caute antichităţile propuse spre vânzare. De la unul, pe nume Ibraim, lua în jur de 50 de medalii şi alte mici obiecte. La Orşova, achiziţiona alte câteva sute, din argint şi bronz. De la diverşi interlocutori se informa despre ultimele descoperiri, despre transportul şi preţurile obiectelor.

Tot în 1869, traversa şi Dunărea, pentru a merge special la Nicopole, unde fuseseră aduse recent câteva statui din piatră. Profita de prilej pentru a mai cumpăra nişte monezi şi două figurine din bronz, rămase dintr-un grup de piese direcţionat către Constantinopol. Îi era în obicei, de ani buni de zile, să tragă câte o fugă prin ţinuturile de pe marginea cealaltă a Dunării, pentru a vedea ce antichităţi se comercializau. Şi popasul de la Severin îi prilejuia trecerea în Serbia pentru achiziţionarea câtorva rarităţi.

Drumeţiile îl duceau lângă gropi neacoperite, în care mai putea vedea fragmente de olărie, spartă, îndeosebi, din cauza neglijenţei săpătorilor. Acolo unde nu mai era nimic de recuperat, insista să fie realizat măcar conturul şi planul terenului ori al cetăţii. Atâta se mai putea face! Câteva linii trasate pe hârtie rămâneau singurele dovezi privind vremelnicia unei comunităţi. În alte zone, unde se bucura de concursul prefecţilor, reuşea să mobilizeze câteva zeci de persoane pentru a săpa în perimetrul vreunei cetăţi. Pe alţi reprezentanţi ai autorităţii centrale îi reclama la minister. Era convins că primarul din Celei, Anton, era complice cu arendaşii, fiind implicat în vânzarea pietrei din zidurile fortificaţiei din localitate. Îi identifica, relativ uşor, pe responsabilii

[43] *Ibidem*, p. 49.

dezastrului. Primarul era ajutat de vărul său, preotul Dobre, precum şi de nepotul edilului, sergentul din localitate. Ultimul era acuzat chiar de insubordonare, nedorind să pună în aplicare o decizie a Ministerului de Război. Un decident civil, o faţă bisericească şi un militar, ce constituiau, în fond, axul autoritar şi moral al statului român era profund viciat.

Iar grozăviile erau pe măsură. Primarul şi popa cutezaseră mai mult decât să scoată piatra din ruine. Dărâmaseră un zid de patru metri, descoperit cu patru ani în urmă cu prilejul expediţiei prin ţară a trimişilor împăratului Napoleon al III-lea, Gustave Boissière şi Ambroise Baudry, şi luaseră această hotărâre în pofida solicitării de protejare a respectivei construcţii formulate de Cezar Bolliac. Auzind de sosirea colecţionarului, cei doi duseseră vorba prin sat că acesta dorea să îi păcălească pe ţărani la plata muncii pe care urmau să o depună la săpături. Oamenii erau încredinţaţi că, din suma primită de la guvern pentru cercetări, el plătea colaboratorilor doar o parte infimă, restul păstrând-o pentru el. Era o formă subtilă de a-i încurca planurile şi de a-l „alunga" cât mai repede din sat.

Chiar şi în astfel de condiţii putuse săpa câteva zile. Ar fi dorit o perioadă mai lungă şi din alt considerent. În descinderile anterioare, rareori găsise aceiaşi oameni dispuşi să sape. Neavând minimele cunoştinţe, multe obiecte se prăpădeau, se stricau ori se spărgeau în timpul lucrului. În orice caz, Cezar Bolliac încerca să formeze un corp de săteni obişnuiţi cu practicile periegezelor, la care să apeleze de fiecare dată când revenea în sat.

Găsea monezi din bronz şi argint pe care le încadra în două epoci distincte: de la Septimiu Sever până la Alexandru Sever şi de la Constantin până la Graţian. Tot în zonă, mai cerceta resturile picioarele unui pod despre care pretindea că ar fi fost construit la ordinul împăratului Constantin. În subsolul fortificaţiei, depista semne evidente că acolo ar fi funcţionat cândva o temniţă.

Ce vedea Cezar Bolliac în aceste artefacte şi ce menire le atribuia? Spera că acestea puteau anima simţirea publică „contra elementelor ce se scoală din toate părţile asupra naţionalităţii noastre"[44]. Avea drept model renaşterea grecilor. Şi dorea ca în bugetul Instrucţiunii să fie votat un fond îndestulător pentru finanţarea unor explorări de lungă durată. Ceea ce făcuse până atunci erau, o recunoştea chiar el, nişte încercări favorizate de soartă. Astăzi, cunoscând viaţa colecţionarului, putem vorbi de o ironie a sorţii. Practic, până în 1869, Cezar Bolliac întreprinsese o bună parte din călătorii. Trecuseră mai bine de 25 de ani de la consemnarea primului voiaj.

[44] *Ibidem*, p. 32.

Un alt motiv ţinea de reconstituirile punctuale. Deschiderea unui mormânt îi dădea indicii şi nu doar despre starea socială a celui îngropat. Calitatea armelor, a veşmintelor şi podoabelor îşi probau rolul de surse istorice. Plecând de la ele, întreţesea intuitiv amănunte de viaţă comunitară, imposibil de reconstituit din puţinele documente publicate. Voiajul se termina la jumătatea lunii septembrie 1869[45]. Îi promitea fostului ministru, Al. Creţescu, realizarea unor desene reprezentând diferite obiecte antice. Înţelegerea privea umplerea a 10 planşe, fiecare cuprinzând mai multe piese. Desenele urmau a fi realizate de către pictorul Heinrich Trenk. Preţul unei planşe era stabilit la trei galbeni, în urma ofertei făcută de pictor şi înregistrată la 16 septembrie cu numărul 7768. Rezulta un total de 30 de galbeni pentru întreg travaliul. În doar două săptămâni artistul pretindea că îşi termina treaba.

Doar că între Cezar Bolliac şi minister apăruseră neînţelegeri. De pildă, primise 200 de galbeni pentru scrierea unei lucrări de numismatică şi tipărirea în 200 de exemplare. Şi aşteptarea dura. La 3 mai 1872, colecţionarul primea un ultim avertisment, având de ales între predarea cărţii sau restituirea banilor. Astfel de incidente au avut repercusiuni de lungă durată în colaborarea dintre cele două părţi.

Campanii din 1870 şi urmările lor

Începând din anul 1864, în bugetul Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice era creat un fond special pentru finanţarea excursiilor arheologice[46]. Iniţial, din acest capitol bugetar puteau fi susţinute atât deplasările, cât şi plata obiectelor propuse pentru achiziţie. În următoarele decenii, doar o singură dată, în anul 1866, nu au fost repartizaţi bani pentru călătorii. Este adevărat, resursele nu au fost niciodată suficiente. În contrapartidă, pretenţiile creşteau constant, la fel ca şi persoanele ori instituţiile implicate. Atunci când erau semnalate situaţii imperative, autorităţile hotărau deschiderea unor credite extraordinare pentru asigurarea unor intervenţii în regim de urgenţă. Fie că era vorba de executarea unor săpături sau de cumpărarea unor piese unicat, decizia se lua în şedinţele Consiliului Permanent al Instrucţiunii. Nu exista însă un cadru legal, totul depinzând de opiniile şi interesele celor îndrituiţi să împartă banii. De aici şi percepţia utilizării ineficiente a sumelor trecute în capitolul bugetar afectat preumblărilor.

[45] ANIC, fond MCIP, dosar 132/1872, f. 31.
[46] ANIC, fond MCIP, dosar 143/1871, f. 149.

Peste doar şapte ani, în 1871, se făcea un bilanţ de parcurs, arătându-se fondurile defalcate pe ani, necesităţile şi muzeele implicate în folosirea lor, cu rost ştiinţific şi patrimonial. Aflăm că în 1864 fuseseră alocaţi, în premieră, 15.000 lei pentru completarea colecţiilor. Orientativ, investiţia părea ridicol de mică. Fondurile cerute doar de doi-trei reprezentanţi guvernamentali trimişi în teritoriu depăşeau lejer primul buget croit special pentru îmbogăţirea colecţiilor româneşti.

Statistic, în anul următor, 1865, fondul pentru înzestrarea colecţiilor scădea la 10.000 lei. Era constituit însă un alt buget pentru excursii, în valoare de 15.000 lei. Sumele au variat anual, fiind împărţite între nevoile Muzeului Naţional de Antichităţi şi cele formulate de Muzeul de Istorie Naturală. Din actele contabile, deducem că prioritate avea bugetul Muzeului Naţional de Antichităţi, de câteva ori mai mare decât cel al Muzeului de Istorie Naturală. Hârtiile ministerului vorbesc de următoarele resurse puse la dispoziţia celor două instituţii implicate în coordonarea strategiilor patrimoniale şi valorificarea colecţiilor: 1867 – Muzeul Naţional de Antichităţi: 5.000 lei, Muzeul de Ştiinţe Naturale: 5.000 lei; 1868 – Muzeul Naţional de Antichităţi: 7.407 lei şi 40 de bani, Muzeul de Ştiinţe Naturale: 1.851 lei şi 85 bani; 1869 – Muzeul Naţional de Antichităţi: 7.407 lei, Muzeul de Ştiinţe Naturale: 1.850 lei; 1870 – Muzeul Naţional de Antichităţi: 10.000 lei, Muzeul de Ştiinţe Naturale 2.500 lei[47]. Academia se implica în gestionarea activităţilor abia după 1875, doar sporadic şi nu din veniturile proprii.

La 1 noiembrie 1871, aceiaşi membri ai Consiliului Permanent al Instrucţiunii erau chemaţi să întocmească un raport detaliat asupra rezultatelor acestor excursii. Recomandarea ministrului era de a se insista asupra impactului inserării în patrimoniul public a pieselor cu valoare istorică descoperite în timpul călătoriilor.

Finanţate din bugetul public, acestea nu au ajutat doar la *redescoperirea istoriei*, ci au şi *aşezat-o în vitrinele muzeelor*. Pentru unele piese se plătea, altele erau donate, în multe cazuri se negociau preţurile, întreţinându-se orgoliul posesorului.

Cu trecerea anilor, procedurile de finanţare a excursiilor, nu doar arheologice, ci şi cele coordonate prin Muzeul de Istorie Naturală, nu mai depindeau doar de voinţa celor din Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Voiajul istoric nu mai era singurul gen de cercetare de teren finanţată, iar persoanele obişnuite să plece aproape în fiecare an prin ţară îşi găseau competitori noi, recomandaţi de confirmarea unor discipline de

[47] *Ibidem*, f. 150.

studiu curând apărute. Mai era nevoie și de stabilirea unor proceduri administrative, dacă despre o proiecție legislativă încă nu putea fi vorba. Cine putea primi banii, ce preocupări puteau fi finanțate, care era cuantumul fondurilor?

După alocarea bugetară, întotdeauna insuficientă, ministrul invita directorii muzeelor, profesorii universitari și numele apreciate în mediile academice pentru a stabili principiile susținerii financiare a excursiilor și stabilirea priorităților cuvenite. În 1870 se observa o reașezare a sferelor de influență. Istoricii și literații pierduseră monopolul obținerii fondurilor afectate vilegiaturilor. Alături de geografi și geologi, cei mai importanți concurenți, se manifestau și pretențiile formulate de reprezentanții școlilor de Belle-Arte din București și Iași. Theodor Aman, directorul Belle-Artelor din capitală, solicita concursul ministerului pentru efectuarea unor excursii de specialitate[48], mai precis studierea unor peisaje din țară. Cererea era respinsă, invocându-se lipsa fondurilor. Pentru a calma situația, se organizau întâlniri, ministrul încercând să paseze responsabilități, adică jucând cartea dependenței de veniturile insuficiente, drămuite însă cu responsabilitate. Au fost însă și excepții.

În 1870, V.A. Urechia pleca într-o misiune arheologică în județul Romanați. La Reșca, lângă Caracal, în timpul săpăturilor la o pivniță, se descoperise un sarcofag. Știrea ajungea la București, cerând trimiterea cuiva pentru supravegherea lucrărilor. Ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Mârzescu, îi încredința cercetarea la fața locului lui V.A. Urechia. Se dispunea și delegarea unui inginer din minister, Robescu. Extinderea săpăturilor scotea la iveală un cimitir roman, dar și o stradă al cărei contur rămăsese bine definit[49]. La Reșca, V.A. Urechia își „făcuse mâna". Îl găsim, în primăvara anului 1886, făcând cercetări istorice în perimetrul mănăstirii Hadâmbu de lângă Iași[50]. Un an mai târziu, V.A. Urechia intervenea în numele Academiei, dornic să ajungă în Moldova pentru a culege documente istorice și să copieze hrisoavele aflate pe la mănăstiri. Cerea gratuitate pe calea ferată și câte o cameră bună în fiecare așezământ religios, asigurându-l pe ministru că „nu voi cere mâncare fără plată"[51]. Era dificil însă de ales între persoanele îndreptățite de parcursul academic să întreprindă cercetări.

[48] ANIC, fond MCIP, dosar 14/1887, f. 25.

[49] V.A. Urechia, *Din tainele vieței. Amintiri contimporane (1840-1882)*, ediție îngrijită, studiu introductiv, tabel cronologic, note și glosar de Leonidas Rados, Iași, Editura Polirom, 2014, p. 203.

[50] DJANI, fond Prefectura Iași, dosar 116/1886, f. 1.

[51] ANIC, fond MCIP, dosar 161/1887, f. 18v.

La 3 iulie 1870, Grigore Cobălcescu era invitat să participe la o întâlnire, ţinută la minister, alături de Ştefănescu, directorul Muzeului de Istorie Naturală, de dr. Davila şi dr. Bernard. Trebuiau să chibzuiască la împărţirea banilor destinaţi excursiilor geologice[52]. Conceptul era nou în peisajul românesc, fiind popularizat, într-o primă fază, de istorici şi literaţi. Cei care plecau în excursii arheologice semnalau ministerului descoperirile interesante pentru geografi şi geologi. Cezar Bolliac aducea la cunoştinţa ministrului, în iulie 1870, că săpase în vreo două-trei peşteri în mai multe rânduri[53], dar mai avea nevoie de 500 de lei pentru continuarea lor. Se angaja că „orice obiecte preistorice voi găsi aparţin muzeului naţional". Pretenţiile formulate de conducerea Muzeului de Istorie Naturală vizau şi alocarea unor sume pentru achiziţii. Era însă dificil. La 3 ianuarie 1872, directorul Muzeului de Istorie Naturală era anunţat că bugetul se aloca exclusiv excursiilor geologice[54]. O ultimă speranţă se lega de rectificarea bugetară. Au fost întreprinse însă şi deplasări de scurtă durată, de regulă pentru constatarea unor semnalări venite de la oamenii din teritoriu. În septembrie 1870, preşedintele Comitetului Arheologic solicita ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice să-i pună la dispoziţie tot ce era necesar pentru a merge la Coliba-veche din plaiul Teleajenului, judeţul Prahova, pentru a relua cercetările la un monument descoperit în localitate. Calitatea de zidire veche atrăsese interesul căutătorilor de comori. Temerea de o posibilă vandalizare îl determina pe preşedintele Comitetului Arheologic să facă o propunere inedită. Alături de un arhitect al statului, dar şi de Dimitrie Butculescu, Grigorie Manu şi Mihail G. Suţu, dorea să meargă în acel sat el însuşi ca să le facă o propunere sătenilor. Sub supravegherea lor urmau să se desfăşoare săpături „pre unde vor cere ei, până când vor zice ei <destul, dară să se refacă monumentul la loc>"[55]. Pentru salvarea monumentului, oamenii trebuiau calmaţi: era un caz în care perpetuarea legendei făcea mai degrabă rău decât bine.

Cezar Bolliac îl nominaliza pe Dimitrie Butculescu, în septembrie 1870, să meargă pentru cercetări de teren în Ialomiţa. Îl recomandau studiile regulate de la Paris, săpăturile arheologice făcute pe proprietăţile sale, dar şi apetenţele pentru arta desenului[56].

---

[52] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 216.
[53] *Ibidem*, f. 246.
[54] ANIC, fond MCIP, dosar 132/1872, f. 4.
[55] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 292v.
[56] *Ibidem*, f. 301.

Printre instituţiile care începeau să-şi aroge calitatea de coordonator al excursiilor arheologice s-a numărat şi Academia. Doar că, invocând mai mereu lipsa fondurilor, prestigioasa instituţie îşi rezerva dreptul de a semnala descoperiri, precum cele de la Silistra, în iunie 1887[57], lăsând în seama Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice decizia finanţării cercetărilor de teren. Şi intenţiile voiajurilor ştiinţifice, manifestate de membrii Academiei, erau propuse pentru susţinere financiară aceluiaşi minister. Tot în 1887, Teodor T. Burada, membru corespondent al Academiei, îşi planifica o deplasare în Istria „spre a studia poporaţiunea românească rămasă încă în acea parte atât din punctul de vedere etnografic, cât şi al limbei şi literaturii poporane"[58]. Conducerea Academiei solicita concursul ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice pentru realizarea dezideratelor ştiinţifice propuse de Teodor T. Burada. Numele şi activitatea lui Teodor T. Burada erau cunoscute. În 1880, publicase o carte despre Dobrogea, pe care o explorase pentru a „studia credinţele, datinele şi obiceiurile românilor"[59]. Şi multe informaţii le găsea în inscripţiile în piatră. De altfel, într-o zonă pustiită de războaie, Teodor T. Burada mai afla date pe pereţii bisericilor. Plecase în Dobrogea după o consistentă documentare istorică, dar şi din alte domenii. Ştia deja despre cercetările geologice făcute de Grigore Cobălcescu.

Alexandru Odobescu solicita şi el, în februarie 1870, ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice să îi pună la dispoziţie rapoartele întocmite după încheierea voiajului din 1860, referitoare la mănăstirile Bistriţa, Arnota, Govora, Stăneşti, Tutana şi de la aşezămintele spitaliceşti[60]. Mai ruga să poată consulta şi rapoartele prezentate de Cezar Bolliac în urma călătoriei întreprinse în toamna lui 1869, alături de desenele anexate. Mai precis, Alexandru Odobescu cerea şi planşele cu planurile unor cetăţi. Primea patru dintre ele: 1) Zidina Dacilor; 2) Frumoasa; 3) Calomfireşti; 4) Cetatea Letinilor (Litenilor)[61]. Preocupările literatului erau sesizabile şi în anii următori. La 4 aprilie 1874, atrăgea atenţia ministrului „asupra deosebitelor obiecte de interes arheologic care se află acum încă în localităţi unde sunt expuse la stricăciune şi la perdere"[62]. Printre dărâmăturile rămase în urma incendiului de la Episcopia de Argeş, găsise „două mici pătrate de piatră sculptate, reprezentând lupte

[57] ANIC, fond MCIP, dosar 161/1887, f. 16.
[58] *Ibidem*, f. 17.
[59] Teodor T. Burada, *O călătorie în Dobrogea*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1880, p. 3.
[60] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 48.
[61] *Ibidem*, f. 49.
[62] ANIC, fond MCIP, dosar 1002/1865, f. 192.

de animale fantastice”[63], pe care le depozitase temporar în paraclisul mănăstirii. La 21 iunie 1874, conservatorul Muzeului Naţional de Antichităţi era anunţat să preia cele două pietre şi să le aşeze într-un spaţiu expoziţional.

La schitul Ostrov se aflau şase icoane vechi din epoca lui Neagoe Basarab. Cercetările făcute la mănăstirea Bistriţa arătau că mai rămăsese din odoarele antice „un aiasmatar (aghiasmatar – n.n.) de argint purtând pe faţa exterioară o inscripţiune slavonă care dovedeşte că este de la voievodul Neagoe Basarab şi că pentru interesul istoric şi artistic merită a figura în muzeu”[64]. Tot în aceeaşi adresă, din 4 aprilie 1875, Alexandru Odobescu pomenea, aidoma lui Dimitrie Papazoglu, şi de o „cupă sau potir a lui Matei Vodă Basarab”, păstrată la mănăstirea din Câmpulung[65]. Membrul Comitetului Arheologic observase, la rândul său, că pe amintita cupă erau sculptaţi trei ostaşi în costumul epocii lor. Intervenţia lui Odobescu amintea şi de temelia unei statui, descoperită de Cezar Bolliac în 1872, în satul Celei şi atribuită vremurilor împăratului Commodus. Nu în ultimul rând, era semnalată o inscripţie latină de la schitul Topolniţa.

În afara vestigiilor enumerate, Alexandru Odobescu vorbea de numeroasele inscripţii antice răspândite prin mai toate oraşele şi târgurile, dar şi de pietrele „mormentale de personaje istorice care sunt expuse la perzare în unele schituri părăsite precum Stăneştii, Căluiul şi Vieroşul”[66]. Fără nici o rezervă, cerea transportarea lor în capitală. Egumenii se împotriveau unor atari decizii, argumentând că multe dintre piesele invocate erau obiecte de cult, necesare la oficierea slujbelor. De exemplu, Iosif, episcopul Argeşului, făcând referire la pietatea religioasă, considera „un atac la acest înalt şi nobil simţământ al inimei omeneşti, luând icoanele sfinţilor din biserică pentru a se pune în muzeu”[67]. Alexandru Russo, conservatorul Muzeului Naţional de Antichităţi, nu ceda nici el, demonstrând că multe dintre obiectele şi cărţile invocate erau prea vechi pentru a mai fi utilizate la serviciul religios. La 1 octombrie 1875, arăta că la mănăstirea Căldăruşani era o evanghelie slavonă pe pergament din timpul lui Matei Basarab şi un epatrafir cusut cu fir şi cu inscripţiune slavonă, tot din aceeaşi perioadă.

---

63 *Ibidem.*
64 *Ibidem*, f. 202v.
65 *Ibidem.*
66 *Ibidem* f. 203v.
67 *Ibidem*, f. 215.

Cezar Bolliac și călătoriile din anii 1870 și 1871

În 1870, Cezar Bolliac cerea de la ministrul de Interne alocarea sumei necesare transportului celor două sarcofage, de la Celei și Reșca la muzeul din București[68]. Interesul sporit față de acele sarcofage era îndreptățit. Acestea se păstrau în forme intacte, o raritate printre vestigiile cunoscute în epocă. Mai dorea să aducă la Muzeul Național de Antichități un monument din marmură, cu inscripții latine, găsit la mănăstirea Topolnița în județul Mehedinți. Fără fonduri, ministrul de Interne trimitea memoriul deținătorului portofoliului de la Culte și Instrucțiune Publică, pentru a-l ajuta pe Bolliac. Un substrat al acestor refuzuri putea fi întrezărit.

„Prietenii" îi negau colecționarului chiar și o minimă expertiză în coordonarea săpăturilor. I se imputa că începea căutările fără a avea vreun plan, că datorită temperamentului său intra în conflict cu aproape toți colaboratorii și decidenții administrativi; iar până la acuze și jigniri nu mai era decât un pas. Aceiași „amici" îi aduceau aminte că nicăieri nu stătea până la terminarea definitivă a lucrărilor; periclita astfel vestigiile scoase din pământ și lăsate în voia sorții. Iar pentru multe, destinul însemna furtul sau folosirea lor drept materiale de construcții.

Trăia fascinația de a propune cu nonșalanță datări și cronologii, imposibil de găsit în cuprinsul cărților. Își asuma paternitatea unor teorii, prezenta drept certitudini de nezdruncinat ipoteze, altfel ușor de contracarat. Se preocupa de clasificarea zidurilor, evaluând consistența și structura pietrelor. De pildă, la Romula certifica nu mai puțin de trei feluri de materiale de construcție, plecând din vremea romanilor și ajungând până în secolele XVI-XVII[69]. Entuziasmat de reușita unei astfel de cercetări, intenționa să trimită la laboratoare din Occident mostre de la cât mai multe vestigii din principat.[70]. Avea idee că astfel de analize se făceau curent în centrele științifice din lumea civilizată. Semnalul dat nu privea eminamente doar recuperarea corectă a trecutului. Își avertiza conaționalii, într-o tonalitate echilibrată, că fără investiții în aparatură și tehnologii, precum cele folosite de specialiștii din mediile academice de peste tot de pe continentul european, curiozitatea nu se putea maturiza într-o știință veritabilă.

La jumătatea lunii iulie a anului 1871, Cezar Bolliac își anunța intenția continuării cercetărilor arheologice. Își concentra atenția asupra

---

[68] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 46.
[69] Cezar Bolliac, *Excursiuni arheologice*, vol. I, p. 50-51.
[70] *Ibidem*, p. 51.

lucrărilor de la Celei și Severin, precum și pe „urmărirea tuturor cetăților și redutelor pe drumul roman al Jiului care trece munții pe la Vulcan, cu țintire de a putea să ne dăm o socoteală de sistema întreagă a atacului armatei romane și de sistema retragerii armatei dace”[71]. În cerere amintea de „diferitele planuri de situația diferitelor cetăți și redute”, pe care le depusese deja la minister, unde fuseseră trasate și vechi drumuri romane. O parte consistentă din informații Cezar Bolliac le popularizase deja în articole. Obținea acordul ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, primind, la fel ca Alexandru Odobescu, 1.500 de lei. De fapt, erau chiar ultimii banii care se mai găseau în fondul pentru excursii arheologice. Și era abia jumătatea anului. Ca și în cazul altor excursii de studiu, prefecții erau înștiințați să dea tot concursul trimisului ministerial. În urma intervenției ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice la omologul de la Ministerul de Război, lui Bolliac i se alătura, conform propriei dorințe, un ofițer de geniu.

Doar că proiectul conturat de Cezar Bolliac fusese prea ambițios. Nici nu treceau două săptămâni și președintele Comitetului Arheologic își reevalua poziția. Accepta că termenul de două luni impus pentru finalizarea voiajului era prea strâns, la fel cum nici banii nu mai erau suficienți. Cercetarea fiecărei ruine, cetăți și redute în parte devenea imposibilă. Cezar Bolliac anunța modificarea priorităților, rezumându-se a merge doar la Celei, Reșca, apoi la Turnu Severin „și de aici poate și până la cetatea Zidina dacilor”[72]. Chiar dacă restrânsese semnificativ aria de investigație, Bolliac nu renunța la ideea colaborării ofițerului de geniu. Avea nevoie de expertiza acestuia, ținând cont că locațiile în care urma să ajungă fuseseră cândva, în opinia sa, centre importante; iar Zidina dacilor „cel mai tare fort al dacilor dincoace de culmea Carpaților”[73].

Își rezerva, cu acordul autorităților, oportunitatea de a urca pe muntele Vulcan în anul următor, în 1872. Strategia discursivă și dezvoltarea argumentației memoriului arată abilitatea lui Cezar Bolliac de a se feri de posibile imputări.

Periegeze, colecții, negocieri

În prima jumătate a lunii februarie 1875, Cezar Bolliac scria ministrului pentru a-i solicita concursul în ducerea la bun sfârșit a unei noi peregrinări arheologice. Dorea să continue „lucrările de la capetele

[71] ANIC, fond MCIP, dosar 143/1871, f. 108.
[72] *Ibidem*, f. 117.
[73] *Ibidem*, f. 117v.

podului lui Constantin și săpăturile de la Reșca"[74]. În schimbul sprijinului financiar, colecționarul îl asigura pe ministru că „orice monument istoric se va găsi în săpăturile mele aparține de drept Muzeului Național, cum și planurile toate ce voi ridica pe această linie vor aparține ministerului"[75]. Răspunsul primit era favorabil, asigurându-l pe președintele Comitetului Arheologic că va avea la dispoziție aceleași sume din anii precedenți. Acceptul însemna mai mult decât acordarea unor bani. Președintele Comitetului Arheologic câștiga, poate, cel mai bun avocat al cauzei sale. Susținerea „de sus" în relațiile cu diferite paliere decizionale ale statului, apoi pledoariile, nu de puține ori insistente, adresate primarilor și prefecților, constituiau un sprijin fără de care nici o periegeză nu-și putea împlini menirea.

Îl integra pe Cezar Bolliac și într-o rețea instituțională, facilitându-i obținerea acordurilor pentru a cerceta în locațiile dorite. Așa putea săpa în ostrovul Chichinete, din proximitatea Celeiului, zonă aflată sub jurisdicția Administrației Domeniilor Statului[76]. În martie 1875, scria ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice că descoperise, în deplasările anterioare, pe respectiva fâșie de pământ, o parte din picioarele podului lui Constantin. Doar că, pentru a continua săpăturile, avea nevoie de acordul Administrației Domeniilor Statului ca să se defrișeze o mică porțiune din ostrov. Bănuia că sub sălciile crescute pe acea limbă de pământ se aflau vestigii istorice. Și așteptările nu îi erau înșelate. Ministrul intervenea în favoarea lui Bolliac, obținându-i aprobările necesare.

Înarmat cu hârtiile și recomandările dorite, colecționarul prezenta ministrului traseul excursiei arheologice, alături de explicațiile cuvenite. Își planificase să se oprească „pentru o parte preistorică la Vedastra; pentru epoca dacică la Zimnicea și pentru epoca romană la Celei – Reșca"[77]. I se elibera din bugetul ministerului suma de 2.000 de lei. În aceeași perioadă, la Celei, un sătean, Florea Drăguinea, săpând un șanț pe proprietatea sa, descoperea un tron de piatră albă[78]. Anunțați de această descoperire, membrii Comitetului Arheologic îi scriau prefectului de Romanați, cerându-i să păstreze în condiții bune jilțul.

La 12 iunie 1875, Cezar Bolliac anunța ministerul de descoperirea unui sarcofag la Celei și de măsurile luate pentru ca țăranii să nu-l deschidă în lipsa lui. Nefiind plumbuit și fără inscripții, supozițiile

---

[74] ANIC, fond MCIP, dosar 120/1875, f. 22.
[75] *Ibidem*.
[76] *Ibidem*, f. 41.
[77] *Ibidem*, f. 43.
[78] *Ibidem*, f. 100.

creditau a fi un sarcofagul unui copil. Cezar Bolliac estima că ar fi trebuit să fie din „epoca între Septim Sever și Alexander Sever"[79]. Președintele Comitetului Arheologic se lansa într-o atare estimare, știind că toate sarcofagele descoperite în zonă datau din aceeași perioadă. Pregătea un orizont de așteptare, anunțând că intenționa să meargă în satul din vecinătatea Caracalului pentru a-l pregăti de transport la muzeul din București.

Întorcându-se din excursia arheologică, la 28 iunie 1875, Cezar Bolliac oferea gratis Muzeului Național de Antichități mai multe obiecte. Dădea și unele indicii privind locul în care fuseseră găsite, precum și datări aproximative: „un monument din timpul lui Comod de marmură scos de la un cap de picior dărâmat alu unui cap al podului lui Constantin de la Celei; un monument de piatră foarte bine conservat din timpul lui Septim Sever, scos de mine de la Reșca; zece olane apeducte dintre care unul de o dimensiune foarte mare și alte fragmente mari scoase de mine de la Zimnicea, Celei și Reșca, cum și câteva olane întregi de învelitori de case romane; un bust mare de leu de piatră scos de mine de la cetatea Zimnicea: capul statuii celei mari de piatră adusă la muzeu din curtea răposatului Mihalache Ghica, acest cap l-am găsit eu în săpăturile ce le-am făcut la Reșca și îl dau muzeului spre completarea statuii"[80]. De această dată, donația cuprindea mostre de arhitectură romană și nu mulțimi de monede ori mici obiecte. Piesele intrate recent în fondul Muzeului Național de Antichități relevau anvergura cercetărilor. Lumea înțelegea că eforturile depuse de Cezar Bolliac depășiseră stadiul săpăturilor de suprafață, făcute la întâmplare, precum și acela al tocmirii cu negustorii de antichități. Lucrurile aduse la București proveneau practic din primele șantiere arheologice organizate cât mai metodic cu putință în România. Spre finele anului 1875, Bolliac se adresa din nou ministerului, cerând finanțare pentru încă o excursie arheologică pe cursul Dunării, precum și atenționarea prefecților să îi acorde orice ajutor ar avea nevoie. Primea acceptul și suma de 1.500 lei.

Ce rămânea însă după zbuciumurile lui Cezar Bolliac? Impresia lui Dimitrie Papazoglu era că nu valorificase realmente experiența acelor călătorii. Îi reproșa că mai tot ce scrisese despre cercetările de la Severin, Celei și Reșca nu erau decât simple „prescurtări"[81]. Aștepta un plus de osteneală, așa cum promisese chiar Bolliac, pentru a-și detalia aventurile

[79] *Ibidem*, f. 119.
[80] *Ibidem*, f. 149.
[81] BAR, Manuscrise, Arhiva Papazoglu, I, Ms. 9, f. 1v.

arheologice. Şi nu în ziarul „Românul", ci în cărţi cu caracter ştiinţific; nu într-o manieră temperamentală, ci aşezate pe raţionamente şi demonstraţii.

Consecinţele săpăturilor lui Bolliac la Reşca (vechea cetate Romula) nu s-au materializat doar în descoperirea vestigiilor şi includerea lor în muzee. A pus în evidenţă localitatea, i-a fixat cu rost şi argumente un loc pe harta istoriei naţionale. În 1907, C.I. Istrati atrăgea atenţia Academiei că zidăriile, coloanele şi monumentele rămase încă în pământ la Reşca sunt distruse de către locuitori, iar obiectele mici, dar de valoare, precum inelele, brăţările, monezile şi armele erau luate de săteni fie pentru a le vinde, fie pentru a le topi. Nu exista însă vreo probă că măcar unul dintre locuitori şi-ar fi încropit propria colecţie[82]. O problemă majoră privea regimul juridic al terenurilor pe care se întindea vechea cetate. O mare parte din el era ocupată de case şi grădini particulare. Astfel, nimeni nu mai putea controla ce făcea fiecare proprietar în ograda sa. Semnalele arătau că aceştia, ştiind că se aflau în interiorul fortificaţiei antice, săpau permanent. Alţii pur şi simplu sfărâmau coloanele, statuile şi zidurile care îi încurcau în muncile agricole. Ştiind situaţia de la Reşca, Gr. G. Tocilescu susţinea poziţia lui C.I. Istrati, îndemnând conducerea Academiei să se implice în salvarea vestigiilor arheologice. Într-un memoriu semnat de preşedintele şi secretarul general al Academiei, se propunea Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice să iniţieze mecanismul legal pentru exproprierea terenurilor pe care se aflau vechi zidiri, precum cele de la Reşca, Hotărani, Celei, Turnu-Severin şi Slăveni[83]. Fie doar şi pentru impulsionarea conturării normelor juridice privitoare la protejarea patrimoniului, munca lui Cezar Bolliac merită apreciată. Dar nu a fost doar atât.

Pe parcursul acestor călătorii şi cercetări de teren, Cezar Bolliac îşi îmbogăţea colecţiile personale, fie ele cărţi, vestigii arheologice, monede ori medalii; şi nu întâmplător ori din pură pasiune. Colecţionarul îşi avea calculele sale. Pentru o parte însemnată din piese avea dubluri, câteva chiar în trei exemplare, arătându-se interesat să le schimbe cu alte antichităţi ori pe bani. Mai bine de două decenii, avea să profite de orice prilej ca să valorifice lucrurile adunate în atâţia ani. Trei posibilităţi îi erau la îndemână: înţelegerea directă cu alţi colecţionari privaţi, încredinţarea antichităţilor contra unor sume de bani guvernului şi, cea mai facilă, popularizarea în presă, aşteptând să fie căutat de doritori.

La finalul unor numere din „Trompeta Carpaţilor" erau inserate anunţuri care precizau că la administraţia ziarului „se fac schimburi, se

---

[82] ANIC, fond MCIP, dosar 2425/1908, f. 63.
[83] *Ibidem*, f. 63v.

vând și se cumpără medalii antice din aur, argint și bronz"[84]. O piață a antichităților se dezvolta în afara oricărui cadru legal, cu acordul tacit al autorităților. Iar cazul lui Cezar Bolliac este cel mai relevant. În fond, cine îi finanțase multe dintre voiajuri, cine îi oferise prilejul de a tezauriza? La acea vreme, nu circula vreo listă orientativă de prețuri și nu existau restricții ferme împotriva acestor practici. Nimeni nu îi întreba pe colecționari de unde le aveau și cu ce drept le vindeau. Tăcerea decidenților nu impulsiona însă gustul autentic pentru piesele cu valoare istorică. Mai degrabă, îngăduia un vandalism care, deși nu era puternic resimțit în dezbaterea publică, se dovedea nociv pentru soarta patrimoniului autohton.

Un scandal care trena aproape un deceniu, avându-l în prim-plan, arăta cât de îngăduitori erau decidenții guvernamentali cu atitudini ce puteau fi asociate furtului. Povestea care îl privea pe Cezar Bolliac începea în timpul excursiei arheologice din 1869. Atunci, el dezgropa un sarcofag „foarte frumos și întreg" la Celei și altul la Reșca. Știm că, la deschiderea celui de la Reșca, asistase și V.A. Urechia, în calitate de trimis al ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice[85]. Totodată, la mănăstirea Topolnița găsise un monument de marmură cu o inscripție în latină[86]. Și acestea erau doar cele mai importante vestigii. Dintre toate artefactele descoperite în timpul respectivului periplu, doar trei obiecte se mai găseau în inventarul Muzeului Național de Antichități la sfârșitul anului 1876[87]. Raportul conservatorului muzeului, din decembrie 1876, îl încrimina pe Cezar Bolliac pentru reținerea nejustificată a pieselor descoperite într-o campanie finanțată de la bugetul de stat. La 13 ianuarie 1877, Cezar Bolliac era somat să depună la muzeu piesele respective.

Dintre toate antichitățile deținute de voiajorul colecționar, cele mai căutate erau medaliile și monedele. În paralel cu alte activități în care era implicat, dar și în pofida neînțelegerilor cu unii decidenți, Cezar Bolliac negocia „la sânge" cu responsabilii abilitați cedarea unei părți din medaliile deținute către statul român. Una dintre ele, seria medaliilor lui Traian, din aur, argint și bronz, îl impresiona pe D.A. Sturdza[88],

[84] „Trompeta Carpaților", nr. 491, 9/21 februarie 1867, p. 1964; nr. 493, 16/28 februarie 1867, p. 1972; nr. 494, 19 februarie 1867, p. 1976 și numerele următoare.

[85] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 213.

[86] *Ibidem*, f. 46.

[87] ANIC, fond MCIP, dosar 128/1877, f. 1.

[88] Viitorul liberal era un personaj influent în minister, fiind numit, în dese rânduri, în comisiile instituite pentru rezolvarea chestiunilor de ordin patrimonial. La rândul său, D.A. Sturdza dăruise cu ani în urmă Muzeului Național de Antichități o colecție de lucrări de numismatică, îndemnat fiind de gestul socrului său, generalul N. Mavros, care

evaluatorul desemnat de către Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, prin „mulţimea bucăţilor din care ea este compusă, cât şi prin minunata lor conservaţiune”[89]. În epocă, ştiinţa conservării încă nu avea preţ pe piaţa românească. Lumea se mulţumea să păstreze piesele fără a se îngriji de curăţarea lor, lăsând respectiva problemă în sarcina viitorilor cumpărători. Rugina şi pământul „lucrau” cu spor chiar după scoaterea medaliilor şi a monedelor din pământ.

Seria lui Cezar Bolliac conţinea 255 bucăţi: 32 din aur, 97 din argint, 126 din bronz. După o cercetare preliminară, D.A. Sturdza atrăgea atenţia că 132 de piese nu se regăseau în patrimoniul Muzeului Naţional de Antichităţi[90]. Aidoma criteriilor folosite de cunoscuţi numismaţi, le împărţea pe categorii: 25 din aur, 40 din argint şi 67 din bronz. Colecţia era una însemnată, având în vedere că ea cuprindea aproape jumătate din medaliile atribuite lui Traian, cunoscute atunci. Practic, un entuziast de la marginea fostei civilizaţii romane, deţinea o pondere importantă din medaliile bătute în vremea marelui împărat, comparabilă cu inventarele marilor muzee europene. O istorie a însemnelor puterii şi a prestigiului social, promovate şi respectate cu aproape două mii de ani în urmă, putea fi schiţată doar din deţinerile lui Cezar Bolliac. Şi toate aparţineau unei singure persoane, fiind achiziţionate sporadic, din resurse financiare încropite aleatoriu în cele mai multe dintre cazuri. Evaluarea se făcea după norme precise, în concordanţă cu procedurile acceptate de prestigioase biblioteci şi muzee din Europa. D.A. Sturdza invoca expertiza numismatului Henry Cohen, o autoritate în domeniu, curator la Cabinetul de medalii al Bibliotecii Naţionale Franceze. Cohen vorbea de 553 de tipuri de medalii cunoscute în epocă din vremea lui Traian: 82 din aur, 218 din argint, 253 din bronz.

Într-un raport detaliat, din 2 martie 1870, prezentat ministrului George Mârzescu, D.A. Sturdza avansa şi posibile preţuri pentru piesele cercetate. Într-un scenariu ideal, proprietarul trebuia convins să le cedeze integral, în ideea completării fondului de la Muzeul Naţional de Antichităţi. Astfel, pentru cele din aur fixa un preţ de 3.190 de lei noi, cele din argint le estima la 542 lei, iar în cazul celor din bronz propunea

îşi donase întreaga colecţie statului român în amintirea unirii de la 1859. Spiritul şi pilda donaţiei păreau a se împământeni în România. D.A. Sturdza oferise 50 de volume, a căror urmă se pierdea însă la scurt timp de la preluarea lor. Alexandru Russo înainta în 1868 adrese către ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, către bibliotecarul central din Bucureşti, încercând să dea de urma cărţilor.

[89] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 126.

[90] *Ibidem*, f. 126v.

plata a 3.705 lei. Pentru cele din bronz, prețul, sensibil mai mare față de cele din argint, era dictat de „conservațiunea excelentă"[91]. Costul întregii colecții se ridica la 7.437 lei, aproape cât bugetul anual alocat de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice pentru cumpărarea antichităților. Era un prim semnal că valoarea istoriei, atât de puțin cunoscută, depășea orice angajament financiar, fie el cât mai generos cu putință. Lumea românească nu era deloc pregătită să primească zestrea înaintașilor. Apărea limpede că niciodată, doar cu bani, patrimoniul autohton ar fi putut fi salvat. Trebuiau căutate strategii, administrative sau juridice, și se cereau introduse măsuri cu caracter preventiv în cazul furturilor, distrugerilor și comercializării artefactelor.

Miza majoră a propunerii avansate de Cezar Bolliac o reprezentau medaliile de aur. Din acest motiv, se apela la V.A. Urechia și la Mihail G. Suțu, în calitate de membri ai Comitetului Arheologic, pentru a consulta și ei colecția. Părerea lui V.A. Urechia coincidea cu cea a lui D.A. Sturdza, fiind favorabilă achiziționării medaliilor. Literatul își formula în scris opiniile, într-un raport din 13 mai 1870[92]. Mihail G. Suțu, în răspunsul din 15 mai 1870, întărea, la rându-i, opinia lui D.A. Sturdza și reconfirma poziția lui V.A. Urechia, pledând pentru valoarea certă a colecției[93]. Contextul desfășurării unor activități, atât birocratice cât și științifice, în premieră, nu se remarca prin bâjbâieli administrative. Măsuri de precauție și filtre instituționale riguroase erau aplicate, surprinzător, chiar și în cazul celor dintâi achiziții patrimoniale. Ținându-se cont de părerile celor consultați, ministrul decidea cumpărarea colecției, anunțându-l, la 20 mai 1870, și pe Cezar Bolliac de hotărârea luată.

O altă serie, deținută de același personaj, formată din medalii din bronz și argint, provenea din Sarmația, Pannonia, Dacia și Moesia. Iar numărul lor era la fel de impresionant: 323 din argint și 316 din bronz, structurate, la rândul lor, în „un bronz medalion, 225 bronz mare, 15 bronz de mijloc, 75 bronz mic"[94]; în total, 639 de bucăți. Cezar Bolliac o propunea pentru cumpărare la finele anului 1870, la 14 decembrie. Perioada aleasă nu era întâmplătoare. Dorea să se asigure că oferta sa urma să fie luată în seamă la pregătirea bugetului pentru 1871, evitând astfel un refuz bazat pe terminarea fondurilor constituite special pentru achiziții. Pledoaria colecționarului încredința potențialii interesați că toate medaliile fuseseră găsite în țară, în cursul peregrinărilor anterioare.

91 *Ibidem*, f. 137.
92 *Ibidem*, f. 146.
93 *Ibidem*, f. 145.
94 ANIC, fond MCIP, dosar 143/1871, f. 31.

Credinţa lui Cezar Bolliac era că această precizare le creştea exponenţial valoarea. În comparaţie, muzeele europene îşi completaseră inventare similare cu piese din diferite zone ale lumii. Iar pentru istorici, era un indiciu ferm asupra importanţei şi dinamicii zonei în antichitate. Menţiona şi localităţile de unde fuseseră preluate, fie de la negustori, fie scoase din pământ: Calatis, Dionisopolis, Marcianopoli, Nicopoli, Tomis. Ca şi în cazul celuilalt corpus, mai bine de 100 dintre piese erau catalogate drept inedite[95]. Cezar Bolliac punea presiune pe responsabili, atenţionându-i că avea deja un doritor, interesat să le achiziţioneze, un anume Rollin, de la Paris[96].

Reacţia autorităţilor era pozitivă, activându-se rapid o procedură similară folosită în cazul medaliilor din vremea împăratului Traian. Ministrul apela la Alexandru Odobescu, D.A. Sturdza şi Gr. N. Manu pentru evaluarea pieselor. Pe 16 decembrie 1870, la nici două zile de la primirea ofertei, D.A. Sturdza primea dispoziţie de a cerceta colecţia de medalii. Şi nu a fost uşor. O astfel de însărcinare presupunea deţinerea unei expertize în numismatică, dar şi un control asupra ceea ce exista deja în fondurile publice, îndeosebi la Muzeul Naţional de Antichităţi. D.A. Sturdza trebuia să identifice obiectele, să aprecieze starea în care se aflau, să le fixeze preţurile cuvenite. Peste aproximativ trei luni, la 25 martie 1871, depunea un memoriu, de o pagină, arătând că nu avusese răgazul necesar pentru examinarea întregului lot de medalii şi întocmirea catalogului aferent. Nu reuşise să trieze cu precizie piesele inedite de cele prezentate deja în mediile de specialitate. Remarca însă starea excelentă în care se aflau majoritatea medaliilor. Dintre toate, D.A. Sturdza nu avea nici o îndoială că cel puţin 60 valorau, fiecare în parte, câte 12 lei. Avea idee că una dintre ele fusese evaluată de amintitul Rollin la 400 de franci[97]. D.A. Sturdza anexa o listă cu medaliile alese pentru a fi integrate colecţiei de la Muzeul Naţional de Antichităţi. Propunea un preţ total de 4.264 lei noi, considerat echitabil şi de autorităţi. Ceilalţi doi colaboratori desemnaţi nu dăduseră însă nici un semn, fapt care întârzia analizarea oportunităţii preluării seriei de către statul român. La 10 aprilie 1871, din centrala ministerului era remisă o nouă adresă, cerându-li-se lui Alexandru Odobescu şi Gr. N. Manu prezentarea punctelor de vedere. Gr. N. Manu răspundea abia la 21 aprilie 1871. Fără a depune vreun raport, cu argumentele de rigoare, Gr. N. Manu susţinea sec părerea lui D.A. Sturdza.

95 ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 362.
96 ANIC, fond MCIP, dosar 143/1871, f. 31.
97 *Ibidem*, f. 31.

Nemulțumit de atâtea tergiversări, Cezar Bolliac agita atmosfera în cabinetele ministeriale. Forța primirea unui răspuns în legătură cu timpul necesar studierii respectivelor piese, amenințând, voalat, că le va vinde comercianților care i le solicitau cu insistență. Și așteptarea lui se termina curând. La 30 aprilie, ministrul îl anunța că, în urma expertizelor asumate de D.A. Sturdza și Gr. N. Manu, se decisese cumpărarea întregii colecții pentru suma de 4.264 lei noi. Prețul era acceptat de Cezar Bolliac, astfel încât Alexandru Russo prelua cele 323 de medalii alese de D.A. Sturdza și le trecea în catalogul Muzeului Național de Antichități. Operațiunea dura aproximativ două săptămâni. La 18 mai 1871, conservatorul Alexandru Russo anunța că finalizase inventarierea.

De la începutul deceniului opt, colecționarul tindea să vândă aproape toate bunurile avute în posesie. Alături de medalii, Cezar Bolliac mai oferea „cărțile interesante pentru istoria noastră, edițiunile vechi devenite foarte rare și manuscriptele inedite”[98]. Pentru a câștiga bunăvoința autorităților și a crește șansele vânzării diferitelor colecții, vremelnicul proprietar adoptase o strategie, nu tocmai inocentă: donarea periodică a unor obiecte Muzeului Național de Antichități. „Hazardul” făcea ca, ulterior, ceea se propunea spre cumpărare, să completeze perfect obiectele deja dăruite. În martie 1868, oferise șase monede traiane din argint perfect conservate[99]. Cu totul „întâmplător”, fără a preciza unde și când fuseseră găsite, Bolliac propunea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, în primăvara anului 1875, cumpărarea unei părți din colecția sa de monezi. Comisia, formată la ordinul lui Titu Maiorescu, era compusă din Alexandru Odobescu, D.A. Sturdza și M. Suțu. Raportul înaintat ministrului, la 3 aprilie 1875, amintea de un număr impresionant de monede neclasificate, lipsite de un catalog cuvenit unor serii numismatice. Reprezentanții ministerului se arătau mirați de cum găsiseră piesele, care nu doar că nu erau păstrate după reguli elementare ale unei colecții, dar nu erau separate nici măcar după felul metalului[100]. Finalmente, D.A. Sturdza încerca să profite, în vara aceluiași an, de nerânduiala din colecția lui Cezar Bolliac. Opțiunile celor trei țineau de valoarea monedelor, dar și de oportunitatea completării colecțiilor deja existente în Muzeul Național de Antichități. Prezentau și metoda calculării prețurilor, arătând că „în estimațiunea noastră ne-am luat sau după prețurile indicate de Henry Cohen sau după prețuri medii din

[98] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 362.
[99] ANIC, fond MCIP, dosar 136/1868, f. 77.
[100] ANIC, fond MCIP, dosar 120/1875, f. 102.

diferitele cataloguri de vânzări"[101]. Înaintau şi o listă cu priorităţi, recomandând cumpărarea unor monezi romane – ce lipseau din deţinerile muzeului şi nici nu se întrevedea vreo alternativă privind procurarea lor –, dar şi a celor descoperite în Moesia Inferior. Atenţia le fusese captată şi de un număr de 30 de monede dacice, pe care însă Cezar Bolliac nu dorea să le vândă. În faţa refuzului categoric, cei trei se repliau strategic. Ministrul era sfătuit să condiţioneze achiziţionarea celorlalte piese de vânzarea pieselor dacice. Şi părerea membrilor comisiei a contat. Rezoluţia titularului portofoliului, adusă şi la cunoştinţa lui Bolliac, în data de 6 iunie 1875, prevedea achiziţionarea unui număr de 270 de monede de bronz, pentru o sumă de 4.387 lei şi a celor 30 dacice, evaluate la 450 lei.

La 15 iulie 1875, D.A. Sturdza revenea la Titu Maiorescu, atrăgându-i atenţia asupra altor monede valoroase din colecţia lui Bolliac. Nu mai puţin de 300 de monede „de o conservaţiune minunată" erau apreciate de D.A. Sturdza, care dorea să fie cumpărate de minister şi incluse în „seriile Daciei, Moesiei şi Traciei ale colecţiunii statului"[102].

În anul 1874, Cezar Bolliac chestiona ministerul privitor şi la achiziţionarea a 51 de vase dacice de diferite mărimi. Condiţiile financiare propuse de autorităţi nu-i conveneau, afacerea căzând pe moment. Era doar o strategie, oferta fiind reluată în 1875. Evaluarea colecţiei era încredinţată Comitetului Arheologic. Pentru toată ceramica, membrii Comitetului Arheologic recomandau preţul de 3.600 lei, din care 2.000 lei făcea doar „vasul cel mare cu un călăreţ dac de o mărime extraordinară şi de o conservare admirabilă"[103]. Ministerul avea două pretenţii. Alexandru Odobescu, membru al Comitetului Arheologic, urma să inspecteze – alături de Cezar Bolliac – piesele pentru a se asigura de autenticitatea lor; dacă totul era în regulă, Cezar Bolliac trebuia să se mulţumească, temporar, cu o parte din sumă, restul, constituindu-se în promisiune, angajată în bugetul pentru 1876.

Între timp însă, relaţiile dintre Cezar Bolliac, de o parte, şi Alexandru Odobescu şi Alexandru Russo, pe de altă parte, se deteriorau. Iar motivul era unul cât se poate de serios. Alexandru Odobescu îi reproşa colecţionarului că vasele prezentate în 1875 difereau de cele propuse spre achiziţionare în 1874[104]. Pentru a-şi apăra onorabilitatea,

---

[101] *Ibidem*, f. 102v.
[102] *Ibidem*, f. 176.
[103] *Ibidem*, f. 210.
[104] *Ibidem*, f. 248.

Cezar Bolliac renunţa la ideea vânzării, oferindu-se să doneze, surprinzător, alte 220 de vase[105].

Colecţionarul încerca să vândă şi tablouri. În februarie 1871, directorul şcolii de Belle Arte din Bucureşti, Theodor Aman, era numit preşedinte al comisiei de evaluare a picturilor deţinute de Cezar Bolliac. Alături de el, mai erau nominalizaţi profesorul de la Belle Arte, C. Stăncescu şi Gr. Cantacuzino, suplinitor de catedră la aceeaşi şcoală. Urmau să examineze pânzele şi să decidă care meritau cumpărate pentru pinacoteca din Bucureşti[106]. Membrii comisiei, alături de G.M. Tattarescu, făceau vizita de rigoare la 28 februarie, încheind şi procesul verbal prin care propuneau achiziţionarea a cinci picturi la preţul total de 5.500 de franci, sumă defalcată pe fiecare operă în parte. La 4 martie 1871, Theodor Aman depunea deja la minister procesul verbal privitor la tablourile selectate. Rezoluţia ministrului consemna preluarea doar a două pânze, la preţurile stabilite de comisie, unul – 600 de franci, al doilea – 500 de franci. Oferta nu îl încânta pe Cezar Bolliac. Statutul social şi relaţiile privilegiate întreţinute în varii sfere de influenţă, precum şi importanţa exemplarelor deţinute îi confereau un oarecare aplomb în negocieri. Proprietarul dorea o creştere a preţurilor, acceptate finalmente de ministru.

Restul din tot ceea ce adunase Cezar Bolliac cu atâta sârg era clasificat în urma morţii sale de o comisie din care făcea parte şi Gr. Tocilescu, la data de 14 ianuarie 1888[107]. Moştenitorul defunctului era P. Peretz. Astăzi, ştiind în bună măsură, din analiza documentelor de arhivă, împrejurările în care colecţionarul reuşise să-şi chivernisească bogatele serii de antichităţi, încercăm o întrebare retorică: nu ar fi fost corect să doneze o parte însemnată din ea statului român, de vreme ce se îmbogăţise în timpul călătoriilor finanţate din bugetul public? Credem, totodată, că în lipsa unui personaj temperamental, aşa cum a fost redactorul „Trompetei Carpaţilor", soarta multor antichităţi şi implicit a recuperării trecutului ar fi fost mult mai vitregă. Destinul şi pasiunile lui Cezar Bolliac îndeamnă şi la reflecţie privind rolul onestităţii umane şi rostul moralităţii în istorie.

---

[105] *Ibidem*, f. 247r.-v.
[106] ANIC, fond MCIP, dosar 145/1871, f. 2.
[107] ANIC, fond MCIP, dosar 11/1888, f. 2.

Destinul zbuciumat al colecțiilor lui Dimitrie Papazoglu

Un alt colecționar și comerciant emblematic pentru a doua parte a veacului XIX a fost maiorul Dimitrie Papazoglu[108]. Iar intențiile sale erau anunțate de timpuriu, la câțiva ani de la trecerea în rezervă. La 19 ianuarie 1863, depunea la Cameră o adresă prin care își arăta disponibilitatea înstrăinării colecției sale, adunate pe parcursul a 35 de ani. Un calcul simplu ne arată că fostul militar se dedica pasiunii sale de prin 1828, înainte de înrolarea în armată. Colecționarul nu ascundea că rezistase tentației de a le vinde, chiar și atunci când i se oferiseră prețuri mari de către străini.

Parcurgerea rândurilor semnate de Dimitrie Papazoglu ne familiarizează cu informații ce depășesc preocupările economice. Arta colecționării certifica și o manieră aparte de a developa trecutul. Ne reconfirmă accepțiunea conceptului *antic* pentru intelectualii și curioșii acelor vremuri. Termenul nu încadra strict perioada Imperiului Roman, ci ducea cu gândul la piesele vechi, cu valoare istorică aparținând „glorioșilor români străbuni ai națiunii noastre"[109]. Pretindea că majoritatea obiectelor deținute până în acel moment fuseseră cumpărate. Și nu neapărat pe bani. La 5 mai 1863, unul dintre amici, Chr. Marghiloman, îl anunța că este dispus să înstrăineze un bilet semnat de Tudor Vladimirescu, datat 20 martie 1819. Știind că Dimitrie Papazoglu era amator de asemenea achiziții, fixa și prețul: primirea unui câine prepelicar bine dresat[110]. Altele și le procurase pe diferite căi, nu neapărat onorabile. Într-o scrisoare primită de la unul dintre nepoții săi, Thomescu, Dimitrie Papazoglu era avertizat că statuia pe care urma să i-o aducă acesta nu avea să rămână în posesia unchiului, așa cum däduse de înțeles colecționarul, ci doar era împrumutată pentru studierea sa[111]. Se pare că maiorul avea antecedente comportamentale discutabile. „Uitarea" era și ea o metodă de înavuțire.

Oferta făcută în 1863 era consistentă și de o diversitate nemaiîntâlnită până atunci. Donația generalului Mavros, deși era considerată mai

[108] În documentele inedite Dimitrie Papazoglu semnează cu două grade: locotenent-colonel și maior. În singura biografie consacrată colecționarului aflăm evoluția carierei militare: 1830 – înrolarea în armată, cu gradul de iuncăr; 1831 – avansat sublocotenent; 1832 – locotenent; 1843 – căpitan; 1855 – maior; la 31 decembrie 1855 era trecut la pensie (vezi Ioan Strujan, Constantin Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 9-12).

[109] ANIC, fond MCIP, dosar 1066/1863, f. 1.

[110] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Chr. Marghiloman către Dimitrie Papazoglu, din 5 mai 1863, f. nenum.

[111] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Thomescu către Dimitrie Papazoglu, nedatată, f. nenum.

valoroasă, nu cuprindea atâtea exponate. De aici şi unul dintre meritele, nerecunoscute, este adevărat, ale colecţionarului: îndemnul de a privi în istorie, dincolo de scriitură şi palparea unor obiecte-standard, curajul de a promova drept sursă istorică chiar şi o banală compoziţie artistică ce nu putea fi asociată nici unui eveniment marcant al vremurilor de odinioară. Asumându-şi capcana exhaustivităţii, fostul militar ajunsese să deţină, probabil, poate cele mai multe exponate, surclasându-şi contemporanii. Dimitrie Papazoglu îşi structura colecţia în 12 entităţi: „I) O numismatică numeroasă de aur, argint şi aramă; II) O colecţie de statui şi busturi de bronz, pământ ars şi piatră; III) O colecţie de vase bine păstrate de bronz, pământ şi piatră; IV) O colecţie de diferite arme antice, mari şi mai mici; V) O colecţie de plăci şi pietre mari sculptate istorice, cum şi coloane cu diferite arabescuri; VI) O colecţie de bijuterii romane, pietre mici sculptate/antice/inele de fier şi de argint cu pietrele lor preţioase, cum şi alte găteli; VII) O bibliotecă numeroasă de cele mai vechi cărţi în diferite limbi ce am putut găsi în stat; VIII) O colecţie mare de cele mai vechi manuscrise de importanţă istorică, româneşti şi greceşti, poezii vechi, documente şi altele de foarte mare interes; IX) O colecţie de rarităţi naturale şi de manufacturi, ţesături vechi, sculpturi naţionale din România; X) O mare colecţie de antichităţi egiptene şi alte rarităţi orientale; XI) O colecţie de pietrificaţii strânse numai din România de mare interes; XII) O colecţie de mineralogie produse din munţii României”[112].

Recunoştea că decizia predării colecţiei sale Muzeului Naţional de Antichităţi fusese influenţată de „patriotica faptă” a generalului Mavros, din 22 ianuarie 1862, prin care respectivul dăruia colecţia statului român[113]. Donaţia în cauză era impresionantă, fiind compusă din: „A) De o colecţiune de medalii a diferitelor naţiuni şi a mai multor suverani ai antichităţii în metaluri preţioase şi bronzuri în număr de ceva mai mult de patru mii medalii şi medalionuri, unele găsite în ţară; B) De un mic număr de medalioane istorice ale secolului XV şi celor următoare; C) De o colecţiune de statui, statuiete, busturi, basoreliefuri, fragmenturi preţioase şi de diferite alte obiecte ale vieţii civile şi militare a popoarelor antichităţii, în marmură şi în bronz; D) De o colecţiune de vasuri zugrăvite cunoscute sub numele de vasuri etrusce, iar în adevăr producţiune a ceramicii elene; E) De alte obiecte de ceramică veche mai puţin perfecţionate dar preţioase fiind găsite în ţară; F) De o mică colecţiune de

---

[112] ANIC, fond MCIP, dosar 1066/1863, f. 1r.-v.
[113] ANIC, fond MCIP, dosar 339/1861, f. 35.

antichităţi egiptene; G) De piedestale, obeliscuri, pietre de hotar cu inscripţii elene sau latine, din care unele sunt cu atât mai preţioase cu cât se raportează la istorie"[114]. O astfel de colecţie nu avea concurent în vreo instituţie publică din cele două Principate! Gestul lui Mavros stă la originile Muzeului Naţional de Antichităţi, dar oferea şi sugestii pentru structurarea celorlalte colecţii.

Proslăvind memoria generalului, Dimitrie Papazoglu arăta că el, din constrângeri financiare, nu o putea dărui, ci doar vinde. Solicita Camerei să înfiinţeze o comisie care să aprecieze colecţia şi să stabilească un preţ. Dimitrie Papazoglu mărturisea că locul pieselor nu putea fi decât la Muzeul Naţional de Antichităţi. Dar tentativa de vânzare a fostului militar eşua. Îndrăznim câteva posibile explicaţii. A contat ambiţia proprietarului de a vinde *in corpore* deţinerile din acel moment. Oferta, deşi generoasă, includea prea multe obiecte neinteresante, nu însă şi ieftine, care nu şi-ar fi găsit rostul în patrimoniul public. Spaţiul Muzeului Naţional de Antichităţi, format din câteva încăperi, nu putea adăposti, dar mai ales expune, respectivele obiecte. Ştim că nici Dimitrie Papazoglu nu le păstra în condiţii adecvate, multe dintre ele, mai ales pietrele, fiind împrăştiate prin curtea casei. Tranzacţia pica din cauza neputinţei financiare a autorităţilor. Poate nici lumea românească nu era pregătită pentru un astfel de moment. Şi nici nu avea cum să fie, lipsindu-i o veritabilă tradiţie a colecţionării. La vremea aceea, se ştia de existenţa a doar două fonduri particulare: al generalului Mavros, donat nu cu mult timp în urmă, şi acela al banului Mihalache Ghica. Vestigiile şi piesele preluate de la familia Ghica fuseseră găsite în condiţii improprii de depozitare, azvârlite haotic în curţile caselor sale din Bucureşti. În această stare erau cumpărate, bună parte dintre ele, de administraţia Muzeului Naţional de Antichităţi, în 1869[115]. Alexandru Russo solicita ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, la 4 februarie 1870, alocarea sumei de 360 de lei noi pentru transportul pe sănii „a 19 pietre mari antice, care se află în curtea fostelor case ale Dlui G.M. Ghica"[116]. Ca preşedinte al Comitetului Arheologic, Cezar Bolliac întărea cererea lui Alexandru Russo, pledând pentru calitatea pietrelor[117] şi oportunitatea trecerii acestora sub jurisdicţie publică.

Pentru anul 1863, succesul târguielii dintre părţi ar fi reprezentat cea mai importantă achiziţie a unei colecţii eminamente culturale. Era însă

[114] *Ibidem*, f. 36r.-v.
[115] D. Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti, Editura Academiei, 1968, p. 12.
[116] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 27.
[117] *Ibidem*, f. 47.

doar un eşec dintr-o listă nedrept de întinsă. Fără a fi o concluzie, observăm că, dintre toţi ofertanţii, Dimitrie Papazoglu a fost refuzat de cele mai multe ori. Decepţia resimţită în urma răspunsului primit, nu-l descuraja. Câteva luni mai târziu, publica propriul inventar al colecţiei[118], lăsând a se înţelege că „amicul" Cezar Bolliac ar fi avut un rol în blocarea negocierilor recent închise. Spre deosebire de structura ofertei înaintate în 1863, patrimoniul propriului muzeu includea 20 de categorii de vestigii: „I) Medalii, aur, argint şi aramă; II) Monede de aur şi argint; III) Monede de aramă şi alamă, care se împart în 6 mărimi; IV) Bijuterii romane şi pietre mici sculptate; V) Diferite găteli de ambe sexe; VI) Statui de bronz, de piatră şi de pământ ars, precum şi busturi asemenea; VII) Plăci de peatră sculptate, de pământ ars, turnate, cum şi de alte metaluri; VIII) Vase de pământ, de metale şi de piatră; IX) Arme antici diferite, din secolile cele mai vechi; X) Pietre mari cu diferite sculpturi, busturi, olane şi cărămizi mari; XI) Diferite pietrificaţii de oseminte şi vegetale; XII) Diferite rarităţi naturale de piatră, lemne, vegetale, oase şi insecte; XIII) Mineralogia Munţilor României; diferite metale; XIV) Obiecte antici bisericeşti; XV) Rarităţi orientale din Asia, Egipt şi Persia; XVI) Diferite instrumente de fer, bronz, os şi peatră; XVII) Diferite rarităţi de manufacturi şi ţesături din România; XVIII) Biblioteca veche, numai de cărţi tipărite; XIX) Manuscrise pe hârtie şi pe pergament; XX) Galeria de Tablouri, în ulei pe pânză, Halhografii şi Litografii". Înşiruirea aducea cu sine şi minime descrieri, căror persoane le aparţinuseră, propuneri de datări şi chiar succinte contextualizări. Ambiţia lui Dimitrie Papazoglu mai avea un sens, chiar dacă el nu a fost conştientizat pe măsură. Făcea trecerea de la *colecţia particulară* la *muzeul public*. Era poate cel dintâi semnal că un muzeu putea fi încropit şi din acumulări individuale, că putea să aibă un impact în societate.

În iunie 1869[119], Dimitrie Papazoglu înregistra la secretariatul Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice un alt memoriu. Acum, oferea, contra cost, doar grupajul numismatic, completat pe parcursul a patru decenii. La fel ca şi Cezar Bolliac, insista, sentimental, pe protejarea valorilor naţionale în muzeele româneşti. Evidenţia că absolut toate piesele fuseseră scoase din pământul ţării. Făcuse acel gest şi în urma îndemnului primit de la fostul ministru, Alexandru Creţescu, de a-şi încredinţa colecţia exclusiv statului român. La 27 iulie, primea un

[118] Vezi *Muzeul Papazoglu*.
[119] ANIC, fond MCIP, dosar 143/1871, f. 6.

răspuns încurajator din partea decidenților. Autoritățile îi solicitau însă un catalog complet al *antichităților* și *rarităților*. Cei doi termeni erau utilizați într-o relativă sinonimie. Dacă utilizarea primului concept acoperea și istoria veche, în cazul rarităților ele proveneau exclusiv din secolele XV-XVIII. Catalogul colecției era prezentat la 15 octombrie 1869. Pentru Dimitrie Papazoglu importantă nu era primirea unei sume de bani, ci acordarea unei pensii viagere, pe care o evalua la 326 lei noi și 67 de bani[120]. Procedural, trebuia obținut și acceptul Comitetului Arheologic, ai cărui membri erau chemați să evalueze piesele, apoi să se pronunțe asupra oportunității tranzacției. Din varii motive administrative, membrii Comitetului Arheologic nu se întruneau imediat. Într-o epistolă din 19 octombrie, Alexandru Russo îl anunța pe Dimitrie Papazoglu că, în zilele următoare, Comitetul Arheologic nu se putea reuni, deoarece președintele său era plecat din țară[121].

Mai bine de o lună trecea până când fostul militar primea un semn. La 24 noiembrie 1869, Alexandru Russo îi scria lui Dimitrie Papazoglu, anunțându-l că în ședința Comitetului Arheologic din ziua precedentă se luase decizia cumpărării colecției. De comun acord, fixau și o dată, 30 noiembrie, la care reprezentanții Comitetului Arheologic urmau să ajungă la casa, transformată în muzeu, a lui Dimitrie Papazoglu „pentru a regula cele de cuviință"[122]. Corespondența preliminară nu stabilea vreo procedură explicită, precum nici reguli sau principii în baza cărora să fie alese obiectele plătite din bani publici.

La data indicată, Alexandru Odobescu și Cezar Bolliac se prezentau pe strada Văcărești, la nr. 151, pentru consultarea pieselor maiorului. Nu le-a trebuit mult timp pentru a recunoaște că veniseră nepregătiți. Nu aruncaseră măcar o privire pe documentația întocmită de fostul militar. Pretindeau un răgaz pentru cercetarea minuțioasă a catalogului întocmit de Dimitrie Papazoglu. Acesta rămăsese încredințat că cei doi vor reveni cu catalogul colecției, adnotat conștiincios, pentru continuarea verificărilor. Dar Alexandru Odobescu și Cezar Bolliac nu se țineau de cuvânt. În primele zile din ianuarie 1870, Dimitrie Papazoglu scria ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, reconstituind o scurtă istorioară a problemei, nu tocmai minoră și amprentată de răfuieli personale. Intervenea, deranjat de neseriozitatea lui Cezar Bolliac și Alexandru Odobescu, dar

[120] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. nenum.

[121] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Alexandru Russo către Dimitrie Papazoglu din 19 octombrie 1846, f. nenum.

[122] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Alexandru Russo către Dimitrie Papazoglu din 24 noiembrie 1869, f. nenum.

atent şi la calendarul legislativului. Nu mai era mult timp până la închiderea sesiunii parlamentare, iar decizia favorabilă cumpărării colecţiei sale nu fusese nici măcar inclusă pe agenda dezbaterilor din Cameră. Considera apelul său şi „o spălare a păcatului ce voi face, când voi începe a înstrăina pe la diferiţi amatori străini, care necontenit vin a-mi cere să cumpere din aceste monumente ale străbunilor noştri, colecţionate numai în România"[123]. Ministrul dispunea formularea unui punct de vedere din partea lui Cezar Bolliac, în calitate de preşedinte al Comitetului Arheologic.

Într-un raport din februarie 1870, semnat de Cezar Bolliac, se arăta că, din lipsă de timp, nu s-a putut realiza clasificarea şi evaluarea cuvenite. Fără a-i da un răspuns clar, autorităţile tergiversau luarea unei decizii. Iritat, Dimitrie Papazoglu revenea în vara aceluiaşi an cu un alt memoriu. Arătând că din partea lui Cezar Bolliac avea tot concursul, preşedintele Comitetului Arheologic apreciind valoarea pieselor, Dimitrie Papazoglu îl găsea vinovat pe Alexandru Odobescu, acuzându-l de blocarea tranzacţiei. Divergenţele dintre cei doi se aplanau, calea spre împăcare fiind presărată cu negocierea preţurilor câtorva serii de monede. Binele comunitar mai ţinea, uneori, şi de dorinţe personale, amplificate şi de sentimentul notorietăţii publice.

Dintr-o altă scrisoare semnată de Dimitrie Papazoglu, aflăm că Alexandru Odobescu se arăta interesat de procurarea unor monede romane. Dar conţinutul epistolei, nedatate, ne arată totodată că, la acea vreme, Alexandru Odobescu nu se afla însă în ţară. Nicăieri nu este menţionată limpede intenţia literatului de a procura monedele pentru sine, lăsându-ne să bănuim că, de fapt, juca rolul unui intermediar, poate nu tocmai dezinteresat. Profitând de dorinţa lui Alexandru Odobescu, Dimitrie Papazoglu îl anunţa că nu era nevoie să caute prin ţară. Deţinea tot ce îşi dorea. Îi propunea monede imperiale romane din argint „care se pot descifra şi citi bine", 40 de piese, fiecare la preţul de 2 franci. Valoarea monedelor era mai ridicată şi datorită stării bune în care se aflau. Dimitrie Papazoglu înşiruia şi o listă de peste 40 de împăraţi ale căror chipuri se puteau lesne observa pe respectivele piese. Adăuga 60 de monede consulare, din argint, calculate la preţul de 10 franci bucata. Banii de aramă îi tria, după mărime, în mari, mijlocii şi mici. Prima serie, formată din 30 piese, la 20 de franci moneda. Cele mijlocii, în număr de 40, la 10 franci bucata, pentru ca cele mici, 60 la număr, să fie evaluate la doar 5 franci exemplarul. Un alt set de monede mici, dispersate, se arăta

[123] ANIC, fond MCIP, dosar 140/1870, f. 18.

dispus să le vândă la 3 franci fiecare piesă. Epistola lui Dimitrie Papazoglu către Alexandru Odobescu deschidea și alte oportunități. Îl întreba dacă era interesat și de vase de pământ, bine conservate, la fel, în diferite mărimi și forme. Pentru cele dacice, originale și gravate, pretindea 100 de franci, iar pentru cele romane doar 50 de franci. În ofertă mai intrau lampioane bine conservate, a câte 20 de franci fiecare[124]. Nicăieri, în fișele personale, nu se regăsesc indicii privind stabilirea prețurilor. De ce, de pildă, vasele dacice costau dublu decât cele romane? Cu toată bunăvoința maiorului, lucrurile stagnau.

În ianuarie 1871, Dimitrie Papazoglu revenea cu o nouă adresă, însoțită de o altă propunere. Era presat de timp, știind că se apropia finalul sesiunii parlamentare și în Cameră, singurul for în drept să ia o decizie, nu ajunsese raportul privind cumpărarea colecției sale. Vorbise atât cu Cezar Bolliac, cât și cu fostul ministru P.P. Carp, semnalele nefiind încurajatoare. Amândoi îi sugerau să-și reevalueze oferta. Și le-a dat ascultare, propunând un preț de 40.000 lei noi, pe care dorea să îi primească în momentul predării colecției de antichități și rarități[125]. Într-o altă adresă către președintele Consiliului de Miniștri cerea 50.000 de lei. Nu avea însă aceeași trecere ca Cezar Bolliac. În vreme ce unul își rezolva gradual problemele, celălalt era amânat mereu, indiferent de cerințele invocate.

În paralel cu negocierile interne, se folosea și de amicițiile profesionale întreținute cu anticarii și pasionații din capitalele marilor imperii. La 30 martie 1870, după 45 de ani în care adunase mai tot ce găsise prin Țara Românească, înainta o ofertă concretă de cumpărare, a unei părți din colecția sa, președintelui Comitetului Arheologic din Moscova. Arătându-i celui din urmă că asociația rusă avea întâietate în alegerea obiectelor, Dimitrie Papazoglu își prezenta colecția structurată în nouă părți. Medalii și monede, bijuterii, pietre sculptate, vase antice romane și dace, statui de bronz, piatră și pământ ars, diferite instrumente, fier, aramă, arme de piatră, silex și fier, plăci de piatră sculptate, basoreliefuri, diferite pietrificațiuni, antichități ecleziastice[126]. Oferea și un termen de grație, arătându-se dispus să aștepte un semnal până în apropierea expoziției de la Viena, unde avea de gând să meargă. În noiembrie 1872, le făcea o propunere și deputaților români, de a cumpăra de la dânsul antichități

[124] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Dimitrie Papazoglu către Alexandru Odobescu, nedatată, f. nenum.

[125] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. nenum.

[126] *Ibidem*, f. 135r.-v.

grupate în 12 categorii, găsite „numai în sânul pământului României"[127]. Ca de obicei, își anunța și intenția de a le vinde și altor interesați. Știa că, în aprilie anul următor, la Viena, urma să fie organizată o expoziție universală, unde credea că va găsi cumpărătorii mult visați. Lectura epistolelor și adreselor întocmite de Dimitrie Papazoglu spun povestea unui colecționar care avea mereu câte ceva de oferit; dar nu pe bani puțini.

Cu alt prilej, propunea spre vânzare: „ Monede mari, mijlocii și mici de argint și aramă: dace, romane, macedoniene, bizantine și a diferitelor alte națiuni.

Vase de diferite mărimi, de pământ: dace, celte, romane și etrusce. Bine conservate, cu diferite fragmente.

Plăci mari și mici de piatră și marmură, cu sculpturi istorice și busturi.

O colecțiune de pietre mari monumentale, coloane și altare cu inscripții (acestea au fost publicate de D-nu Tocilescu prin broșuri în limba franceză la Paris).

O colecție de mai multe obiecte egiptene.

O colecție de cărămizi mari cu diferite fragmente și litere, olane apeducte, în diferite forme.

O colecție de lampioane de pământ, diferite forme dace, romane și etrusce.

O colecție de silex, arme, pistoale.

Diferite instrumente dace și romane, de bronz și de fier.

O colecție de diferite arme și găteli de cai antice, de fier și bronz.

O mare colecțiune de petrificațiuni, oseminte antideluviene mari și mici de mastodonți.

Un număr de diferite minerale, colecționate în România"[128].

În septembrie 1875, insista și la Titu Maiorescu, titularul portofoliului de la Culte și Instrucțiune Publică, pentru a-i fi cumpărată colecția de vase romane, dacice și alte piese din ceramică pentru 300 de galbeni împărătești[129]. Rezoluția ministrului păstra în atenția autorităților propunerea, până când „vor fi fonduri disponibile". Iar pentru rezervist ele nu au fost deloc la îndemână; nu a găsit niciodată prilejul să își vândă antichitățile așa cum voia.

Într-o prezentare din 1880, clasificarea era diferită de toate cele anterioare. Monedele erau identificate mai riguros. Cele din argint cuprindeau piese dacice, macedoniene, grecești, persane, bizantine

---

[127] *Ibidem*, f. 118.
[128] *Ibidem*, f. nenum.
[129] ANIC, fond MCIP, dosar 120/1875, f. 218r.-v.

turceşti, armeneşti, transilvănene şi ungureşti[130]. Acestea au reprezentat mereu subiectul unor vânzări. La un moment dat, Dimitrie Papazoglu îşi nota bucăţile pregătite pentru o iminentă înstrăinare: 68 monede imperiale romane, 47 consulare, 5 dacice, 10 macedoniene, 11 greceşti, 5 persane, 6 bizantine, 6 turceşti, 22 armeneşti, 80 transilvănene şi ungureşti, 12 aparţinând unor diferiţi regi şi naţiuni moderne. Lor li se adăugau 5 medalii mari din argint. Pentru toate, proprietarul cerea 277 de lei[131]. Din hârtiile lui Dimitrie Papazoglu reiese că întocmise lista la cererea Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, afacerea fiind intermediată şi de Gr. G. Tocilescu, autorul unui raport despre valoarea şi calitatea pieselor. Autorităţile din minister mai aveau la dispoziţie pentru această speţă şi dosarul înaintat de N. Burghelea, fost conservator al muzeului. În plus, onorabilul minister era invitat să desemneze o comisie care să examineze colecţia păstrată în casa din Calea Văcăreşti nr. 151. Într-o adresă din 5 octombrie 1881, anunţa că este dispus să vândă şi capul unei statui aflate în Muzeul Naţional de Antichităţi, dar găsită, tot de el, în 1840. Partea superioară o primise de la generalul Nicolae Mavros – alături de care lucrase – împreună cu o scrisoare. Identificarea celor doi convergea spre Honoriu, fiul lui Theodosiu, din secolul XIV[132]. În răspunsul primit de la Gr. G. Tocilescu, la 12 noiembrie acelaşi an, 1881, Papazoglu era invitat să aducă la muzeu capul pentru a fi studiat[133]. Potrivindu-se la partea deja aflată în inventarul muzeului, colecţionarul accepta să primească 100 de lei noi pentru a-l pune la dispoziţia statului.

La 31 mai 1883, propunea pentru cumpărare ministrului de Război arme şi accesorii militare. Considera că locul lor cel mai nimerit nu putea fi decât în „muzeul arsenalului oştirii noastre"[134]. La acea vreme, peste tot în lume, muzeele armatei deveniseră puncte de atracţie pentru vizitatori. Ştim că şi Carol I îşi făcea timp pentru a se opri la muzeul ienicerilor din Istanbul[135]. În listele refăcute pe parcursul anilor, mai apăreau o măciucă mare de fier, un revolver din alamă cu două ţevi, una peste alta, un pistol cu două cuţite, o carabină mare de corăbier cu cremene, un pistol de argint, o sabie ruginită veche de la Maria Tereza, o pereche de pinteni indieni de jumătate de ocă din argint, gravaţi cu

[130] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. 79.
[131] *Ibidem*, f. 80.
[132] *Ibidem*, f. 148.
[133] *Ibidem*, f. 149.
[134] *Ibidem*, f. 113.
[135] *Memoriile regelui Carol I al României, de un martor ocular*, vol. II, Bucureşti, Editura Tipografiei ziarului „Universul", p. 67.

diferite flori şi lanţuri, o ghiulea cu litera (T) Turtucaia din ale lui Omer paşa, din anul 1853, două ghiulele lipite găsite în apa Neajlovului unde avusese loc bătălia lui Mihai din 1595, o măciucă neagră de tufan a lui Grozea, hoţul din ceata lui Ioniţă Tunsu, „luată de la el la pod la Grozăveşti", în timpul unei lupte. Tot de la Grozea mai deţinea un cuţit de brâu cu mâner încrustat „cu gravate roşii", din anul 1832, o puşcă a căpitanului Radu, bandit vestit în Argeş, prin 1826. Din zidul mănăstirii lui Mihai Vodă din capitală, Dimitrie Papazoglu scosese 12 perechi din oţel vechi cu mai multe arme turceşti foarte putrede şi ruginite. Ca suvenir, printre arme, se mai afla un corn mare de cerb „cu gravuri pe el pentru lauda de puşca vornicului Ştefan Bibescu, primul vânător din Oltenia şi părinte al colonelului N. Bibescu, primul vânător al M.S. regelui Carol I (dat mie de însuşi) la anul 1839"[136]. Culesese şi „mai multe forme şi schiţe ale oştirilor ce au apărut România cu începere din timpul lui Decebal"[137], pe care dorea să le pună la dispoziţia Ministerului de Război, în vederea realizării unui album militar. Părea atras de arme care aparţinuseră unor persoane cu rezonanţă în legendele regionale, fie ele şi cu o aură negativă. Stabilea cu lejeritate ani, fixa şi spaţiile în care îşi câştigaseră celebritatea, acredita cronologii şi merite. Nu era puţin lucru să deţină cineva o amintire de la primul vânător din Oltenia. Şi pe astfel de considerente îşi valoriza Dimitrie Papazoglu exponatele.

Printre aceste obiecte, includea şi pe acelea care aparţinuseră conducătorilor militari. De la Tudor Vladimirescu păstra o ploscă de tigvă din care era convins că liderul mişcării de la 1821 băuse în perioada cât stătuse la Cotroceni[138]. Din dotările armatelor avea şi o „tigaie de ieniceri pentru prăjit cafea".

Un an mai târziu, revenea cu o nouă propunere la Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Şi membrii Comitetului Arheologic erau însărcinaţi să aleagă ce se cuvenea pentru muzeu. Opţiunile s-au oprit asupra unor pietre monumentale, altare, statui din bronz şi vase daco-romane a căror valoare negociată cu Dimitrie Papazoglu a fost de 5.000 de franci[139]. Doar că bugetul statului nedispunând de resursele necesare, plata a fost iarăşi amânată. Aşteptarea maiorului fiind pusă la încercare, el apela la membrii Academiei pentru a interveni la minister în aflarea unui răspuns. Profitând de prilej, înmâna academicienilor şi catalogul

---

[136] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. 132v.
[137] *Ibidem*, f. 144.
[138] *Ibidem*, f. 132.
[139] *Ibidem*, f. 114.

manuscriselor personale, rugându-i să le evalueze. Nici de această dată nu a avut succes.

La 13 mai 1888, Dimitrie Papazoglu revenea, cu un dram de optimism şi răbdare, oferindu-şi colecţia, structurată în opt părţi: „pietre mari monumentale epigrafice, altare cu inscripţiuni, pietre sculptate, ceramică-vase, măşti, lampioane olane şi cărămizi cu inscripţii, instrumente, arme antice, numismatică-argint şi aramă, statuete de bronz, fier şi pământ ars"[140]. Genul acesta de propunere nu-l avantaja; numărul uriaş de obiecte şi diversitatea lor rar întâlnită în epocă induceau senzaţia de amatorism, dublată de dorinţa de a le vinde statului mai mult pe baza insistenţelor decât a valorii istorice a exponatelor.

Ca şi în cazurile precedente, intenţia sa nu promova rostul donaţiei publice, fostul militar susţinându-şi ferm pretenţiile, pigmentate cu argumente de ordin umanitar; bătrâneţea şi pensia mică. Admitea, aşadar, că iniţiase o nouă tentativă de vânzare constrâns de împrejurări şi nu mânat de gândul curat faţă de conaţionalii săi. Un argument pertinent, menit a convinge autorităţile să cumpere agoniseala lui Dimitrie Papazoglu, era sacrificiul făcut de acesta timp de mai bine de cinci decenii, concentrându-şi eforturile ca să păstreze în ţară cât mai multe dintre vestigiile istorice. Un alt mare avantaj pentru stat, evidenţiat în memoriu, era oportunitatea preluării unor piese cu valoare artistică şi istorică fără a mai risipi bani pe celebrele „excursiuni". Nu era vorba exclusiv de bani, fie înmânaţi direct, fie acordaţi sub forma unei pensii viagere, ca în cazurile precedente. Tatona şi posibilitatea primirii unor terenuri aflate în proprietatea statului, fiind dispus să accepte „pământ agricol la una din proprietăţile statului după preţurile cu care se vând şi la alţii în diferite localităţi"[141]. Ar fi acceptat ca 5 la sută din valoarea colecţiei să doneze asociaţiilor caritabile care se îngrijeau de soarta „acelor în lipsă de hrană"[142]. Îşi întemeia angajamentul, amintind de un gest similar când dispusese din fondurile proprii suma de 5.000 de lei pentru sărmani, precum şi „familiilor orfane ai soldaţilor morţi pe câmpul de onoare"[143].

Trei ani mai târziu, la 4 noiembrie 1891, îi scria lui Gr. G. Tocilescu pentru a interveni la ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice în chestiunea cumpărării colecţiei personale de manuscrise. Deţinătorul

140 BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. 116; vezi şi ANIC, fond MCIP, dosar 11/1888, f. 24v.
141 BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. nenum.
142 *Ibidem*, f. 1.
143 *Ibidem*.

oferea 362 de manuscrise „tratând în ele documente vechi și istorice ale țării"[144], dar și 100 de cărți vechi în diferite limbi. Nu solicita un preț fix, ci o pensie viageră de 300 de lei pe lună.

Și vânzări au fost, și nu la prețuri modice. Într-o însemnare nedatată, prilejuită de înstrăinarea unor arme, Papazoglu nota piesele luate și banii primiți pe fiecare:

„Pușcă albaneză – 200 lei.

Pușcă tătărească – 100 lei.

Pușca lui Radu Banditu cu 100 lei.

Pistol de argint din armamentul lui Milos Obrenovici – 100 lei.

Poaniar cu mâner de metal turnat cu subiecte istorice – 100 lei.

Un poaniar arăbesc cu teaca de catifea roșie – 100 lei.

Poaniar persan legat în argintărie – 100 lei.

Un topor persan de Caban gravat cu sculpturi – 100 lei.

Măciucă de fier mai mică dacă găsită la Mehedinți – 100 lei.

O armă dacă în formă de seceră găsită în județul Gorj – 100 lei.

O jumătate de tun mare găsită la Hotel de Franța – 100 lei.

Un brâu de piele groasă cu alămuri cu gravuri – Isus Cristos din oștirea bizantină – 100 lei"[145]. Nu erau menționate persoanele cărora le vânduse aceste arme. Interesantă era pomenirea numelui Radu Banditu, vestitul haiduc din zona Olteniei.

Printre foile personale avea un corpus special întocmit pentru prețurile solicitate sau obținute. În dreptul unei statui de aramă trecea 5.000 de franci, o cupă de cositor o evalua doar la 100 de franci, iar un cercel îl prețuia la 300 de franci. Lui Mihail Kogălniceanu îi oferea o reducere pentru 25 de obiecte negociate, printre care se găseau un medalion antic, o piatră albă, o medalie mare dacică din argint, un Apolon cu fluier, o statuie reprezentând-o pe Cleopatra, o „căldărușă" mică de botez, un cuțit vânătoresc, o piatră mare cu două capete dace[146]. Observăm că nici Kogălniceanu nu era pasionat de ceva anume. Obiectele alese ne fac să întrezărim interesul pentru acele exponate destinate înfrumusețării spațiului familial; de altfel, ele erau apreciate și de Carol I[147].

Negocierile purtate pe timp de mai bine de 25 de ani se derulau după același registru. Insistând pe valoarea pieselor, Dimitrie Papazoglu

---

144 *Ibidem*, f. 151.

145 *Ibidem*, f. 37.

146 *Ibidem*, f. 60 r.-v.

147 *Memoriile regelui Carol I al României de un martor ocular*, volumul VII, București, Editura Tipografiei ziarului „Universul", p. 51.

pomenea și de semnalele primite de la diverși negustori străini, nerăbdători să cumpere multe dintre antichitățile sale. Însemnările păstrate în arhiva personală îl contraziceau, devoalând un personaj atent să fructifice orice oportunitate cu miză financiară. Ele arată un colecționar preocupat mai mereu de obținerea unor beneficii materiale din vânzarea obiectelor cu valoare istorică. Din această perspectivă, semăna perfect cu Cezar Bolliac. Propunerile făcute către diverși anonimi, atinși de patima tezaurizării, îi încredința că „pentru prețuri promit a fi cele mai moderate"[148].

Periodic, Dimitrie Papazoglu își reevalua colecțiile, notându-și minuțios prețurile fiecăreia. Aceea de costume românești o evalua la 390 de lei[149]: peșchire de borangic și bumbac cusute cu fir și mătăsuri, perne albe de lână, ii de borangic și pânză, o căciulă și un cojoc mare fuseseră achiziționate de maior din județele muntene. Nu preciza dacă o gândise de la bun început drept o colecție distinctă ori lucrurile se adunaseră, firesc, în timp. Complementar, mai întocmea un catalog de cusături românești, dar și de covoare, așa cum făcuse unul pentru o parte dintre piesele din piatră deținute. Filele arhivei personale probează o atenție specială recalculării periodice a prețurilor. Am putea spune chiar prea des.

La un moment dat, voia să vândă un grupaj de obiecte cu 5.250 de lei. În contul acestei sume viitorul proprietar primea: „O tavă de plumb cu o monedă, un inel cu piatră în el și cu multe oase arse găsită într-un mormânt de cărămizi și șase monede; un dulăpior cu o colecție de candele și de capete mici și alte fragmente de pământ; una faleră cu inscripții latine, bronz; un vas (urnă) de pământ negru dacă; o cămașă de zale și o mânecă de zale de fier; o zăbală și un pinten de fier; o sabie scurtă dacă – ruginită foarte"[150].

E greu de spus dacă aceste liste respectau criterii sau principii. Mai degrabă, credem că majoritatea lor au fost întocmite pentru acele obiecte aflate în așteptarea unui cumpărător interesat. O altă estimare propunea suma de 100.000 de franci[151]. Pentru realitățile și disponibilitățile financiare ale acelor vremuri, respectivul preț putea fi onorat doar de o instituție străină, nicidecum de vreun doritor sau entitate publică din țară. Corespondența purtată cu specialiști de peste hotare ne îndreptățește să opinăm că, pentru un timp, fostul militar își concentra toată atenția pe relația cu ei.

---

[148] BAR, Manuscrise, Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia, f. 1.
[149] *Ibidem*, f. 62.
[150] *Ibidem*, f. 90.
[151] *Ibidem*, f. 63.

În toată această perioadă, Dimitrie Papazoglu nu se ocupa numai de vânzări. Primea propuneri de cumpărare a unor colecţii de prin ţară. De exemplu, Titus Daşchievici îi scria, la 17 ianuarie 1892, chestionându-l asupra posibilităţii de a prelua nişte serii de monede vechi[152]. Ar fi superficial să vedem în Dimitrie Papazoglu doar un personaj care cumpăra şi vindea. Ne place să credem că a reuşit să impună nu doar gustul pentru antichităţi, dar şi să anime cercetarea ştiinţifică a istoriei. Fie şi simpla popularizare a vestigiilor, includerea acestora în zestrea naţională, au reorientat curiozităţile lumii româneşti spre subiecte izgonite din hrisoave şi cărţi.

În 1908, statul cumpăra una dintre colecţiile de antichităţi[153] oferite spre vânzare de băiatul colecţionarului, generalul Papazoglu. Diligenţele pentru acea achiziţionare fuseseră iniţiate la scurt timp de la trecerea în nefiinţă, în 1893, a bătrânului colecţionar. La acea vreme, o comisie evaluase piesele în cauză, la suma de 80.000 de lei. Ministerul accepta să plătească numai 20.000 de lei. Chiar şi în aceste condiţii, urmaşii lui Dimitrie Papazoglu acceptau preţul, „porniţi fiind de sentimentul de pietate către munca pusă şi dorinţa atât a regretatului nostru părinte, cât şi a noastră proprie, ca colecţiunea să rămână în ţară"[154]. Singura dorinţă, fără nici un rest de negociere, era păstrarea tuturor obiectelor într-un fond care să perpetueze numele colecţionarului.

Lucrurile au tărăgănat însă mai bine de un deceniu. Abia în mai 1906, fiul lui Dimitrie Papazoglu era înştiinţat, printr-o adresă a ministerului, să vină la Bucureşti pentru a preda colecţia. Chiar şi aşa, situaţia nu se rezolva, alţi doi ani trecând în aşteptare. Finalmente, plata era eşalonată pe trei ani, sub pretextul constrângerilor bugetare. Astfel, familia lui Dimitrie Andrei Papazoglu primea 5.000 de lei în momentul predării colecţiei, iar diferenţa de 15.000 era defalcată pe următorii doi ani, câte 7.500 pentru fiecare exerciţiu financiar.

Comisia care trebuia să inventarieze piesele era formată din Dimitrie Onciul, preşedinte, secondat de Gr. G. Tocilescu şi G. Murnu, membri[155], şi Virgil Drăghiceanu, secretar[156]. Totul urma să fie transportat la Muzeul Naţional de Antichităţi. Doar că între D. Onciul şi Gr. G. Tocilescu au apărut tensiuni. Primul, în calitate de preşedinte, nefiind de acord cu

[152] BAR, Manuscrise, scrisoarea lui Titus Daşchievici către Dimitrie Papazoglu, 17 ianuarie 1892, f. nenum.
[153] ANIC, fond MCIP, dosar 2644/1909, f. 1.
[154] *Ibidem*, f. 1v.
[155] ANIC, fond MCIP, dosar 2425/1908, f. 98.
[156] ANIC, fond MCIP, dosar 2644/1909, f. 8.

propunerile directorului Muzeului Național de Antichități, suspenda activitatea de inventariere chiar de la prima întâlnire, cea din 6 decembrie 1908[157]. Intervenția ministrului aplana conflictul. Într-o primă etapă erau clasificate obiectele mari, planificându-se apoi cele mărunte, „din care unele se află în lăzi, altele în dulapuri"[158]. În raportul depus la registratura ministerului, la 19 decembrie 1908, D. Onciul propunea împărțirea colecției între următoarele instituții ale statului: Muzeul Național de Antichități, Muzeul de Artă Națională, Arhivele Statului, Laboratorul de Paleontologie, Laboratorul de Mineralogie și Petrografie, cărțile și manuscrisele în biblioteca Academiei Române. Doar simpla părere a istoricului confirmă cât de valoroasă putea să fie „averea culturală" deținută de Dimitrie Papazoglu; șase instituții publice aveau ce să își aleagă din truda unui om.

Trecutul se vinde bine

Una dintre colecțiile renumite în epocă îi aparținea lui Ilie Ceacarovici. În 1866, ministrul D. Gusti îl ruga personal pe proprietar să accepte suma de bani propusă de autorități pentru a-și ceda colecția de arme și costume bizantine Muzeului Național de Antichități[159]. Lista cu obiectele de expus la muzeu fusese semnată de Scarlat Gr. Ghica, Alexandru Odobescu și Cezar Bolliac, în calitate de membri ai comisiei de evaluare. Modalitatea de plată a pieselor fusese negociată pe parcursul anului 1867. În lipsa unor fonduri care să faciliteze plata integrală a colecției, se ajungea la o soluție acceptată de ambele părți. În schimbul obiectelor, Ilie Ceacarovici solicita o pensie viageră de 500 lei vechi pe lună[160]. Încrezător în promisiunile autorităților, Ilie Ceacarovici aducea colecția sa, adunată pe parcursul a mai bine de 50 de ani, la Muzeul Național de Antichități. Unul dintre susținătorii cumpărării colecției era chiar principele Carol I. Își exprima încrederea că ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Gusti, va găsi resursele necesare pentru preluarea ei. Așteptările i-au fost însă înșelate. În decembrie 1868, fostul proprietar îi scria lui Alexandru Russo, rugându-l să intervină pentru a-i fi plătită pensia. La rândul său, conservatorul Muzeului Național de Antichități intervenea la ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, la 21 ianuarie 1869, pentru a repune în atenție cazul lui Ilie Ceacarovici. Arătând buna

[157] ANIC, fond MCIP, dosar 2425/1908, f. 103; vezi și dosar 2644/1909, f. 28r.-v.
[158] ANIC, fond MCIP, dosar 2425/1908, f. 107.
[159] ANIC, fond MCIP, dosar 132/1872, f. 35.
[160] ANIC, fond MCIP, dosar 234/1869, f. 1.

credință a omului, amintea că cei trei membri ai comisiei pledaseră necondiționat pentru cumpărarea antichităților. Deducem din corespondența oficială că miza principală era înființarea unei colecții de arme. Semnatarul prezenta și calcule economice pragmatice; apreciind că Ilie Ceacarovici refuzase sistematic vânzarea la prețuri mult mai bune către comercianții străini, invoca chiar și un aspect mai puțin etic: vârsta înaintată a deținătorului, care nu ar fi angajat statul la plata unei pensii îndelungate. Alexandru Russo forța așadar adoptarea unei decizii favorabile inserării armelor și costumelor bizantine în patrimoniul Muzeului Național de Antichități. În cele din urmă, în ședința Consiliului de Miniștri din 27 iunie, se lua decizia acordării unei pensii mensuale de 500 lei vechi sau 185 lei și 18 bani noi. La 2 iulie 1869, Carol I sancționa decretul. Parcursul administrativ al unei asemenea hotărâri era trimiterea ei către Corpurile legiuitoare, pentru elaborarea unui proiect de lege în baza căruia să fie acordată pensia.

Dar nu doar Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice era singurul cumpărător. În ianuarie 1868, redacția „Trompeta Carpaților" anunța scoaterea la vânzare a unor colecții impresionante de medalii, monede, pietre sculptate, amfore, candele, statui și alte obiecte antice. Proprietarul era inginerul P.P. Percz. Numele nu spunea nimic pasionaților de antichități. Cel puțin, nu îl întâlnim în documente anterioare publicării știrii. La rândul său, stăruise trei decenii în adunarea pieselor. Era dispus să renunțe la serii de monede din vremea regilor macedonieni, traci, sirieni, la monedele dacice, la altele bătute de diferite municipii din Tracia, din Moesia Superioară și Inferioară, la monede consulare, 600 la număr, precum și imperiale, nu mai puțin de 3.000 de bucăți, la o serie specială din vremea lui Traian și la o alta bizantină. Un alt fond îl constituiau monedele din timpul a 16 domni din Moldova și Valahia, precum și ducați ori taleri folosiți în Transilvania. Alături de aceste corpusuri compacte, mai erau scoase la vânzare monede poloneze, venețiene, dar și altele folosite în Europa din prima jumătate a veacului XV[161]. Pentru a fi evitate orice suspiciuni și neînțelegeri, știrea privind intenția inginerului de a-și înstrăina colecțiile stipula și metoda de calcul a prețurilor, preluată din expertizele occidentale. Monedele romane urmau să se vândă la valorile indicate de Henry Cohen în lucrările sale, apărute în 1857, 1859 și 1862. P.P. Percz accepta autoritatea lui Henry Cohen, în ciuda faptului că prețurile stabilite de acesta erau contestate vehement de

[161] ***, *De vânzare monede și medalii antice și alte antichități*, în „Românul", nr. 597, 27 ianuarie/8 februarie 1868, p. 2284.

speculanţi care le considerau foarte scăzute. Şi vânzarea celorlalte monede se făcea după aceleaşi principii, ţinându-se cont de valorile recomandate de specialiştii cu notorietate: cele bizantine după catalogul din 1862 al lui Sabatier, iar cele greceşti după estimările lui Mionnet. În cazul medaliilor se consultau cataloagele de profil folosite în galeriile pariziene. Doritorii mai puteau cumpăra de la P.P. Percz arme antice şi orientale, 40 de manuscrise greceşti, persane şi româneşti sau 200 de cărţi vechi.

Alături de Cezar Bolliac sau Dimitrie Papazoglu, ministerul mai era implicat şi în preluarea altor colecţii, multe dintre ele cu titlu de donaţie. La 17/29 decembrie 1868, Miron Vlasto ceda, contra unei sume negociabile, 300 de monezi antice. El vindea, mai degrabă, un număr apreciabil de piese şi nu un corpus patrimonial, fapt întărit şi de corespondenţa purtată cu oficialităţile. Anunţa că la venirea lui Cezar Bolliac, acestuia îi va fi prezentată toată colecţia, lăsându-i-se libertatea „să aleagă dintr-însele cele mai rare"[162]. Prea multe piese rămâneau totuşi depozitate, din lipsă de spaţiu, în condiţii improprii. La 31 decembrie 1871, la mapa Consiliului Permanent al Instrucţiunii era depusă o invitaţie a ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice. Le solicita concursul pentru îmbunătăţirea activităţii muzeului din Bucureşti. Doi dintre membrii acelui Consiliu, alături de rectorul universităţii din Bucureşti, urmau să inventarieze patrimoniul muzeului. Cei doi, nominalizaţi la 12 ianuarie 1872, erau Florian Aaron şi Alexandru Marin. Problema stringentă o reprezentau colecţiile de antichităţi, în special partea de numismatică. Ceea ce părea atunci o chestiune excepţională, devenea o incapacitate cronică a sistemului de a păstra şi expune în vitrine lucrările remarcabile din trecutul colectiv.

Impactul social al călătoriilor patrimoniale

Un anume tip de responsabilitate începea să se resimtă printre oamenii satelor, noua stare de spirit fiind sesizată şi de trimişii guvernamentali. Popularizarea călătoriilor de studiu învrednicisera pe mulţi să ia la pas, pe cont propriu, întreaga ţară. Dimitrie Papazoglu vorbea chiar despre dispariţia unui soi de monopol intelectual, alimentat din fonduri publice şi chiar de respingerea unei forme de control epistemologic. Arăta că „nu poate fi dat de sus numai la un om, nu poate fi un privilegiu sau un monopol ca să vie numai un om să ne descrie cum îi va plăcea, să ne arate cum va vroi în acele descoperiri ale arheologiei"[163].

[162] ANIC, fond MCIP, dosar 136/1868, f. 615.
[163] BAR, Manuscrise, Arhiva Papazoglu, I, Ms. 9, f. 2.

Dimitrie Papazoglu era încrezător că existau români „care, fără să sape, fără să dărâme, fără să aibă cărţi deschise către autorităţi şi bani cu grămada, să poată descrie şi relata mai cu sinceritate tot ce a fost în trecut şi ce se poate descoperi pre locurile antice ale românilor"[164].

Neîncrezători în primari sau prefecţi, unii scriau direct ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice. De exemplu, D. Vasilescu, învăţător în Drajna de Sus, judeţul Prahova, îi relata ministrului despre descoperirea unor bucăţi de cărămidă cu inscripţii în latină. Două erau motivele care îl determinaseră să se pună pe scris şi să trimită nouă cărămizi la Bucureşti. Pomenea mâhnit de nepăsarea consătenilor care distruseseră deja şase cărămizi, dar şi ambiţia de a se vorbi în „istoria Patriei ca cele de la Celei, Reşca"[165]. Informarea a stârnit curiozitatea lui Gr. G. Tocilescu, care mergea special la Drajna pentru săpături. La 7 decembrie 1888, prezenta ministrului Cultelor şi Instrucţiunii Publice un amplu raport; arăta că indiciile găsite îl încredinţau că în satul respectiv, pe o culme de deal, fusese cândva un castru roman de mare întindere, în care staţionaseră trei legiuni şi câteva cohorte. Inscripţiile de pe cărămizi vorbeau de Legiunea I Italică, Legiunea a V-a Macedonica, Legiunea IX Claudia şi cohorta Comagenorum[166]. Legiunile amintite formau garnizoana Moesiei Inferior. Gr. G. Tocilescu avansa două supoziţii privind timpurile în care acestea fuseseră cantonate în castrul de la Drajna: fie în timpul războaielor conduse de Traian împotriva dacilor, fie în vremea campaniilor lui Marc Aureliu contra marcomanilor. Scurtul popas nu i-a oferit lui Gr. G. Tocilescu răgazul necesar pentru cercetări de amploare. Se mulţumea să realizeze 36 de tipare după inscripţiuni şi decoraţiuni pe care le depunea la Muzeul Naţional de Antichităţi.

Popularizarea voiajurilor a promovat şi *cultul donaţiei* intrat în siajul conceptului de *patrimoniu naţional*. Românii din ţară şi cei stabiliţi în străinătate ofereau gratuit piese strânse pe parcursul vieţii, moştenite de la predecesori, obiecte care vorbeau nu doar despre destinul unei familii, ci redesenau frânturile unei lumi fragmentate în prea multe trecuturi. În 10 aprilie 1888, W.F. Strasser, român stabilit în Siria, îi scria preşedintelui Consiliului de miniştri, Ion Brătianu, anunţându-şi intenţia de a dona muzeului olărie antică, arme din timpul cruciadelor, manuscrise asiriene şi arabe, broderie în aur, argint şi mătase, diferite veşminte şi încălţăminte, precum şi obiecte interesante provenite de la

164 *Ibidem*.
165 ANIC, fond MCIP, dosar 11/1888, f. 13.
166 *Ibidem*, f. 58.

beduini. Singura pretenție formulată de Strasser privea angajamentul autorităților de a plăti transportul colecției de la Caiffa la Galați[167]. E doar un exemplu, găsit întâmplător în fondurile arhivistice.

Dimitrie Papazoglu și Cezar Bolliac nu au făcut, nici măcar nu au scris „marea" istorie; nici nu și-au legat numele de pretinsele momente fondatoare din modernitatea românească. Dar au lăsat însă în urmă un nemaiîntâlnit fond de artefacte și mărturii istorice. Răscolindu-le măcar, istoricii și literații ar fi putut să se ancoreze mai temeinic în atmosfera epocii; rămâne încă unul dintre pariurile neonorate făcute la masa de joc a trecutului.

[167] *Ibidem*, f. 21r.-v.

EPILOG

Trăim un paradox, ne-ar place să credem, nestânjenitor. În aceste pagini, s-ar fi cuvenit să enunțăm, sentențios și fără rezerve, o suită de concluzii pertinente. Nu este cazul, cercetarea lăsându-ne cu suficiente nedumeriri, poate chiar mai multe decât atunci când ne aventuram în prezenta cercetare. Fără a ne iluziona, o luăm și ca pe o dovadă a unui travaliu onest. Problematic ar fi dacă am încredința cititorii că le „livrăm”, exclusiv, certitudini.

Cartea a valorificat, cu predilecție, multe surse arhivistice și lucrări din epocă. Am fi vrut să mergem în consonanță cu direcții de cercetare deja consacrate în istoriografia românească. Departe de noi pretenția formulării unor judecăți fără drept la recurs. Exceptând perspectiva literară, concretizată în ediții critice riguros făcute, subiecte, precum *ruine*, *călătorii*, *colecționari*, rămân încă un deziderat, prea slab concretizat în abordările colegilor de breaslă. Mai este un amănunt: în epocă, literații au fost unicii povestitori ai trecutului. Fără să exagerăm, chiar pictorii și fotografii „vorbiseră” mai pe gustul contemporanilor decât istoricii; toate acestea, în pofida faptului că induceau, în atmosfera publică, decepția unei lumi despre propriul prezent.

Ce am putea reține la ceas de încheiere? Că printre meritele colecționarilor a fost popularizarea, dacă nu a unei terminologii de nișă, măcar a unor concepte de specialitate străine intelectualilor români, a unor pasiuni și curiozități despre vremurile de odinioară. Insesizabil, o parte dintre acești amatori, în general desconsiderați, ba chiar blamați, deveneau, pe parcursul câtorva decenii, personaje a căror încăpățânare câștiga finalmente respectul public, nu neapărat cel oficial. Au transformat spiritul aventurier în cercetare, pe cât posibil, minuțioasă.

Cercetările de teren au mai produs o schimbare, mai degrabă o evoluție: au făcut trecerea de la *jurnal* la *jurnalismul de călătorie*. Aflăm în presa vremii seriale narative, descriind în amănunt itinerarul, ruinele și vestigiile admirate de voiajori. Au pledat necondiționat și involuntar pentru acceptarea utilității științifice a preumblărilor. E dificil de spus dacă au și metamorfozat scriitura de călătorie. Noi

bănuim că în bună măsură au reuşit. Iar meritul este cu atât mai mare, dacă ţinem seama că vocabularul limbii române era încă în faza readaptărilor; practic, subiecţii noştri au împământenit termeni şi practici inedite. Au adus în dezbaterile publice, chiar şi în cele academice, un volum de informaţii şi date imposibil de asimilat şi valorificat în câţiva ani. Aspectul cantitativ, sufocant pentru orice pasionat de istorie, a impus, treptat, o anume exigenţă faţă de calitatea restituirilor. De aici şi nemulţumirile faţă de superficialitatea demersurilor, faţă de argumentele eronate, susţinute pasional, mai ales de Cezar Bolliac şi Dimitrie Papazoglu. Poate că nu au fost cei mai buni comunicatori şi e posibil să nu fi folosit cel mai indicat ton. Au spus însă ce era de spus, forţând intervenţia autorităţilor. Dacă ar fi alegem un cuvânt pentru maniera lor de a vorbi celor care doreau să îi asculte, este *istorisire*. S-au ferit de banala povestire, dar nici nu au putut să propună un construct cultural de referinţă. Şi lor le datorăm acreditarea istoriei românilor ca disciplină academică distinctă; să nu uităm că până pe la 1880-1890, literaţii erau unicii naratori ai vremurilor de demult.

Pe parcursul lucrării de faţă am urmărit şi felul în care consemnările lui Dimitrie Papazoglu, Alexandru Pelimon, Cezar Bolliac, Alexandru Russo, Grigore Musceleanu şi Alexandru Odobescu au generat reacţii sau urmări pragmatice. Aşa au apărut, în bună măsură, Muzeul Naţional de Antichităţi, Muzeul de Istorie Naturală, pinacotecile din Iaşi şi Bucureşti. Prin urmare, călătorii nu au descoperit doar un trecut ori altul, ci au şi recuperat vestigii emblematice. Au „restituit" conaţionalilor propria ţară, încadrând-o geografic, adică punând pe hartă nu doar căi de comunicaţie şi comunităţi; au aşezat pe planşe, cu nespusă migală, o întreagă gamă de monumente istorice, de la o cruce din piatră la edificii reprezentative. Dincolo de provocările instituţionale, popularizarea, atât cât a fost posibilă, a rosturilor antichităţilor a impulsionat în societatea românească cultul donaţiei; astfel s-au constituit fonduri de obiecte, cărţi vechi sau manuscrise.

Au fost şi momente neinspirate: Cezar Bolliac a fost hulit, refuzându-i-se chiar şi dorinţa ţinerii unor prelegeri gratuite despre antichităţi; exceptându-l pe Alexandru Odobescu, nimeni nu a făcut o carieră publică prestigioasă. La rândul lor, reglementările juridice s-au lăsat aşteptate, pentru numeroase surse patrimoniale venind prea târziu.

Nu ştim în ce măsură demersul nostru şi-a atins obiectivele. O parte dintre acestea aşteaptă încă documentări minuţioase, dependente însă de un soi de împăcare nu doar cu istoria, ci şi cu deciziile mai puţin

fericite ale înaintașilor; de pildă, incompatibilitatea dintre imperativele modernizării și conservarea vestigiilor istorice. Să o spunem direct: statul român și-a construit infrastructura sacrificând conștient o sumedenie de antichități. Acolo unde planurile inginerilor trasau liniile de tren și șosele, mărturiile trecutului nu au avut nici o șansă de supraviețuire. Prosperitatea și confortul acelui prezent erau în contradicție totală cu moștenirea străbună.

Lăsăm în suspans indiscrețiile noastre, încredințați că însemnări nedescoperite încă, altele insuficient puse la lucru, le vor recalibra rolul și statutul în societatea românească din secolul XIX. În final, mai afirmăm doar atât: le suntem datori pentru popularizarea rarităților și antichităților, de negândit cu puțini câțiva ani înainte, la mijloc de veac.

[illegible]

un cuvânt pentru maniera lor de a vorbi celor care doreau să îi asculte, este *istorisire*. S-au ferit de banala poveste, dar nici nu au putut să propună un construct cultural de referință, și lor le datorăm acreditarea istoriei românilor ca disciplină academică distinctă; să nu uităm că până pe la 1880-1890, literații erau unicii naratori ai vremurilor de demult.

Pe parcursul lucrării de față am urmărit și felul în care consemnările lui Dimitrie Papazoglu, Alexandru Pelimon, Cezar Bolliac, Alexandru Russo, Grigore Musceleanu și Alexandru Odobescu au generat reacții sau intuiții pragmatice. Așa au apărut, în bună măsură, Muzeul Național de Antichități, Muzeul de Istorie Naturală, pinacotecile din Iași și București. Prin urmare, călătorii nu au descoperit doar un tezaur ori altul, ci au și recuperat vestigii ambulante. Au „restituit" conaționalilor propria țară, înnobilând-o geografic, adică punând pe hartă nu doar căi de comunicație și comunități; au așezat pe planșe, cu migală, o întreagă gamă de monumente istorice, de la o cruce din piatră la edificii reprezentative. Dincolo de proiectele instituționale, popularizarea, atât cât a fost posibilă, a notațiilor antichităților a împulsionat în societatea românească cultul donației: astfel s-au constituit fonduri de obiecte, cărți vechi sau manuscrise.

Au fost și momente neinspirate: Cezar Bolliac a fost huiduit, refuzându-i-se chiar și dorința ținerii unor prelegeri gratuite despre antichități; exceptându-l pe Alexandru Odobescu, niciunul nu a făcut o carieră publică prestigioasă. La rândul lor, reglementările juridice s-au lăsat așteptate, pentru numeroase zone patrimoniale venind prea târziu.

Nu știm în ce măsură demersul nostru și-a atins obiectivele. O parte dintre acestea așteaptă încă documentări minuțioase, dependente însă de un soi de împăcare nu doar cu istoria, ci și cu deciziile mai puțin

BIBLIOGRAFIE

I. Documente inedite

I.1. Arhivele Naționale Istorice Centrale

Fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice: dosar 42/1856, 223/1856, 174/1858, 96/1859, 47/1860, 120/1860, 121/1860, 188/1860, 190/1860, 287/1860, 315/1860, 3/1861, 4/1861, 8/1861, 173/1861, 339/1861, 345/1861, 354/1862, 835/1862, 716/1863, 821/1863, 827/1863, 945/1863, 1066/1863, 126/1864, 193/1864, 514/1864, 1017/1864, 1086/1864, 243/1865, 252/1865, 953/1865, 977/1865, 981/1865, 1002/1865, 95/1866, 570/1866, 112/1867, 67/1868, 136/1868, 722/1868, 723/1868, 724/1868, 234/1869, 732/1869, 140/1870, 566/1870, 721/1870, 143/1871, 145/1871, 768/1871, 132/1872, 137/1872, 234/1872, 440/1872, 726/1872, 129/1873, 127/1874, 130(I)/1874, 130(II)/1874, 244/1874, 120/1875, 121/1875, 342/1875, 343/1875, 344/1875, 271/1876, 278/1876, 291/1876, 315/1876, 128/1877, 130/1877, 8/1879, 3/1881, 134/1882, 11/1887, 14/1887, 161/1887, 11/1888, 162/1888, 445/1903, 832/1904, 1792/1904, 1506/1905, 1211/1906, 2212/1907, 2188/1908, 2425/1908, 2590/1908, 2614/1908, 3013/1908, 2035/1909, 2644/1909, 2714/1909, 2387/1911, 2401/1911, 2402/1911, 2403/1911, 2404/1911, 1316/1912, 2985/1913.

Fond Ministerul Lucrărilor Publice: dosar 50/1857, 77/1859, 237/1859, 87/1860, 101/1860, 182/1861.

I.2. Arhiva Municipiului București

Fond Comisia Monumentelor Istorice: dosarele 2-24/1893.

I.3. Direcția Județeană a Arhivelor Naționale-Iași

Fond Academia de Arte Frumoase: dosar 2/1865.

Fond Ministerul Lucrărilor Publice din Moldova: dosar 1063/1856.

Fond Prefectura Iași: dosar 48/1883, 98/1883, 116/1886, 67/1897, 66/1902.

Fond Primăria Iaşi: dosar 191/1867, 88/1871, 134/1882, 9/1883, 160/1883, 131/1887, 75/1890, 312/1890, 511/1896, 82/1897, 319/1897, 421/1897, 82/1898, 419/1898, 82/1899, 231/1899, 406/1899, 512/1899, 265/1900, 283/1900, 389/1900, 249/1902, 31/1903, 187/1903, 319/1904.

I.4. Biblioteca Academiei Române

I.4.a. Manuscrise

Arhiva D.A. Papazoglu I, Ms. 9.

Arhiva D.A. Papazoglu, III, Varia.

Arhiva D.A. Papazoglu, IV Varia 1-50.

Fond Lecomte du Noüy; *Interruption des travaux. Enquête et mission H. Révoil. Correspondance, notes et documents.*

Mss. rom., nr. 1648, Gheorghe Săulescu.

Fond Titu Maiorescu.

Manuscrise-corespondenţă Nicolae Gabrielescu.

I.4.b. Hărţi

Bolliac, Cezar, *Harta României*, Paris, Bisson Frères, 1855.

Charta Daciei moderne de A. Treb. Laurian, Bucureşti, Litografia C. Danielis, 1866.

Charta Daciei moderne de A. Treb. Laurian, Bucureşti, Stab. Lith. M.B. Baer, 1868.

Charta Daciei pentru istoria română prelucrată după cele mai sigure izvoare de Parteni.

Charta Ţărilor Române cunoscute mai dinainte sub numele de „Dacia", Bucureşti, Stab. Lith. M.B. Baer, 1868.

Dubău, George, Filipescu, Parteni, Anton, *Harta Principatelor Unite ale României cu circumvecinele ţări Banatul, Transilvania, Bucovina şi Basarabia*, redigiată după cele mai sigure izvoare şi dedicată Înălţimii Sale Alexandru Ioan I, primul domn al României, Iaşi, 1864.

Hartă administrativă cu tăbliţă statisticească a principatului Valahiei, alcătuită din porunca Plin Împuternicitului Prezident al Divanurilor Principaturilor Valahiei şi Moldaviei, domnul General Adjutant Kisselef de podpolcovnicul generalicescului ştab Bergenheim I şi căpitanul din acelaşi ştab, cneazul Galiţin, Bucureşti, Litograf. I. Eliade şi P. Bilitz, 1833.

Harta Moldovei vechi împărţită în 23 de ţinuturi, dreasă de sulg. P. Antoni, 1842.

Moldova. Hartă rutieră, manuscris secolul IX-1812.

Muntenia, 1859.

Papazoglu, Dimitrie, *Harta Dunării. Frontiera României. Istorică, politică şi comercială. Dedicată cu recunoştinţă înaltelor şapte puteri garante autonomiei românilor*, 1869.

Idem, *Harta munţilor sau frontiera României. Dedicată cu înaltă autorizaţie Înălţimii Sale Carol I domnul românilor*, 1870.

Idem, *Harta României. Istorică, politică şi comercială. Dedicată Onor Consiliului Superior al şcolilor din România*, 1872.

Parteni, Anton, *Harta Daciei sau a Ţărilor Române pentru istoria şi geografia română*, dreasă după cele mai sigure sorginţi, ediţia a IV-a, Iaşi, 1869.

Idem, *Harta Daciei sau a Ţărilor Române pentru istoria şi geografia română*, dreasă după cele mai sigure sorginţi, ediţia a V-a, Iaşi, 1869.

Tabula Daciae antiquae ad mentem veterum scriptorum delineata ab A. Treb. Lauriano, Bucureşti, Stab. Lith. M.B. Baer, 1868.

Tabula Daciae antiquae ad mentem veterum scriptorum delineata ab A. Treb. Lauriano, Bucureşti, 1862.

II. Literatură de specialitate

Aymerich, Ève Gran-, *Les chercheurs de passé 1798-1945. Aux sources de l'archéologie*, préface de Jean Leclant, avant-propos de André Laronde, Paris, CNRS Editions, 2007.

Antoine, Philippe, *Quand le voyage devient promenade. Écriture du voyage au temps du romantisme*, PU Paris-Sorbonne, 2011.

Bercé, Françoise, *Viollet-le-Duc*, Paris, Éditions du Patrimoine, Centres des Monuments Nationaux, 2013.

Bertrand, Gilles, *Le Grand Tour revisité. Pour une archéologie du tourisme: le voyage des français en Italie, milieu XVIIIe siècle – début XIXe siècle*, Roma, École française de Rome, 2008.

Bertrand, Gilles et Guyot , Alain, (dir), *Des „passeurs" entre science, histoire et littérature. Contribution à l'étude de la construction des savoirs (1750-1840)*, Grenoble, ELLUG, 2011.

Black, Jeremy, *Maps and History. Constructing Images of the Past*, New Haven and London, Yale University Press, 1997.

Bourguinat, Nicolas et Venayre, Sylvain, (dirigé par), *Voyager en Europe, de Humboldt à Stendhal. Contraintes nationales et tentations cosmopolites 1790-1840*, Paris, Nouveau Monde, 2007.

Brandi, Cesare, *Teoria restaurării*, traducere de Ruxandra Balaci, prefață și glosar de Dan Mohanu, București, Editura Meridiane 1996.

Busuioceanu, Al., *Acuarelele lui Preziosi*, extras din „Studii italiene", I, 1934.

Caraion, Marta, *Pour fixer la trace. Photographie, littérature et voyage au milieu du XIXe siècle*, Genève, Droz, 2003.

Cârstoiu-Mărgineanu, Monica, *Romantismul în arhitectură*, București, Editura Meridiane, 1990.

Chastel, André, *La notion de patrimoine*, în Pierre Nora (dir.), *Les lieux de mémoire*, t. 1, Paris, Gallimard, 1997.

Chihaia, Pavel, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, Editura Meridiane, 1974.

Chira, Maria, *Pictura lui Henric Trenk în muzeele din Transilvania*, în „Acta Musei Porolissensis", 1978.

Ciocârlan, Ștefan, *Clădirile vechi*, în *Gândirea estetică în arhitectura românească. A doua jumătate a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX*, studiu introductiv și coordonare generală Gheorghe Săsărman, antologie și note de Nicolae Lascu și Alexandrina Deac, note bibliografice de Nicolae Lascu, București, Editura Meridiane, 1983.

Claudon, Francis, *Le voyage romantique. Des itinéraires pour aujourd'hui*, Paris, Philippe Lebaud, 1986.

Dekker, George, G., *The Fictions of Romantic Tourism. Radcliffe, Scott, and Mary Shelley*, Stanford, Stanford University Press, 2005.

Dumitrescu, Carmen, Laura, *Pictura de la Bucovăț*, în „Buletinul Monumentelor Istorice", nr. 4, 1971.

Estelmann, Frank, Mousa, Sarga, Wolfzettel, Friedric, (dir.), *Voyageuses européennes au XIXe siècle. Identité, genres, codes*, Paris, PUPS, 2014.

Frunzetti, Ion, *Arta românească în secolul XIX*, cuvânt înainte de Dan Grigorescu, București, Editura Meridiane, 1991.

Gerson, Stéphane, *The Pride of Place: Local Memories & Political Culture in Nineteenth Century France*, New York, Cornell University Press, 2003.

Glendinning, Miles, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation. Antiquity to Modernity*, London, Routledge, 2013.

Golfin, Nicolau, Marin, *Amedeo Preziosi*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1976.

Grigorescu, Marica, *Henri Trenk şi arta restituirii tezaurelor. 100 de ani de la moartea artistului (1818-1892)*, Bucureşti, Muzeul Naţional de Artă, 1992.

Hazard, Erin, *The Author's House: Abbotsford and Wayside*, în *Literary Tourism and Nineteenth-Century Culture*, edited by Nicola J. Watson, Palgrave MacMillan, 2009.

Iftimi, Sorin, *Cercetări privitoare la istoria bisericilor ieşene*, Iaşi, Editura Doxologia, 2014.

Ionescu, Adrian Silvan, *Învăţământul artistic românesc 1830-1892*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1999.

Idem, *Mişcarea artistică oficială în România secolului al XIX-lea*, Bucureşti, Noi Media Print, 2008.

Idem, *Preziosi în România*, Bucureşti, Editura Noi Media Print, 2003.

Idem, *Universul lui Szathmari – universalul Szathmari*, în Muzeul Naţional Cotroceni, *Carol Popp de Szathmari*, Bucureşti, 2012.

La mémoire en ruines. Le modèle archéologique dans l'imaginaire moderne et contemporain, études rassemblées par Valérie-Angélique Deshoulières et Pascal Vacher, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2000.

Lacroix, Sophie, *Ce que nous disent les ruines. La fonction critiques des ruines*, Paris, L'Harmattan, 2007.

Idem, *Ruine*, Paris, Éditions de la Villete, 2008.

Laurens, Annie-France, Pomian, Krzysztof, (dir.), *L'Anticomanie. La collection d'antiquités aux 18e et 19e siècles*, Paris, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1992.

Leniaud, Jean-Michel, *Les archipels du passé. Le patrimoine et son histoire*, Paris, Fayard, 2002.

Makarius, Michel, *Ruines. Représentations dans l'art de la Renaissance à nos jours*, Paris, Flammarion, 2011.

Mihalache, Andi, *Contribuţii la istoria ideii de patrimoniu: surse, evoluţii, interpretări*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", 2014.

Moldovan, Horia, *Johann Schlatter. Cultură occidentală şi arhitectură românească (1831-1866)*, Bucureşti, Editura Simetria, 2013.

Mortier, Roland, *La poétique des ruines en France. Ses origines, ses variations de la Renaissance à Victor Hugo*, Genève, Librairie Droz, 1974.

Moussa, Sarga, et Venayre, Sylvain, (sous la direction), *Le voyage et la mémoire au XIXe siècle*, Paris, Creaphis Éditions, 2011.

Nicolescu, Corina, *Conservarea și restaurarea operelor de artă în trecut*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, nr. 3, 1970.

Niculică, Bogdan, Petru, *Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina. Societatea arheologică română*, Suceava, Editura Universității Suceava, 2009.

Norwich, John, Julius, *Paradise of Cities. Nineteenth-Century Venice Seen Through Foreign Eyes*, London, Viking, 2003.

Oprescu, George, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, volumul I, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1942.

Idem, *Pictura românească în secolul XIX*, cuvânt înainte de Mircea Popescu, București, Editura Meridiane, 1984.

Idem, *Szathmary*, București, Editura pentru Literatură și Artă, 1954.

Opriș, Ioan, *Monumentele istorice din România (1850-1950)*, București, Editura Vremea, 2001.

Panait-Cristache, Ioana, Titu, Elian, *Bisericile de lemn din Moldova*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, nr. 2, 1972.

Pârjolescu, G.G., *Din istoricul hărților principatelor și harta României*, București, 1908.

Păun, Badea, Gabriel, *Jean-Jules-Antoine Lecomte du Nouÿ (1842-1923) à la cour royale de Roumanie*, în „Bulletin de la Société de l'Histoire de l'Art Français”, 2005.

Peltre, Christine, *Retour en Arcadie. Le voyage des artistes français en Grèce au XIXe siècle*, Paris, Klincksieck, 1997.

Pety, Dominique, *Poétique de la collection au XIXe siècle. Du document de l'historien au bibelot de l'esthète*, Paris, Presses Universitaires de Paris Ouest, 2010.

Pomian, Krzysztof, *Collectionneurs, amateurs et curieux. Paris-Venise: XVIe-XVIIe siècle*, Paris, Gallimard, 1987.

Pommier, E., *Winckelmann, inventeur de l'histoire de l'art*, Paris, Gallimard, 2003.

Poulot, Dominique, *Musée, nation, patrimoine 1789-1815*, Paris, Gallimard, 1997.

Idem, *Une histoire des musées de France, XVIIIe-XXe siècle*, Paris, Découverte, 2005.

Idem, *Une histoire du patrimoine en Occident, XVIIIe-XXIe siècle. Du monument aux valeurs*, Paris, Presses Universitaires de France, 2006.

Réau, Louis, *Histoire du vandalisme. Les monuments détruits de l'art français*, Paris, Éditions Robert Laffont, 1994.

Riegl, Aloïs, *Le culte moderne des monuments. Sa nature, son origine*, traduit et présenté par Jacques Boulet, Paris, L'Harmattan, 2003.

Roche, Daniel, *Humeurs vagabondes. De la circulation des hommes et de l'utilité des voyages*, Paris, Fayard, 2003.

Sacerdoţeanu, Aurelian, *Cercetări istorice şi pitoreşti prin mănăstirile noastre acum optzeci de ani. Lucrările lui Al. Odobescu, H. Trenk şi G. Tătărescu* (urmare), „Arhiva românească”, tom VII, 1941.

Schnapper, Antoine, *Collections et collectionneurs dans la France du XVIIe siècle*, 2 vol., Paris, Flammarion, 1988-1994.

Sinigalia, Tereza, *Arhitectura civilă de zid din Ţara Românească în secolele XIV-XVIII*, Bucureşti, Editura Vremea, 2000.

Stoicescu, Nicolae, Moisescu, Cristian, *Târgovişţea şi monumentele sale*, Bucureşti, Editura Litera, 1976.

Strujan, Ioan, Căzănişteanu, Constantin, *Locotenent-colonelul Dimitrie Papazoglu*, Bucureşti, Editura Militară, 1972.

Tatomir, Constanţa, *Un document despre restaurările de la Curtea de Argeş (1875-1887)*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, nr. 2, 1970.

Tănăsoiu, Carmen, *Iconografia regelui Carol I. De la realitate la mit*, Timişoara, Editura Amacord, 1999.

Thompson, C.,W., *French Romantic Travel. Chateaubriand to Nerval*, Oxford, Oxford University Press, 2012.

Tudor, Dumitru, *Oltenia romană*, Bucureşti, Editura Academiei, 1968.

Weber, Anne-Gaëlle, *A beau mentir qui vient de loin. Savants, voyageurs et romanciers au XIXe siècle*, Paris, Honoré Champion, 2004.

III. Instrumente de lucru, ediţii critice

Bolliac, Cezar, *Excursiuni arheologice*, vol. I, antologie, prefaţă şi realii de N. Georgescu, studiu introductiv, comentarii şi glosar de Mariana Marcu, notă asupra ediţiei, verificarea şi colaţionarea realiilor de Doinea Rizea, Bucureşti, Editura Floare Albastră, 2005.

Catalogul Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti, publicat de Gr. G. Tocilescu, Bucureşti, Imprimeria Statului, 1906.

Călinescu, George, *Istoria literaturii române. De la origini până în prezent*, ediţia a doua, revăzută şi adăugită, ediţie şi prefaţă de Al. Piru, Bucureşti, Editura Minerva, 1982.

Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea, serie nouă, vol. III (1831-1840), coordonator Daniela Buşă, autori Paul Cernovodeanu, Daniela Buşă, Cristina Feneşan, Georgeta Filitti, Adriana Gheorghe, Adrian-Silvan Ionescu, Marian Stroia, Lucia

Taftă, Raluca Tomi, Şerban Rădulescu-Zoner, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2006.

Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea, serie nouă, vol. IV (1841-1846), coordonator Daniela Buşă. Autori: Daniela Buşă, Paul Cernovodeanu, Adriana Gheorghe, Adrian-Silvan Ionescu, Bogdan Popa, Marian Stroia, Raluca Tomi, Şerban Rădulescu-Zoner, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2007.

Călători străini despre ţările române în secolul al XIX-lea, serie nouă, vol. VI (1852-1856), coordonatorul volumului Daniela Buşă, autori: Daniela Buşă, Venera Achim, Constantin Ardeleanu, Adrian-Silvan Ionescu, Bogdan Popa, Nicoleta Roman, Marian Stroia, Raluca Tomi, Bucureşti, Editura Academiei, 2010.

Călători străini, serie nouă, volumul VII (1857-1861), coordonatorul volumului Daniela Buşă, autori Daniela Buşă, Venera Achim, Adrian-Silvan Ionescu, Bogdan Popa, Nicoleta Roman, Raluca Tomi, Bucureşti, Editura Academiei, 2012.

Maiorescu, Titu, *Opere*, III, *Discursuri parlamentare (1866-1899)*, ediţie îngrijită, prefaţă, note şi bibliografie de D. Vatamaniuc, introducere de Eugen Simion, Bucureşti, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Editura Univers Enciclopedic, 2006.

Idem, *Opere*, IV, *Discursuri parlamentare (1900-1913)*, ediţie îngrijită, prefaţă, note şi bibliografie de D. Vatamaniuc, introducere de Eugen Simion, Bucureşti, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Editura Univers Enciclopedic, 2006.

Monumente naţionale. Mănăstiri şi biserici. Raporturi de la comisiunile întocmite pentru cercetarea lor, vol. I, Bucureşti, Tipografia Statului, 1882.

Muzeul Naţional Cotroceni, *Carol Popp de Szathmari*, Bucureşti, 2012.

Restaurarea monumentelor istorice 1865-1890. Acte şi rapoarte oficiale, Bucureşti, 1890.

Spineni, Popescu, Marin, *România în izvoare geografice şi cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978.

Stoicescu, Nicolae, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România*, I, *Ţara Românească (Muntenia, Oltenia şi Dobrogea)*, vol. 1, *A-L*, Mitropolia Olteniei, 1970.

Idem, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România*, I, *Ţara Românească (Muntenia, Oltenia şi Dobrogea)*, vol. 2, *M-Z*, indici, Mitropolia Olteniei, 1970.

Idem, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, Direcția Patrimoniului Cultural Național, 1974.

IV. Scrieri memorialistice, corespondență

Alexandru Odobescu și corespondenții săi, ediție de Filofteia Mihai și Rodica Bichis, București, Editura Minerva, 1984.

Calendar pentru anul de la Christos 1862. Care conține monumente sfinte și inscripții antice-istorice ale monastirilor române administrate de români, cât și de străini (egumeni greci), culese și așezate de preotul Grigore Musceleanu, București, Tipografia Stephan Rassidescu, 1862.

Calendar pentru anul de la Christos 1863. Care conține monumente sfinte și inscripțiuni istorice ale celor mai vechi monastiri române, administrate de pământeni și de străini (egumeni greci) din România de peste Milcov (Moldavia), culese și așezate de preotul Grigore Musceleanu, București, Imprimeria Națională a lui Stephan Rassidescu.

Cantacuzino, G.M., *Arcade, firide și lespezi*, București, Editura „Cartea Românească", 1932.

Din viața regelui Carol I, mărturii contemporane și documente inedite culese de Al. Tzigara-Samurcaș, București, Imprimeria Națională, 1939.

Goethe, Johann Wolfgang, *Din viața mea. Poezie și adevăr*, vol. I, traducere și studiu introductiv de Tudor Vianu, București, Editura pentru Literatură și Artă, 1955.

Hugo, Victor, *Rinul. Scrisori către un prieten*, ediție îngrijită de Valentin Lipatti, traducere de Simona Bleahu, București, Editura Sport-Turism, 1983.

Iorga, Nicolae, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, vol. II, București, Editura Librăriei Socec, 1905.

Idem, *Neamul românesc din Bucovina*, București, Editura Institutului de Arte Grafice „Minerva", 1905.

Jurnal. Carol I al României, volumul al II-lea, *1888-1892*, stabilirea textului, traducere din limba germană, cuvânt introductiv și note de Vasile Docea, Iași, Editura Polirom, 2014.

La correspondance Mérimée-Viollet-le-Duc, édité et préfacé par Françoise Bercé, Paris, Éditions du C.T.H.S., 2001.

Maiorescu, Titu, *Însemnări zilnice*, publicate cu o introducere, note, facsimile şi portrete de I. Rădulescu-Pogoneanu, vol. I (1855-1880), Bucureşti, Editura Librăriei Socec, 1937.

Idem, *Însemnări zilnice*, vol. II (1881-1886), publicate cu o introducere, note, facsimile şi portrete de I. Rădulescu-Pogoneanu, Bucureşti, Editura Librăriei Socec, 1937.

Idem, *Însemnări zilnice*, vol. III (1887-1891), publicate cu o introducere, note, facsimile şi portrete de I. Rădulescu-Pogoneanu, Bucureşti, Editura Librăriei Socec, 1937.

Idem, *Jurnal şi epistolar*, vol. VIII (sfârşitul lui aprilie 1872 – sfârşitul lui aprilie 1876), ediţie îngrijită de Georgeta Rădulescu-Dulgheru, Bucureşti, Editura Minerva, 1989.

Memoriile regelui Carol I al României de un martor ocular, vol. I, II, IV, VI, VII, VIII, XIV, XV, Bucureşti, Editura Tipografiei ziarului „Universul".

Parkinson, Maude, Rea, *Douăzeci de ani în România 1889-1911*, cuvânt înainte şi note de Constantin Ardeleanu, traducere din engleză de Constantin Ardeleanu şi Oana Celia Gheorghiu, Bucureşti, Editura Humanitas, 2014.

Pelimon, Alexandru, *Impresiuni de călătorie în România*, cuvânt înainte de Şerban Cioculescu, ediţie îngrijită, note, biobibliografie şi glosar de Dalila-Lucia Aramă, Bucureşti, Editura Sport-Turism, 1984.

Samurcaş, Al. Tzigara, *Memorii*, vol. II (1910-1918), ediţie critică de Ioan Şerb şi Florica Şerb, prefaţă de Dan Grigorescu, Bucureşti, Editura „Grai şi Suflet – Cultura Naţională", 1999.

Scrisori către Ioan Bianu, vol. V, ediţie de Marieta Croicu şi Petru Croicu, Bucureşti, Editura Minerva, 1980.

Scrisorile regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen 1878-1905, studiul introductiv, stabilirea textului, traducerea, adaptarea şi notele Sorin Cristescu, Bucureşti, Editura Paideia, 2011.

Severeanu, C.D., *Din amintirile mele. 1853-1929*, ediţie îngrijită, introducere, note explicative, indici şi ilustraţii alese de Constantin Rezachievici, Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Gheorghe Marin Speteanu, 2008.

Sylva, Carmen, *Colţul penaţilor mei*, vol. II, în româneşte, cuvânt introductiv şi addenda de Dumitru Hîncu, Bucureşti, Editura Vivaldi, 2002.

Urechia, V.A., *Din tainele vieţei. Amintiri contimporane (1840-1882)*, ediţie îngrijită, studiu introductiv, tabel cronologic, note şi glosar de Leonidas Rados, Iaşi, Editura Polirom, 2014.

Viollet-le-Duc, Eugène, *Lettres d'Italie. 1836-1837*, adressés à sa famille, annotées par Geneviéve Viollet-le-Duc, Paris, Léonce Laget, 1971.
Idem, *Voyage aux Pyrénées. 1833. Lettres à son père et journal de route*, dessins, lavis et aquarelles de l'auteur, préface de Geneviève Viollet-le-Duc, Lourdes, Les Amis du Musée Pyrénéen, 1972.
Vlahuţă, Alexandru, *România pitorească*, Bucureşti, Editura Semne, 2008.

V. Relatări de călătorie, broşuri, articole de presă, intervenţii publice

Argeş, Protopopescu, C., *Excursiunea arheologică a studenţilor universitari din Bucureşti*, Tipografia Gutenber, 1896.
Balş. G., *Bisericile moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „E. Marvan", 1933.
Bolintineanu, Dimitrie, *Domnule Redactor*, în „Trompeta Carpaţilor", nr. 450, 13 septembrie 1866.
Idem, *Horez şi Bistriţa*, în „Trompeta Carpaţilor", nr. 456, 4 octombrie 1866.
Idem, *Mănăstirea Tismana*, în „Trompeta Carpaţilor", nr. 45, 20 septembrie 1866.
Bolliac, Cezar, *Cercetări prin mănăstiri*, în „Românul", nr. 242, 30 august 1861.
Idem, *Excursiune arheologică*, Bucureşti, Tipografia Naţională, Întreprinzătorul C.N. Rădulescu, 1869.
Idem, *Mănăstirile din România*, Bucureşti, Tipografia Stephan Rassidescu, 1862.
Idem, *Raportul I*, în „Românul", nr. 242, 30 august 1861.
Brătianu, C.I., *Însemnătatea hărţii ţării pentru istoria patriei şi a neamului*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", 1905.
Idem, *Notiţe asupra hărţilor actuale ale României. Urmate de un proiect pentru alcătuirea hărţii generale a Regatului*, în „Buletinul Societăţii Geografice Române", 1888.
Burada, Teodor, T., *O călătorie în Dobrogea*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1880.
Călăuză pe râul Dunării. Din Poarta de Fier până la Marea Neagră sau Exactă descriere a părţii drepte şi stânge a acestui fluviu, istorică, politică şi comercială, culeasă fiind din mai mulţi istorici antici şi moderni, de maiorul D. Papazoglu, Bucureşti, Imprimeria Statului, Sf. Sava şi Nifon, 1863.

Crețulescu, Nicolae, *Eforia bisericii Crețuleștilor*, în „Monitorul Principatelor Unite”, nr. 2, 3 ianuarie 1862.

Discursul rostit de C. Stăncescu la inaugurarea conferințelor pe 1868-1869, în „Atheneul român”, ianuarie-august 1869.

Drăghiceanu, Virgil, *Ruina Sf. Împărați din Târgoviște. Note istorice*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, iulie-septembrie 1910.

Excursiune arheologică la trei vechi reședințe ale României – Câmpulung, Curtea de Argeș și Târgoviște făcută în anul 1874 de maior D. Papazoglu, București, Tipografia Petrescu-Codnuratu, 1874.

Faptele eroilor, cu ilustrație de Alessandru Pelimon, București, Imprimeria Națională a lui Iosif Romanov et Companie, 1857.

Gabrielescu, Nicolae, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în „Convorbiri literare”, nr. 11, 1 februarie 1887.

Idem, *Memoriu pentru luminarea publicului în afacerea restaurărilor de monumente istorice*, Iași, Tipografia Petru C. Popovici, 1890.

Idem, *Privire generală asupra monumentelor naționale și mijlocul de a împiedica distrugerea lor*, Iași, Tipografia Națională, 1889.

Idem, *Restaurarea monumentelor istorice. Răspuns la raportul d-lui Révoil*, Iași, Tipografia Națională, 1891.

Genilie, I., *Principii de geografie pentru tinerimea studioasă*, București, Tipografia Colegiului Național, 1852.

G., Em., *Pictorii Carol și Alexandru Satmary. Tatăl și fiul*, în „Calendar literar și artistic”, București, Socec, 1909.

Ghibănescu, Gheorghe, *Biserica Sfântului Neculai*, în „Evenimentul”, nr. 190, 3 octombrie 1904.

Hasdeu, Bogdan, Petriceicu, *Dare de seamă din partea redactorului pentru primul semestru al publicațiunii „Arhiva istorică a României”*, București, Imprimeria Statului, 1865.

Idem, *Originile Craiovei*, în „Columna lui Traian”, iulie 1876.

Idem, *Portretul lui Ion Vodă*, în „Atheneul român”, nr. 6-7, noiembrie-decembrie 1866.

Inscripții din bisericile României, adunate, adnotate și publicate de N. Iorga, fascicula I, București, Institutul de Arte Grafice și Editura „Minerva”, 1905.

Iorga, Nicolae, *Ce este un monument istoric*, Vălenii de Munte, Tipografia „Neamul românesc”, 1915.

Idem, *D. Lecomte du Noüy și „restaurarea” monumentelor istorice*, în „Neamul românesc”, nr. 35, 19 martie 1910.

Idem, *Neamul românesc din Bucovina*, București, Editura Institutului de Arte Grafice „Minerva”, 1905.

Kalinderu, Ion, *Cestiunea fondurilor de restaurări*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, aprilie-iunie 1909.
Lapedatu, Alexandru, *Biserica Sf. Gheorghe din Botoşani*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, aprilie-iunie 1912.
Idem, *Câteva cuvinte asupra bisericilor Sfântul Nicolae Domnesc şi Trei Ierarhi din Iaşi*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1904.
Idem, *Portretele ctitoriceşti de la Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, iulie-septembrie 1912.
Idem, *Scurtă privire asupra cestiunii conservării şi restaurării monumentelor istorice în România*, în Spiru C. Haret, *„Ale tale, dintru ale tale” la împlinirea celor şeasezeci ani*, Bucureşti, 1911.
Lecomte, du Noüy, André, *Câteva cuvinte asupra bisericilor Sf. Nicolae Domnesc şi Trei Ierarhi din Iaşi*, II, în „Voinţa naţională”, nr. 5840, 5 octombrie 1904.
Mandrea, George, *Început de renaştere a artei române*, în *Gândirea estetică în arhitectura românească. A doua jumătate a secolului XIX şi prima jumătate a secolului XX*, studiu introductiv şi coordonare generală Gheorghe Săsărman, antologie şi note de Nicolae Lascu şi Alexandrina Deac, note bibliografice de Nicolae Lascu, Bucureşti, Editura Meridiane, 1983.
Măldărescu, N., *Vechea biserică a Bucovăţului*, în „Columna lui Traian”, mai, 1876.
Memoriu. Descrierea s. monastiri de A. Pelimon, Bucureşti, Tipografia jurnalului „Naţional”, 1861.
Missail, G., *Epoca lui Vasile Lupu şi Matei Basarab*, Bucureşti, 1863.
Naniescu, Găiseanul, Iosif, *Despre mormântul lui Stroe Buzescu*, în „Revista Carpaţilor”, noiembrie 1861.
Papazoglu, Dimitrie, *Mihai Vodă al V-lea*, în „Românul”, nr. 28, 11/23 aprilie 1858.
Idem, *Muzeul Papazoglu*, Bucureşti, Tipografia C.A. Rosetti, 1864.
Pelimon, Alexandru, *Bucur, istoria fundării Bucureştilor*, Bucureşti, Tipografia Naţională a lui Iosif Romanov et Comp., 1858.
Idem, *Domnului maior Papazoglu*, în „Românul”, nr. 18, 4/16 martie 1858.
Samurcaş, Al. Tzigara, *Cronica artistică. O nouă periclitare a monumentelor noastre*, în „Convorbiri literare”, aprilie, 1909.
Sterian, G., *Despre restaurarea monumentelor istorice în străinătate şi în România*, Iaşi, Tipo-Litografia H. Goldner, 1889.
Sterian, George, P., *Pedagogia desenului în şcolile de Arte-Frumoase*, Bucureşti, Tipografia Modernă Grigore Luis, 1909.

Sturdza, D.A., *Memoriu asupra portretelor domnilor români*, în „Columna lui Traian", nr. 9, 1874.
Suțu, Al. Gr., *Studiu asupra bisericii Trei Ierarhi*, în „Evenimentul", nr. 191, 4 octombrie 1904.
Tocilescu, Grigore G., *Raporturi asupra câtorva mănăstiri, schituri și biserici din țară*, București, Tipografia Academiei Române, 1887.
Urechia, V.A., *Bugetul proiectat pentru Culte pe 1867*, I, în „Românul", 6 ianuarie 1868.
Idem, *Mormântul lui Miron Costin*, în „Convorbiri literare", nr. 10, 1 ianuarie 1887.
Xenopol, A.D., *Sfințirea bisericii Sf. Neculai*, în „Evenimentul", nr. 190, 3 octombrie 1904.
Zotta, Sever, *Mănăstirea Golia. Schiță istorică*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", iulie-septembrie 1924.
***, *Albumul Înălțimii Sale Domnitorului Carol I*, în „Românul", 26-27 februarie 1868.
***, *Arheologia*, în „Revista Carpaților", iulie 1860.
***, *Belle-Arte și încurajări*, în „Trompeta Carpaților", nr. 515, 7/19 mai 1867.
***, *Bibliografie*, în „Românul", nr. 73, 14 martie 1862.
***, *Bibliografie*, în „Supliment al Românului", nr. 40, 22 mai 1858.
***, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în „Universul", nr. 273, 4 octombrie 1904.
***, *Biserica Trei Ierarhi*, în „Universul", nr. 274, 5 octombrie 1904.
***, *Catalogul Expozițiunii Publice din București*, I, în „Columna lui Traian", nr. 2, 16 ianuarie 1873.
***, *Călătoria Măriei Sale Domnitorul*, în „Românul", 25 iulie 1868.
***, *Cronica artistică*, în „Atheneul român", ianuarie-august 1869.
***, *De vânzare monede și medalii antice și alte antichități*, în „Românul", nr. 597, 27 ianuarie/8 februarie 1868.
***, *Folliola „Trompetei Carpaților"*, în „Trompeta Carpaților", nr. 25, 30 mai 1865.
***, *Ministerul Lucrărilor Publice*, în „Monitorul Oficial al Moldovei", nr. 254, 19 august 1860.
***, *Mișcarea artistică în România în anul 1866*, în „Atheneul român", nr. 6-7, noiembrie-decembrie 1866.
***, *M.M.L.L. în Iași*, în „Opinia", nr. 4, 1 octombrie 1904.
***, *Privire istorică*, în „Trompeta Carpaților", nr. 12, 13/27 aprilie 1866.
***, *Publicații ministeriale. Ministerul Cultelor*, în „Monitorul Oficial al Țării Românești", nr. 184, 3 august 1860.

***, *Revista artistică. Albumurile d-lui Szathmari*, în „Ţara”, nr. 34, 21 februarie, 1868.
***, *România. Album Înălţimii Sale Domnitorului Carol I*, în „Românul”, 15 noiembrie 1867.
***, *Sfinţirea bisericii Sf. Nicolae*, în „Liberalul”, nr. 171, 3 octombrie 1904.
***, *Tablouri*, în „Românul”, nr. 54, 23 februarie 1860.
***, *Topografia României*, în „Buciumul”, nr. 278, 3/15 septembrie 1864.
***, *Un arhitect român*, în „Românul”, 12 martie 1870.
***, *Varietăţi*, în „Buletinul Instrucţiunii Publice”, octombrie 1865.
***, *Varietăţi. Corespondenţă arheologică între d. Maior Papazoglu şi logofătul Dinu de la Zimnicea*, în „Trompeta Carpaţilor”, nr. 58, 7/19 octombrie 1865.

[illegible], în „Columna lui Traian", n. 9, 1874.
[illegible], în „Evenimentul", nr. 191, 4 octombrie 1904.
[illegible] *Bisericii din* [illegible]
[illegible] 8 ianuarie 1868.
[illegible]
[illegible] 190, 3 octombrie 1904.
Zotta, Sever, *Mânăstirea Golia. Schiță istorică*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", iulie-septembrie 1904.
***, *Albumul Înălțimii Sale Domnitorului Carol I*, în „Românul", 26-27 februarie 1868.
***, *Arheologia*, în „Revista Carpaților", iulie 1860.
***, *Belle-Arte și încurajări*, în „Trompeta Carpaților", nr. 515, 7/19 mai 1867.
***, *Bibliografie*, în „Românul", nr. 73, 14 martie 1862.
***, *Bibliografia*, în „Supliment la Românului", nr. 40, 22 mai 1858.
***, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în „Universul", nr. 273, 4 octombrie 1904.
***, *Biserica Trei Ierarhi*, în „Universul", nr. 274, 5 octombrie 1904.
***, *Catalogul Expozițiunii Publice din București*. I, în „Columna lui Traian", nr. 2, 16 ianuarie 1873.
***, *Călătoria Măriei Sale Domnitorul*, în „Românul", 25 iulie 1868.
***, *Cronica artistică*, în „Ateneul român", ianuarie-august 1869.
***, *De vânzare monede și medalii antice și alte antichități*, în „Românul", nr. 597, 27 ianuarie/8 februarie 1868.
***, *Foileton „Trompetei Carpaților"*, în „Trompeta Carpaților", nr. 25, 30 mai 1865.
***, *Ministerul Lucrărilor Publice*, în „Monitorul Oficial al Moldovei", nr. [illegible], 18 august 1860.
***, *Mișcarea artistică în România în anul 1866*, în „Ateneul român", nr. 6-7, noiembrie-decembrie 1866.
***, *N.M.I.L. în Iași*, în „Opinia", nr. 4, 3 octombrie 1904.
***, *Pictura națională*, în „Trompeta Carpaților", nr. 12, 13/27 aprilie 1866.
***, *Publicație ministerială. Săpăturile Cetăților*, în „Monitorul Oficial al Țării Românești", nr. 184, 3 august 1860.

INDICE[1]

[1] În acest indice au fost trecuţi autorii lucrărilor folosite în cercetarea de faţă, precum şi persoanele din epocă. Am lăsat deoparte personajele istorice, acceptând că nu avem expertiza necesară pentru a-i identifica cu precizie. Uneori, nici relatările călătorilor nu au adus limpezirile cuvenite.

În colecția HISTORICA au apărut:

Ion Agrigoroaiei, Vasile Cristian, Ion Toderașcu (editori), *Prelegeri universitare inaugurale. Un secol de gîndire istoriografică românească (1843-1943)*
Ioan Ciupercă, *Opoziție și putere în România anilor 1922-1928*
Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*
Ion Toderașcu, *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești*
Mihai Cojocariu, *Partida națională și constituirea statului român (1856-1859)*
Gh. Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. I-IV
Silviu Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*
Gh. Iacob, Luminița Iacob, *Modernizare-europenism. România de la Cuza Vodă la Carol al II-lea*, vol. I: *Ritmul și strategia modernizării*; vol. II: *Percepție, trăire, identitate etnică*
Ioan Ciupercă, *România în fața recunoașterii unității naționale. Repere*
Vasile Cristian, *Istoriografia pașoptistă*
Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*
Victor Spinei (coordonator), *Spațiul nord-est-carpatic în mileniul întunecat*
Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*
Vasile Neamțu, *Istoria orașului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*
Veniamin Ciobanu, *Statutul juridic al Principatelor Române în viziune europeană (sec. al XVIII-lea)*
Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a românilor*
Alexandru-Florin Platon, *Societate și mentalități în Europa medievală. O introducere în antropologia istorică*
Nicolae Ursulescu, *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpatice ale României*, vol. I
Vasile V. Russu, *Viața politică în România (1866-1871)*, vol. I: *De la domnia pământeană la prințul străin*; vol. II: *De la liberalismul radical la conservatorismul autoritar*
Ion Agrigoroaiei, *România interbelică*
Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*
Alexandru-Florin Platon, Cristiana Oghină-Pavie, Jacques-Guy Petit (studii reunite de), *Noi perspective asupra istoriei sociale în România și Franța/ Nouvelles perspectives de l'histoire sociale en France et en Roumanie*
Ștefan Lemny, *Întîlniri cu istoria în secolul XVIII. Teme și figuri din spațiul românesc*
Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653-1658)*
Ștefan S. Gorovei, *Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*
Silviu Sanie, *Scriere și imagini în spațiul carpato-nistrian (secolele VI a.Ch. – IV p.Ch.)*
Victor Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a.Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *Sclavi și liberți imperiali în provinciile romane din Illyricum. Dalmatia, Pannonia, Dacia și Moesia*
Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*
Flavius Solomon, *Politică și confesiune la început de Ev Mediu moldovenesc*
Mihai-Răzvan Ungureanu, *Convertire și integrare religioasă la începutul epocii moderne*
Gabriel Bădărău, *Raporturi politice româno-habsburgice. De la Unire la Independență*
Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei pînă la 1829*
Ion Toderașcu (coordonator), *Etnie și confesiune în Moldova medievală*
Valentin Constantinov, *Țara Românească și Țara Moldovei în timpul domniilor lui Radu Mihnea*
Dumitru Nastase, Ștefan S. Gorovei, Benoit Joudiou, *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*
Laurențiu Rădvan (editor), *Civilizația urbană din spațiul românesc în secolele XVI-XVII*
Bogdan-Petru Maleon, *Clerul de mir din Moldova secolelor XIV-XVI*
Laurențiu Rădvan (editor), *Orașul din spațiul românesc între Orient și Occident. Tranziția de la medievalitate la modernitate*
Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă (coordonatori), *In medias res. Studii de istorie culturală*
Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (sec. XIV-XVI)*

Claudiu-Lucian Topor, *Germania, România și războaiele balcanice*
Petronel Zahariuc, *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istorie a Bisericii*
Daniel Niță-Danielescu, *Războaiele dintre ruși și turci din secolul al XVIII-lea și implicațiile lor asupra Bisericii Ortodoxe Române din Moldova*
Andi Mihalache, Alexandru Istrate (coordonatori), *Romantism și modernitate. Atitudini, reevaluări, polemici*
Alexandru-Florin Platon, Bogdan-Petru Maleon, Liviu Pilat, *Ideologii politice și reprezentări ale puterii în Europa*
Ioan Ciupercă, Bogdan-Alexandru Schipor, Dan Constantin Mâță (coordonatori), *România și sistemele de securitate în Europa (1919-1975)*
Ionuț Nistor, *„Problema aromână" în raporturile României cu statele balcanice (1903-1913)*
Dan Lazăr, *România și Iugoslavia în primul deceniu interbelic. Relații politico-diplomatice (1919-1929)*
Mihai Cojocariu, *Zimbrul și Vulturul. Cercetări privitoare la unirea Principatelor*
Andi Mihalache, Silvia Marin-Barutcieff (coordonatori), *De la fictiv la real. Imaginea, imaginarul, imagologia*
Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei*, ediția a doua revăzută și adăugită
Armin Heinen, *România, Holocaustul și logica violenței*
Dan Constantin Mâță, *Relațiile franco-române în perioada 1964-1968. Dialog în anii destinderii*
Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu: sfârșitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XVI-lea*
Laurențiu Rădvan, Bogdan Căpraru (editori), *Orașele, orășenii și banii: atitudini, activități, instituții, implicații (sec. XVI-XX)*
Mihai Chiper, *O societate în căutarea onoarei. Duel și masculinitate în România (1859-1914)*
Andrei Sălăvăstru, *Reprezentări și semnificații politice ale maladiei la începuturile modernității (Anglia anilor 1470-1610)*
Gheorghe Iutiș, *Din istoria literaturii didactice românești. Manualele de istorie națională (secolul al XIX-lea – prima jumătate a secolului al XX-lea)*
Gheorghe Iacob, *România în epoca modernizării (1859-1939). Towards a Modern Romania (1859-1939)*
Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, ediția a doua revăzută
Cristian Ploscaru, *Originile „partidei naționale" din Principatele Române*, vol. I: *Sub semnul „politicii boierești" (1774-1828)*
Ovidiu Buruiană, *Liberalii. Structuri și sociabilități politice liberale în România interbelică*
Ovidiu Buruiană, *Construind opoziția. Istoria politică a Partidului Național Liberal între anii 1927 și 1933*
Corina Cimpoeșu, *Artă, modă, cultură europeană în moldova între 1830 și 1860. Elemente ale procesului de modernizare culturală*
Mihai Cojocariu, Cristian Ploscaru (coordonatori), *Retorica politică modernă în spațiul românesc: origini și forme de manifestare (secolele XVII-XIX)*
Andi Mihalache, *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluții, interpretări*
Mircea-Cristian Ghenghea, *Presă și națiune: mișcarea națională a românilor din Transilvania (1859-1865) reflectată în presa românească a vremii*
Liviu Iulian Roman, *Presa din Moldova și problematica Unirii Principatelor (1855-1858)*
Laurențiu Rădvan (ed.), *Orașe vechi, orașe noi în spațiul românesc : societate, economie și civilizație urbană în prag de modernitate (sec. XVI-jumătatea sec. XIX)*
Mircea-Cristian Ghenghea, Iulian Pruteanu-Isăcescu (ed.), *ASTRA și românii: memorie istorică și realități contemporane*
Claudiu-Lucian Topor, Alexandru Istrate, Daniel Cain (ed.), *Diplomați, societate și mondenități: sfârșit de „Belle Époque" în lumea românească*
Dan Dumitru Iacob (ed.), *Avere, prestigiu și cultură materială în surse patrimoniale: inventare de averi din secolele XVI-XIX*
Mihai Chiper, *1848. Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*
Dan Dumitru Iacob, *Elitele din principatele române în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Sociabilitate și divertisment*

TIPARUL EXECUTAT LA
IMPRIMERIA EDITURII UNIVERSITĂŢII
„ALEXANDRU IOAN CUZA" DIN IAŞI
700109 Iaşi, Pinului 1A, tel./fax 0232 314947
Apărut: 2015
Comanda: 719

Informaţii şi comenzi:
www.editura.uaic.ro
editura@uaic.ro

Historica

Cartea de față are în centrul atenției sale transformarea cititorului de literatură vilegiaturistă în autor cu scrieri proprii, exersarea veleităților lui artistice venind și ele parcă de la sine. Sunt semnalate, evident, și acele cazuri în care călătoriile formative au stimulat felurite sensibilități cu substrat identitar. Lucrarea urmărește construcția narațiunilor ce textualizează zidirile și siturile celebre, inserând chiar și poveștile localnicilor într-un discurs al cunoașterii. Ia însă în calcul acei voiajori care făceau distincție între faptul istoric și legendă, strategiile lor argumentative deosebindu-i de cei ce călătoreau prin geografii imaginare. Împrietenindu-se cu spiritul critic, cunoscătorii ieșeau benevol din propriul prezent spre a-l înțelege mai bine pe al altora, cu toate că cele aflate nu se potriveau deseori convingerilor anterioare. Prin urmare, miza acestei cărți nu este de neglijat: dincolo de virtuțile stilistice, literatura de călătorie a avut și o funcție normativă, stimulând legislația patrimonială, cu precădere în ultimele decenii ale veacului XIX.

www.editura.uaic.ro

EDITURA UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA” IAȘI